HARPUT ARTUKLULARI TARİHİ VE MİMARİ ESERLERİ

Gülşah YAYLAGÜLÜ ALPDOĞAN

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

AĞRI-2025

(Her hakkı saklıdır.)

T.C.

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

GÜLŞAH YAYLAGÜLÜ ALPDOĞAN

HARPUT ARTUKLULARI TARİHİ VE MİMARİ ESERLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

AĞRI- 2025

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Harput Artukluları Tarihi ve Mimari Eserleri" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Gülşah YAYLAGÜLÜ ALPDOĞAN

T.C.

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Yusuf ÇETİN danışmanlığında, Gülşah YAYLAGÜLÜ ALPDOĞAN tarafından hazırlanan bu çalışma 22/.08.../2025 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı, Adı ve Soyadı	**İmzası**
Jüri Başkanı		
Danışman	Prof. Dr. Yusuf ÇETİN	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Muhammet ARSLAN	
Jüri Üyesi		

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine ait olup;

Enstitü Yönetim Kurulunun …/…/2025 tarih ve . . . . /.....nolu kararı

ile onaylanmıştır.

…. /……/2025

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI ii
TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI iii
İÇİNDEKİLER iii
ÖZET viii
ABSTRACT x
ÖNSÖZ xii
KISALTMALAR DİZİNİ xiv
ÇİZİMLER DİZİNİ xiv
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ xxi
GİRİŞ 1
A. KONUNUN TANIMI, AMACI VE SINIRLARI 4
A.1. Konunun Tanımı 4
A.2. Konunun Amacı 4
A.3. Konunun Sınırları 4
B. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ 4
BİRİNCİ BÖLÜM 6
HARPUT'UN İSMİ, COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ 6
1. 1. Harput İsminin Kaynağı 6
1. 2. Harput'un Coğrafi Durumu 8
1. 3. Harput'un Kısa Tarihçesi 9
İKİNCİ BÖLÜM 25
ARTUKLULAR VE ARTUKLU TARİHİ 25
2.1. Artuklu İsminin Kaynağı 25
2.2. Artuklu Tarihi Coğrafyası 30
2.3. Artuklu Tarihi 39
2.3.1. Hısn-ı Keyfâ Artukluları Tarihi (1102-1231) 39
2.3.2. Mardin Artukluları Tarihi (1106-1409) 43
2.3.3. Harput Artukluları Tarihi (1112-1124 ve 1185-1233) 47
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 63
HARPUT ARTUKLULARI DÖNEMİ MİMARİ ESERLERİ 63
3.1. KALELER 63
3. 1.1. Harput Kalesi 63
3.1.1.1. Yeri 63
3.1.1.2. Tarihçesi 63

3.1.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri 74
3.1.1.4. Süsleme Özellikleri 78
3.1.2. Palu Kalesi 80
3.1.2.1. Yeri 80
3.1.2.2. Tarihçesi 81
3.1.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri… 85
3.1.2.4. Süsleme Özellikleri 89
3.2. SARNIÇ/ZİNDAN 89
3.2.1. Harput İç Kale Artuklu Sarnıcı/Zindan 89
3.2.1.1. Yeri 89
3.2.1.2. Tarihçesi 89
3.2.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri 92
3.3. SARAYLAR 94
3.3.1. Harput Artuklu Sarayı 94
3.3.1.1. Yeri 94
3.3.1.2. Tarihçesi 94
3.3.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri 96
3.3.2. Palu Artuklu Sarayı 97
3.3.3.1. Yeri 97
3.3.3.2. Tarihçesi 97
3.3.3.3. Plan ve Mimari Özellikleri 100
3.4. CAMİLER 101
3.4.1. Harput Ulu Camii 101
3.4.1.1. Yeri 101
3.4.1.2. Tarihçesi 101
3.4.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri 114
3.4.1.4. Süsleme Özellikleri 119
3.4.2. Esediye (Arslaniye) Camii ve Medresesi 120
3.4.2.1. Yeri 120
3.4.2.2. Tarihçesi 120
3.4.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri 122
3.4.2.4. Süsleme Özellikleri 128

3.4.3. Fetih (Kale/Artuklu) Camii 129
3.4.3.1. Yeri 129
3.4.3.2. Tarihçesi 129
3.4.3.3. Plan ve Mimari Özellikleri 131
3.4.4. Alacalı (Çoraplı) Mescit/ Camii 133
3.4.4.1. Yeri 133
3.4.4.2. Tarihçesi 133
3.4.4.3. Plan ve Mimari Özellikleri 135
3.4.4.4. Süsleme Özellikleri 138
3.5. MESCİT VE TÜRBELER 138
3.5.1. Ahi Musa Mescit ve Türbesi 138
3.5.1.1. Yeri 138
3.5.1.2. Tarihçesi 139
3.5.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri 140
3.5.2. Fetih Ahmet Baba (Şeyh'ül - Kâinat) Mescidi ve Türbesi 143
3.5.2.1. Yeri 143
3.5.2.2. Tarihçesi 143
3.5.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri 147
3.5.2.4. Süsleme Özellikleri 148
3.5.3. Palu Kındik Mescidi 151
3.5.3.1. Yeri 151
3.5.3.2. Tarihçesi 151
3.5.3.3. Plan ve Mimari Özellikleri 155
3.6. TÜRBELER 157
3.6.1. Mansur Baba Türbesi 157
3.6.1.1. Yeri 157
3.6.1.2. Tarihçesi 157
3.6.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri 159
3.6.2. Zahiri Baba Türbesi (Seyyid Ahmed Kürdi Türbesi) 161
3.6.2.1. Yeri 161
3.6.2.2. Tarihçesi 162
3.6.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri 163

3. 7. HAMAMLAR....163
3.7.1. Esediye/Harput Yeni/Arslaniye Hamamı....163
3.7.1.1. Yeri....163
3.7.1.2. Tarihçesi....164
3.7.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri....164
3.7.2. Harput Kale Hamamı....165
3.7.2.1. Yeri....165
3.7.2.2. Tarihçesi....166
3.7.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri....166
3.7.3. Harput Kızıl (Kale Altı/Dere) Hamamı....168
3.7.3.1. Yeri....168
3.7.3.2. Tarihçesi....168
3.7.3.3. Plan ve Mimari Özellikleri....169
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM....171
4.1. KAYNAKLARDA ADI GEÇEN VE GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN ESERLER....171
4.1.1. Harput Maristanı....171
4.1.2. Palu Köprüsü....171
4.2.3. Harput Eski Mescit....172
4.2.4. Harput İç Kale Darphanesi....173
4.3.1. Zahiriye Camii ve Medresesi....173
4.3.2. Elâzığ/Harput-Dere Hamamı....174
4.3.3. Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı....175
4.3.4. Harput Alacalı Medrese....178
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ....179
5.1. DEĞERLENDİRME....179
5.2. SONUÇ....208
VI. KAYNAKÇA....212
VII. İNTERNET ERİŞİMLERİ....239
VIII. ÇİZİMLER....241
IX. FOTOĞRAFLAR....296
ÖZGEÇMİŞ…....546

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HARPUT ARTUKLULARI TARİHİ VE MİMARİ ESERLERİ

Gülşah YAYLAGÜLÜ ALPDOĞAN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yusuf ÇETİN

2025

Harput, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biridir. Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim izlerine rastlanan Harput'ta, Cumhuriyet dönemine kadar uzanan zengin tarihi bir geçmişi bulunmaktadır. Tarihi kaynaklarda Harput, *Kharpote, Hartabird, Quartapiert,* Hasan Ziyad Ülkesi, ismiyle zikredilmektedir.

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Bizans'a karşı kazandığı 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında, Anadolu'da hızlı bir biçimde yerleşmeler ve siyasi birlikler kurulmaya başlamıştır. XII. yy.'da. Türkmen Emiri olan Artuk Bey ve Halefleri tarafından Güneydoğu Anadolu bölgesinde Hasankeyf-Diyarbakır, Mardin ve Harput merkez olmak üzere Artukoğulları Beyliği kurulmuştur. Artuklular hâkimiyet alanlarında yaptırdıkları kale, köprü, medrese, cami ve saray yapılarıyla bu bölgeyi dönemin en parlak kültür ve ticaret merkezi haline getirmişlerdir.

Harput'ta Türk hâkimiyeti ilk olarak 1085 tarihinde Çubuk Bey döneminde başlamıştır. Çubukoğullarının kısa süren hâkimiyeti sonrasında Artuklu Belek b. Behram 1115 tarihinde Harput'u ele geçirmiştir. Harput'ta Belek b. Behramla başlayan Artuklu hâkimiyeti ardından gelen halefleri tarafından 1234 tarihine kadar devam etmiştir. Harput'ta başlayan Artuklu hâkimiyeti ile birlikte bölgede hızlı bir şekilde sosyal, ekonomik ve siyasi yapılanma süreci başlamıştır. Bu yapılanma sürecinde cami, tekke, zaviye, vakıf ve medrese müesseseleri inşasına önem verilmiştir. Harput Artuklu hükümdarlarından Fahrettin Karaarslan dönemine ait en önemli yapılar arasında yer alan "Harput Camii Kebir /Ulu Camii" plan, mimari, teknik ve süsleme özellikleri açısından sembol niteliğindedir.

Bu çalışma; Harput Artuklularının bölgedeki tarihsel, siyasi ve kültürel ilişkilerini dönemin kaynaklarını, günümüzde yapılan araştırmalar ışığında ele alarak değerlendirmiştir. Harput Artuklularına ait olan mimari eserler, sanat tarihi ve tarih bilimi disiplini içerisinde araştırılarak değerlendirmesi yapılmıştır. Bölgenin tarihsel ve kültürel zenginliğine dikkat çeken çalışma, bu eserlerin korunması ve gelecek nesillere aktarılması konusunda öneriler sunmaktadır.

Harput Artukluları dönemi, Türk-İslam sanat ve mimari anlayışının özgün bir örneğini temsil etmektedir. Artuklulardan devralınan bu mirasın günümüzde de bilimsel ve kültürel anlamda önem taşıdığı vurgulanmaktadır. Bu tez çalışması aynı zamanda Harput Artukluları tarihini ve mimari eserlerini bir arada geniş bir perspektif ile ele alıp değerlendirilen bir çalışma olması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Harput, Artuklu Beyliği, Türk-İslam Mimarisi, Kültürel Miras.

Sayfa Sayısı 546

ABSTRACT

MASTER'S THESİS

HARPUT ARTUQIDS HISTORY AND ARCHITECTURAL WORKS

Gülşah YAYLAGÜLÜ ALPDOĞAN

Thesis Advisor: Prof. Dr. Yusuf CETIN

2025

In historical sources, Harput is commonly referred to as "Hartabird" (stone rock). Harput has experienced the following dominations, respectively: Hittite, Urartu, Roman, Sassanid, Byzantine, Artuqid, Seljuk, Beyliks and Ottoman. Following the 1071 Malazgirt Victory won by Seljuk Sultan Alp Arslan against Byzantium, settlements and political unions began to be established rapidly in Anatolia. XII. In the 10th century, the Artuqids established the Artuqids Principality in the Southeastern Anatolia region, centered around Hasankeyf-Diyarbakir, Mardin and Harput, by the Turkmen Emir Artuk Bey and his successors. The Artuqids made this region the most brilliant cultural and commercial center of the period with the castles, bridges, madrasahs, mosques and palaces they built in their areas of dominance.

Turkish rule in Harput first began in 1085 during the period of Çubuk Bey. After the short-term rule of the Çubukids, Artuqid Belek b. Behram captured Harput in 1110. The Artuqid rule in Harput, which began with Belek b. Behram, continued until 1234 by his successors. With the Artuqid rule that began in Harput, a rapid social, economic and political structuring process began in the region. During the structuring process, importance was given to the construction of mosques, lodges, zawiyas, foundations and madrasah institutions. Among the most important structures belonging to the period of Fahrettin Karaarslan, one of the Artuqid rulers of Harput, the "Harput Mosque Kebir / Ulu Mosque" is a symbol in terms of its plan, architecture, technical and decorative features.

This study has evaluated the historical, political and cultural relations of the Artuqids of Harput in the region by considering the sources of the period in the light of current research. The architectural works belonging to the Artuqids of Harput have been researched and evaluated within the discipline of Art History and History.

Drawing attention to the historical and cultural richness of the region, the study offers suggestions on the preservation of these works and their transfer to future generations.

The Artuqid period of Harput represents an original example of the Turkish-Islamic understanding of art and architecture. It is emphasized that this heritage inherited from the Artuqids still has scientific and cultural importance today. The study also offers the opportunity to evaluate the historical and artistic contributions of the Artuqid Principality in a broader context, unlike the studies conducted so far.

Keywords: Harput, Artuqid Principality, Turkish-Islamic Architecture, Cultural Heritage.

Number of Pages: 546

ÖNSÖZ

Harput, M.Ö. 2000 yıllarından Cumhuriyet dönemine uzanan zengin tarihi geçmişiyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, özellikle Artuklular Dönemi'nde önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir.

Harput Artukluları, 1071 Malazgirt Savaşı'nda kazanılan zafer sonrasında Anadolu'ya yerleşen Türkmen Beylikleri'nden birisidir. Bu beylik Güneydoğu Anadolu bölgesinde Mardin, Hasankeyf ve Harput Artukluları olarak üç kol halinde varlığını sürdürmüştür. Artuk Bey'in oğlu Belek, Harput'u kendi egemenliği altına alarak burada kendi beyliğini kurmuştur. Artuklular, Anadolu'da kendine has mimari üslupları ve sanat anlayışlarıyla Türk sanat tarihinde iz bırakan önemli bir Türk-İslam devletidir.

Harput Artukluları bölgedeki hâkimiyetleri boyunca inşa ettiği eserlerin Anadolu Türk mimarisinin en önemli yapıları arasında yer almalarının yanı sıra Büyük Selçuklu mimarisinin etkilerini Anadolu'ya taşıyan yapılar olması açısından da büyük önem arz etmektedir.

Harput Artuklularının hem tarihinin hem de mimari eserlerinin bir arada yer aldığı kapsamlı bir yayının olmaması bizi bu tez konusunu seçmeye sevk etmiştir. Bu tez çalışması ile bir taraftan Harput Artuklularının tarihsel sürecinde bölgedeki siyasi ve sosyal olaylar dönem kaynakları ışığında değerlendirilmiş, diğer taraftan bu dönemde inşa edilen mimari eserler çizim ve fotoğraflar ışığında ayrıntılı bir biçimde ele alınarak Anadolu Türk mimarisi içindeki yerleri ve önemleri ortaya konulmuştur.

Harput'ta bulunan Artuklu dönemi eserlerinin Türk İslam mimarisinde yer alan benzer örneklerle karşılaştırmaları yapılarak etkileşimleri tespit edilmiş, Anadolu Türk mimarisindeki yerleri ve önemleri ortaya konulmuştur. Bu beyliğin Orta Çağ Anadolu Türk tarihinde ve Türk İslam mimarisi içerisinde nasıl rol oynadığı, değerlendirilmiştir.

Harput'un, UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'nde yer alması, Harput'ta bulunan Artuklu dönemi ve farklı birçok dönemi kapsayan eserlerin önemini ve korunması gereken kültürel değerlerini gözler önüne sermektedir. Ancak, bu eserlerin sürdürülebilir restorasyon yöntemleriyle korunması ve gelecek nesillere aktarılması

büyük bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda, yerel ve uluslararası iş birlikleriyle restorasyon çalışmalarının hızlandırılması, modern koruma tekniklerinin uygulanması ve ziyaretçi bilincinin artırılması gerekmektedir.

Bu tez çalışmasının Harput Artukluları tarihi ve mimari eserleri konusundaki boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Tez çalışmam süresince bana destek olan ve yol gösteren danışmanım Sayın Prof. Dr. Yusuf Çetin'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Araştırmalarım sırasında kaynak temininde katkı sağlayan kütüphanelere, arşivlere ve değerli görüşleriyle çalışmama ışık tutan Elazığ yerel tarihi ve sanat tarihi uzmanı, Tarih Öğretmeni Mustafa Balaban'a; tez çalışmamda tüm kaynaklarından yararlandığım, ebediyete intikal etmiş kıymetli hocamız Ertuğrul Danık'a; Elazığ Belediyesi KUDEP Başkanı Kadir Atıcı'ya; Harput İç Kale kazı başkanı Prof. Dr. İsmail Aytaç'a; Prof. Dr. Yaşar Bedirhan'a; Mardin Artuklu Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Şerif Tümer'e; sanat tarihi uzmanı arkadaşım Ayetullah Kılıç'a; Malatya ve Elazığ Müzesi çalışanlarına; eşim Osman Alpdoğan'a, sevgili babam Mustafa Yaylagülü'ne ve tüm aileme en içten minnettarlığımı ifade ederim.

Gülşah YAYLAGÜLÜ ALPDOĞAN

KISALTMALAR DİZİNİ

T.T.K.: Türk Tarih Kurumu

V.B.M. : Vakıflar Bölge Müdürlüğü

V. G.M. : Vakıflar Genel Müdürlüğü

D.K.V. K.B.K.M: Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü

D.İ.A. : Diyanet İslam Ansiklopedisi

K.V.K.Y.K. : Kültür Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu

T.D.V. : Türk Diyanet Vakfı

T.K.T.V.Y.K : Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu

KUDEP: Koruma Uygulama ve Denetim Büroları

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çiz. 1: Elazığ İli'nin Türkiye Haritasındaki Yeri ve Konumu (https://www.lafsozluk.com/) Erş. T: 30. 04. 2025241

Çiz. 2: Elazığ Fiziki Haritası (https://www.harita.gen.tr) Erş T.: 30.04.2025.....241

Çiz. 3: Harput Platosu'nun (Elazığ) lokasyon haritası (M. Sunkar, 2013, s. 280)...242

Çiz. 4: Palu Yerleşmesinin Lokasyon ve Fiziki Haritası (Günek ve Öz, 2018, s. 292) 242

Çiz. 5: Harput Platosu ve Çevresinin Jeoloji-Litoloji Haritası (Ş. ve Siler, 2014, s. 4) 243

Çiz. 6: Harput Platosu ve Çevresinin Jeolojik Formasyonu (İnceöz ve Tatar, 1995, s. 22). 243

Çiz. 7: Anadolu'da ilk yerleşimler haritası (https://www.anadoluuygarliklari.com/) Erş. T: 30.04. 2025.....244

Çiz. 8: Keban Barajı Projesi kazılarında kazısı yapılan yerleşimler (Ö. ve Can, 2024, s. 4).....244

Çiz. 9: Artukoğulları Soyağacı (Bedirhanoğlu, 2020, s. 142) 245

Çiz. 10: Artuklu Egemenlik Sahasını Gösteren Harita (Bedirhanoğlu, 2020, s. 139) 245

Çiz. 11: Harput Şehir Planı (M. T. Şengün'den Aktr. A. Kılıç, 2020, s. 117).....246

Çiz. 12: Harput Kalesi Röleve Planı (E. Danık'tan Aktr. A. Kılıç, 2020, s. 118) 247

Çiz. 13: Harput Kalesi genel yerleşimi (D.K.V. K.B.K.M. 2012).....248

Çiz. 14: Harput Restitüsyon Planı (E. Danık, 2001, s. 29). 248

Çiz. 15: Kazılarda Bulunan Artuklu Sikkeleri (İ. Aytaç, 2018, s. 38).....249

Çiz. 16: Palu Kalesi Topoğrafik Planı (H. Danışmaz'dan Aktr. S. Can, 2025, s. 7)249

Çiz. 17: Palu Kalesi III No'lu Kaya Mezarı Planı (S. Can, 2025, s. 16) 250

Çiz. 18: Palu Kalesi Urartu Kaya İşaretleri Çizimi I (H. Danışmaz, 2018, s. 195) .250

Çiz. 19: Palu Kalesi Urartu Kaya İşaretleri Çizimi II (H. Danışmaz, 2018, s. 196) 251

Çiz. 20: Palu Kalesi I No'lu Sarnıç (E. Danık'tan Aktr. S. Can, 2025, s. 22).....251

Çiz. 21: Palu Kalesi II No'lu Sarnıç Planı (S. Can, 2025, s. 24).....252

Çiz. 22: Artuklu Zindanı'nın Bulunduğu Konum Kale Mahallesi (Sevin vd. 2011, s. 106) ..... **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**

Çiz. 23: Artuklu Sarnıc/Zindan Planı (https://www.firat.edu.tr/) Erş. T: 05.05.2025 253

Çiz. 24: Artuklu Sarnıc/Zindan Giriş Bölümü (https://www.firat.edu.tr/). 254

Çiz. 25: Artuklu Sarayı Bulunduğu Konum (https://kulturenvanteri.com/)

Erş.T: 06. 05. 2025.....255

Çiz. 26: Harput Artuklu Sarayı Planı (E. Danık, 2001, s. 51).....255

Çiz. 27: Palu Kalesi Artuklu Sarayı Bulunduğu Yer (Belirlenen Ortaçağ Yapıları Konumu, 24 Numaralı Yapı) (H. Danışmaz, 2024, s. 136.....256

Çiz. 28: Palu Artuklu Sarayı Planı (G. Yaylagülü tarafından Capilot Kullanılarak E. Danık'tan Uyarlandı) (E. Danık, 2006, s. 230-231).....256

Çiz. 29: Hraput Ulu Camii Planı (V.B.M. Arşiv) 257

Çiz. 30: Zevvare Mescid-i Cuması (O. Aslanapa, 1989, s. 64)… 257

Çiz. 31: Malatya Ulu Camii Planı (O. Aslanapa, 1989, s. 124) 258

Çiz. 32: Harput Ulu Camii Planı (Malatya V. B. M. Arşivi 2009) 258

Çiz 33: Ulu Camii Batı Cephe Kesiti (Malatya V. B.M, 2009).....259

Çiz. 34: Ulu Camii Doğu Cephe Kesiti (Malatya V. B.M.) 259

Çiz. 35: Ulu Camii Güney Cephe Kesiti (Malatya V. B.M.).....260

Çiz. 36: Ulu Camii Kuzey Cephe Kesiti (Malatya V. B.M.).....260

Çiz. 37: Diyarbakır Silvan Ulu Camii Planı (M. Arslan, 2017, s. 404) 260

Çiz. 38: Harput Ulu Camii Minber Yan Aynalık Mihrap Yönü (Kurtişoğlu, 2015, s. 91) G. Yaylagülü Tarafından Yeniden Oluşt 261

Çiz. 39: Minber Yan Aynalık Süsleme Detayları Mihrap Yönü (Kurtişoğlu, 2015, s. 92) 261

Çiz. 40: Harput Ulu Camii Minberi Yan Aynalık Duvar Yönü (Kurtişoğlu, 2015, s. 93) 262

Çiz. 41: Harput Ulu Camii Minberi Korkuluk Alt Bordürü Süsleme Detayı (Kurtişoğlu, 2015, s. 93).....262

Çiz. 42: Harput Ulu Camii Yan Aynalık Süsleme Detayları Duvar Yönü (Kurtişoğlu, 2015, s. 93'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş)… 263

Çiz. 43: Harput Ulu Camii Köşk Altı Süslemesi Zemin Bordürü Detayı (Kurtişoğlu, 2015, s. 94'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş) 263

Çiz. 44: Harput Ulu Camii Köşk Altı (Kurtişoğlu, 2015, s. 94'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş).....263

Çiz. 45: Harput Ulu Camii Minberi Süslemeleri Köşk Altı Detayı (Kurtişoğlu, 2015, s. 94'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş).....264

Çiz. 46: Harput Ulu Camii Minberi Köşk Altı Süslemeleri Üst Pano Mihrap Yönü (Kurtişoğlu, 2015, s. 95'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş).....264

Çiz. 47: Harput Ulu Camii Minberi Köşk Altı Üst Pano Duvar Yönü (Kurtişoğlu, 2015, s. 95'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş).....265

Çiz. 48: Harput Ulu Camii Köşk Yan Pano Süslemeleri Alt Bordür (Kurtişoğlu, 2015, s. 95'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş).....265

Çiz. 49: Harput Ulu Camii Köşk Yan Pano Süslemeleri Üst Bordür Detayı (Kurtişoğlu, 2015, s. 95'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.) 265

Çiz. 50: Esediye Külliyesi (V.B.M. Arşivi, 2007).....266

Çiz. 51: Esediye Külliyesi Jeolojik Kesit (Kılıç, 2020, s. 127).....266

Çiz. 52: Harput Esediye/Arslanlı Camii Planı (M. Arslan, 2017, s. 430).....267

Çiz. 53: Mardin Ulu Camii Planı (Kutlu ve Soyluk, 2021, s. 33).....267

Çiz. 54: Esediye (Arslaniye) Medresesi ve Camii Plan (Sağlam, 2002, s. 373) 268

Çiz. 55: Mardin Eminüddin Külliyesi Planı (H. Demir, 2019, s. 155) 268

Çiz. 56: Diyarbakır Zinciriye Medresesi, Planı (H. Demir, 2019, s. 154) 269

Çiz. 57: Harput İç Kale Fetih/Kale/Artuklu Camii Bulunduğu Yer (İ. Aytaç, 2022, s. 197) 269

Çiz. 58: Harput İç Kale İçerisinde, Kale Camii'nin Konumu (İ. Aytaç, 2022, s. 198) 270

Çiz. 59: Harput İç Kale/Fetih/ Artuklu Camii Planı (M. Aslan, 2017, s. 436).....270

Çiz. 60: Harput Alacalı Camii Kuzey Cephe Kesiti (V.G.M. 1986, Arşiv) 271

Çiz. 61: Harput Alacalı Camii Doğu Cephe Kesiti (V.G.M. 1986, Arşiv).....271

Çiz. 62: Harput Alacalı Camii Çatı Projesi (V.G.M. Arşiv) 272

Çiz. 63: Harput Alacalı Camii Kuzeybatı Cephe Minare Kesiti (V.G.M. Arşiv) 272

Çiz. 64: Harput Alacalı Camii Planı (V.B.M.) 273

Çiz. 65: Kayrevan Seydi Ukba Camii Planı (Pektaş, 2009, s. 150).....273

Çiz. 66: Samarra Ulu Camii Planı (https://okuryazarim.com/) (Erş.T: 05. 06. 2025) 274

Çiz. 67: Van Ulu Camii Planı (Aslanapa, 1989, s. 196.....274

Çiz. 68: Kayseri Kölük Camii Planı (Aslanapa, 1989, s. 109).....275

Çiz. 69: Divriği Ulu Camii Planı (Kuban, 2003, s. 41.....275

Çiz. 70: Erzurum Ulu Camii Planı (Kuban, 2003, s. 45) 276

Çiz. 71: Niğde Alaaddin Camii Planı (Aslanapa, 1989, s. 122).....276

Çiz. 72: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Planı (V.G.M Arşivi)… 277

Çiz. 73: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Giriş Cephesi Plan Kesiti (V.G.M Arşivi) 277

Çiz. 74: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Plan Kesiti (V.G.M Arşivi).....278

Çiz. 75: Ferhan Memişoğlu'nun Çizdiği Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi (Memişoğlu, 1973, s. 51).....278

Çiz. 76: Harput Fethi Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Planı (Danık, 2001, s. 46)...279

Çiz. 77: Maraş İklime Hatun Mescid Türbesi Planı (Danık, 1998, s. 50).....279

Çiz. 78: Ankara Merkez Saraç Sinan Mescid ve Türbesi (Danık, 1998, s. 48).....280

Çiz. 79: Alanya Akşebe Sultan Mescid ve Türbesi Planı (M. Arslan, 2017, s. 1410) 280

Çiz. 80: Konya Tahir ile Zühre Mescid ve Türbe Planı (M. Arslan, 2017, s. 1785) 281

Çiz. 81: Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi Planı (V.G.M. Arşiv).....281

Çiz. 82: Fethi Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Planı (E. Danık, 2001, s. 46).....282

Çiz. 83: Fethi Ahmed Baba Türbesi Planı (E. Danık, 2001, s. 46).....282

Çiz. 84: Palu Kindik Mescidi'nin Bulunduğu Yer (D.K.V.K.B.K.M. Envanteri) 283

Çiz. 85: Palu Kındik Mescidi Planı (M. Arslan, 2017, s. 1475).....284

Çiz. 86: Anadolu Yapılarında En Çok Kullanılan Yirmi İşaret (Bilgin ve Bilgin, 2024, s. 186).....284

Çiz. 87: Harput Mansur Baba Türbesi Üst Kat Planı (V.G.M. Arşivi).....285

Çiz. 88: Harput Mansur Baba Türbesi Alt Kat Planı (V.G.M. Arşivi).....285

Çiz. 89: Harput Mansur Baba Türbesi Ön Cephe (V.G.M. Arşivi).....286

Çiz. 90: Harput Mansur Baba Türbesi Arka Cephe (V.G.M. Arşivi).....286

Çiz. 91: Erzurum Emir Saltuk Türbesi (H. Özkan, 2016, s. 119) 287

Çiz. 92: Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (C. Parla, 2019, s. 1014) 287

Çiz. 93: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Cephe Plan Kesitleri (V.G.M. Arşivi).....288

Çiz. 94: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Planı (V.G.M. Arşivi).....288

Çiz. 95: Harput Esediye Hamamı Planı **(** https://harput.web.tr/**)** Erş. Tarihi: 23. 06. 2025….....289

Çiz. 96: Harput Esediye Hamamı Kesiti (K. Atıcı, 2020, s. 29) 289

Çiz. 97: Harput Esediye Hamamı Ilıklık ve Sıcaklık Boy Kesiti(Atıcı, 2020, s. 29) 290

Çiz. 98: Mardin Savurkapı Sitti Radviye Hamamı Planı (Y. Çetin. 2022, s. 188) ... 290

Çiz. 99: Mardin Yeni Kapı Hamamı Planı **(**İ. Yıldız, 2008, s. 290) 291

Çiz. 100: Harput Cimşit Bey Hamamı Planı (C. Arslan, 2003) 291

Çiz. 101: Hoca Hasan Hamamı (https://harput.web.tr/) Erişim Tarihi: 24. 06. 2025 292

Çiz. 102: Kars Ani Menucehr Hamamı Planı (https://www.selcuklumirasi.com/) Erş.T: 24. 06. 2025..... 292

Çiz. 103: Harput Kale Hamamı Planı **(** https://harput.web.tr/**)** Erişim Tarihi: 25. 06. 2025..... 293

Çiz. 104: Harput Kale Hamamı Cephe Kesitleri (T. İ. Uzun ve Y. Spor, 2019, s. 20) 293

Çiz. 105: Harput Kızıl Hamam Planı (E.M.K.M.D.Rpr. 2018, s. 79)…..... 294

Çiz. 106: Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı Bulunduğu Yer (http://www.tayproject.org/) Erş. T: 29. 06. 2025..... 294

Çiz. 107: Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı Planı (A. Altun, 1978, s. 263) 295

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Foto. 1: Harput İç Kale'den Harput'un Genel Görünümü. 296

Foto. 2: Harput İç Kale'den Harput'un Genel Görünümü. 296

Foto. 3: Harput'tan Elazığ Ovası'nın Görünümü 297

Foto. 4: Harput İç Kale'de Baş Tanrı Haldi Kurban Kesim Alanı 297

Foto. 5: Harput İç Kale Urartu Dönemi Kurban Kesim Alanı 298

Foto. 6: Harput İç Kale Urartu Dönemi Basamakları 298

Foto. 7: Harput İç Kale Urartu Dönemi Sarnıç Girişi. 299

Foto. 8: Harput İç Kale Urartu Dönemi Sarnıç Giriş Kapısı 299

Foto. 9: Harput İç Kale Urartu Dönemi Sarnıcına İnen Basamaklar 300

Foto. 10: Harput Kabartması (https://www.elazigfirat.com/) Erş. 30. 04. 2025 300

Foto. 11: Harput İç Kale Harput Kabartması Replikası 301

Foto. 12: Harput Arap Baba Mescit ve Türbesi 301

Foto. 13: Harput Arap Baba Mescit Mihrabı 302

Foto. 14: Arap Baba Türbesi Kripta Bölümü 302

Foto. 15: Sara Hatun Camii Genel Görünüm 303

Foto. 16. Sara Hatun Camii Harim Mekânı… 303

Foto. 17: Harput İç Kale Genel Görünüm 304

Foto. 18: Harput İç Kale ve Dış Kale Doğu Yönünden Görünüm 304

Foto. 19: Harput İç Kale Kuş Bakışı Görünümü (https://www.firat.edu.tr/) Erş.30.04.2025. 305

Foto. 20: Harput İç Kale Doğu'dan Genel Görünüm 305

Foto. 21: Urartu Dönemi Taş Baskı Mühür (İ. Aytaç, 2019, s. 567) 306

Foto. 22: Harput İç Kale Doğu Surları Altında Meryem Ana Kilisesi 306

Foto. 23: Maristan Kitabesinin İlk Parçası (H. Karaçam, 2012, s. 215.).....307

Foto. 24: Maaristan Kitabesi İkinci Parçası.(H.Karaçam, 2012, s. 216) 307

Foto. 25: Maaristan Kitabesi (Elazığ Müzesi) 308

Foto. 26: Artuklu Saray Önü Tandıra Düşen Top 308

Foto. 27: Harput İç Kale Saray Mutfak Bölümünde Bulunan Tandırlar 309

Foto. 28: Harput İç Kale Saray Önü Kürevi Konik Kap Fargman (Aytaç, 2024, s. 728) 309

Foto. 29: Harput İç Kale Saray Önü Balık Figürlü Tabak (İ. Aytaç, 2018, s. 326).310

Foto. 30: Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri (İ. Aytaç, 2018, s. 55).....310

Foto. 31: Harput Artuklu Hükümdarı Nureddin Muhammed D. Melek Figürlü Sikke Örneği (R. Uykur, 2011, s. 189) 311

Foto. 32: Harput İç Kale Kuzey Kulesi Aslanlı Burç.....311

Foto. 33: Aslanlı Burç Üzerinde Üstte Yer Alan Akkoyunlu Kitabesi. 312

Foto. 34: Kuzey Kulesi Önündeki Burç Detaylarını Gösteren Tabela 312

Foto. 35: Harput İç Kale Paşa Konağı.....313

Foto. 36: Paşa Konağı Mutfak Bölümü. 313

Foto. 37: XIX. yy. Başlarında Harput (V.B.M. Arşiv).....314

Foto. 38: XIX. yy. Harput Kalesi Genel Görünüm (V.B.M. Arşiv).....314

Foto. 39: 1900'lü yıllar Harput Kalesi (V.B.M. Arşiv).....315

Foto. 40: 1909 Yılı Harput Kalesi (Getrude Bell, V.B.M Arşiv).....315

Foto. 41: Harput İç Kale Genel Görünüm 316

Foto. 42: Harput İç ve Dış Kale Kuşbakışı Genel Görünüm (A. Kılıç, 2020, s.149) ……...316

Foto. 43: Harput İç Kale Genel Planı 317

Foto. 44: Harput İç Kale Kuzeydoğu Surları 317
Foto. 45: Harput İç Kale Kuzey Burçları 318
Foto. 46: Harput İç Kale Kuzey Sur Duvarları ve Burçlar 318
Foto. 47: Kuzey Sur Duvarları Altındaki Ana Kayalar 319
Foto. 48: Harput İç Kale Giriş Solundan İtibaren Sur Duvarları 319
Foto. 49: Harput İç Kale 1. Giriş Kapısı Genel Görünüm 320
Foto. 50: Harput İç Kale 1.Giriş Kapısı Detay Görünüm 320
Foto. 51: Harput İç Kale 1. Giriş Kapısı Detayı 321
Foto. 52: Harput İç Kale 2. Giriş Kapısı Detayı 321
Foto. 53: Kızlar Burcu (Nizameddin İbrahim) Genel Görünüm 322
Foto. 54: Belek Burcu Genel Görünüm 322
Foto. 55: Belek Burcu Detay Görünüm 323
Foto. 56: Fahrettin Karaarslan Burcu 323
Foto. 57: İmameddin Ebubekir Burcu 324
Foto. 58: Balaban, Dabakhane, Halil İbrahim Burçları 324
Foto. 59: Çubuk Bey Burcu 325
Foto. 60: Aslanlı Burç Genel Görünüm 325
Foto. 61: Kuzey Kulesi**,** Aslanlı Burç Genel Görünüm 326
Foto. 62: Aslanlı Burç, Aslan-Boğa Mücadelesi Figürleri (Kudep Arşivi) 326
Foto. 63: Hayvan Mücadelesi Figürleri Replikası 327
Foto. 64: Diyarbakır Ulu Camii Aslan-Boğa Mücadelesi Figürleri (Ş. Tümer) 327
Foto. 65: Aslan- Boğa Mücadelesi Figürlerinin 2015 Yılındaki Durumu (Kudep) 328
Foto. 66: Aslan Boğa Mücadelesi Figürleri Üzeri Koruma Amaçlı 328
Foto. 67: Aslanlı Burç Üzerinde Yer Alan Aslan Figürü ve Kitabe 329
Foto. 68: Aslan Figürü (Kudep Arşivi). 329

Foto. 69: Aslan-Boğa Mücadelesi ve Tek Aslan Figürü Burç Üzerindeki Konumları 330

Foto. 70: Aslanlı Burç Önünde Kitabe ve Figürleri Anlatan Tabela 330

Foto. 71: Diyarbakır Ulu Evli Beden Burcu Aslanları(https://diyarbakir.ktb.gov.tr/) …Erş.T..04.2025..... 331

Foto. 72: Diyarbakır Yedikardeş Burcu Aslanları 331

Foto. 73: Palu Kalesi Kuzey Yönü Genel Görünüm 332

Foto. 74: Murat Nehri ve Palu Genel Görünüm.....332

Foto. 75: Palu Kalesi Çevresi.....333

Foto. 76: Palu Kalesi Giriş Kısmı 333

Foto. 77: Kale Girişi Sur Duvarları 334

Foto. 78: Kale Girişi Sur Duvarları ve Temelleri.....334

Foto. 79: Kale Kuzey Yönünde Alt Kısımda Ana Kaya Tüneli Girişi 335

Foto. 80: Palu Kalesi Kaya Tüneli Girişi ve Basamakları 335

Foto. 81: Palu Kalesi Kaya Tüneli İç Görünümü.....336

Foto. 82: Palu Kalesi Kral Menua Yazıtı Tabelası 336

Foto. 83: Palu Kalesi Kral Menua Yazıtı.....337

Foto. 84: Palu Kalesi Menua Kitabesi Benzeri Kapı Şeklinde Yapı 337

Foto. 85: Palu Kalesi Kaya Mezarlarının Bulunduğu Alan 338

Foto. 86: Palu Kalesi III. No'lu Kaya Mezarı Kapısı ve Girişi 338

Foto. 87: Palu Kalesi III No'lu Kaya Mezarı Odası Batı Duvarı Niş Detayı 339

Foto. 88: Palu Kalesi III No'lu Kaya Mezarı Odası Doğu Duvarı Niş Detayı 339

Foto. 89: Palu Kalesi III No'lu Mezar Odası Güney Duvarı Niş Detayı.....340

Foto. 90: Palu Kalesi III No'lu Mezar Odası Arka Oda Giriş Kapısı.....340

Foto. 91: Palu Kalesi III No'lu Mezar Odası Arka Oda 341

Foto. 92: Palu Kalesi Urartu Dönemi Kaya İşaretleri (Danışmaz, 2018, s. 195)…341

Foto. 93: Palu Kalesi Kaya Ambarı.....342

Foto. 94: Palu Kalesi B Tüneli İkinci Tünel (S. Can, 2025, 21).....342

Foto. 95: Palu Kalesi Güneybatı Yönü İlk I No'lu Sarnıç Girişi.....343

Foto. 96: Palu Kalesi Sarnıç İçi (Can, 2025, s. 23).....343

Foto. 97: Palu Kalesi Sarnıcı Kaş Kemer Detayı.....344

Foto. 98: Palu Kalesi Sarnıcı Künk Detayı.....344

Foto. 99: Palu Kalesi II No'lu Sarnıç (Can, 2025, s. 25).....345

Foto. 100: Palu Kalesi Güney Yönü Murat Nehrine İnen Basamak İzleri.....345

Foto. 101: Palu Kalesi Murat Nehri'ne İnen Basamak İzleri.....346

Foto. 102: Palu Kalesi Artuklu Sarayı.....346

Foto. 103: Palu Kalesi'nden Palu Köprüsü.....347

Foto. 104: Palu Kalesi'nden Bizans Kilisesi.....347

Foto. 105: Çarşıbaşı Mahallesi Bizans Kilisesi.....348

Foto. 106: Alacalı Mescid Genel Görünüm.....348

Foto. 107: Palu Küçük Camii.....349

Foto. 108: Palu Kındik Mescidi.....349

Foto. 109: Cemşid Bey Külliyesi Genel Görünüm.....350

Foto. 110: Palu Kalesi 1900'lü Yıllar (S. Yapıcı'dan Aktr., S. Can, 2025, s. 6).....350

Foto. 111: Artuklu Zindanı Bulunduğu Alan (https://www.firat.edu.tr/) Erş.T. 05.05.2025.....351

Foto. 112: Belek Gazi'nin Harput Zindanına Attığı Kral II. Baudouin (Sevin vd. 2011, s. 232).....351

Foto. 113: Artuklu Sarnıc/Zindanı Giriş Bölümü.....352

Foto. 114: Artuklu Sarnıc/Zindan Kapı Girişi Eşik.....352

Foto. 115: Artuklu Sarnıc/Zindanı Tünel Başlangıcı.....353

Foto. 116: Artuklu Sarnıc/Zindan İlk Basamaklar 353

Foto. 117: Artuklu Sarnıc/Zindan Basamak Detayları 354

Foto. 118: Artuklu Sarnıc/Zindana İniş Başlangıcı 354

Foto. 119: Artuklu Sarnıc/Zindan Tonoz Örtülü Mekan 355

Foto. 120: Artuklu Sarnıc/Zindan Havalandırma Bacası(https://www.firat.edu.tr/.....) Erş.T. 05.05.2025… 355

Foto. 121: Artuklu Sarnıc/Zindan Batıya Dönüş 356

Foto. 122: Artuklu Sarnıc/Zindan Duvarlarında Bulunan Çıralıklar.....356

Foto. 123: Artuklu Sarnıc/Zindana İnmeden Son Basamaklar 357

Foto. 124: Artuklu Sarnıc/Zindan Mağara İçi Genel Görüntü (https://www.firat.edu.tr)/ Erş T. 05.05.2025 357

Foto. 125: Artuklu Sarnıc/Zindan 3 Bölümlü Sarnıc/Zindan Alanı 358

Foto. 126: Artuklu Sarayı'nın Harput İç Kale'de Bulunduğu Konum.....358

Foto. 127: Harput İç Kale Artuklu Sarayı Genel Görünüm.....359

Foto. 128: Harput İç Kale Artuklu Sarayı Restorasyon Öncesi (www.turkishmuseums.com) Erş. T. 06.05.2025.....359

Foto. 129: Harput Artuklu Sarayı Eyvan Kalıntıları Batı Yönü.....360

Foto. 130: Harput Artuklu Sarayı Doğu Yönü 360

Foto. 131: Harput Artuklu Sarayı Odalara Geçiş 361

Foto. 132: Harput Artuklu Sarayı Alt Katı Tonozlu Mekân.....361

Foto. 133: Harput Artuklu Sarayı Üst Katı Güney Yönünde.....362

Foto. 134: Harput Artuklu Sarayı Tonozlu 362

Foto. 135: Harput Artuklu Sarayı Ana Eyvan Doğusundaki Duvar İzi.....363

Foto. 136: Palu Kalesi Artuklu Sarayı Bulunduğu Konum (H. Danışmaz, 2024, s. 138) 363

Foto. 137: Palu Artuklu Sarayı Genel Görünüm.....364

Foto. 138: Palu Artuklu Sarayı Giriş Bölümü Kemerli Açıklık 364

Foto. 139: Palu Artuklu Sarayı İlk Giriş Kuzey Yönde Devamı 365

Foto. 140: Palu Artuklu Sarayı Giriş Bölümündeki Kemer Detayı 365

Foto. 141: Palu Artuklu Sarayı İlk Bölüm Destek Kemeri 366

Foto. 142: Palu Artuklu Sarayı Ana Mekân 366

Foto. 143: Palu Artuklu Sarayı Ana Mekan Duvar Detayları 367

Foto. 144: Palu Artuklu Sarayı Ana Mekân Duvarında Eş Mesafeli Konsollar 367

Foto. 145: Yapı İlk Bölüm İçten Üst Örtüsü 368

Foto. 146: Palu Kalesi Artuklu Sarayı Ana Mekân Pencere Açıklıkları 368

Foto. 147: Palu Kalesi Artuklu Sarayı Üst Örtüsü 369

Foto. 148: Harput Ulu Camii Bulunduğu Konum (https://kulturenvanteri.com/) Erş. T. 14.05. 2025 369

Foto. 149: Ulu Cami Genel Görünüm 370

Foto. 150: Ulu Camii Batı Cephe Girişi Üzerinde İnşa Kitabesi 370

Foto. 151: Ulu Cami Batı Cephe Kitabe Detayı (V.B.M. Arşiv) 371

Foto. 152: Ulu Cami Kuzey Kemerleri Arasındaki Vergi Kitabesi 371

Foto. 153: Ulu Camii Vergi Kitabesi 372

Foto. 154: Ulu Camii Vergi Kitabesi Detayı (V.B.M. Arşiv) 372

Foto. 155: Harput Ulu Camii Minberi (https://elazig.ktb.gov.tr/) Erş.21.05.2025 ... 373

Foto. 156: Minber Ön Görünüş Kapı Kanatları (https://tr.pinterest.com/) Erş T.21.05.2025 374

Foto. 157: Minber Doğusu (Mihrap Yönü) (V. B.M.Arşivi) 375

Foto. 158: Yan Aynalık Detay Mihrap Yönü (G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 83) 375

Foto.159: Minber Korkuluk Detayı ve Üstte Tek Satır Kitabe Kuşağı 376

Foto. 160: Batı aynalığı ile taht altının birleşim yerinde dikey şerit halinde tek satır çiçekli kufi yazı (H. Şimşek, 2010, s. 55) 376
Foto. 161: Ulu Camii Batı Cepheden Avluya Giriş Bölümü 377
Foto. 162: Ulu Camii Batı Kapı'dan Revaklı Avluya Giriş. 377
Foto. 163: Avlu Kuzey'den Güney Kemerler Görünüş 378
Foto. 164: Ulu Camii Avlu, Güneyden Kuzey Kemerler Görünüş. 378
Foto. 165: Ulu Camii Avlusu Ortasında Yer Alan Kuyu 379
Foto. 166: Ulu Cami Avlu Kuzey Kemer Detayları 379
Foto. 167: Ulu Camii Avlu Kuzey Revaklar Kadınlar Mahfili 380
Foto. 168: Ulu Camii Avlu Kuzeyi Kadınlar Mahfili Dış Görünüş 380
Foto. 169: Ulu Camii Güney Revak Kuzey Görünüm 381
Foto.170: Ulu Camii Avlu Doğudan Batı Görünüm 381
Foto. 171: Ulu Camii Avlu Doğu Revakı 382
Foto. 172: Ulu Camii Batı Revakından Son Cemaat Yerine Bakış 382
Foto. 173: Ulu Camii Avlusundan Son Cemaat Yerine Bakış 383
Foto. 174: Ulu Camii Son Cemaat Yeri 383
Foto. 175: Ulu Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı 384
Foto. 176: Ulu Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı Restorasyon Öncesi (V.B.M) 384
Foto. 177: Ulu Camii Harim Mekanı Kuzeydoğudan Görünüş 385
Foto. 178: Ulu Camii Harim Kuzey Sahın 385
Foto. 179: Ulu Camii Harim Mekanı Güney Sahın 386
Foto. 180: Ulu Camii Harim Kemer Detayları 386
Foto. 181: Ulu Camii Mihrap Önündeki Sahın 387
Foto. 182: Ulu Camii Mihrap Önü ve Minberi 387
Foto. 183: Ulu Camii Mihrap Önü Kubbesi 388

Foto. 184: Ulu Camii Mihrap Önü K. Restorasyon Öncesi (V.G.M. Arşivi).....388

Foto. 185: Ulu Camii Harim Mekanı Mihrap Önü.....389

Foto. 186: Ulu Camii Mihrabın Üzerindeki Kapatılan Pencere.....389

Foto. 187: Ulu Camii Harim Mekanı Mihrap 390

Foto. 188: Ulu Cami Harim Mekanı Mihrabı Restorasyon Öncesi.(V.B.M Arşv)...390

Foto. 189: Ulu Camii Batı Cephe.....391

Foto. 190: Ulu Camii Batı Cephe Giriş Kapısı 391

Foto. 191: Ulu Camii Batı Cephe (1965 ve 1969 Restorasyonları Öncesi V.G.M Arşv.) 392

Foto. 192 Ulu Camii Batı Cephesi Kemeri ve Minare 392

Foto. 193: Ulu Camii Batı Cephe Kemerli Bölüm.....393

Foto. 194: Ulu Camii Minaresi 393

Foto. 195: Ulu Camii İç Mekandan Minareye Çıkan Merdivenler 394

Foto. 196: Ulu Camii Minaresi 3 Sıralı Süsleme Kuşağı 394

Foto. 197: Ulu Camii Doğu Cephe.....395

Foto. 198: Ulu Camii Doğu Cephe Kapısı.....395

Foto. 199: Ulu Camii Doğu Cephesi (Malatya V.B.M. 1965-1969) 396

Foto. 200: Ulu Camii Güney Cephe 396

Foto. 201: Ulu Camii Güney Cephe Kapısı.....397

Foto. 202: Ulu Cami Güney Cephe Mihrap Önünde Dışa Taşkın Payanda.....397

Foto. 203: Ulu Camii Güney Cephe (Malatya V.B.M. 1965-1969) 398

Foto. 204: Ulu Camii Kuzey Cephe 398

Foto. 205: Harput Ulu Camii Üst Örtüsü(https://www.yenisafak.com/) Erş.T. 13.05.2025.....399

Foto. 206: Ulu Camii Bahçesinde Yer Alan Mezarlık 399

Foto. 207: Ulu Camii Bahçesi Abdesthane 400

Foto. 208: Ulu Camii Mezarlığında Seyyid Ahmed Kürdi Hz. Kabri.....400

Foto. 209: Malatya Ulu Camii Minberi Genel Görünüm (Kurtişoğlu, 2015, s. 99) 401

Foto. 210: Dunaysır Ulu Camii Mihrabı(https://mardin.ktb.gov.tr/) Erş T. 20.05.2025 401

Foto. 211: Harput Ulu Camii Minaresi Minare Gövdesinin (V. B.M.Arş).....402

Foto. 212: Harput Ulu Camii Minare Gövdesi Yatay İstif Süsleme Detayı (V.B.M Arş) 402

Foto. 213: Harput Ulu Camii Minaresi Kaide Bölümü Düşey İstifler (V.B.M.Arşv) 403

Foto. 214: Harput Ulu Camii Minare Gövdesinde Bulunan Üç Kuşak (V.B.M.Arşiv) 403

Foto. 215: Harput Ulu Camii Minaresi Birinci Geniş Kuşak (V.B.M. Arşivi).....404

Foto. 216: Harput Ulu Camii Minaresi İkinci Geniş Kuşak (V.B.M. Arşivi) 404

Foto. 217 Aksaray Kızıl Minare Tuğla Örgü Süsleme Detayları (https://www.kulturportali.gov.tr/) Erş.T.20.05.2025 404

Foto. 218: Harput Esediye Camii ve Medresesi'nin Bulunduğu Konum(https://kulturenvanteri.com/) Erş T. 20.05.2025 405

Foto. 219: Harput Esediye Külliyesi Genel Görünüm 405

Foto. 220: Harput Esediye Külliyesi Portali 406

Foto. 221: Harput Esediye Külliyesi Portal Mukarnas ve Kemer Detayları.....406

Foto. 222: Esediye Külliyesi Portal Batı Mihrabiye 407

Foto. 223: Esediye Külliyesi Portal Doğu Mihrabiye 407

Foto. 224: Esediye Külliyesi Portali Yıldırım Düşmeden Önce (V.B.M Arşv) 408

Foto. 225: Esediye Külliyesi Portale Yıldırım Düşmesinden Sonra (V.B.M Arş) ...408

Foto. 226: Esediye Külliyesi Portal İç Kapısı ve Avlu Bölümü.....409

Foto. 227: Esediye Külliyesi Restorasyon Öncesi Portal ve Avlu (V.B.M Arş).....409

Foto. 228: Esediye Külliyesi Avlu Batı Cepheden Giriş Kapısı 410

Foto. 229: Esediye Külliyesi Restorasyon Öncesi Batı Cephe (V.B.M.Arş).....410

Foto. 230: Esediye Külliyesi Restorasyon Öncesi Güney Cephesinde Yer Alan Camii (V.B.M Arşivi) 411

Foto. 231: Esediye Külliyesi Camii Bölümü Restorasyon Sonrası.....411

Foto. 232: Esediye Camii ve Medresesi Güney Cephe 412

Foto. 233: Esediye Camii ve Medresesi Doğu Cephe 412

Foto. 234: Esediye Camii ve Medresesi Batı Cephe (https://www.aa.com.tr/tr) Erş.T. 17.05.2025.....413

Foto. 235: Esediye Camii Son Cemaat Yerinde Ortaya Çıkarılan (V.B.M Arş).....413

Foto. 236: Esediye Camii Son Cemaat Yeri Restorasyon Sonrası 414

Foto. 237: Esediye Camii Giriş Kapısı.....414

Foto. 238: Esediye Camii Restorasyon Öncesi Harim Mekânı (V.B.M Arş).....415

Foto. 239: Esediye Camii Harim Mekânına Giriş.....415

Foto. 240: Esediye Camii İlk Giriş Sahın.....416

Foto. 241: Esediye Camii İkinci ve Üçüncü Sahınlar Doğu Yönü.....416

Foto. 242: Esediye Camii Harim Batı Sahınlar Genel Görünüm.....417

Foto. 243: Esediye Camii Harim Doğu Sahın Genel Görünüm.....417

Foto. 244: Esediye Camii Harim Mekânı Restorasyon Öncesi 418

Foto. 245: Esediye Camii Harim Mekânı Orta Sahın Üst Örtü 418

Foto. 246: Esediye Camii Harim Mekânı Üst Örtü Genel Görünüm.....419

Foto. 247: Esediye Camii Harim Mekânı Kuzey Cephe Batı Yönü.....419

Foto. 248: Esediye Camii Harim Mekânı Kuzey Cephe Doğu Yönü.....420

Foto. 249: Esediye Camii Kuzey Cephe Pencere Dış Görünüm Detayı.....420

Foto. 250: Esediye Camii Batı Duvarı Üst Örtüye Yakın 421

Foto. 251: Esediye Camii Batı Duvarı Üst Örtüye Yakın Son Pencere.....421

Foto. 252: Esediye Camii Restorasyon Öncesi Kazılarda Tespit Edilen (V.B.M Arş) 422

Foto. 253: Esediye Camii Restorasyon Öncesi Kazılarda Tespit Edilen (V.B.M Arş) 422

Foto. 254: Esediye Camii Restorasyon Sonrası Kıble Duvarında Bulunan 423

Foto. 255: Esediye Camii Doğu Duvarına Yakın Küçük Mihrap 423

Foto. 256: Esediye Camii Kıble Duvarı Ortasında Bulunan Mihrap 424

Foto. 257: Esediye Camii Orijinal Olmayan Ahşap Minberi.....424

Foto. 258: Esediye Camii Restorasyon Öncesi (V.B.M Arş).....425

Foto. 259: Esediye Camii Harim Doğu Duvarı Kolon Çıkıntıları (V.B.M Arş) 425

Foto. 260: Esediye Camii Batı Duvarı Kolon Çıkıntıları (V.B.M Arş) 426

Foto. 261: Esediye Camii Üst Örtüsü (https://www.aa.com.tr/tr) Erş T.17.05.2025 426

Foto. 262: Esediye Külliyesi Doğu Cephe Medrese Odaları.....427

Foto. 263: Esediye Külliyesi Doğu Cephe Medrese Odaları Bölümleri ve Üst Örtüsü 427

Foto. 264: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi Odaları (VB.M Arş).....428

Foto. 265: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi (V.B.M Arş).....428

Foto. 266: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi (V.B.M.Arş).....429

Foto. 267: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi (V.B.M Arş).....429

Foto. 268: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi (V.B.M Arş).....430

Foto. 269: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi (V.B.M Arş).....430

Foto. 270: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi (V.B.M. Arş).....431

Foto. 271: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi Odaları (V.B.M Arş) 431

Foto. 272: Sivas Gök Medrese Taç Kapısı (https://blog.letoon.com.tr/) Erş.T. 21.05.2015.....432

Foto. 273: Mardin Latifiye Camii Taç Kapısı (Yeşilbaş, 2020, s. 240).....433

Foto. 274: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Güney Cephe Genel Görünüm (https://www.firat.edu.tr/) Erş T. 25.05. 2025 433

Foto. 275: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Girişi Bilgilendirme 434

Foto. 276: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Batı Cephe Giriş Kapısı 434

Foto. 277: Fetih (KaleArtuklu) Camii Giriş Taş Blok Basamak Detayları.....435

Foto. 278: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Taş Döşeli Giriş Holü.....435

Foto. 279: Fetih (Kale/Artuklu) Camii 2006-2007 Kazıları Restorasyon Öncesi (https://www.firat.edu.tr/) Erş T. 25.05.2025 436

Foto. 280: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Harim Mekânı ve Ortasında 436

Foto. 281: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Harim Mekânı Sütun Kaideleri 437

Foto. 282: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Sütun Kaidesi Detayı 437

Foto. 283: Kale Cami Sütunu 1950'li yıllar (V.B.M. Arşivi.).....438

Foto. 284: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Mihrap Duvarı 438

Foto. 285: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Mihrap Detayı.....439

Foto. 286: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Kazılarında Bulunan Çini Parça (Sevin vd., 2008, s. 649).....439

Foto. 287: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Kazılarda Bulunan Seramik Eserler.....440

Foto. 288: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Kazılarda Bulunan Ok Uçları, ...440

Foto. 289: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Giriş Kapısı.....441

Foto. 290: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Bölümü 441

Foto. 291: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Bölümü Seki ve Duvar Nişi.....442

Foto. 292: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Seki Detayı.....442

Foto. 293: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Harim Mekânından Çilehaneye Açılan Işıklık 443

Foto. 294: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Bölümünde Sergilenen Top Gül. 443

Foto. 295: Harput Alacalı (Çoraplı) Camii (https://kulturenvanteri.com/cs/) Erş.T .01.06.2025.....444

Foto. 296: Harput Alacalı Camii Genel Görünüm **(**https://www.bing.com/images/) Erş. T. 02.06.2025.....444

Foto. 297: Harput Alacalı Camii Genel Görünüm 445

Foto. 298: Harput Alacalı Camii Kuzey Cephe (https://www.turkiyenintarihieserleri) Erş.T. 02.06. 2025….....445

Foto. 299: Harput Alacalı Camii Güney Cephe 446

Foto. 300: Harput Alacalı Camii Güney ve Doğu Cephe (V.B.M Arşiv) 446

Foto. 301: Harput Alacalı Camii Doğu Cephe.....447

Foto. 302: Harput Alacalı Camii Dış Görünüş ve Üst Örtüsü (V.B.M. Arşiv).....447

Foto. 303: Harput Alacalı Camii Kuzeybatı Köşede Yer Alan Minare.....448

Foto. 304: Harput Alacalı Camii Minaresi ve Pencere Formu.....448

Foto. 305: Harput Alacalı Camii Minareye Çıkış Eski Görünüm (V.B.M. Arşiv) ...449

Foto. 306: Harput Alacalı Camii Batı Cephe Giriş Kapısı (V.B.M. Arşiv).....449

Foto. 307: Harput Alacalı Camii Harim Mekanı Doğu ve Güney Cephe Pencereleri (https://harput.web.tr/) Erş. T. 07.06.2025 450

Foto. 308: Harput Alacalı Camii Harim Mekanı Mihrap Duvarı (https://harput.web.tr/) Erş. T. 07.06.2025.....450

Foto. 309: Harput Alacalı Camii Harim Mekanı Kuzey Cephe Pencere Detayları (A. Kılıç, 2020, s. 226) 451

Foto. 310: Harput Alacalı Camii Harim Konsolu (M. Arslan, 2017, s. 426).....451

Foto. 311: Harput Alacalı Camii Harim Mekanı Üst Örtüsü Kalem İşi Süslemeler (A. Kılıç, 2017, s. 226) 452

Foto. 312: Harput Alacalı Camii Harim Mekanı Kalem İşleri Detaylar (https://tarihgezisi.com/) Erş T. 07.06. 2025.....452

Foto. 313: Harput Alacalı Camii Mihrabı (M. Arslan, 2017, s. 426) 453

Foto. 314: Harput Alacalı Camii Minberi (https://tarihgezisi.com/) 07.06. 2025 ... 453

Foto. 315: Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi'nin Bulunduğu Yer (https://harput.web.tr/ Erş T.08.06 2025 454

Foto. 316: Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi Genel Görünüm.....454

Foto. 317: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Güney D.C.(Kılıç, 2020, s. 235)

……..455

Foto. 318: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Kuzey Cepheden Genel Görünüm 455

Foto. 319: Ahi Musa Mescit Türbesi Kuzey Cephe Restorasyon Önce (Kılıç, 2020, s. 236) 456

Foto. 320: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Doğu Cepheden Görünüm 456

Foto. 321: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Doğu Cephe Restorasyon Öncesi(V.G.M Arşiv) 457

Foto. 322: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyon Öncesi (V.G.M Arş)457

Foto. 323: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Batı Cephe.....458

Foto. 324: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Kuzeybatı Cephe Restorasyon Öncesi Üst Örtü ve Genel Görünüm (V.G.M. Arşivi) 458

Foto. 325: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyon Öncesi Kılıç, 2020, s. 236) 459

Foto. 326: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyon Sonrası Üst Örtü 459

Foto. 327: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Kuzeydoğu Cephe Giriş Cephesi 460

Foto. 328: Harput Ahi Musa Mescid Harim Mekanı (M. Arslan, 2017, s. 1457) 461

Foto. 329: Harput Ahi Musa Mescidi Harim Mekanı. (M. Arslan, 2017, s. 1457) . 461

Foto. 330. Harput Ahi Musa Mescidi Restorasyon Öncesi Mihrap Nişi (V.G.M. Arşiv) 462

Foto. 331: Harput Ahi Musa Mescidi Türbeye Geçilen Kapı (V.G.M. Arşivi).....462

Foto. 332: Harput Ahi Musa Mescidi Türbeye Geçilen Kapı Detayı (V.G.M. Arşivi) 463

Foto. 333: Harput Ahi Musa Türbesi İç Mekan Genel Görünüm 2019 (Kılıç, 2020, s. 238) 463

Foto. 334: Harput Ahi Musa Türbesi İç Mekan Günümüz 464

Foto. 335: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyon Öncesi Dış Cephe (Arslan, 2017, s. 1456).....464

Foto. 336: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyan Sonrası Dış Cephe...465

Foto. 337: Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Konumu (https://kulturenvanteri.com/).ErşT. 11.06.2025…..... 465

Foto. 338: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Bahçe Girişi 466

Foto. 339: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Girişi Tarihçe Tabelası ...466

Foto. 340: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Bahçe Girişi 467

Foto. 341: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbe ve Mescid 467

Foto. 342: Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Abdesthane 468

Foto. 343: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Genel Görünüm 468

Foto. 344: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Restorasyon Öncesi (V.G.M.Arş) 469

Foto. 345: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Güney Cephe 469

Foto. 346: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Güney Cephe (V.G.M.Arş) 470

Foto. 347: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Batı Cephe 470

Foto. 348: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Batı Cephe (V.G.M.Arş) 471

Foto. 349: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Üst Örtüsü.....471

Foto. 350: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Giriş Kapısı.....472

Foto. 351: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Harim Mekanı.....472

Foto. 352: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Harimi Doğu Duvarı 473

Foto. 353: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Doğu Duvarında Bulunan Niş.....473

Foto. 354: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Batı Duvarı Pencereler 474

Foto. 355: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Mihrabı.....474

Foto. 356: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Harim Mekânı Ahşap Üst Örtüsü....475

Foto. 357: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Girişi 475

Foto. 358: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Doğu ve Güneydoğu Duvarı 476

Foto. 359: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Doğu ve Güneydoğu Cephe (V.G.M Arş) 476

Foto. 360: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Güneydoğu Yönü Üst Kata 477

Foto. 361: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Üst Örtüsü 477

Foto. 362: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Giriş Kapısı.....478

Foto. 363: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Giriş Kapısı İç Mekândan 478

Foto. 364: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Cenazelik Bölümü İç Üst Örtüsü.....479

Foto. 365: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Sandukası.....479

Foto. 366: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Sandukası.....480

Foto. 367: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Sandukası Üzerinde Bulunan Yıldız Motif Detayları (https://harput.web.tr/) Erişim Tarihi: 09. 06. 2025.....480

Foto. 368: Tutak Ocakbaşı Köyü Mezarlığı İki Şâhide Taşı Parçası (Y. Çetin, 2015, s. 102).....481

Foto. 369: Ağrı İl Sınırlarında Yer Alan Selçuklu ve Karakoyunlu-Akkoyunlu (Y. Çetin, 2015, s. 102).....481

Foto. 370: Mardin'de Artuklu Dönemi Kalker Sanduka Üzerinde (G. Baş, 2012, s. 41).....482

Foto. 371: Konya Mevlana Müzesi Mevlana Hz. Sandukası (https://kosb.org.tr/) Erş T .09.06 2025.....482

Foto. 372: Fethi Ahmet Türbesi Duvarına Dilek Amaçlı Yapıştırılan Taş Ritüeli... 483

Foto. 373: Palu Kındik Mescidi ve Kındik Kayası Genel Görünüm.....483

Foto. 374: Palu Kındik Mescidinin Aşağı Kısmında Bulunan Sarnıç 484

Foto. 375: Palu Kındik Mescidi Kuzey Cephesi Ön Giriş.....484

Foto. 376: Palu Kındik Mescidi Kuzey Cephe Günümüze Ulaşmayan Kemerli Bölüm (https://turkiye.influence.cool/tr/) Erişim Tarihi: 18. 06. 2025 485

Foto. 377: Palu Kındik Mescidi Batı Cephe 485

Foto. 378: Palu Kındik Mescidi Çöken Güney Cephesi.....486

Foto. 379: Palu Kındik Mescidi Dıştan Doğu Cephe 486

Foto. 380: Palu Kındik Mescidi Doğu Cephe Başlangıcı Güney Uç Noktası 487

Foto. 381: Palu Kındik Mescidi Doğu Cephe Üst Örtüsü 487

Foto. 382: Palu Kındik Mescidi Doğu Cephe Üst Örtüsü ve Duvar Bağlantıları 488

Foto. 383: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Ön Girişi Dıştan 488

Foto. 384: Palu Kındik Mescidi Harim Mekanı Ön Giriş İçten Yanlarda Dikdörtgen Formlu Pencereler ve Ortada Giriş Kapısı 489

Foto. 385: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı.....489

Foto. 386: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Güneyde Yıkılmış Kıble Duvarı...490

Foto. 387: Palu Kındik Mescidi Harim Mekanı Kuzey Duvarında Bulunan.....490

Foto. 388: Palu Kındik Mescidi Harim Mekanı Kuzey Duvarında Bulunan.....491

Foto. 389: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Doğu Duvarı Sivri Kemerli Geçiş491

Foto. 390: Palu Kındik Mescidi Doğu Yönünde Bulunan Dikdörtgen Planlı Oda . 492

Foto. 391: Palu Kındik Mescidi Doğu Yönünde Bulunan Dikdörtgen Planlı Oda ve Kemer Detayları 492

Foto. 392: Palu Kındik Mescidi Beden Duvarları Moloz Taş Malzeme.....493

Foto. 393: Palu Kındik Mescidi Doğu Dış Cephe Duvarı Önünde Bulunan Taşçı İşareti 493

Foto. 394: Palu Kındik Mescidi Doğu Dış Cephe Duvarı Önünde Bulunan Taşçı İşareti 494

Foto. 395: Mansur Baba Türbesi'nin Bulunduğu Konum (https://harput.web.tr/) Erş T.20.06.2025.....494

Foto. 396: Harput Mansur Baba Türbesi Tanıtıcı Tabela Günümüz.....495

Foto. 397: Harput Mansur Baba Türbesi Restorasyon Öncesi (V.G.M. Arşivi) 495

Foto. 398: Harput Mansur Baba Türbesi Restorasyon Öncesi (V.G.M. Arşivi) 496

Foto. 399: Harput Mansur Baba Türbesi Genel Görünüm 496

Foto. 400: Harput Mansur Baba Türbesi Batı Cephede Bulunan Merdivenler.....497

Foto. 401: Harput Mansur Baba Türbesi Batı Cephede Yer Alan Karşılıklı Merdivenler 497

Foto. 402: Harput Mansur Baba Türbesi Üst Kat 8. Basamak Sahanlık. 498

Foto. 403: Harput Mansur Baba Türbesi Üst Kat Giriş Kapısı.....498

Foto. 404: Harput Mansur Baba Türbesi Üst Kat Pencere Detayları 499

Foto. 405: Harput Mansur Baba Türbesi Kubbesi 499

Foto. 406: Harput Mansur Baba Cenazelik Bölümü Giriş Kapısı.....500

Foto. 407: Harput Mansur Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Yıldız Tonoz Üst Örtüsü 500

Foto. 408: Harput Mansur Baba Türbesi Tonoz Detayı.....501

Foto. 409: Harput Mansur Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Sandukalar ve Türbeyi Aydınlatan Pencereler 501

Foto. 410: Harput Mansur Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Ahşap Sandukalar.....502

Foto. 411: Harput Mansur Baba Türbesi Bahçesinde Bulunan Çeşme 502

Foto. 412: Erzurum Emir Saltuk Kümbeti (https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/) Erş.T..23.06.2025.....503

Foto. 413: Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (C. Parla, 2019, s. 1014) 503

Foto. 414: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Bulunduğu Yer (https://harput.web.tr/) Erş T.23.06.2025 504

Foto. 415: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Genel Görünüm 504

Foto. 416: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Güney Cephe ve 505

Foto. 417: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Doğu Cephe..... 505

Foto. 418: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Batı Cephe..... 506

Foto. 419: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Kitabe Detayı..... 506

Foto. 420: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Giriş Kapısı 507

Foto. 421: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Cenazelik Bölümünde..... 507

Foto. 422: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Cenazelik..... 508

Foto. 423: Esediye/Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Bulunduğu Alan (https://harput.web.tr/) Erş T.24.06.2025 508

Foto. 424: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Genel Görünüm 509

Foto. 425: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Güney Cephe Giriş..... 509

Foto. 426: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Soyunmalık..... 510

Foto. 427: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Soyunmalık..... 510

Foto. 428: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Soyunmalık..... 511

Foto. 429: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Soyunmalık..... 511

Foto. 430: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Ilıklık ve Halvet 512

Foto. 431: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Bölümü 512

Foto. 432: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Bölümü Halvet Odaları 513

Foto. 433: Sıcaklık Bölümü Halvet Girişi Eyvanı 513

Foto. 434: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Halvet Odaları..... 514

Foto. 435: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Köşe Halveti 514

Foto. 436: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Halvet Detayı..... 515

Foto. 437: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Halvetlerin Üst Örtüsü 515

Foto. 438: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Külhan Bölümü.....516

Foto. 439: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Bölümü Kubbe Geçişleri.....516

Foto. 440: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Halvet Odaları 517

Foto. 441: Mardin Savurkapı Sitti Radviye Hamamı (Y. Çetin, 2022, s. 184) 517

Foto .442: Harput Kale Hamamı Bulunduğu Yer (https://harput.web.tr/) Erş T. 24.06 2025 518

Foto. 443: Harput Kale Hamamı İç Kale'den Genel Görünüm 518

Foto. 444: Harput Kale Hamamı Eski Bir Fotoğraf (V.G.M. Arşivi) 519

Foto. 445: Harput Kale Hamamı Güney Cephe Giriş Bölümü 519

Foto. 446: Harput Kale Hamamı Güney Giriş Kapısı 520

Foto. 447: Harput Kale Hamamı Güney Cephe Pencereleri (2017, Kudep Arşivi) 520

Foto. 448: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümüne Geçilen Güneye Kaydırılmış Ön Giriş. 521

Foto. 449: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Üst Örtü Detayı (Kudep)...521

Foto. 450: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümüne Giriş Kapısı İç Mekandan 522

Foto. 451: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Kubbeye Geçişler.....522

Foto. 452: Harput Kale Hamamı Üst Örtüsü İçten.....523

Foto. 453: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Batı Duvarı 523

Foto. 454: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü 10 Adet Basık Kemerli 524

Foto. 455: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Duvarı Kemer Detayları 524

Foto. 456: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Duvar Nişleri 525

Foto. 457: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Kuzeydoğu Duvarda Bulunan Su Kaynağı Kapısı 525

Foto. 458: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Kubbe Geçişi Kemerden Detay 526

Foto. 459: Harput Kale Hamamı Hamamcı Odası 526

Foto. 460: Harput Kale Hamamı Ilıklık Batı Duvarındaki Giriş Kapısı ve Ilıklık (Kudep Arş) 527

Foto. 461: Harput Kale Hamamı Ilıklık Kuzey Oda ve Sağır Niş Bölümü 527

Foto. 462: Harput Kale Hamamı Soyunmalıktan Ilıklık Bölümüne Geçilen Kapı Üzerinde Bulunan Havalandırma 528

Foto. 463: Harput Kale Hamamı Ilıklıktan Sıcaklığa Geçilen Kapı 528

Foto. 464: Harput Kale Hamamı Güney ve Doğusundaki Halvet Hücreleri ve Eyvanlar (2017, Kudep Arşivi) 529

Foto. 465: Harput Kale Hamamı Halvet Hücreleri 529

Foto. 466: Harput Kale Hamamı Halvet Hücresi Üst Örtü Detay 530

Foto. 467: Harpıut Kale Hamamı Su Sarnıcı 530

Foto. 468: Harput Kale Hamamı Cehennemlik Bölümü Taş Ayaklar (Uzun ve Spor, 2019, s. 17).....531

Foto. 469: Harput Kale Hamamı Külhan Bölümüne Geçilen Kapı.....531

Foto. 470: Harput Kale Hamamı Külhan Bölümü 532

Foto. 471: Harput Kale Hamamı Odunluk Bölümü (Dabakhane).....532

Foto. 472: Harput Kale Hamamı Üst Örtü Genel Görünüm (2017, Kudep Arşivi) 533

Foto. 473: Harput Kızıl Hamam'ın Bulunduğu Yer (https://harput.web.tr/) Eriş T.25.06 2025.....533

Foto. 474: Harput Kızıl Hamam Genel Görünüm (Yukarıda Meryem Ana Kilisesi) 534

Foto. 475: Harput Kızıl Hamam ve Aşağıda Bulunan Dere 534

Foto. 476: Harput Kızıl Hamam Soyunmalık Bölümü.....535

Foto. 477: Harput Kızıl Hamam Duvar Detayları.....535

Foto. 478: Harput Kızıl Hamam Duvar Kemerleri.....536

Foto. 479: Harput Kızıl Hamam Kesmetaş Malzeme Kemerler.....536

Foto. 480: Harput Kızıl Hamam Kuzeybatı Cephede Bulunan Pencereler 537

Foto. 481: Harput Kızıl Hamam Pencereler İç Görünüm.....537

Foto. 482: Harput Kızıl Hamam Güney Yönünde Bulunan Pencere 538

Foto. 483: Harput Kızıl Hamam Ilıklık Bölümü Olduğu Düşünülen Mekân 538

Foto. 484: Harput Kızıl Hamam Ilıklık Bölümü Olduğu Düşünülen Mekânın 539

Foto. 485: Harput Kızıl Hamam Ilıklık Bölümü Olduğu Düşünülen Mekânın 539

Foto. 486: Harput Kızıl Hamam Ilıklık Bölümü Olduğu Düşünülen Mekânda Yer Alan Niş.....540

Foto. 487: Harput Kızıl Hamam Sıcaklık Bölümü.....540

Foto. 488: Harput Kızıl Hamam Sıcaklık Bölümü Güney Duvarında Yer Alan Külhan Bölümü.....541

Foto. 489: Harput Kızıl Hamam Külhan Bölümü Giriş Kısmı.....541

Foto. 490: Harput Kızıl Hamam Külhan Bölümü.....542

Foto. 491: Harput Kızıl Hamam Külhan Bölümü Detayı.....542

Foto. 492: Harput Maaristanı'nın Elâzığ Müzesine Kaldırılan Parçaları. 543

Foto. 493: Palu Köprüsü Genel Görünüş Son Şekli.....543

Foto. 494: Palu Köprüsü İç Bölüm.....544

Foto. 495: Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı (Arch. Archives. B. And w. Neg. 2992-3038. M. E. T. U. Fac. Of. Arch. Dept. Of. Restoration. Date Of Record: Oct. 1966) 545

GİRİŞ

Harput, Anadolu'nun kadim yerleşim merkezlerinden biri olup tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Keban Baraj kazıları sırasında ortaya çıkarılan buluntular, bölgenin Paleolitik Çağ'dan itibaren önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermektedir. M.Ö. VIII. yy.'da Urartu hâkimiyetini takiben Harput, Palu, Mazgirt, Bağın, Kaleköy, Norşuntepe, Genefik gibi yerleşimlerde kaleler inşa edilmiştir (Danık, 2001a, s. 4-6).

Harput ve çevresi, M.Ö. 58.'den M.S. 117 tarihine kadar, Romalılar, Partlar, Sasani İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu arasında el değiştirmiştir. Harput havzasına İslamiyet'in gelişi 634-644 yıllarında Hazreti Ömer döneminde bölgenin fethi ile başlamıştır. Arapların Suğûru'l-İslam adını verdikleri teşkilatın içerisinde Harput da bulunmaktadır (Çelik, 2009, s. 28).

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi sonrası Anadolu'nun kapıları Türklere açılarak Orta Asya'dan Anadolu'ya yoğun bir Türkmen göçü başlamıştır. Harput'ta ilk Türk hâkimiyeti, Sultan Alparslan ile birlikte Anadolu akınlarında görev alan Emir Çubuk Bey'in Harput'ta 1085 tarihinde Çubukoğulları Beyliği'ni kurmasıyla başlamıştır (Bezer, 1997, s. 80-82).

Artuklu Beyliği, Malazgirt Zaferini takip eden süreçte Sultan Alparslan'ın komutanlarından Eksük'ün oğlu Artuk Bey tarafından XII. yy.'da kurulmuştur. Bu Beylik, kısa zamanda genişleyerek Güneydoğu Anadolu ve Yukarı Fırat havzasını kapsayan alanda Hasankeyf, Mardin ve Harput Artukluları olmak üzere üç kola ayrılmaktadır (Alptekin, 1991, s. 415; Ataoğlu, 2007, I, s. 2-10).

Harput Artuklularının hâkimiyet dönemi Artuk Bey'in torunu Belek'in 1112 tarihinde Harput'u alarak Palu merkez olmak üzere burada beyliğini kurmasıyla başlamıştır. Belek Gazi'nin bölgede haçlılarla başarılı mücadelesi İslam dünyasında yankı uyandırmıştır. Belek Gazi'nin Menbiç'te şehit edilmesinin ardından Belek Gazi ile başlayan Harput Artuklu hâkimiyeti ardından gelen halefleri tarafından devam etmiştir. Harput'ta Artuklu hâkimiyeti; Süleyman, Davud b. Sökmen, Fahrettin Karaarslan, Nasreddin, Nurettin Muhammed, Kutbettin Sokman, İmadeddin Ebubekir, Nizameddin İbrahim, İzzedin Ahmed ve son Artuklu hükümdarı Nurettin Artukşah ile

sona eren süreci kapsar (Kesik, 2018, s.139-140; Bedirhan, 2022, s. 112-115; Baluken, 2007, s. 223-231).

Harput, tarihi süreçte stratejik, jeopolitik ve iklim özellikleri açısından dikkat çekmiş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Ünal, 1997, s. 232). Harput Artukluları, XII. ve XIII. yy.'larda bölgede siyasi ve kültürel açıdan oldukça büyük bir etkide bulunarak, özellikle mimari alanda dikkat çeken eserler inşa etmişlerdir. Artuklular Harput ve çevresinde inşa ettikleri kaleler, camiler, mescitler, saraylar, kervansaraylar, hamamlar, medreseler ve türbe yapıları ile bölgeye damga vurmuş, dönemlerinin en önemli mimari özelliklerini taşıyan yapılar bırakmışlardır. Bu eserler sadece birer yapı olarak değil, aynı zamanda dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik yapısının da birer yansıması olarak değerlendirilmelidir (Danık, 2001a, s. 66-68; Kesik, 2018, s. 139-140). Artuklular, Selçukludan devraldığı mimari mirası, Eyyûbi, Zengî ve Memlûklerin mimari özelliklerini malzeme, teknik, süsleme açısından bir potada birleştirerek kendine has bir üslup oluşturmuştur. Artukluların bu mimari kimliği, Anadolu'nun İslamlaşma sürecinde oynadığı rollere de yansıması nedeniyle büyük bir tarihsel değere sahiptir (Altun, 1978, s. 300-301; Yeşilbaş ve Akgül, 2020, s. 95-97).

Bu çalışma, Harput Artuklularının tarihi ve mimari mirasını inceleyerek, bu alandaki akademik eksikliği azaltmayı amaçlamaktadır. Artuklu Beyliği, hâkimiyet sahalarında önemli bir siyasi ve kültürel güce sahip olmasına rağmen, Harput Artukluları tarihi ve mimari eserleri üzerine yeterli araştırma yapılmamıştır. Bu çalışma aynı zamanda Harput Artuklularına ait mimari yapıların tarihsel gelişimini, mimari ve tasarım özelliklerini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda öncelikle, Elazığ İl Kütüphanesi, Elazığ Fırat Üniversitesi ile Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi kütüphanelerinde kaynak araştırmaları yapılmış, konuyla ilgili tezler, makaleler, bildiriler ve kitaplar taranmıştır. Elazığ, Harput İç Kale, Palu ve Harput çevresinde arazi çalışması yapılarak eserler yerinde incelenmiş, güncel fotoğraflar çekilmiştir.

Araştırmamızın birinci bölümünde, ilk olarak Harput isminin kaynağı, coğrafi konumu ve genel tarihçesi ele alınmıştır. İkinci bölümde, Artuklu adının kökeni, coğrafyası ve tarihsel süreçlerine değinerek, Artukluların hâkimiyet sürdüğü alanlar olan, Harput Artukluları, Hasankeyf ve Mardin Artuklularının tarihi süreci

değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise Harput Artuklularından günümüze ulaşan mimari eserler plan, çizim ve fotoğraflar ışığında mimari ve süsleme özellikleri açısından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Dördüncü bölümde kaynaklarda adı geçen ve günümüze ulaşmayan Harput Artuklularına ait olan mimari eserlerin tespiti ve değerlendirmesi yapılmıştır.

"Değerlendirme" bölümünde incelediğimiz tarihi yapıların Harput ve Palu çevresi, Doğu Anadolu ve Anadolu'da bulunan tarihi yapılarla karşılaştırması yapılmış, Türk-İslam sanatındaki yerleri ve önemleri ortaya konulmuştur. "Sonuç" bölümünde ise Harput Artukluları tarihine ışık tutan Harput ve Palu çevresi ile günümüze ulaşan mimarı yapıların bölgedeki ve Harput Artukluları tarihindeki yeri ve önemine vurgu yapılarak çalışma "Kaynakça", "Çizimler" ve "Fotoğraflar" bölümleri ile sonuçlandırılmıştır.

Harput Artukluları ve mimari eserleri üzerine yapılan bu çalışma, Anadolu'nun Orta Çağ dönemindeki mimari gelişimini anlamaya katkı sağlayacak ve Artukluların Anadolu'daki sanatsal ve kültürel mirasını daha yakından tanıma fırsatı sunacaktır. Aynı zamanda, Harput ve Palu'nun Artuklu dönemine ait tarihsel dokusunun korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması konusunda farkındalık yaratmayı amaçlamaktadır.

A. KONUNUN TANIMI, AMACI VE SINIRLARI

A.1. Konunun Tanımı

Tez çalışma konusunu Harput Artukluları Tarihi ve bu döneme ait mimari eserler oluşturmaktadır.

A.2. Konunun Amacı

Bu çalışmanın amacı, Harput ve Palu çevresi Artuklu tarihi ile bu döneme ait mimari eserlerin plan, mimari ve süsleme özelliklerini incelemek ve Orta Çağ Anadolu ve Türk-İslam sanatı içindeki yerlerini ve önemlerini ortaya koymaktır. Diğer bir amaç, günümüze ulaşabilen eserleri çizim ve fotoğraflar ışığında belgelemek, günümüze ulaşmayanları ise kayıtlardan yola çıkarak tespitlerini yapmaktır.

A.3. Konunun Sınırları

Tez konusunun coğrafi sınırlarını, Harput ve Palu çevresi; tarihsel sınırını ise, Harput Artukluları dönemi kapsamaktadır.

B. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Tezin adı, konusu, amacı ve sınırlılıkları belirlendikten sonra literatür çalışmasına başlanmış; konu ile ilgili Elazığ İl Kütüphanesi, Elazığ Fırat Üniversitesi ile Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi kütüphanelerinde gerekli araştırmalar yapılmıştır. Çalışma konusu ile ilgili tezler, makaleler, bildiriler ve kitaplar bir araya getirilerek değerlendirme aşamasına geçilmiştir. Daha sonra saha çalışması kapsamında tez konusunun önemli bir bölümünü oluşturan Harput Artuklularına ait eserler yerinde incelenerek fotoğrafları çekilmiştir. Tüm veriler toplanıp değerlendirildikten sonra yazım aşamasına geçilmiştir.

Çalışmanın başında Harput isminin kaynağı, coğrafi konumu ve genel tarihi hakkında bilgi verildikten sonra, Artuklu adının kökeni, coğrafyası ve tarihsel süreçlerine değinerek, Artukluların hâkimiyet sürdüğü alanlar olan, Harput Artukluları, Hasankeyf ve Mardin Artuklularının tarihi süreci değerlendirilmiştir. Harput ve Palu çevresindeki Artuklu dönemine ait, kaleler, saraylar, camiiler, mescitler, türbeler, sarnıçlar, hamamlar, medrese, köprü ve kervansaray yapılarının mimari ve süsleme özellikleri kronolojik sıraya göre belgeler ve fotoğraflar ışığında

ele alınmıştır. Kaynaklarda adı geçen ve günümüze ulaşmayan Harput Artuklularına ait olan eserlerin tespitleri yapılarak değerlendirilmiştir.

Değerlendirme bölümünde bölgenin Harput Artukluları dönemi tarihi değerlendirildikten sonra bu döneme ait mimari eserlerin mimari ve süsleme özellikleri değerlendirilmiş, yakın ve uzak çevreden benzer örnekler ile karşılaştırmaları yapılarak Orta Çağ Anadolu ve Türk-İslam sanatı içindeki yerleri ve önemleri ortaya konulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

HARPUT'UN İSMİ, COĞRAFİ DURUMU VE KISA TARİHÇESİ

1. 1. Harput İsminin Kaynağı

M.Ö. VIII. bin yıldan itibaren yerleşim izlerine rastlanan Harput, en eski çağlardan itibaren birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Özdemir ve Can, 2024, s. 2). Yapılan araştırmalar, Harput çevresinde ilk medeniyet izlerinin (M.Ö. III-IV. yy.) Hititler ve Urartular öncesi bir kavim olan Subarlara[1] ait olduğunu göstermektedir. Subarlar, yeryüzünde madeni işleyen ilk kavim olarak bilinmekte olup bu halkın Harput'un bulunduğu bölgeye *Fırat* adını verdiği arkeolojik araştırmalarla ortaya konmuştur (Aksın, 1999, s. 20; Yapıcı, 2009, s. 19; Arslan, 2012, s. 19).

Hitit metinlerinde adı geçen *Hinzuta* kelimesi, M.Ö. 1200 yılına kadar bir sınır kenti olduğu düşünülen Harput'tur. Asur Kralı I. Tiglat-Pileser zamanına ait çivi yazılı tabletlerde *Enzuta*, IX. yy.'a ait Asur kaynaklarında (M.Ö. 856) ise *Enzite* olarak geçmektedir (Ertem, 1990, s. 587).

Yapılan araştırmalar, *Sophene* kelimesinin Harput'a, Yunanlılar ve Romalılar tarafından verilen bir isim olduğunu göstermektedir. Ermeniler tarafından Harput kelimesinin *Tsophkh* olarak kullanıldığı bilinmektedir. Urartu yazıtlarında sıkça adı geçen *Supani* kelimesinin de Harput'a ithafen söylendiği tespit edilmiştir (Ardıçoğlu, 1964, s. 9).

Yunanlı coğrafyacı Strabon, *Sophene* bölgesinde yer alan şehirlerden ilki olarak Harput'u işaret eder ve adından *Karkathiokerta* olarak bahseder. IV. yy.'da İranlıların Harput bölgesindeki hâkimiyet döneminde *Ziata Castellum* ismini kullandıkları ve bu ismin Arapçaya *Hısnıziyâd* olarak çevrildiği görülmektedir (Ünal, 1989, s. 11).

[1] Harput çevresinde ilk medeniyet izlerinin (M.Ö. III-IV. yy.) Hititler ve Urartular öncesi bir kavim olan Subarlara ait olduğunu göstermektedir. Ümit Sergün, ULUOVA. Beşeri Coğrafya açısından bir araştırma, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No: 2029, V II+208 ss., 1975., s.45.

Abu'l-Farac, eserinde Harput'tan *Zaid/Zait* kalesi olarak bahsetmektedir (Abu'l-Farac, 1950, c. II, s. 351, 352 vd.). Urfalı Mateos'un eserinde Harput adı *Kharpert* olarak geçmektedir. Mateos, aynı eserinde Guillaume de Tyr'in Harput'tan *Quarta-piert* veya *Quart-pierre* olarak bahsettiğini ifade eder (Mateos, 1987, s. 149).

Ertuğrul Danık'ın Evliya Çelebi'den aktardığına göre, Harput adı "*eşeğe tapan*" anlamına gelen "*Par-ı Herput"*, "dikenli söğüt" anlamına gelen "*Har-Bid"* ve "*diken getirici*" anlamına gelen "*Har-Berid"* şeklinde yorumlanmaktadır (Danık, 2001a, s. 2).

İshak Sunguroğlu, Harput kelimesinin *Har-pu-ta-va-nas* veya *Har-pu-ta-aş* adından türediğini, bunun da eski çağlarda tanrı, tanrıça ya da hükümdar ismi olabileceğini belirtir. Ayrıca M.Ö. XIII. yy.'a ait Hitit çivi yazılı tabletlerde *Harputaş* isminin zikredildiğini ifade eder (Sunguroğlu, 2013, I, s. 86-87). Ardıçoğlu, Yunan ve Romalı tarihçiler tarafından Harput bölgesine *Arsamosota* ile *Carcathiocerta* adlarının verildiğini, *Carcathiocerta* kelimesinin "şehir kale" anlamına geldiğini ifade eder. Orta Çağ'da ise Ermenilerin *Aşmuşat,* Arapların ise *Şimşat* adını verdiklerini belirtir (Ardıçoğlu, 1964, s. 11-12). Harput, Rumca *Xarpote* ve Osmanlı Türkçesinde *Kharpût* olarak tanımlanır. Ermeniler, Harput'u *Kharberd* veya *Qarberd* şeklinde anlandırır. *Berd,* "kale" anlamına gelir; ancak *Khar* kelimesinin kökeni belirsizdir. Bu kelime, eski bir yerel ad olan *Gar,* yani taşın Ermenice karşılığı olabilir. Süryanicede *Anzit* veya *Hanzit,* Harput vilayeti için kullanılan isimlerdir (Kahan ve Özkan, 2023, s. 26). Harput adının kaynağı konusunda öne çıkan birçok iddia arasında, "taşkale" anlamına gelen *Kar/Har* (taş) ve *Pert/Berd* (kale) kelimeleri bulunmaktadır. Yine birçok kaynakta sıkça zikredilen *Hısn-ı Ziyat/Ziyad* ve *Zaita Castellum* isimlerindeki *Castellum* (kale) ve *Hısn* kelimeleri birleşerek "Ziyad Kalesi" anlamında kullanılmıştır. *Hüsnü Ziyad* adı ise Muaviye döneminde Harput valisi olan İbni Ziyad ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Danık, 1995, s. 6; Danık, 2001a, s. 3-4). Frank tarihçilerinin kaynaklarında Harput ismi *Quartapiert*, Bizans yazılı kaynaklarında ise *Kharpote* olarak geçmektedir. Osmanlı dönemine ait yazılı kaynaklarda *Hartabird* ve genellikle *Harpurd* ile *Harput* şeklinde yazıya geçirildiği anlaşılmaktadır. XIX. yy. itibarıyla resmî belgelerde ve halk arasında "Harput" isminin kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Ünal, 1997, s. 232).

1. 2. Harput'un Coğrafi Durumu

Harput Platosu, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat Bölümü'nde, günümüzdeki Elazığ şehir merkezinin 5 km. kuzeyinde, deniz seviyesinden 1280 m. yükseklikte yer almaktadır. Harput'un kuzeydoğusunda Kızıldağ (1341 m.) ile Keban Baraj Gölü'nün doğusunda Hasret Dağı (1724 m.), güneydoğusunda Kartaltepe (1221 m.) ve Mastar Dağı (2137 m.) yer almaktadır. Güneybatıda Çilemelik Dağı, Kuşakçı Dağı (1908 m.) ve Hazarbaba Dağı (2230 m.) bulunmaktadır. Harput ile Kuşakçı Dağı'nın batısında Meryem Dağı (1490 m.), Altıntepe (1341 m.), Keklik Tepe ve Çağlar Tepe yer almaktadır (Danık, 1995, s. 7; Ardıçoğlu, 1992, s. 11; Danık, 2001a, s. 1).

Coğrafi koordinatlara göre Harput, 38°43' kuzey enlemi ile 39°15' doğu meridyeni üzerinde yer almaktadır (Çiz. 1, 2, 3,) (Hayli, 1992, s. 6). Elazığ'ın 77 km. doğusunda yer alan Palu ilçesi, 410 km² yüzölçümüne sahip olup rakımı 844 m.'dir. Palu, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde 38° 21' ve 38° 51' enlemleri ile 39° 41' ve 40° 23' boylamları arasında yer almaktadır. (Çiz. 4) (Bayrak, 2016, s. 1).

Harput'un bağlı olduğu Elazığ ili, Diyarbakır, Bingöl, Malatya, Erzincan ve Tunceli illeriyle çevrilidir (Tuncel, 1994, s. 554).

Harput, bulunduğu arazi yapısı bakımından Elâzığ Ovası'na hâkim, kayalık bir zemin üzerinde yükselmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan plato, bir fay dikliğine karşılık gelmekte ve güney yönünde yontuk bir düzlük (peneplen) oluşturmaktadır (Foto. 1, 2, 3). (Akkan, 1972, s. 178).

Yüksekova Karmaşığı'na ait litolojik bileşim, Harput'un bulunduğu platonun güneyinde bazalt ve andezit maddelerden oluşmakta iken, kuzeyde diyorit ve diyabazlar ön plana çıkmaktadır. Harami formasyonuna ait kayaçlar bu alanda bulunmaktadır. Söz konusu formasyonlar, yaşlıdan gence doğru sırasıyla; Senoniyen Yüksekova Karmaşığı, Maestrihtiyen Harami formasyonu, Orta-Üst Eosen Kırkgeçit formasyonu, Üst Miyosen-Alt Pliyosen Karabakır formasyonu ve Pliyo Kuvarterner Palu formasyonu şeklinde sıralanmaktadır (Çiz. 5-6) (İnceöz ve Tatar, 1995, s. 2-7; Tonbul ve Karadoğan, 1999, s. 305-308).

Tarih boyunca kullanılan önemli yollardan biri, Hekimhan ile Keban'dan geçerek Harput'a ulaşan ve oradan da Eski Hükümdar Caddesi'ne bağlanan yoldur. İkinci yol ise, Harput-Keban-Arapkir-Kemaliye ve Divriği'den geçip Sivas'a varan

yoldur. Üçüncü yol ise, Samsun'u Bağdat'a bağlayan yol olup, Sivas'tan sonra eski kervan yolu ile birleşmektedir. Harput'un bulunduğu alan, doğal bir geçiş alanı üzerinde yer aldığından, ulaşım yoğunluğunun bu güzergâhta toplanmasına neden olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ulu Ova Eski Çağlardan bu zamana kadar medeniyetlerin tercihi tarihi bir yerleşim alanı olmuştur. Uluova, Doğu Anadolu'nun yüksek dağ kütlelerini aşan kuzey-güney doğu-batı yönlerinde önemli geçit yolları üzerinde olması değerini arttırmıştır (Hayli, 1992, s. 6; Ardıçoğlu, 1992, s. 11-12).

Malatya, Tunceli, Elazığ ve Adıyaman'ı içine alan oldukça zengin maden yataklarını kontrol altında tutan Harput, tarihin her döneminde komşu ülkelerin de ilgi merkezi olmuştur. Bölgede zengin bakır, altın, gümüşlü kurşun, gümüş ve demir yatakları bulunmaktadır (Yener, 1983, s. 1-15).

Harput ve çevresinin hidrografik özelliklerine baktığımızda, Keban Baraj sahasında toplanan Fırat Nehri ve bu nehrin bir kolu olan Murat'ın, bölgenin ana akarsuyu olduğunu görmekteyiz (Şengün, 2012, s. 139-140).

Harput Platosu ve çevresinde arpa ve buğday en fazla yetiştirilen ürünlerdir. Sulama yapılan alanlarda yer alan bağ ve bahçelerde ise sebze ve meyve yetiştirilmektedir. Harput çevresinin kirazları ve "öküzgözü" adıyla bilinen siyah üzümleri oldukça ünlüdür. Platoda en fazla yetiştirilen küçükbaş hayvanlar yerli koyun ve kıl keçisidir (Şengün, 2007a, s. 239, 250).

Harput, el sanatları ve küçük ölçekli sanayi faaliyetleri açısından zengin bir yapıya sahiptir. Dokumacılık, kuyumculuk ve diğer el sanatları bölgede oldukça gelişmiştir. 1567 yılı itibarıyla Harput'ta sanayi tesisi niteliğinde 3 boyahane, 1 dabakhane, 1 kirişhane, 1 mumhane, 40-50 bezirhane ve 185 değirmen bulunduğu kayıt altına alınmıştır (Hayli, 1992, s. 52).

Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2024 yılı nüfus veri kayıtlarına göre, Elazığ'ın toplam nüfusu 603.941 kişi, Palu ilçe nüfusu 17.856, Harput ilçe nüfusu ise 423 kişi olarak tespit edilmiştir (https://www.tuik.gov.tr/).

1. 3. Harput'un Kısa Tarihçesi

Harput, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle yüzyıllar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar doğu

ile batı arasında bir köprü görevi gören Harput bölgesinin bulunduğu arazi, verimli düzlüklere ve elverişli yaşam koşullarına sahiptir. Murat ve Karasu nehirlerinin birleşerek Fırat Nehri'ni oluşturduğu bölgenin prehistorik ve tarihi dönemlerine ilişkin ilk veriler, bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilmiştir (Özdemir ve Can, 2024, s. 1; Gaspak, 2004, s. 5**).**

"Anadolu'nun Tarih Öncesi Araştırmaları" isimli proje kapsamında, Türk Tarih Kurumu adına bölgede yapılan ilk arkeolojik çalışmalar, İsmail Kılıç Kökten tarafından 1945 yılında gerçekleştirilmiştir (Çakırca, 2015, s. 552). 1972 yılına kadar devam eden projenin ardından bölgenin prehistorik dönemi ile ilgili önemli veriler elde edilmiştir. 1965 yılında yapımına başlanan Keban Baraj Gölü inşaatı, 64.100 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. 1966-1967 yılları arasında, İstanbul Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Michigan Üniversitesi iş birliğiyle Keban Baraj sahasında 63 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Tespit edilen bu alanlar Altınova, Haraba, Aşvan, Ağın, Pulur ve Han İbrahim Şah kazı alanlarıdır (Memişoğlu, 1977, s. 7-8; Kökten, 1947, s. 431-434, 460-463; Kiziroğlu, 2022, s. 31-32).

Keban Projesi kapsamında yürütülen yüzey araştırması ve kurtarma kazıları sonucunda, bölgede sırasıyla Neolitik, Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağları ile Orta Çağ (Bizans), Roma ve Selçuklu dönemlerine kadar uzanan yapı katmanları tespit edilmiştir. Altınova bölgesinde Tülintepe, Korucu Tepe, Norşun Tepe, Değirmen Tepe ve Tepecik yerleşim alanları; Aşvan bölgesinde ise Han İbrahim Şah, İmikuşağı, Pağnik Öreni, Aşvan Kale, Kalaycık Nekropolü, Hoşrik Mevkii ve Kilise Yazısı yerleşim alanları tespit edilmiştir (Çiz. 7-8) (Memişoğlu, 1977, s. 8-10; Özdemir ve Can, 2024, s. 5; Ardıçoğlu, 1992, s. 14).

1967 yılında R. Whallon ve S. Kantman tarafından yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Han İbrahim Şah yerleşiminde**,** 1970-71 yıllarında Hayri Ertem tarafından kazılar başlatılmıştır. Han İbrahim Şah Höyüğü'nde tespit edilen yapı katmanları, İlk Tunç Çağı'ndan Selçuklu Dönemi'ne kadar uzanmaktadır (Whallon ve Kantman, 1970, s. 1-12; Ertem, 1972, s. 63-74; Ertem, 1982, s. 2-13).

Harput ve çevresinde yapılan kazılar neticesinde, M.Ö. 4000 ile M.Ö. 2000 yılları arasını kapsayan süreçte Karaz tipi çanak çömlekler, Ağın bölgesindeki Kalaycık, Kalecikler ve Tepecik höyüklerinde bulunmuştur. Harput ve çevresinde,

Paleolitik Çağ'dan Eski Tunç Çağı'na uzanan yerleşim yerleri ise Tülintepe, Norşuntepe, Korucutepe (Obeyd evresi); Karataş, Gedikli Mağarası (Paleolitik evre); Gavurtepe, Yeniköy, Pulur (Eski Tunç Çağı) ve Tepecik (Uruk evresi) olarak tespit edilmiştir. Harput ve çevre bölgelerinde yapılan kazı sonuçlarına göre, bölgenin M.Ö. 7000-5800 yılları arasını kapsayan Çanak Çömlekli Neolitik ve İlk Kalkolitik Dönem ile tarihlendirilebileceği düşünülmektedir. Ayrıca, bölgedeki kazı sonuçları Paleolitik Çağ insanlarının kaya altı sığınaklarında ve açık hava konak alanlarında yaşadığını; çakmaktaşı ve el baltalarını kullandığını ortaya koymaktadır. Paleolitik Çağ sonrası kazı verilerine göre, Harput ve çevresinin M.Ö. 6. ve 7. binyıllarda Kuzey Suriye, Orta Anadolu, İran ve Kuzey Mezopotamya ile ticari ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yerleşme alanlarında, Sümer öncesi kültürlerin izleri ve yayıldığı alanlar tespit edilmiştir (Kiziroğlu, 2022, s. 37-38; Danık, 2001a, s. 4-5; Ardıçoğlu, 1964, s. 5; Ardıçoğlu, 1992, s. 11-14).

Dünyaca bilinen Anadolu'ya ait ilk şehir yapılanması, Elazığ-Harput yakınlarındaki Malatya Aslantepe Höyüğü'nde ortaya çıkmış; Geç Kalkolitik Çağ'a özgü avcılık, tarım, çiftçilik ve ticaret izlerine burada rastlanmıştır (Hauptman, 1970, s. 102-130).

Harput ve çevresinde, Hitit ve Urartu öncesi bir kavim olan Subarların M.Ö. III. ve IV. bin yıllarında yaşadığı, bölgeye *Fırat* adının bu medeniyet tarafından verildiği düşünülmektedir. Hurrilerle soydaş olduğu düşünülen Subarların, dünyada madeni ustaca işleyen ilk medeniyet olduğu bilim adamları tarafından ileri sürülmektedir (Ünal, 1989, s. 13).

Hititler, M.Ö. 1400'lerde bölgeye girmiş, Harput bölgesinde yer alan Hurriler tarafından kurulan Mittani Devleti'ni işgal etmiştir. Hititlere ait olduğu belirlenen M.Ö. 1380-1345 yıllarına ait bir anlaşmada, "Fırat'ı geçtim ve İşuva'ya girdim" ifadesi yer alır; bu ifade, bölgenin konumu açısından belirleyici rol oynar. *Ehlişarruma*, *İşuva* ve *Arişarruma* gibi Hurrice adların krallara ait olduğu bilgisi, M.Ö. 1450 yılına ait kayıtlarda geçmektedir. *İşuva Krallığı,* bugünkü Harput/Elazığ ilinin yer aldığı bölgeyi de kapsamaktadır. Hitit kayıtlarında yer alan bilgilere göre, Hitit hanedan üyelerinin ataları Hurrilere dayanmaktadır (Ardıçoğlu, 1964, s. 6-7; Sunguroğlu, 2013, I, s. 93-100; Kiziroğlu, 2022, s. 38; Ertem, 1990, s. 578).

Eski Doğu'nun parlak medeniyetlerini Mısır, Fenike, Babil, Asur, Geç Hitit ve Urartu devletleri temsil etmiştir. Demir Çağı'nın en önemli uygarlığı ve döneme en fazla damgasını vuran medeniyet, Urartu medeniyetidir. Urartular, M.Ö. 860-580 yılları arasında yaşamıştır. Urartular, kendilerinden önce bölgede M.Ö. 3. bin yılında yaşamış Hurrilerin torunları olarak kabul edilir. Urartu Nairi krallıkları, feodal krallıkları birleştirerek konfederasyon oluşturmuştur. M.Ö. I. bin'de Van Gölü (Tuşpa) çevresinde, bilinen en eski kralı Lutibri'nin oğlu I. Sardur tarafından M.Ö. 840'da kurulmuş olan bu medeniyet, çağdaşı Asurlular ile bölge hâkimiyeti için yoğun mücadelelere girmiştir. Urartular hakkındaki bilgilere Asurlulara ait çivi yazılı tabletlerden ulaşıyoruz (Akurgal, 2005, s. 247; Memiş, 2022, s. 200-202).

Urartular, IX. yy.'da Doğu Anadolu'da Van (*Tuşpa*) ve Harput (*İşuva-Sophene*) bölgesi dâhil olmak üzere hâkimiyetlerini kendilerinden önce kurulmuş olan *Nairi* krallıkları üzerine kurmuşlardır. Urartular, Kral I. Argitrtis döneminde Asurlular ile Harput dolaylarında çok yoğun mücadele etmişlerdir. Urartular, Asurlular ile hâkimiyet çatışması ve istila tehdidi yaşadığı için kale savunmasına önem vermişlerdir. Hâkimiyet alanlarında önemli kale yapıları inşa etmişlerdir (Yıldırım, 2013, s. 305; Gaspak, 2015, s. 152-153).

Urartu dinsel inanışında üç tanrı bulunmaktadır: Gök Tanrı Teşeba, Güneş Tanrısı Şivini ve milli baş tanrı Haldi. Urartu tapınımında tapınak mimarisi önemli bir yere sahiptir. Tanrı Haldi adına günlük 17 sığır, 34 koyun; diğer iki tanrı adına ise 6 sığır, 12 koyun kurban ediliyordu (Bilgiç, 1959, s. 44-46; Gaspak, 2015, s. 154). Urartu kralları, tanrılara büyük önem vermiş ve tanrıları adına kurban kesim alanları ile sunaklar yapmışlardır. Baş Tanrı Haldi adına yaptırılan sunak yerleri, bugün hâlâ Van Kalesi ve Harput İç Kale gibi alanlarda kalıntılarını görmekteyiz (Foto. 4-5). 1899 yılında bölgeye gelen Lehmann-Haupt, Harput Kalesi'nin stratejik konumu, bölgedeki diğer Haldi kaleleriyle optik/sinyal iletişimi kurabilecek şekilde konumlandığını vurgular. Özellikle Palu Kalesi'nin Harput'tan görünebildiği ve bu iki kalenin birbirleriyle ateş/sinyal yoluyla iletişim kurabilecek şekilde planlandığını belirtir. Bu durum Harput Kalesi'nin yalnızca yerel savunma değil, daha geniş bir savunma ağının parçası olduğunu ortaya koyar. Bölgede yer alan kaya kalelerinin çoğunun Haldi (Urartu) dönemine kadar uzandığı, bu kalelerin alt yapılarında genellikle su tünelleri ve kaya odalarının yer aldığı belirtilir. Lehmann-Haupt'un diğer kalelerde (örneğin

Palu) yaptığı gözlemlerde, bu tür kaya oyma odalar ve tünel sistemlerine dair veriler sunmaktadır. Harput Kalesi'nin de bu bağlamda, benzer şekilde kaya içine oyulmuş su yolları, gizli geçitler veya sarnıç sistemlerine sahip olabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca, Harput çevresinde yer alan dere yataklarının, antik dönemlerde kente su taşımak için kullanılmış olabileceğini ifade etmektedir (Haupt, 1910, s. 463-476) (Foto. 6).

Harput Norşuntepe'de, Koçkale ve Genefik'te kale kalıntıları ile tarihi vesikalar ele geçirilmiştir. Mazgirt, Kaleköy Kalesi, Palu Bağın Kalesi, Habibuşağı Kalesi ve Keban Maltepe Kalesi, bölgedeki en önemli Urartu dönemi kale mimarisi örnekleridir. Bu alanlarda yapılan kazılarda, kitabelere, kurban kesim alanlarına, mezarlara, tünellere, evlere, suyollarına ve sarnıçlara rastlanmıştır (Foto. 7, 8, 9). Prof. Dr. Veli Sevin'in 1987 yılında Harput Kalesi'nde yaptığı kazı çalışmalarında, kırmızı cilalı Urartu seramikleri ile oluklu çanaklar ortaya çıkarılmıştır (Sunguroğlu, 2013, I, s. 104-106; Sevin, 1988, s. 461).

2016 yılında Harput Mahallesi, Nevroz Ormanları civarında Elazığ Orman İşletme Müdürlüğü'nün iş makinelerinin yaptığı ağaçlandırma çalışması esnasında, Urartu dönemi ile ilişkilendirilen geç evre ve Asur dönemi üslubunda muazzam bir kabartmaya rastlanmıştır. Harput kabartmasının ana teması, kalenin fethiyle alakalıdır. Kabartmada sergilenen sahne, öykücü bir tarzdadır. Savaş sahnesinde, kral ve esirler ile savaşçılar figürlerinde krala doğru bir yönelim ve duruş söz konusudur. Bu kabartma ve kalıntılar, Harput'ta II. bin yılın başından itibaren bir siyasi otoritenin varlığını ve Harput Kalesi'nin savunma açısından stratejik önemini göstermektedir (Demir vd., 2016, s. 1-9; Demir, 2017, s. 45-52) (Foto. 10-11).

Urartu Devleti, İskit ve Med saldırıları sonucu M.Ö. VII. yy. sonlarında yıkılarak bölgedeki egemenliği sona ermiştir. Medlerin bölgedeki egemenlikleri uzun süreli olmamış ve M.Ö. 560'da Pers Kralı Kuraş, bölgeyi ele geçirerek satraplıklara ayırmıştır. Harput bölgesi, XIII. Satraplık olan Armenia satraplığı içinde yer almıştır (Köroğlu, 1996, s. 88-89; Danık, 2001a, s. 6). Büyük İskender, M.Ö. 334'te Pers İmparatorluğu'na son verdikten sonra bölge, Helenistik dönemi yaşamıştır (Çelik, 2009, s. 26).

395 yılında Roma'nın ikiye bölünmesiyle Doğu Roma İmparatorluğu

sınırlarında bulunan Fırat yerleşkesi, bahsi geçen tarihe kadar Akhun ve Sasani risklerine rağmen yoğun bir biçimde Roma'nın hâkimiyetinde kalmıştır (Danık, 2001a, s. 8). M.S. I. yy.'dan III. yy.'a kadar Harput bölgesi Romalıların askeri ve siyasi baskısı altında kalmış ve daha sonra tamamen Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir. Roma hâkimiyetinde olduğu dönemlerde Harput, Roma-İran mücadeleleri sırasında dönem dönem el değiştirmiştir (Yapıcı, 2009, s. 19-20; Sevin vd., 2011, s. 20-21). M.Ö. III. yy.'da, İmparator Diocletianus döneminde Harput, Roma İmparatorluğu tarafından ele geçirilmiştir. M.S. 64 yılında, Corbolo 18.000 kişi ile Harput önlerinde ordugâh kurmuştur. Armenia ve İran Part Krallığı üzerine yola çıkmıştır. Bu bilgiyi Harput'un güneyinde Kesirik köyünde yer alan "Dağ Kilisesi" adındaki kilisede bulunan bir kitabeden öğreniyoruz. Kitabede M.S. 64 yılında İmparator Neron'un ve Komutan Corbolo'nun adı geçer. Ardıçoğlu, XIX. yy.'ın sonunda bulunan kitabeyi Lehman Haupt'un Kesirik Köyü Kilisesi'nde gördüğünü ifade eder. Sonraları bu kitabelerden biri Elazığ Halkevi'ne götürülmüş, diğeri kaybolmuştur (Ardıçoğlu, 1964, s. 21-22; Sunguroğlu, I, 2013, s. 122).

V. yy. sonrasında Harput bölgesi, Sasaniler ve Bizanslar arasındaki savaşlara sahne olmuş, 562'de yapılan barış antlaşmasında Fırat Irmağı sınır olarak kabul edilmiştir. Fırat'ın batısı Bizans'ın, doğusu Harput dâhil olmak üzere Sasanilerin eline geçmiştir. Herakleios zamanı ise sık çatışmalarla geçmiş ve Harput bölgesinde çok sık yönetim değişikliği olmuştur (Çelik, 2009, s. 26; Gaspak, 2004, s. 17).

Harput yöresi, VII. yy. itibariyle Hz. Ömer döneminde Arapların eline geçmiş ve VIII. yy. ortasına kadar sürekli olarak bölgede Arap-Bizans mücadeleleri yaşanmıştır. Arap hâkimiyetinin olduğu dönemlerde Doğu Anadolu'nun bu bölümüne *Sugur-ül İslam* denmektedir. İslam'ın uç şehirleri anlamına gelen bu şehirler; *Sügür-ül Ermeniye* (Erzurum), *Sügür-ül Cezire* (Malatya), *Sügur-üş Şam* (Tarsus) hattı olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. *Sügur* bölgesine yerleşen İslam birlikleri düzenli olarak Bizans'a karşı yıpratıcı akınlar düzenliyordu. Harput, İslam devletlerinden sırasıyla Emeviler ve Abbâsîler tarafından yönetilmiştir. Emevi halifesi Muaviye döneminde Harput, Cezire'nin idaresinde görevlendirilen İbn-i Ziyad nedeniyle *Hısn-ı Ziyad* adıyla anılmaktadır. Harput bölgesi, VIII. yy. itibariyle Abbasi egemenliğine, IX. yy. ortalarında ise tekrar Bizans egemenliğine girmiştir. Aynı yüzyılın son dönemlerinde Harput bölgesinde, Bizanslıların Palu komutanı olan Ermeni Prensi

Filaret/Fileratos'un kurduğu Ermeni Prensliği dönemi başlamıştır (Çakmak, 2006, s. 138; Ünal, 1989, s. 14; Anonim, 1982, s. 2496; Ardıçoğlu, 1964, s. 24; Yapıcı, 2009, s. 20-21).

X. yy.'da bir tarihte Mezopotamya Teması'na katılan Harput, IV. Armenia vilayeti içerisindedir. 938 tarihinde çok kısa bir süre Musul Hamdani hükümdarı Seyf üd-Devle'nin, *Dadim, Hısn-ı Salam, Hısn-ı Ziyad* (Harput) ve *Attai* kalelerini kuşatmıştır; fakat Bizans'ın karşı atağıyla Seyf üd-Devle Şimşat'a çekilmiştir. (Honingman, 1970, s. 68-74; Gaspak, 2004, s. 26).

Anadolu'ya öncü Türk akınları, Çağrı Bey komutasında 1018 tarihi itibarıyla başlamıştır. Bu seferin temel amacı, Gazneliler ve Karahanlılar arasında kalan Oğuz Türkmenlerine yurt bulmaktır ve bu akın Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir rol oynar. XI. yy.'ın ilk yarısında Gazneli Mahmud, gerek Karahanlılara karşı kuzey sınırlarını sağlamlaştırmak gayesiyle gerekse Türkmen akınlarına karşı onlara bu sınırlarda otlaklar tahsis etmiştir. 1033 yılından 1040 yılına kadar Türkmenler Sultan Mesud ile anlaşarak Horasan, Hazar ve Merv bölgesine uzanan topraklara yerleşmişlerdir. (Turan, 2005, s. 45; Bedirhan, 2022, s. 25; Cahen, 1988, s. 6-7).

1040 Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri yenen Selçuklular bağımsızlık kazanmış, Sultan Tuğrul döneminde Kazvin'e girilmiş; Anadolu'nun doğusuna, Erzurum, Van, Cizre, Mardin ve Silvan'a akınlar düzenlenerek ganimetler toplanmış ve böylece Vaspuragan topraklarına Türkmenler dağılmıştır (Merçil, 2008, s. 22-24; Özgüdenli, 2013, s. 97; Abu'l Farac, 1945, I, s. 297-303).

Kutalmış ile birlikte Musa Yabgu'nun oğlu şehzâde Hasan, yaklaşık 20.000 kişilik bir ordu ile Pasinler ve Erzurum ovalarına girip (Van) Vaspuragan bölgesini işgal etmiştir. Bizans savunması, İmparator Constantin Monamaque'ın birliklerini çok zayıf düşürmüştü. Vaspuragan, Iberya, Karasu ve Murat suyu arası Iberya Prensi Liparit ile Rum yöneticiler kuvvetlerini Türklere karşı birleştirdiler. Türkler bu geçiş yollarını açarak Liparit'i esir almışlardır. Tarihçiler bu yılı Bizans topraklarına Türk akınlarının başlangıcı olarak belirtmektedirler (Turan, 2003, s. 121-122; Cahen, 1988, s. 12). Vaspuragan saldırısında Selçuklu kuvvetlerinin yenilgiye uğraması ve Şehzade Hasan'ın şehit olması üzerine Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile Kutalmış'ı 100.000 kişilik kalabalık bir orduyla Bizans birliğine karşı Erzurum Hasankale'ye göndermiştir. 1048

tarihinde gerçekleşen bu olay tarihe Pasinler (Hasankale) Zaferi olarak geçmiştir (Güner, 2022, s. 71-74; Sevim, 1993, s. 219; Yınanç, 1944, s. 46-48).

1064 tarihinde Sultan Alparslan, Ani yakınlarına geldiğinde şehirde iki Bizans naibi, kumandan ve vali bulunuyordu. Çok çetin bir muharebenin ardından Ani ele geçirilerek Türk askerleri kaleye girdi. Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki en önemli şehri ve kalesi fethedildi. Fethin hemen ardından buradaki katedral "Fethiye Camii" isimli İslâm mabedine çevrilerek ilk Cuma namazı kılındı. Bu zaferin ardından Alparslan'a Halife Kâim Biemrillah tarafından "Ebü'l-Feth" (fetihler babası) unvanı verildi (Bedirhan, 2022, s. 51-53).

Bizans üzerine yapılan sayısız seferler sonrasında Sultan Alparslan Türk ve dünya tarihinin geleceğini belirleyen Malazgirt Zaferi'ni gerçekleştirmiştir. 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi hızlanmış, Anadolu'ya Orta Asya'dan Türkmen akınları başlamıştır. Bizans, adeta çöküş yaşayarak Malazgirt yenilgisini takiben birkaç yıl sonrasında İznik'in ve İstanbul'un yanı başında Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasını engelleyememiştir (Abu'l-Farac, 1945, I, s. 321-325; Köymen, 1986, s. 52-55; Bezer, 1997, s. 68; Honigmann, 1970, s. 115-120).

Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'ya yoğun bir şekilde gelen Türkmenler, bağlı bulundukları beylerin yönetiminde beylikler kurmaya başlamışlardır. 1084 yılında Sultan Melikşah tarafından Diyarbakır'ın fethiyle görevlendirilen Fahru'd-Devle Muhammed b. Cuhayr emrine Çubuk Bey ve Artuk Bey gibi birçok Türkmen emiri verilmiştir (Cahen, 1988, s. 36). 1085 tarihinde Fahru'd-Devle'nin oğlu Zaimu'd-Devle Ebu'l-Kasım tarafından *Amid* ikinci kez kuşatılmış ve şehir ele geçirilmiştir. Fahru'd-Devle, *Amid* idaresini oğluna, şahaneliğini de Çubuk Bey'e vermiştir (Bezer, 1997, s. 67-68, 74-75;). Bizans İmparatoru'nun tercümanı Philaretos'un elinde bulunan *Hısn-ı Ziyad*, savunma açısından zayıf kaldığı sırada Türkmen Emiri Çubuk Bey tarafından 1085-1087 yılları arasında zapt edilmiştir (Ardıçoğlu, 1964, s. 33-34; Cahen, 1988, s. 36).

Gülay Bezer'in, İbnü'l-Ezrak'tan aktardığına göre; Çubuk Bey Hicaz ve Yemen seferlerine katılarak, 1094 yılında Selçuklu hükümdarı Tutuş'un hizmetine girmiştir. Doğu Anadolu'da kurulan beyliklerden biri, Emir Çubuk Bey'in kurduğu Çubukoğulları Beyliği'dir. Beyliğin sınırları Harput merkez olarak belirlenmiş ve

Arapgir, Eğin, Palu, Genç, Tunceli çevresinde Dersim, Çemişgezek, Mazgirt bölgelerini kapsayan alanda kurulmuştur (Taşcı, 2023, s. 250; Bezer, 1997, s. 80-85; Ünal, 1997, s. 232). Çubuk Bey'in vefatıyla yerine oğlu Muhammed/Mehmed'in 1106-1113 tarihinde geçtiği kayıtlarda yer almaktadır. Çubukoğulları Beyliği'nin Harput'ta ne kadar süre hâkimiyet kurduğu tam olarak bilinmese de, araştırmacılar tarafından yaklaşık 26 yıl boyunca egemenlik kurduğu belirlenmiştir (Danık ve Balaban, 2004, s. 14; Ardıçoğlu, 1966a, s. 14; Bezer, 1997, s. 87-88).

XII. yy. başlarında Malazgirt Zaferi sonrasında Anadolu'da kurulan beyliklerden biri de Artukoğulları Beyliği'dir. Beylik *Hısn-ı Keyfa* (Hasankeyf*), Hısn Ziyad* (Harput) ve Mardin olmak üzere üç kol halinde kurulmuştur (Köprülü, 1940, s. 617-618; Usta, 2002, s. 810-826).

Çubukoğlu Mehmet Bey'in 1106 tarihinde vefatıyla Artukoğlu Belek b. Behram, Türkmenlerden oluşan önemli bir kuvvet ile El-Cezire'den yola çıkmıştır. 1112 yılında Harput haricinde Genç, Çapakçur, Palu ve Tunceli'nin güney kısımlarını ele geçirerek Palu'ya yerleşmiş ve burasını emaret (beylik) merkezi yapmıştır (Alptekin, 1992b, s. 402). 1113'te Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan'ın dul eşi Ayşe Hatun ile Palu'da evlenmesi sonucunda Belek, Elbistan'a kadar olan bölgeyi idaresi altına almıştır. 1115 'te Harput'un idaresini ele geçiren Belek, beyliğin merkezini buraya taşımıştır (Çelik, 2021, s. 529). Haçlılara karşı büyük zaferler elde eden Belek, Birecik senyörünü, şövalyelerini, Urfa kontunu ve bazı Haçlı kumandanlarını yakalayarak Harput Kalesi'ne hapsettirmiştir. Egemenlik sahasını Halep'e kadar genişleten Belek, Artuklu hâkimiyetini güçlendirmiştir. 1124 yılında Suriye'de Sur Kalesi'nden atılan bir okla şehit olmuştur. Belek Gazi'nin mezarı, Halep'te Makamı İbrahim civarındadır. Belek Gazi'nin Halep'teki mezar taşı üzerinde "Za'îmu Cuyûşi'l-Müslimîn" (Müslüman askerlerin başı) "Seyfü'l-Mücâhidîn" (mücâhidlerin kılıcı), "Sehmü'l-Mülûk" (meliklerin oku), gibi sıfatlar neşredilmiştir. Mezar taşında Artuklu beylerinde kullanılan "el-Emîr", "Nûrüddevle", "Fahrüddin" ünvanları da yazılmıştır (Karaçam, 2012, s. 218-22; Alptekin, 1992a, s. 48-49; Artuk, 1992, s. 81–83; Abu'l Farac, 1950, c. II, s. 358).

Belek Gazi'den sonra Harput'un idaresine amcası İl-Gazi'nin oğlu Süleyman geçmiş; onun ölümüyle de Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Davud b. Sökmen'e

intikal etmiştir. 1144 yılında oğlu Fahrettin Karaarslan yönetimi devralmış; ardından onun oğlu Nasreddin 1163'te, 1164'te onun ölümüyle 1167'de Nureddin Muhammed yönetime geçmiştir (Usta, 2002, s. 816-820; Ardıçoğlu, 1997, s. 60; Abu'l Farac, 1950, c. II, s. 358, 377, 405, 411).

Nureddin Muhammed döneminde kayınpederi II. Kılıçaslan'ın Eyyubiler ile arasındaki ilişkiler Artuklulara ve Harput'a da yansımıştır. Nureddin Muhammed'in ardından yerine Kutbettin Sokman geçmiştir. Eyyubilerin yanında yer alan kardeşi İmadeddin Ebu Bekir, Harput'a gelerek şehri ele geçirmiş, adına para bastırmış ve hâkimiyeti 1205 yılına kadar devam etmiştir (Abu'l Farac, 1950, c. II, s. 425-487; Yapıcı, 2004, s. 35).

İmameddin Ebû Bekir, 1204 yılında vefat edince Nizâmeddin İbrahim yönetime geçmiş; ancak bu dönemde Anadolu Selçuklu egemenliği tanınmış, bundan sonra da Hızır yönetimi devralmıştır. Nizâmeddin İbrahim'in oğlu İzzeddin Ahmed'in ardından Nûreddin Artukşah, son Artuklu Harput hükümdarı olmuştur. 1234 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın Harput'u ele geçirmesi sonucu Harput Artukluları tarihe karışmıştır. Son Harput Artukluları hükümdarı Nûreddin Artukşah döneminde Selçuklular ile Eyyûbîler arasında savaşlar yaşanmaktaydı. Nûreddin Artukşah'ın Eyyûbîleri desteklemesi, Selçukluların tepkisine neden olmuş; Eyyûbîlerin Selçuklulara yenilmesiyle Harput, Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (Memişoğlu, 1977, s. 12; Kesik, 2018, s. 139-140; Nayır, 2010, s. 52-53).

Harput, Artuklulara başkentlik yapmış; bu dönemde Türk kent kimliği kazanarak tarihinin en parlak yıllarını yaşamıştır. Artuklu döneminde iç kale içerisinde sıkışan Harput, kuzey aksında gelişme gösterirken aynı zamanda batı yönüne doğru genişlemiştir (Danık, 1995, s. 1).

Harput'un Selçuklu egemenliğine girmesiyle birlikte kentin idaresi, Subaşı Seyfeddin Bayram'a verilmiştir. Yassıçimen Savaşı'nın ardından kente sığınan Harzemliler de kenti korumakla görevlendirilmiştir. 1237 yılında Alâeddin Keykubad vefat edince yerine geçen oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde Harzemliler ile ilişkiler bozulmuştur (Ardıçoğlu, 1997, s. 81; Yapıcı, 2004, s. 38).

1243 Kösedağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Moğol kumandanı Baycu Noyan'a yenilmiş; bunun sonucunda tüm Doğu

Anadolu sınırlarında ve Harput'ta hâkimiyet Moğolların eline geçmiştir (Yapıcı, 2004, s. 38). Moğollar, Anadolu'da Harput dâhil birçok şehri tahrip edip yağmalamış; Harput'u XIV. yy.'ın ortasına kadar Moğol valileri yönetmiştir (Ünal, 1989, s. 20). Moğol komutanı Baycu Noyan'ın Harput'ta hastalanıp tedavi gördüğü bilinmektedir (Ardıçoğlu, 1964, s. 63). Harzemliler ve Türkmenler, Moğolların önünden kaçarak büyük kitleler hâlinde bölgeye göç etmiş ve bölgede kaos yaratmıştır (Cahen, 1994, s. 144-145; Yınanç, 1944, s. 168-170).

Harput'ta Arap Baba (Alacalı) Mescid ve Türbesi, giriş kapısı üzerinde 6 satırlık kufi yazılı Arapça kitabesi yer alan kitabeden hareketle Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Yusuf b. Arapşah b. Şaban tarafından M.1276-1279 yılları arasında inşa edilmiştir (Parlak, 2003, s. 143-144). Mimarı belli olmayan yapı türbe ve mescit olarak 2 katlı ve 2 bölümlü kompleks bir özelliktedir. Üst kat mescit bölümü, alt kat ise kripta (cenazelik) bölümüdür. Cenazelik bölümünde Arap Baba isimli şahsiyetin cesedi yer almaktadır. Mescit bölümünde en dikkat çeken özellikler, mihrabında ve kubbesinde yer alan çini süsleme ögeleridir (Foto. 12-14).

XIV. yy.'ın ikinci yarısına doğru İlhanlı Devleti zayıflamaya başlayınca halk, Moğollara karşı teşkilatlanmaya başlamıştır. Teşkilatlanmaya başlayan halk ve Türkmen beyleri, Güneydoğu'da Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerini kurmaya başlamıştır. Farklı dönemlerde Harput, Dulkadiroğulları, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Kadı Burhaneddin devletleri arasındaki çekişmelere ve çatışmalara sahne olmuştur (Alptekin, 1992a, s. 50-51; Yınanç, 1944, s. 170-171).

1337 tarihinde Zeyneddin Karaca Bey tarafından kurulan Dulkadiroğulları Memlüklere bağlı olarak kurulmuştur (Alıç, 2020, s. 213). Harput ve çevresi bu dönemde Memlüklerin hâkimiyeti altındadır (Aksın, 1999, s. 22). 1337-1522 yılları arasında hüküm süren Dulkadiroğulları Beyliği, Osmanlı Devleti tarafından ortadan kaldırılmış ve Anadolu'da kurulan beyliklerin sonuncusu olmuştur. Maraş ve Elbistan çevresinde kurulan beylik, Osmanlı, Akkoyunlu ve Safevî devletleri arasında denge politikası izlemiştir. Beylik, XVI. yy.'a gelindiğinde sınırlarını Harput, Sivas, Yozgat, Antakya, Antep, Maraş, Kadirli, Malatya, Kayseri ve Kırşehir dâhil olmak üzere genişletmiştir (Yinanç, 1994, s. 553-556).

1363 tarihinden sonra Harput büyük önem kazanmıştır. Dulkadirli Karaca

Bey'den sonra oğulları Halil Bey ve İbrahim Bey geçmiştir. Halil Bey ve İbrahim Bey Mısır Memlükler ile sürekli bir çatışma hâlinde olmuştur. 1366 yılında Halil Bey ve kardeşi İbrahim Bey, Harput Kalesi'ni Memlüklere karşı savunmuştur. Bu çatışmalar sırasında zarar gören kale, sonraları Halil Bey ve İbrahim Bey tarafından tamir ettirilmiştir. Dulkadiroğulları hâkimiyeti Harput'ta 1454 yılına kadar devam etmiştir. Harput İç Kalesi'nde yer alan Halil İbrahim Burcu üzerinde, Dulkadiroğulları dönemi ile tarihlenen bir tamir kitabesi mevcuttur (Danık, 2010, s. 20).

XIV. yy.'ın başında Akkoyunlular ve Karakoyunlular Moğol istilası sonucunda Maveraünnehir'den Anadolu'ya gelmişlerdir. Akoyunluların menşei hakkındaki bilgilere Ebubekir Bekrî Tahrânî el-İsfahânî'nin *Diyâr-ı Bekriye*[2] adlı eserinden ulaşılmaktadır. Akkoyunlular Mısır ve Suriye 'de Tur Aliler diye bilinmektedir. Kısa sürede genişleyen Akkoyunlular, Timur'la dostane ilişkiler geliştirirken Kadı Burhaneddin'le çatışmıştır. Akkoyunlular, Kara Yülük Osman Bey döneminde Erzincan, Kemah, Urfa, Erzurum, Mardin, Çemişgezek ve Harput'u ele geçirerek bir devlet kurmuştur (Togon, 1981, s. 366; Woods, 1993, s. 31-36, 73-88; Tunç, 2013, s. 559-573).

Akkoyunluların hükümdarı Uzun Hasan döneminde (1465) başlayan Harput hâkimiyeti 40 yıldan fazla sürmüştür (Yapıcı, 2004, s. 40). Zekiye Tunç'un aktardığına göre, XV. yy.'da Harput'u ziyaret eden İtalyan seyyah Barbaro, Harput Kalesi'nin stratejik önemine dikkat çekmiş; ayrıca Uzun Hasan'ın Rum asıllı eşi Despina Hatun ve annesi Sare Hatun adına Fethi Ahmet Türbesi yakınlarında bir köşk yaptırıldığını belirtmiştir. Uzun Hasan döneminde Darphane kullanıldığı torunu Rüstem Han'ın adına Harput'ta para bastırdıkları bilinmektedir. Darphanenin Osmanlılar döneminde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Uzun Hasan tarafından Harput kalesinin tamir ettirildiği de bilinmektedir (Tunç, 2013, s. 575).

Sara Hatun Camii, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun tarafından 773 H. (1463 M.) yılında ahşap olarak inşa edilmiş, 993 H. (1585 M.) tarihinde III. Murat zamanında Hacı Mustafa tarafından tamir edilerek yeniden inşa edilmiştir. Caminin farklı bölümlerinde süslemeler ve çok sayıda kitabe yer almaktadır (Foto. 15-

[2] Akkoyunluların menşei hakkında bkz. Tihrânî, Ebû Bekr-i Tihrânî el-İsfahânî. Kitâb-i Diyârbekriyye, Ak-Koyunlular Tarihi, I-II, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, TTK Yayınları: I. bsk. 413 ss, 2014, s. 1-6.

16) (Güzel, 2018, s. 510-511).

Uzun Hasan döneminde, arazi kanunları ve Tımarlı Sipahiler adına çıkardığı Hasan Padişah Kanunları'ndan derlenerek Harput Livası Kanunnamesi çıkarılmıştır. Bu kanunlar, 1540 tarihine kadar kullanılmıştır (Keleş, 2006, s. 63-64). Uzun Hasan döneminin en önemli olayı, Akkoyunluların Anadolu'daki faaliyetleri nedeniyle 11 Ağustos 1473'te Fatih Sultan Mehmet ile yaptığı Otlukbeli Savaşı'nı kaybetmesidir. Akkoyunlu Devleti, XVI. yy. başlarında kurulan Safevîlerle olan mücadeleleri ve taht kavgaları sonucu yıkılma sürecine girmiştir (Afyoncu, 2007, s. 4-6). Doğu Anadolu'da birçok şehirde ve Harput'ta Safevi hâkimiyeti, Şah İsmail'in 1507 tarihinde bu bölgeleri hâkimiyeti altına almasıyla başlamıştır. Şah İsmail, başlangıçta Osmanlılarla ılımlı olan ilişkilerini zaman içerisinde sertleştirmiş ve Sultan Selim ile var olan gerilim 1514'te daha da tırmanmıştır. 23 Ağustos 1514 M. / 920 H. yılında Yavuz Sultan Selim'in ve Şah İsmail'in orduları Van-Çaldıran Ovası'nda karşı karşıya gelmiştir. Sonuç olarak Şah İsmail mağlup olmuş ve Yavuz Selim, bölgenin önemli bir kısmını ele geçirmiştir (Akyel, 2015, s. 202; Hammer, 2007, s. 392-393; Gündüz, 2008, s. 451-455). Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı sonrasında Şah İsmail taraftarı Kürt ve Alevi bölge halkını etkisizleştirmek amacıyla Kürt İdris-i Bitlisi'yi ve Bıyıklı Mehmet Paşa'yı görevlendirdi. Bu harekât sonrasında bölge, 1515 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine girdi (Ünal, 2014, s. 241).

Kanuni Sultan Süleyman'ın, 1552'deki III. İran Seferi öncesinde orduları Harput'ta toplanmıştır. IV. Murad ise 1635 ve 1638 tarihlerinde İran Seferi öncesinde bölgeden üç kez geçerek sefer hazırlıklarıyla uğraşmıştır (Danık, 2010, s. 21). IV. Murad, Revan ve Bağdat Seferleri dönüşünde Harput'a gelerek burada Ulu Camii'de Cuma namazı kılmış hem Harput'u hem de Harput Kalesi'ni gezmiştir. Sultan Murad, İran'dan getirdiği abanoz ağacından yapılmış çok değerli bir minberi ve Acem halısını Harput Ulu Camii'ne hediye etmiştir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 185). Günümüzde bu değerli minber, koruma amaçlı Harput Kurşunlu Camii'ne nakledilmiştir.

Evliya Çelebi'nin XVII. yy.'da Harput ziyareti sırasında, 1000 odalı evler, cami, ambar ve sarnıçlar olarak tarif ettiği kalabalık Harput Kale Mahallesi'nde hane sayısı, halk ovaya indikçe azalmıştır. (Sevin vd., 2011, s. 90; Çelebi, 2006, III/I, s. 301-302). XVII. yy.'da Harput'ta nüfusun azalmasının nedenleri arasında Celali İsyanları,

halktan alınan ağır vergiler ve dışarıya yönelik yoğun göçler yer almaktadır (Hayli, 1992, s. 26).

1834 tarihinde Harput'a vali olarak atanan Mustafa Reşit Paşa döneminde, halka uygulanan ağır vergiler sebebiyle halk ayaklanması başlar; neticede birçok sivil ve asker kaybı yaşanır. Mustafa Reşit Paşa, Harput'u askeri mühimmat bölgesi yapar. Harput, kent merkezi ovaya iner ve "Mezre" adı verilen yere taşınarak Mamuret-ül Aziz ismini alır. Vali İzzet Paşa zamanında mezraanın adı dönemin padişahı Abdülaziz'e nisbetle Ma'mûretülazîz'e çevrildi. Ayrıca yalnız yeni kurulan şehrin değil teşkil edilen sancağın adı da bu şekilde anıldı (10 Ramazan 1283 / 16 Ocak 1867) (Anonim, 1982, s. 2498; Danık ve Balaban, 2004, s. 25).

Dersim Diyarbakır'dan 1851'de ayrılarak Harput'a bağlanmıştır. 1863 tarihinde yayımlanan Vilayet Salnamesi'ne göre, adını Sultan Abdülaziz'den alarak Mamuret-ül Aziz, Ağavat Mezraası adı verilen ovaya inerek Eleziz olmuştur. 1867 tarihinde Harput Diyarbakır'a bağlanır ancak 1878 tarihinde vilayet olur. Cumhuriyet'in ardından Elazığ ismini alır (Aksın, 1999, s. 71-72; Sevin vd., 2011, s. 29; Danık, 2010, s. 22).

XIX. yy.'ın ortalarında Harput'ta gayrimüslim Ermeni sayısı arttığı için, Hristiyan misyonerlerin yoğun çalışmalarının olduğu bir kent olmuştur. Sonuç olarak, bu dönemde Ermeniler, eğitim faaliyetlerini artırarak 1859 tarihinde Harput Koleji (Amerikan Koleji, Ermenilerin Yeprad Koleji) olarak açmışlardır. Açılan bu okulun ardından Amerikalılar Harput Konsolosluğu'nu kurmuşlardır. Kurulan bu konsolosluk gayrimüslim okullarına siyasi ve dini desteklerde bulunmuştur. Kurulan Amerika destekli okulların yanı sıra Fransız misyonerlerin kurduğu 1868 tarihiyle Harput'ta 100 öğrenci kapasiteli yeni okullar açılmıştır. Bunlar, Kapuçin Okulları ve iki tane de 50 öğrenci kapasiteli Fransisken Hemşire Okulları olarak açılmıştır (Polat, 1988, s. 640; Karayıl, 2018, s. 28). 1873-1877 tarihli salnameye göre, Harput'taki toplam nüfus 6.779 olup, bunun 4.155'i Müslüman, 2.624'ü ise Gayrimüslimlerden oluşmaktadır (Yapıcı, 2009, s. 44).

Harput, 1875 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılarak mutasarrıflık, 1878'de vilayet haline gelmiştir. 1888 tarihinde Dersim Mamuret-ül Aziz'e bağlanmış ve üç sancak on sekiz kazadan oluşan Vilayet'e dönüşmüştür (Aksın, 1999, s. 35-36).

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Rus-Ermeni işgalinin etkisiyle Elâzığ'a yönelik yoğun bir Müslüman göçü gerçekleşmiştir. Elâzığ'da, Mondros Mütarekesi sonrası Ermeni faaliyetlerine karşı oluşturulan Vilâyat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin şubelerinden biri kurulmuştur. Damad Ferid Paşa, 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ni engellemek ve Mustafa Kemal'i yakalayarak İstanbul'a götürmek amacıyla Ali Galib'i Mamuret-ül Aziz valiliğine atamıştır. Elâzığ Valisi Ali Galip Bey'in Millî Mücadele karşıtı tutumu, yerel millî teşkilatların faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde, cephelerdeki zaferler Elâzığ'da büyük bir coşkuyla kutlanmış ve halk, Millî Mücadele'ye olan desteğini güçlü bir şekilde ifade etmiştir (Bozan, 2023, s. 109; Kuran, 1992, s. 113-116).

Cumhuriyet döneminin başlarında Elâzığ, 13 Şubat 1925'te Doğu Anadolu'da başlayan Şeyh Said isyanından etkilenmiştir. Şeyh Said taraftarları Genç, Çapakçur, Muş, Palu ve Elazığ'ı yağmalayarak ele geçirdiler. 13 Nisan tarihinde Şeyh Said ve isyancılar yakalanarak İstiklal Mahkemelerinde yargılanarak idam edilmişlerdir (Esen, 2018, s. 93-102).

1927'deki Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımında Elâzığ'ın nüfusu 19.216 olarak tespit edilmiştir. 8 Ağustos 1934'te Malatya- Diyarbakır demiryolu üzerindeki Yolçatı İstasyonu'ndan ayrılan hattın Elazığ'a ulaşması sonucunda kentte hareketlilik ve canlanma başlamıştır (Tuncel, 1994, s. 552).

Harput adı, 1866 yılında "Mamuret-ül Aziz" olarak değiştirilmiş, ancak ismin telaffuzu güç olduğundan halk arasında kısaca "Elaziz" olarak kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra, Atatürk'ün 1937 yılında Elaziz'e gerçekleştirdiği ziyarette, şehre "Azık İli" anlamına gelen "Elazık" adı verilmiş ve bu isim sonrasında "Elâzığ" olarak değiştirilmiştir (Yedek, 2015, s. 61).

Cumhuriyet'in ardından Elâzığ, ülke ekonomisinin yaşadığı zorluklardan doğrudan etkilenmiştir. Özellikle 1940-1945 yılları arasında, büyük şehirlere yapılan göçler nedeniyle nüfusu 23 bin olan küçük bir şehir hâline gelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yirmi yıl içinde Elâzığ'da pek çok bölgesel kamu kuruluşunun merkezlenmesi, kara ve demiryolu bağlantılarının şehri çevreye bağlaması ve çimento, şeker, şarap ile iplik fabrikaları gibi sanayi tesislerinin artışıyla birlikte istihdamın genişlemesi, ticaret hayatında önemli yenilikler getirmiştir. Bu gelişmelerin etkisiyle

şehir nüfusunda hızlı bir artış gözlemlenmiştir. 1945 yılında 23 bin olan şehir nüfusu, 1950'de 29 bine, 1955'te 41 bine, 1960'ta ise 60 bine ulaşmıştır (Elâzığ İl Yıllığı, 1970, s. 35; Tuncel, 1994, s. 553).

Tunceli ilinin denetimi ve yönetimi 1947'ye kadar Elâzığ'dan sağlanmış olup, 1928'de Baskil, 1936'da Karakoçan ve Sivrice, 1954'te ise Ağın ilçeleri kapsamındadır. Ayrıca, 1923'te Palu ve 1927'de Maden ilçeleri Elâzığ'a bağlanmıştır (Akdemir, 2013, s. 1044).

1974 yılında hizmete giren Keban Barajı ve Hidroelektrik Santrali, 25. üretim yılında yaklaşık 148 milyar kwh enerji üretmiş ve ekonomiye 7,5 milyar dolar katkı sağlamıştır. Ayrıca 63.872 hektarlık bir alanın sulanması da mümkün kılınmıştır. Fırat Nehri üzerinde inşa edilen ve 300 milyonluk mal olan bu tesis, aynı zamanda Güneydoğu Anadolu Projesi'nin temellerinin atılmasına da zemin hazırlamıştır (Solak, 2017, s. 21). Elâzığ'ın kentleşmesini destekleyen bir diğer önemli faktör sağlık alanıdır. 1926 yılında Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hastanesi (Akliye) kuruldu. 1967 yılına ait Elâzığ ili yıllığına göre, bu hastane bünyesinde ilk akıl hastanesi olarak kabul edilmektedir. 1941 yılında cüzzam hastanesi, 1944 yılında ise devlet hastanesi hizmetine girmiştir (Akdemir, 2013, s. 1044). Elâzığ'da enerji ve madencilik yatırımları, devletin yaptığı en önemli kamu yatırımı sektörünü oluşturur. Bu alanda sınırsız ve hızlı yatırımlar yapılabilmiştir. Keban Barajı, Guleman krom madeni, Ferrokrom madeni, Keban Simli Kurşun madeni ve Maden ilçesindeki bakır madeni, Elazığ'daki büyük kamu yatırımlarını temsil eder. 1960-1980 yılları arasında bu sektörlere milyarlarca lira harcanmıştır (Sertel, 2015, s. 550). Elazığ ili sınırlarında, 1970'li yıllarda Fırat Nehri üzerinde Keban Barajı inşa edilmiştir. Barajın yapılmasının ardından 125 km. uzunluğunda ve 650 km² yüzölçümüne sahip büyük bir göl meydana gelmiştir (Şengün, 2007b, s. 116). Elazığ'daki yükseköğretim kurumları, 11 Nisan 1975 tarihinde "Fırat Üniversitesi" adı altında bir araya gelmiş ve Veteriner Fakültesi, Fen Fakültesi ile Edebiyat Fakülteleri çerçevesinde eğitim vermeye başlamıştır. Ayrıca, Elektrik, Elektronik ve Mühendislik Fakültesi (EDMMA), Mühendislik Fakültesi olarak yeniden yapılandırılmış ve 1982 yılında kurulan Tıp Fakültesi ile birlikte üniversitenin bünyesine dahil edilmiştir (Gündüz, 2016, s. 6-7). Elazığ ve çevresi günümüzde Doğu Anadolu Bölgesi'nin en gelişmiş kentlerinden biridir.

İKİNCİ BÖLÜM

ARTUKLULAR VE ARTUKLU TARİHİ

2.1. Artuklu İsminin Kaynağı

Yapılan araştırmalar, Artukluların adını XIV. yy. Memlük müellifi Şemsüddin Cezerî'nin "Cevahirü's-sülük" adlı eserinde belirttiği, Oğuzların Döğer boyuna mensup (Sevim, 1962a, s. 121; Artuk, 1988, s. 1-2) Eksük oğlu Artuk Bey et-Türkmanî'den aldığını göstermektedir. Kaynakların yetersizliği sebebiyle Artuk Bey'in, Alp Arslan'ın emrine girmeden önceki faaliyetleri bilinmemektedir (Sevim, 2011, s. 46; Sümer, 2010, s. 141-142). İbn Bibi, "Selçukname" adlı eserinde Emir Artuk ve büyük emirlerin ilk dönemleri hakkında kesin bilgilerin kaynaklarda yer almadığını bildirmektedir (İbn Bibi, 1996, I, s. 29).

Osman Turan, Artukluların geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olduklarını belirtmekte, Artuk ilinde yaşayan Döğer topluluklarının hanedana sadık olduğunu, ancak Kayı topluluğuna rastlanmadığını ifade etmektedir. Ayrıca, Artuklu sikkelerinde Kayı damgasına benzer bir damga bulunmadığını belirterek Cezeri'nin kaydının doğru olduğunu savunmaktadır (Turan, 2022, s. 151).

Eksûk oğlu Artuk ve nesli, Orta Asya Türkmen sülalesine dayanmaktadır. Artuklular, isimlerini Artuk b. Eksük et-Türkmanî'den almıştır. Artuk Bey'in babasının "Sâlâr" unvanı ile tanındığı, yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. Araştırmacıların tespitlerine göre "Sâlâr", Selçukluların ilk dönemlerinde, Alparslan ve Tuğrul Bey zamanında yaşamış ve bu sultanların hizmetinde bulunmuştur. Artuk Bey'in de babası "Sâlâr'ın" hizmetlerinden dolayı devlet hizmetine alındığı düşünülmektedir. Artuk (Artık) adının, "Sâlâr" tarafından oğluna neslini sürdüren anlamında verildiği kabul edilmektedir (Sevim, 2011, s. 46; Bedirhanoğlu, 2020, s. 140; Sümer, 1972, s. 136). Pehlevice serdar anlamına gelen "Sâlâr" kelimesi, Gazneliler, Selçuklular, Saffârîler ve Sâmânîler'in askerî yapılanmalarında görülmektedir. "Sâlâr" kelimesi, başkumandanlık makamını ifade eden "ispehsâlâr/sipehsâlâr" tabiriyle eş anlamlıdır (Usta, 2019, s. 452-453). Fuat Köprülü, "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar" adlı çalışmasında, Türklerin geleneklerine uygun davranarak Karahanlılar, Selçuklular, Artuklular ve İlhanlılarda bazı vazife ve makam

uygulamalarını devam ettirdiklerini ifade etmektedir (Çiz. 9) (Köprülü, 1939, II, s. 18). Köprülü, Artukluları sikkeleri üzerindeki damgaların 24 Oğuz boyundan biri olan Kayı boyu damgalarıyla benzer özelliklere sahip olması nedeniyle Kayı boyu olarak değerlendirmiştir (Köprülüzade, 2011, s. 185-211).

Ali Sevim, "Artuk" adının Avrupa kaynaklarında "Ortok", "Ortuk", "Urtuk" ve "Artuk" şeklinde yazıldığını, ancak bu imlaların bilimsel bir dayanağı olmadığını ifade eder (Sevim, 2011, s. 47).

"Artuk" kelimesi, tarihi kaynaklarda harekesiz yazıldığı için okunuşunda karışıklık meydana gelmiştir. Türkçede bu kelime, harekeleri değiştirilerek "Ortak", "Ortok", "Artak", "Artik", "Artuk" veya "Urtuk" şeklinde okunabilmektedir (Uykur, 2011, s. 170).

Bazı kaynaklarda, Artuklu Beyliği'nin kurucusu Artuk b. Eksük'ün adı, Zahirüddin ön adıyla zikredilmekte ve Artukluların Oğuzların Kayı veya Döğer boyundan olduğuna dair farklı görüşler ileri sürülmektedir (Yınanç, 1944, s. 138; Sevim, 1991, s. 414; Turan, 2022, s. 151).

İ. Artuk'un Şemsüddin el Cezeri, "Cevahirü's-sülük" adlı eserinden aktardığına göre; Oğuz Türklerine mensup iki büyük aileden olan Artukluların Döğer, Selçukluların ise Kınık boyundan geldiğini iletmektedir (Artuk, 1944, s. 13). Ali Sevim'in Ali Emiri Efendi'den aktardığına göre, Artuklu ailesinin sikkelerinde kullandığı damgaların Kayı boyu damgasına benzer özellikte olduğunu ve bu nedenle Artukluların menşeiinin Kayı boyuna dayandığını iletmektedir (Sevim, 1962a, s. 121).

Faruk Sümer, Döğerlerin Oğuzların İslamiyet'ten önceki dönemlerinde oldukça önemli bir mevkide bulunduklarını ve Selçuklu fetih hareketlerinde önemli rol oynadıklarını ifade eder. XIII-XIV. yy. müverrihlerinden Şemsüddin Muhammed b. İbrahim'i (1260-1339) işaret ederek, Artuklu sülalesinin Oğuzların Döğer boyuna mensup olduğunu bildirmektedir (Sümer, 1972, s. 244).

İbnü'l-Ezrak, Artukluların soy kütüğünü ele aldığı bölümde Emir Artuk'un soyundan gelenleri sıraladığı için, onun öncesine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Artuk Bey'den sonraki gelişmeleri aktaran eser, kronolojik olarak ilerlemekle birlikte zaman zaman karışıklık içermekte ve Artuk'un çocuklarını

sıralamaktadır[3]. Ülkemizde Artuklular üzerine çalışmalar yapan ve bu konuda eserler kaleme alan Remzi Ataoğlu da söz konusu kaynağa dayanarak yazdığı makalesinde yine Artuk Bey'in soyundan gelenlere değinmiştir (Ataoğlu, 1994, s. 407-412).

Artuklu sikkeleri üzerine araştırmalar yapan İbrahim ve Cevriye Artuk, çeşitli görüşleri değerlendirdikten sonra şu sonuca varmıştır: "*Artukluların kökenini belirlerken sikkelerdeki damgalardan ziyade Cezerî'nin kayıtlarına dayanmak daha doğru olacaktır. Bu nedenle, yeni bir araştırma yapılana kadar Artukluların soyunu Döğerler'den kabul etmek gerekmektedir"* (Artuk ve Artuk, 1993, s. 14-15; Sümer, 2010, s. 141-142).

Osman Turan, Cezerî'nin fikrine katılarak, XIII-XIV. yy.'larda Artuklulara hizmet eden Döğerlerin, devletin yıkılış sürecine kadar Artuklu hanedanlarının yanında yer aldığını ifade etmekte ve Artukluların menşeini Döğerler olarak kabul etmektedir. Osman Turan'ın İbn Hacer'den aktardığına göre, Döğer boyuna mensup bir aile Baalbek'e yerleşmiş ve bu aileden doğan Ebû Bekir bin Gazi ed-Döğerî isimli fıkıh âlimi, Döğerleri Kürt kabilesi olarak kaydetmiştir. Bu ailenin Doğu Anadolu'dan gelmesi ve Kürtleşmesi, bunun nedeni olarak iletilmektedir. Turan ayrıca, Artukluların Kayı değil, Döğer boyuna mensup olduğunu vurgulamaktadır (Turan, 2022, s. 151-152; Bedirhanoğlu, 2020, s. 143; Bedirhan, 2022, s. 104).

Artuk Bey'in tarih sahnesine çıkışı, "Câmiu'd-Düvel'deki" kayıtlara göre; *Sultan Alp Arslan'ın son dönemlerine denk gelmektedir. 1063 yılında Artuk Bey, idaresi altında bulunan Türkmen birlikleriyle birlikte Azerbaycan'da Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a katılmıştır*[4]. Halil Yınanç, eserinde Mümeccimbaşı'nın "Câmiu'd-Düvel'deki" kayıtlarını işaret eder ve Artuk Bey'in bu dönemde Alparslan'ın maiyetinde yer aldığını ve faaliyetlerini eklemektedir (Müneccimbaşı, 2001, II, s. 162; Yınanç, 1944, s. 16, 74). Artuk Bey, Sultan Alp Arslan'ın yanında yer alan Afşin, Sanduk, Savtekin, Atsız, Ahmed Şah, Mengücek, Çavuldur, Aksungur ve diğer önemli emirler ile birlikte 26 Ağustos 1071'de yapılan Malazgirt Savaşı'nda saf tutmuştur

[3] Artukluların Soy Kütüğü İçin bkz. Ibnu'l-EZRAK Ahmed b Yüsuf b. Ali. Tarihu Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı), (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, Fen Edebiyat Fakültesi Yayını: 219 ss, 1992, s. 99-106.

[4] Artuk Bey'in Tarih Sahnesine Çıkışı İçin bkz. MÜNECCİMBAŞI, A. b. L. (2001). Câmiu'd-düvel Selçuklular Tarihi II.: Anadolu Selçukluları ve Beylikler (Haz. A. Öngül), İstanbul, Kabalcı Yayınevi: 428 ss, s.162.

(Sevim, 1962a, s. 124). Malazgirt Savaşı'nın ardından Bizans ile imzalanan antlaşmanın uygulanmaması üzerine, Alp Arslan'ın emriyle Artuk Bey, Orta Anadolu'da Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarında fetihler gerçekleştirmiş, ardından Sakarya Nehri'ni geçerek İzmit bölgesine kadar ilerlemiştir (Sevim, 1991, s. 414; Turan, 2022, s. 148). 1071 Malazgirt yenilgisinde ağır bir darbe alan Bizans İmparatorluğu, bu mağlubiyetin ardından iç karışıklıklara sürüklenmiştir. İmparator IV. Romen Diyojen'in başarısızlığını telafi etmek amacıyla, yerine VII. Mikhail tahta çıkarılmıştır (Mıynat, 2020, s. 317-321). Anadolu'da Türk ilerleyişi, Artuk Bey'in faaliyetleri sonucunda hız kazanmıştır. İmparator, Türk akınlarını durdurmak ve bölgede Bizans hâkimiyetini yeniden sağlamak amacıyla İsak Komnenos'u Doğu Orduları Başkomutanlığına atamıştır (Sevim, 2011, s. 47; Sevim, 1962a, s. 125). Artuk Bey'in İzmit'e kadar ilerlemesiyle birlikte Bizans'ın asi kumandanı Russel ile İsak Komnenos'u esir almış, ardından Ankara, Sivas ve Kayseri Türkler tarafından zapt edilmiştir. Artuk Bey'in 1073 yılında gerçekleşen fetihleri, tarihte Amasya civarında "Artukova" veya "Artukahad" adıyla iz bırakmıştır (Bezer, 1997, s. 69-70). Osman Turan, Zahirüddevle Artuk'un Anadolu'daki başarılı fetihlerini "Danişmendname'de", "Artuhi" adıyla destansı bir biçimde ele alındığını iletmektedir (Turan, 2022, s. 148).

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ölümünün ardından, oğlu Kara Arslan Kavurd'un kardeşi Melikşah'a karşı bir saltanat isyanı başlatması nedeniyle Artuk Bey, Nizâmü'l-Mülk tarafından Rey'e çağrılmıştır. Emir Artuk'un desteğiyle Melikşah, taht mücadelesini kazanmıştır (Kesik, 2018, s. 130; Turan, 1998, s. 134; Yınanç, 1944, s. 81).

Artuk Bey, Anadolu'daki mücadeleleri sonrasında Sultan Melikşah tarafından ikta olarak verilen Hulvan'a çekilmiştir (Yınanç, 1944, s. 81). 1077 yılında Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı başarılı mücadeleler vermiştir (Bedirhan, 2022, s. 105). Bu başarılı mücadeleleri sonucunda Artuk Bey'e Halife Kâim Biemrillah tarafından Rükneddin ve Zahireddin unvanları verilmiş ve teşekkür nişanesi olarak ismine bir ferman yazılması emredilmiştir. Bu durum karşısında Artuk Bey, yer öperek teşekkür etmiş; ayrıca Halife tarafından kendisine Hil'at (özel kıyafet), süslü bir at ve üç misk hediye edilmiştir (Bedirhanoğlu, 2020, s. 144; Sevim, 2011, s. 55-57; Abu'l Farac, 1945, I, s. 332).

Artuk Bey, Fahrüddevle'nin ilhak harekâtını sürdürdüğü Diyarbekir bölgesinde hüküm süren Mervanoğulları üzerine 1083-1084 yıllarında yollanan orduya, emrindeki Türkmenlerle birlikte katılmıştır. Artuk Bey, bu sefer sırasında orduya komuta eden Fahrüddevle b. Cüheyr ile yaşadığı bir anlaşmazlık sonucu, Sultan Melikşah ile arası açılmıştır. Melikşah, kendisine kırgın olan bu eski kumandanına iki asilzâde ile birlikte Hil'at, ferman ve armağanlar göndermiştir. Bu şekilde Melikşah, Artuk Bey'in gönlünü almak ve onun herhangi bir sorun çıkarmasını önlemek istemiştir. Ancak Artuk Bey, Sultan'ın gönderdiği armağanları kabul etmeyerek ona karşı duyduğu kızgınlığı ve itaatsizliği açıkça göstermiştir. Bunun üzerine Melikşah, El-Cezire'de bulunan Selçuklu kumandanları Sa'düddevle Gevherayin, Karategin ve Anuş Tehin aracılığıyla Artuk'un kendi emri altına girmesini istemiştir. Maiyetindeki Türkmenlerin kendisini bırakmaları üzerine Artuk Bey, başlangıçta itaat etse de sonradan Sultan Tutuş'un hizmetine geçmiştir (Bedirhan, 2022, s. 106; Abu'l Farac, 1945, I, s. 329-333; Sevim, 1962a, s. 138-139; Öngül, 2016, s. 133-135).

Sultan Melikşah tarafından Anadolu'nun fetih hareketlerinden çekilen Artuk Bey, bu durumu kendisini Sultan Melikşah'a şikâyet eden Süleyman Şah'a atfetmekte ve bu nedenle ona kin beslemektedir. Süleyman Şah'ın yönetiminden rahatsız olan Artuk Bey, Davdavoğlu, Tarankoğlu, Afşin, Sanduk ve Dilmaçoğlu gibi Türkmen beyleriyle birlikte Anadolu'dan ayrılarak Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un maiyetine girmiştir. Sultan Tutuş, 1085 yılında Artuk Bey'in kendi yanında yer alması üzerine onu Kudüs ve çevresine vâli tayin etmiş ve bölgeyi iktâ olarak vermiştir (Sevim, 1999, s. 46; Sevim, 1962a, s. 127-128; Sevim, 1991, s. 414). 1085-1086 yıllarında Türkiye Selçuklu Sultanı Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile Melik Tutuş arasında yapılan Kurzahil Savaşı, Süleyman Şah'ın ölümüyle sonuçlanmıştır. Kurzahil Savaşı'nın kazanılmasında en büyük etken, Artuk Bey ve Çubuk Bey'in desteğidir (Sevim, 1962 a, s. 140-142; Bezer, 1997, s. 77-80; Abu'l Farac, 1945, I, s. 333; Öngül, 2016, s. 120). Artuk Bey, Kuzey Suriye hâkimiyeti ve saltanat iddiası konusunda Tutuş'u, Melikşah'a karşı saldırması için ikna edememiştir. Tutuş, Dımaşk'a çekilmiş (Öngül, 2016, s. 146) ve Artuk Bey, iktâ bölgesi Kudüs'e gitmiştir (Kafesoğlu, 2016, s. 42-43). Kudüs'te hayatının son zamanlarını geçiren Artuk Bey, burada 1091 yılında vefat etmiştir. Artuk Bey'in vefatından sonra Kudüs, Mısırlı vezir Efdal'in hâkimiyeti

başlayıncaya kadar oğulları İlgazi ve Sökmen tarafından yönetilmiştir (Sevim, 1962a, s. 145; Turan, 2022, s. 149).

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan siyasi oluşumlardan biri de Artuk Bey'in temellerini attığı Artukoğulları Devleti'dir. Eksûk oğlu Artuk'un ardından halefleri, XII. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de Haçlılara karşı verdikleri başarılı mücadeleler ve meydana getirdikleri sanat eserleriyle tanınmışlardır. Artuklu Beyleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye ve Irak'taki hâkimiyet alanlarının sınırlarını belirlemiştir. Artuklu Devleti; Hısn Keyfa, Mardin ve Harput (Hısn Ziyâd) olmak üzere üç kola ayrılmış ve uzun bir süre varlığını sürdürmüştür (Turan, 2022, s. 147; Bedirhanoğlu, 2020, s. 138-139; Altun, 1978, s. 12; Yınanç, 1944, s. 81).

2.2. Artuklu Tarihi Coğrafyası

Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da kurulan siyasi yerleşimlerden biri olan Artuklular, Güneydoğu Anadolu'da Hasankeyf-Diyarbakır, Harput ve Mardin olmak üzere üç kol hâlinde XII. yy.'da kurulmuş ve varlıklarını XV. yy.'a kadar sürdürmüştür (Çiz. 10) (Alptekin, 1991, s. 415-418; Ardıçoğlu, 1964, s. 37; Gierlichs, 2000, s. 380). Artuklu Beyliği, XII. yüzyılın başlarında Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf, Silvan, Kızıltepe, Nusaybin, Dara, Harput, Palu ve Halep şehirlerini kapsayan coğrafyada uzun süre hâkimiyet sağlamıştır (1101-1409) (Kaya, 2019, s. 67-69).

Artuklular, Kuzey Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kapsayan bir alanda egemenlik kurmuştur (Altun, 1978, s. 12). Artuklu yönetim sahası, Mezopotamya olarak adlandırılan ve Fırat ile Dicle nehirleri arasında bulunan bölgeyi kapsamaktadır. Orta Çağ'da Arap coğrafyacılar, Mezopotamya bölgesinin kuzey bölümüne ada anlamına gelen "el-Cezîre", güney bölümüne ise "Sevâd" adını vermiştir (Karaçam, 2012, s. 8). Cezîretü Asûr ve İklîmü Asûr olarak adlandırılan bölge, Dicle'nin doğusundan Meyyâfârikîn (Silvan) dâhil olmak üzere Siirt, Erzen, Zap Havzası ve Fırat'ın batısını kapsar. Mardin ile Cizre arasındaki Tûr Abdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebel Abdülaziz ile Musul'un güneyindeki Cebel Mekhûl bu bölgede yer alır (Şeşen, 1993, s. 509; Altun, 1991, s. 418). El-Cezîre bölgesinin yerleşim merkezleri, bölgenin kuzeyinden itibaren Erzen, Hizan, Siirt, Hani, Âmid,

Meyyâfârikîn, Hısn Keyfa, Mardin, Tell Fafan, Tûr Abdîn, Cezîretü İbn Ömer, Beled, Musul, Sincar, Dara, Düneysir, Ruha, Kefertoşa, Harran, Sumeysât, Suruç ve Rakka'dan oluşmaktadır (Çevik, 2002, s. 50).

Artuklu Devleti'nin ilk siyasi yapılanması olan Hasankeyf Artukluları, Artuk'un oğlu Muînüddin Sökmen tarafından 1102 yılında zapt edilmiş ve devletin ilk başkenti olmuştur (Kesik, 2018, s. 131; Sevim, 1962b, s. 501). Günümüzde Batman iline bağlı küçük bir ilçe olarak bilinen Hasankeyf, Orta Çağ'ın önemli yerleşim yerlerinden biridir (Çevik, 2002, s. 107). Şehir, Yukarı Mezopotamya'da, el-Cezîre bölgesinin ortasında bulunması nedeniyle önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer alır (Bedirhanoğlu, 2021, s. 504). Arapça kaynaklarda "Hısnı Keyfâ/Keybâ" olarak kaydedilen Hasankeyf, Roma ve Bizans kaynaklarında Süryanice "kifo" (kaya) kelimesinden türeyen "Kifos" ve "Cepha/Ciphas" adlarıyla geçerken Osmanlı belgelerinde "Hısnıkeyf" olarak anılmaktadır (Oğuzoğlu, 1997, s. 364; Honigmann, 1970, s. 3-4; Gabriel, 2022, s. 65-66).

Artuklu idaresinde Hasankeyf, farklı inanç ve mezheplerin bulunduğu geniş bir coğrafyada yer alıyordu. Artuklu hanedanlarının hâkimiyet döneminde Hasankeyf'te Türkler, Araplar, Kürtler, Rumlar, Yahudiler, Süryaniler ve Ermeniler gibi farklı etnik gruplar ile Hristiyanlar ve Müslümanlar birlikte yaşamıştır (Turan, 2022, s. 242-243; Okumuş, 2008, s. 241-242).

Artuklular döneminde uygulanan düşük vergi politikası nedeniyle Hasankeyf, Diyâr-ı Rebîa bölgesinde önemli bir yerleşim merkezi hâline gelmiştir. Artuklu hâkimiyetinde, bölgede büyüyen şehirleşme hareketleri sonucunda imar ve inşa faaliyetleri hız kazanmıştır. Fahreddin Karaarslan döneminde inşa edilen Hasankeyf Köprüsü (H. 510 /M. 1116-1117) bu dönemin eseridir (Gabriel, 2022, s. 83-85). Şehirleşmenin hız kazanmasının ardından çok sayıda han, hamam, çarşı, vakıf, saray ve medrese inşa edilmiştir (Oğuzoğlu, 1997, s. 365-367; Uluçam, 2012, s. 103; Alptekin, 1991, s. 417).

Artuklu ticaret havzasında Hasankeyf, Azerbaycan, Mısır, Irak, İran ve Anadolu hattında canlı hayvan, hububat ve çeşitli tarım ürünleri ticareti yapılmıştır. Artukluların ilk dönemlerinde, tarımsal faaliyetten elde edilen gelirin yüksek olması, tarımın ekonominin temelini oluşturmasını sağlamıştır. Hasankeyf'te XI. ve XII. yy.'

da zirai olarak elde edilen gelir, ekonomik gelir içinde en yüksek katkıyı oluştururken bu dönemde en fazla buğday ve arpa ekimi yapılmıştır. Artuklu hâkimiyetinde Hısnı Keyfâ'da ziraî ürünlerden elde edilen yıllık gelirin 350 bin dirhem olduğu kayıtlara geçmiştir (Nayır, 2010, s. 187-188; Kaya, 2019, s. 70-71).

Artuklu coğrafyasında yer alan Mardin şehri, verimli toprakları ve stratejik önemi nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Mardin-Midyat eşiğinde, Yukarı Dicle havzasında denizden yaklaşık 1000 m. yükseklikte yer almaktadır. Mardin adı ilk kez M.S. IV. yy.'da Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus'ta geçmektedir. Süryani kaynaklarda Marde, Arapça kaynaklarda Maridin olarak geçen şehir, halk arasında "kaleler" anlamına gelen Merdin şeklinde bilinmektedir. El-Cezîre bölgesini kapsayan Yukarı Mezopotamya, Anadolu, Irak ve Suriye ticaret hattında siyasi ve stratejik yönden tampon bölge özelliği taşımaktadır. Arapların "Diyârımudar", "Diyârırebîa" ve "Diyârıbekir" olarak üç bölüme ayırdığı El-Cezîre'de yer alan Diyârıbekir bölgesinde; Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyâfârikîn ve Hasankeyf gibi şehirler yer almaktadır (Şeşen, 1993, s. 509; İbn Hurdazbih, 2008, s. 84-85; Taştemur, 2003, s. 43-44; Gabriel, 2022, s. 20-22). Orta Çağ'da Tûr Abdin ya da Cebel-i Tûr olarak bilinen bölge, günümüzde Mardin sınırları içinde yer alan Midyat ilçesidir. Roma (Bizans)-Sasani savaşlarının yaşandığı bölge, sonraki yıllarda Selçuklu ve Bizans savaşlarına sahne olmuştur (Arslan, 2019, s. 10-12: Gabriel, 2022, s. 22).

Mardin'de Artuklu hâkimiyeti 1108 yılında İlgazi ile başlamış ve tam olarak üç yüzyıl sürmüştür (Turan, 2022, s. 159). Mardin Artuklu hâkimiyeti döneminde halk refah ve huzur ortamında yaşamış, şehirleşmeye önem verilerek mahalleler, saraylar, camiler, medreseler, hanlar, hamamlar ve pazaryerleri inşa edilmiştir (Arslan, 2019, s. 34). İbn Cübeyr, dağın eteğinde olan Mardin şehri için zirvesinde var olan büyük kaleden bahseder ve şehrin ekonomisinin oldukça iyi bir durumda olduğunu eklemektedir (İbn Cübeyr, 2008, s. 176-178). Ali İpek'in İbn Havkal'dan aktardığına göre kale eteklerinde oturan halk, su ihtiyacını şehre ulaşan kanallardan karşıladığını, su toplamak için sarnıçlar kullandığını, meyve ve üzüm bağlarının oldukça çok olduğunu ifade eder. Halkın oldukça iyi yaşam koşulları içinde yaşadığını da eklemektedir (İpek, 2008, s. 187-188). Şehrin ekonomisinde çıkarılan cam madenleri ve zeytinin oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğu, hatta İbn Şeddâd'ın şehrin

kapılarından birine Bâbü'z-Zeytun (Zeytin Kapısı) ismini verdiği, Yakut el-Hamevî'nin de bu bilgiyi doğruladığı belirtilmektedir (Kaya, 2019, s. 73).

Kentin en önemli Artuklu dönemi yapıları, Eminiddün Külliyesi (H. 502-516 /M. 1108-1109/1122-1123 M.), Necmettin Külliyesi (H. 516 /M. 1122-1123), Mardin Ulu Camii (H. 573 /M. 1177-1123), Melik Mahmud Camii (H. 766-768 /M. 1364-1366), Abdüllatif Camii (H. 772 /M. 1371) mimari ve süsleme özellikleriyle Anadolu cami plan tipolojisinin öncüsü kabul edilmektedir (Bilgicioğlu, 2003, s. 48-51; Altun, 1978, s. 14- 21, 65, 101; Gabriel, 2022, 35-47). Harzem; kaynaklarda Dunaysır ya da Koçhisar olarak bilinen Mardin Artukluları döneminde oldukça gelişmiş bir kent özelliği kazanmıştır. Harzem'le ilgili araştırmalarda, Mardin Artuklu hükümdarı İmadeddin İsfahani'nin burada kullandığı Kasr-ül Kutbi adında bir saray yapısından bahsedilmektedir (Turan, 2022, s. 219-220). Geniş ovaların yer aldığı kentte pamuk ve tahıl üretimi oldukça önemlidir. Mardin Kalesi, Nusaybin, Dara ve Düneysir'i içerisine alan geniş bir sahada yer alır. Burada yer alan evler birbiri ardına sıralı olarak yapılmıştır. Kalenin içerisinde camiler, hamam, medrese ve çok sayıda çarşı yer alır (Düzgün, 2022, s. 7).

Artukluların bir diğer önemli kenti, Âmid kenti, Diyâr-ı Bekr bölgesinde yer alan Asur yazıtlarında ismi zikredilen kadim bir yerleşim merkezidir. Âmid, Roma ve Bizans döneminde eyalet merkezi, İslamî dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesinin başkenti olmuş, sonraları Diyarbakır ismini almıştır (Karaçam, 2012, s. 10; Gabriel, 2022, s. 91). Yakut el-Hamevî, Diyarbakır'ın, Arapların Adnânî kolundan olan Bekr b. Vâil'den bu ismi aldığını ve büyük bir şehir olduğunu belirtir. Dicle'nin batısında bulunan Nusaybin, Hısnı Keyfâ, Âmid ve Meyyâfârikîn arasında yer almaktadır. Hamevî, Halep'te Cübbâî'den hadis dinlemiştir. Muhaddis olan Ömer b. Ali b. Hasan ed-Diyârîbekrî bu şehirlidir (Kan, 2007, s. 198).

Diyarbakır (Âmid), Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Karacadağ'dan Dicle'ye uzanan platonun yanında yer alır. Kuzeyden Elazığ ve Bingöl, doğudan Muş ve Siirt, batıdan Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman, güneyden ise Mardin illeri ile çevrelenmiştir. Akdeniz'den Basra'ya, Mezopotamya'dan Karadeniz'e bağlanan önemli yol güzergâhları üzerinde yer alır. Karasal iklime sahip olan kentte yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk geçmektedir. Geniş ovaların yer aldığı bölge, tahıl ekimi ve ziraata

uygun arazilere sahiptir. Kentin ilk Türkmen yerleşimi Nisanoğullarıdır. Diyarbakır (Âmid), 1183'te Eyyubiler tarafından Artukoğlu Nureddin Mehmed'e teslim edilmiştir (Yakut, 2020, s. 1-4,79, 82; Göyünç, 1994, s. 464-466).

Âmid, Eyyûbîler tarafından 1231-1232 yılında geri alınana kadar Artukluların hâkimiyetinde kalmıştır. Âmid, Hasankeyf Artukluları tarafından başkent yapılarak devletin merkezi buraya taşınmıştır. Artuklu döneminde Âmid'de yoğun bir imar faaliyeti başlamış, bir yandan da şehri yönetenler kendi adlarına sikke bastırmışlardır. Nâsırüddin Mahmud, mimar olması ve inşa ettirdiği eserlerin planını kendisinin çizmesi nedeniyle bu dönemde birçok eser inşa edilmiştir. Yedi Kardeş (M. 1208-1209), Ulu Beden (H. 605/M. 1208-1209) ve Urfa Kapı Burçları (H. 579 /M. 1183), Fetih Kapısı (H. 595 /M. 1198), İç Kale kemerli giriş (H. 603 /M. 1206), Artuklu Sarayı (M. 1200-1222), Mesudiye Medresesi (M. 1198-1223), Artuklu Kervansarayı (H. 600 /M. 1203-4), Halil Viran (M. 1218-1219), Malabadi (M. 1147) ve Haburman Köprüsü (H.595/M. 1198-1199) bu dönemde inşa edilen, Diyarbakır'a Artuklu hükümranlığının damgasını vuran eserlerdir (Yıldız, 2021, s. 57-58; Altun, 1978, s. 4, 269-295; Gierlichs, 2000, s. 381; Gabriel, 2022, 95-178).

M.Ö. 2000'lere dayanan zengin tarihi geçmişiyle kadim şehir Harput, Artuklu Devleti'ne de ev sahipliği yapmıştır. Harput Platosu, Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat Bölümü'nde, günümüzdeki Elazığ şehir merkezinin beş kilometre kuzeyinde yer almaktadır (Danık, 2001a, s. 1). Harput, güneyden Uluova ve Elazığ Ovası, batıdan Kuzova, doğudan Murat Vadisi, kuzeyden Keban Gölü ile çevrilidir. Verimli ovaların etrafında bulunan su kaynakları nedeniyle, bölgede tarımsal faaliyetler yoğun olarak gerçekleştirilmiştir. İnşası Urartulara dayanan Harput Kalesi, Artuklu hâkimiyeti döneminde yapılan ekleme ve tamirlerle son şeklini alan şehrin en önemli savunma yapılarından biridir. Şehir savunmasında çok önemli roller oynayan Harput Kalesi, iç kale ve dış kaleden meydana gelmektedir (Bahşi ve Özçelik, 2022, s. 51; Danık, 1995, s. 7, 31-33).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat havzasında yer alan bir diğer Artuklu kenti Palu'dur. Palu, İlk Çağ'dan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgedeki arkeolojik veriler, Kılıç Kökten tarafından yürütülmüş olan Keban Barajı Kurtarma kazılarından elde edilmiştir. Bölgede elde edilen verilere göre

tarihi geçmişi Orta Paleolitik devrine kadar uzanmaktadır. Bölgede temel yerleşimin Palu Kalesi ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Palu Kalesi, Elazığ kent merkezine yaklaşık olarak 75 km. uzaklıkta olup Murat Nehri'nin kuzey yönünde Palu ilçe merkezinin doğusunda yer almaktadır. Palu Kalesi'nde yer alan Kral Menua dönemine ait (M.Ö. 805-790) çivi yazılı kitabe ve kaya mezarları bölge tarihinin Urartulara kadar dayandığını ortaya koymaktadır (Ardıçoğlu, 1992, s. 11-17; Ünal, 1989, s. 12-13; Ünal, 2014, s. 241; Danık, 2001a, s. 4-6; Danık, 2010, s. 14-15; Ardıçoğlu, 1964, s. 5-8). Tarih boyunca pek çok farklı isimle anılan Palu bölgesi Arsamosata, Arşemşat, Aşmuşat, Samsat, *Balu, Balabitene,* Urartu döneminde *Sebeteria,* Orta Çağ Ermeni kaynaklarında ise *Balakhovit,* Bizans döneminde *Romanapolis* olarak geçmektedir. Palu Kalesi'nde yer alan kitabede "*Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Şebeteria Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supani Şehri'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İspuini oğlu Menua sefere çıktı."* ifadesinde *geçen Sebeteria* ve *Suphani* kelimesi Urartuların bölgeye bu ismi verdiğini ortaya koymaktadır (Yılmaz, 2018, s. 169-171; Katar, 2018, s.103-108). M.Ö. 715 tarihlerinde Medler bölgede sırasıyla Asur ve Urartu hâkimiyetine son vererek M.Ö. 660 tarihinde bölgeyi ele geçirmişlerdir. Sasani hâkimiyeti döneminde Kral II. Sapur, bölgedeki Ermeni Hanedanlığına son vererek Harput dâhil olmak üzere tüm Fırat bölgesini ele geçirmiştir. Bölge, M.S. 379'da Roma hâkimiyetine girmiştir (Danık, 2010, s. 15-16). VII. yy'dan itibaren Arap akınlarına maruz kalan Palu bölgesi 659 tarihinde İslam hâkimiyetine girmiştir. X. yy'ın ilk dönemlerine kadar Abbasi egemenliğinde kalan Palu, İranlıların, Bizanslıların ve Ermenilerin hâkimiyetinde el değiştirmiştir (Ünal, 2014, s. 241; Can, 2025, s. 4). XI. yy'ın ortalarında Palu'da Mervani hâkimiyeti döneminde Van gölü havzasının güney ve güneydoğusunda yaşayan Kürt ve Zaza aşiretleri daha batıya giderek bugünkü Diyarbakır'ın doğu ve kuzeyindeki dağlık kırsal alanlara yerleştiler. Bu durumun Palu'nun etnik nüfus yapısını değiştirerek Zaza topluluklarının bu dönemde bölgeye yerleşmiş olduğu düşünülmektedir. Mervaniler bölgede, yaklaşık yüz yıllık bir ömür sürmüştür. Anadolu'nun doğusuna Selçuklu akınlarının yoğun olarak başladığı dönemde Mervaniler, tarih sahnesinden çekilmişlerdir (Siracoğlu, 2022, s. 4; Alanoğlu, 2017, s. 174-175). 1071 Malazgirt Zaferi'ni takip eden süreçte bölgede Selçukluların ve onlara bağlı Türkmen beyliklerinin hâkimiyeti yoğunluk kazanmış ise de Palu, Harput ve

Çemişgezek bölgesi Türkmenlerin idaresi altına hemen girmemiştir. Bu dönemde meydana gelen siyasi otorite boşluğundan yararlanan Ermeni sergerde Philaretos Brakhamios, Harput- Çukurova hattında Ermeni Beyliği'ni kurmuştur. Brakhamios, tutarsız ve dengesiz kişiliği, hâkimiyet alanındaki ahaliye karşı kötü tutumu nedeniyle destek görmemiştir. Tutuş, Süleymanşah ve Şerefüddevle'ye çeşitli hediyeler ile vergiler göndermesi tutarsız kişiliğini ayrıca amaçları uğruna her yolu mübah saydığını göstermektedir. 1079 tarihinde vefat etmesinin ardından beylik uzun ömürlü olamamıştır (Alanoğlu, 2017, s. 175; Alptekin, 1992a, s. 45-46). Bölgeye başlayan Türkmen akımlarının ardından ilk olarak Çubuk Bey, Philaretos'un elinde olan Palu, Arapgir, Çemişgezek ve Harput çevresini ele geçirerek Çubukoğulları beyliğini kurmuştur. Palu'da Çubukoğulları hâkimiyeti ardından Belek Gazi ile Artukoğulları dönemi başlamıştır. Belek Gazi'nin vefatının ardından Artukluların bir bölümü Palu ve Harput'ta diğer bölümü ise Mardin ve çevresinde varlığını devam ettirmiştir. Fahrettin Karaarslan'ın iki oğlundan biri olan İmadeddin Ebubekir Palu Bey'i olmuştur. Fahrettin Karaarslan'dan sonra yerine geçen Nureddin Mehmed zamanında Selahaddin Eyyubi, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgelerine seferler yapmıştır. Nureddin Mehmed, Eyyubilere tabi olarak bölgede yaklaşık 50 yıl sürecek Eyyubi hâkimiyeti yaşanmasının başlangıcı olmuştur. Bu dönemlerde Eyyubilerle Anadolu Selçukluları arasında çatışmalar yaşanmıştır. 1243 Kösedağ Savaşı sonrasında Moğolların Anadolu Selçuklularını yenmesiyle bölgede Moğol egemenliği başlamıştır. Moğol egemenliği ardından yerini İlhanlı egemenliğine bırakmıştır (Alptekin, 1992a, s. 46-51; Siracoğlu, 2022, s. 4-5; Ünal, 1989, s. 14-19).

Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan, yanındaki Türkmen emirlerine Rum diyarına dağılmalarını emretmiş, zapt ettikleri yerleri oğulları ve torunlarına bırakabileceklerini de eklemiştir. Artuk Bey'e, Harput, Malatya, Âmid ve Mardin düşmüştür (Sevim, 1962a, s. 124-125). Artuk Bey, Haçlı Seferleri öncesinde Melik Tutuş'un kendisine iktâ olarak verdiği Kudüs'te Artuklu Beyliği'ni kurmuştu (1087). Artuk Bey oğulları Necmeddin İlgazi, Muînüddin Sökmen (Sükman) ile torunu Nûruddevle Belek'i siyasi, dini ve askeri alanda yetiştirmiştir. Artuk Bey'in ölümünün ardından (1091), İlgazi ve Sökmen, Tutuş'un Büyük Selçuklu Sultanlığı için verdiği taht kavgasında ona destek olmuşlardır. Bu nedenle Hısnı Keyfâ (Hasankeyf), Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan) ve Suruç gibi şehirler kendilerine iktâ olarak verilmiştir. Bu

dönemde Kuzey Suriye hattı, Menbic ve Yukarı Fırat bölgeleri, Harput bölgesi, Malatya, Hısnı Mansur vb.; Urfa çevresi ve El-Cezîre de oldukça büyük bir zenginliğe ve refaha sahiptir (Çelik, 2021, s. 527; Erdem, 2018, s. 198; Kaya, 2019, s. 67-70).

XII. yy.'da Haçlılara karşı verdiği mücadelelerle İslam dünyasında ses getiren Nûrüddevle Belek, Artuk Bey'in torunudur. Belek'in Suriye ve Anadolu coğrafyasında verdiği mücadeleler, bu bölgelerin tarihinde önemli rol oynar. Belek, Harput ve Bingöl'e hâkim olan Çubukoğlu Mehmet Bey'in ölümünün ardından bölgeye gelerek Harput hariç Genç, Çapakçur, Palu ve Tunceli'nin güney kısımlarını ele geçirmiş, Palu'ya yerleşmiş ve burasını emaret (beylik) merkezi yapmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın dul eşi Ayşe Hatun'la evliliği sonrasında Tuğrul Arslan adına Malatya'yı Atabeg rütbesiyle yönetmeye başlamıştır. 1115 yılında Harput'u alan Belek, bölgenin en güçlü emirliği olmuştur (Erdem, 2018, s. 197-199; Alptekin, 1992b, s. 402; Sunguroğlu, 2013, I, s. 143; Abu'l Farac, 1950, II, s. 351-352). Belek, Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Puist'i Suruç civarında yakalayarak Harput Kalesi'nde zindana attırdı. Frank şövalyelerini de Palu Kalesi'ne hapsettirdi. Harran ve Halep'te Haçlılara karşı verdiği mücadeleler sonrasında bu bölgelerin hâkimiyetini ele geçirdi (İbnü'l Esir, 1991, X, s.464, 468-469, 483-488; Mateos, 1987, s. 271-277).

Belek Gazi'nin Menbic'te şehit edilmesinin ardından (İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 489), 1112-1134 yılları arasında sırasıyla Süleyman, Davud b. Sökmen, Fahreddin Karaarslan, Nasreddin, Nurettin Muhammed, Kutbeddin Sokman, İmâdeddin Ebubekir, Nizâmeddin İbrahim, İzzeddin Ahmed ve son Artuklu hükümdarı Nurettin Artukşah dönemlerinde Harput'ta Artuklu hâkimiyeti 70 yıl sürmüştür (Sunguroğlu, 2013, I, s. 145-148; Danık, 2001a, s. 10-12). Harput Artuklularının Eyyûbîlerle yakın ilişkiler içerisine girmesi sonucunda, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad tarafından Harput'taki Artuklu hâkimiyetine son verilmiştir (Ardıçoğlu, 1964, s. 51; Alptekin, 1991, s. 417). Artuklu hâkimiyet alanı, en çok İl-Gazi ve Belek dönemlerinde kuzeyde Harput, güneyde Halep, doğuda Hakkâri ve batıda Maraş bölgelerine kadar yayılmıştır (Turan, 2022, s. 214).

Harput, Keban-Arapkir-Kemaliye ve Divriği'den geçip Sivas'a varan tarihî yol hattı üzerinde olmasının etkisiyle, Mezopotamya-Anadolu ve Karadeniz arasında bir

köprü vazifesi üstlenerek sadece farklı ticaret kervanlarının konaklama yeri olarak değil, aynı zamanda ticaret merkezi olma özelliği kazanmıştır (Hayli, 1992, s. 6; Arslantaş, 2013, s. 369). Artuklu hâkimiyetinin olduğu şehirlerde yaşanan ticari büyüme Harput'a da yansımış, bu dönemde hükümdarların vergileri azaltmaları sonucunda şehir cazip bir merkez olarak göç almaya başlamıştır. Ekonomide yaşanan gelişme sonucunda kentte hızlı bir şekilde imar ve inşa faaliyetleri başlamıştır. Vergi yükünden kurtulan halk daha refah ve bolluk içinde yaşamıştır. Artuklu şehirlerinde darp edilen sikkelerde bulunan figürler, farklı kültürlerle olan etkileşimleri göstermekte ve darphanelerin varlığı da ekonomik refahı kanıtlamaktadır. Harput İç Kale'de yapılan kazılarda Fahreddin Karaarslan öncesine ait Artuklu sikkesi bulunmamıştır. Fahreddin Karaarslan, Nureddin Muhammed ve İmadeddin Ebubekir gibi hükümdarlar dönemine ait ele geçirilen sikkeler, aynı dönemde yapılan inşa ve imar faaliyetleri ile Artuklular Dönemi'nde Harput'daki ticari ve sosyal hareketliliğin bir göstergesidir. Özellikle Fahreddin Karaarslan Dönemi'nde vergi yükünün kaldırılması bölge ticareti açısından rahatlatıcı bir gelişmedir. Vergi muafiyeti büyük ihtimalle oğlu Nureddin Muhammed döneminde de devam etmiştir. Harput'ta, Fahreddin Karaarslan tarafından M. 1146-1166 yılları arasında yaptırılan Ulu Camii, Artuklu yapıları içerisinde dikkat çeken özelliklere sahiptir. Harput ve Palu Bölgesi'nde Artuklu dönemine ait hamam, türbe, mescit, cami, köprü, saray ve kale yapıları bulunmaktadır. Kentte Artuklu döneminde ticaret, tarım ve zanaat işleri yoğun bir şekilde artış göstermiştir. Harput Artukluları döneminde ilmî çalışmalar desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. Örneğin; İmadeddin Ebubekir döneminde ilmî bir eser de kendisine ithaf edilmiştir. Melik İzzeddin Ahmed döneminde müellifi bilinmeyen el-Tenkihat adlı eser yazılarak kendisine sunulmuştur (Altun, 1978, s. 7; Aytaç, 2018a, s. 29-44; Bedirhanoğlu, 2019, s. 25-31; Danık ve Yapıcı, 2007, s. 23-24; Danık, 2001a, s. 27-51).

Harput Artukluları dönemine ait günümüze ulaştığı tespit edilen yapılar arasında; Harput Ulu Camii (H. 541-561/M. 1146-1166), Harput İç Kale (H. 508-631/M. 1114-1234), Harput İç Kale Artuklu Sarayı (XIII. yy'ın ilk dönemleri), Kale Camii (XII. yy. ortaları), Sarnıç/Zindan (XII. yy.), Alacalı Camii (H. 600/M. 1202-1204), Ahi Musa Mescit ve Türbesi (H. 581/M. 1185), Esediye Külliyesi (XII-XIII yy.), Fetih Ahmet Baba Mescit ve Türbesi (M. 1220-1225), Mansur Baba Türbesi (XII.

yy sonları ile XIII. yy. başları), Zahiri Baba Türbesi (XIII. yy. sonları), Esediye Hamamı (XIII. yy.), Kale Hamamı (M. 1115-1234), Kızıl (Dere) Hamamı (XIII. yy. ilk yarısı), Palu Kalesi (XII. yy.), Artuklu Sarayı (XII. yy.) ve Palu Kındik Mescidi (XII-XIII. yy.) yer almaktadır (Çakmak, 2006, s.140; Sağlam, 2002, s. 44-252; Arslan, 2017, s. 416-439, 1452-1473; Danık, 2001a, s. 27-58; Yapıcı, 2004, s. 180-185).

2.3. Artuklu Tarihi

2.3.1. Hısn-ı Keyfâ Artukluları Tarihi (1102-1231)

Artuk Bey, 1091 tarihinde iktâsı olan Kudüs'te öldüğünde yerine Artukoğlu Sökmen, Tutuş tarafından vali olarak tayin edilmiştir. Sökmen ve İlgazi, önceleri Tutuş, sonrasında Melik Rıdvan ve Dukak dönemlerinde Suriye olaylarıyla ilgilenmeleri nedeniyle Kudüs nâibleri tarafından yönetilmiştir. 1092 tarihinde Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın zehirlenerek vefatının ardından halefleri olan Tapar, Berkyaruk ve kardeşi Tutuş arasında taht kavgaları başlamıştır (Bedirhan, 2019, s. 123; Nayır, 2010, s. 14).

Melik Tutuş, 1095 tarihinde Rey şehri yakınlarında Berkyaruk'a yenilmiş, kafası kesilerek Bağdat'a halifeye gönderilip halka teşhir edilmiştir (Öngül, 2016, s. 201). Melik Tutuş ölmeden önce oğlu Melik Rıdvan'a Irak'a gitmesi için mektup göndermiştir. Melik Rıdvan, babasının ölüm haberini alması üzerine Halep'e giderek Suriye-Filistin Selçukluları tahtına oturmuş, Dukak ise Sultan Melikşah'ın yanına Bağdat'a gitmiş, Sultan'ın kızına dünür olmuş ve Dımaşk'a hâkim olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 208-210).

Sökmen, Suriye egemenliği için yapılan taht mücadelesinde Melik Rıdvan'ın yanında yer almıştır. Dukak ise yanında yer alan İlgazi'den şüphe etmiş ve onu hapsettirmiştir. 1096 tarihinde Sökmen Kudüs'e giderek şehrin yönetimini ele geçirmiştir. Melik Rıdvan, Abbasi adına okunan hutbeyi, Fatımilerden destek kazanmak için Şii olan Fatımi halifesi adına okutmuştur. Antakya Emiri Yağısıyan ve Sökmen tarafından tehdit edilen Rıdvan, hutbeyi Abbasiler adına okutmuştur (İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 224-225; Sevim, 1962b, s. 506-507).

Selçukluların taht kavgasından yararlanan Mısır Fatımi ailesinden Efdal kumandasında 1097 yıllarında Fatımi Halifesi Müstansır tarafından Kudüs alınmak

istenmiş, uzun süren kuşatma ardından şehir Sökmen ve İlgazi tarafından teslim edilmiştir (Bedirhan, 2022, s. 107). Kudüs'ün kaybedilmesinin ardından Artuklu sülalesi Halep'e gitmiş, İlgazi'ye Tapar tarafından Bağdat valiliği verilmiş, Sökmen ise Rıdvan maiyetine girmiştir (Sevim, 1962 c, s. 651-652; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 235).

1098 tarihinde Haçlılar, Selçukluların taht kavgalarından faydalanarak Urfa, Antakya, Kudüs ve Suriye sahilini işgal etmişlerdir. Sultan Kılıçarslan ve Süleymanşah, Bizans'a karşı büyük mücadeleler içine girmiş, Bizans'ı sıkıştırmıştı. Bizans, Türkiye Selçuklularından İznik'i almış, 1097'de Türkiye Selçuklularının engellemelerine rağmen Antakya önlerinde karargâh kurmuşlardır. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk tarafından görevlendirilen Antakya Emiri Yağısıyan, Melik Rıdvan, Sökmen, Musul emiri Kürboğa, Tuğtekin, Humus hâkimi Cenahüddevle ve İlgazi oğlu Süleyman, Antakya önlerinde Baudouin, Godefroi, Boemond, Saint-Giles ve Tancrede gibi Haçlı kumandanlarıyla karşı karşıya geldiler. Kürboğa'nın kuşatma sırasında verdiği yanlış karar sonrasında Emir Sökmen'in direnişine rağmen Türk ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır (Demirkent, 1997, s. 29-47; Bedirhan, 2019, s. 124; Mateos, 1987, s. 190-197; İbnü'l-Adîm, 1954/II, s. 129-137; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 227-231; Öngül, 2016, s. 223-225).

Sökmen, Suruç'un Haçlılar tarafından işgal edildiğini öğrenince Belek ile birlikte Suruç'a gelerek Haçlılara karşı çetin bir direnişe geçti. Ancak savaşı kaybederek Suruç'tan ayrılmak zorunda kaldı (Demirkent, 1997, s. 73; Sevim, 2008, s. 27). Antakya Kuşatması'nın ardından Kürboğa, Nusaybin ve Harran'ı aldıktan sonra Âmid'i ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Bu nedenle Kürboğa'ya karşı Sökmen ile ittifak kuran Âmid Emiri, yapılan savaşı kaybetti. Savaşı kazanan Kürboğa, Sökmen ve yeğeni Yakutî'yi Mardin'de hapse attırdı. Kürboğa, Azerbaycan üzerine çıktığı seferde öldü. Onun adına Hısnı Keyfâ'yı yöneten Türkmen Musa, Musul halkı tarafından kente davet edildi. Bu sırada kentin yönetiminde bulunan Sunkurca'yı öldürerek yönetimi ele geçirdi. Çöktürmüş, Musa'ya karşı Musul'a yönelince Musa, Sökmen'den yardım istedi. Sökmen, Musa tarafından kendisine teklif edilen Hısnı Keyfâ'yı ve 10 bin dinarı kabul etti. Çöktürmüş, Sökmen'in Türkmen Musa'ya desteği karşısında kuşatmadan vazgeçti. Ancak Türkmen Musa, Kürboğa'nın köleleri tarafından öldürüldü. Sökmen, Hısnı Keyfâ'ya giderek 1102 yılında şehri teslim aldı

(Sevim, 1962 b, s. 510-512; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 279-280; Turan, 2022, s. 157; Bedirhan, 2022, s. 107-108).

Artuk Bey'in oğlu Muînüddin Sökmen tarafından ilk Artuklu Beyliği başkenti Hısnı Keyfâ (Hasankeyf) olarak kurulmuştur. Bu beylik, birçok kaynakta genel olarak "Sökmeniyye" veya "Hısnı Keyfâ Artukluları" adlarıyla anılmaktadır. H. 629 (1231) tarihinde Eyyûbîler tarafından bu kol ortadan kaldırılana kadar devam etmiştir (Sevim, 1962b, s. 501)

Sökmen, Hısnı Keyfâ hâkimiyetini elde ettiği sırada kardeşi İlgazi Bağdat'ta Muhammed Tapar nâmına şıhne olarak bulunuyordu. Sultan Berkyaruk'un, Bağdat'a Gümüş Tekin'i ataması sonucunda Sökmen, kardeşi İlgazi'ye yardım etmek için Hille emîri Dübeys bin Sadaka'dan destek istemiştir. Halife Mustazhir Billâh'ın da desteğiyle, Gümüştekin'e karşı onun Bağdat'ta şıhne olarak kalmasını sağlamıştır (Mıynat, 2008, s. 48; Sevim, 2009, s. 393; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 289-292; Sevim, 1962b, s. 513-514).

Haçlılar, 1103-1104 tarihlerinde Türklerin yoğunlukta olduğu yer olan Suriye-Diyarbakır bağlantısını kesmek amacıyla Urfa prensi Baudouin ve kardeşi Joscelin Harran'a doğru yola çıkmıştır. Bu arada Sökmen ile Musul hâkimi Çökürmüş'ün arası Yakuti'nin ölümü nedeniyle iyi değildi. Fakat Haçlılara karşı aralarındaki anlaşmazlığı bir kenara bırakıp karşı saldırıya geçtiler. Belih Nehri civarında büyük bir mücadele sonrasında Haçlılar bozguna uğradı. Baudouin ve Joscelin, Sökmen'in adamları tarafından yakalanarak esir edildi. Tüm Frank kaleleri Sökmen tarafından ele geçirilmiştir. Belih Çayı Savaşı, Türklerin Hristiyan dünyasına vurduğu büyük bir darbedir. Bu başarı ile Artukoğulları İslam dünyasında yankı uyandırmış, ileride Artukoğlu Belek'in Haçlılara karşı kazandığı zaferlerle doruk noktasına ulaşmıştır. Artukoğlu Sökmen, Dımaşk Emiri Tuğtekin tarafından Dımaşk'a davet edildiği sırada yolda difteri hastalığından vefat etmiştir. Sökmen'den sonra yerine geçen İbrahim de kısa süre sonra vefat edince yerine Sökmen'in diğer halefi Rüknüddevle Davud geçmiştir (Sevim, 2009, s. 392-394; Bedirhan, 2022, s. 108-109; Mıynat, 2008, s. 49; Düzgün, 2022, s. 11; Sevim, 1962 b, s. 515-520; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 303-304, 315-316; Mateos, 1987, s. 206-207).

Artuklu Beyliği'nin kurucusu Artuk Bey'in oğlu Muînüddin Sökmen, 1102 yılında Hısnı Keyfâ'yı (Hasankeyf) ele geçirerek ilk Artuklu Beyliği'ni kurmuştur. Sökmen, bu dönemde Büyük Selçuklu Sultanı Tapar'a bağlılığını bildirmiştir. Sökmen, kısa sürede Hısnı Keyfâ ve Mardin'e hâkim olarak Diyâr-ı Bekr çevresinin en güçlü hükümdarı olmuştur (Sevim, 1962 b, s. 511-512; Nayır, 2010, s.19).

Rüknüddevle Davud, hükümdarlığı döneminde (1108-1144) önce amcası, Mardin Emiri İlgazi'nin egemenliğini kabul etti. Ardından, amcazadesi Belek'in H. 518 (1124-1125) yılındaki vefatıyla bağımsız hareket etmeye başladı. Belek ve İlgazi'nin vefat etmesiyle Artuklular, biri Hısnı Keyfâ merkezli, diğeri Mardin merkezli olmak üzere iki farklı beyliğe dönüşerek ileride yaşanacak taht kavgalarının zeminini hazırladı. Davud, Siirt, Harput ve Palu'yu zapt ederek sınırlarını genişletti. Onun hırsı ve çevresi tarafından desteklenmesi, Mardin'e hâkim olan Timurtaş'ı şüpheye düşürdü ve Timurtaş'ın Zengî Atabeyi ile iş birliği yapmasına yol açtı. Davud, Âmid yakınlarında meydana gelen çarpışmada ağır bir yenilgi aldı ve 1144 yılında vefat etti. Vefatının ardından yerine oğlu Fahreddin Karaarslan (1144-1167) geçti (Turan, 2022, s. 170-171; Turan, 2014, s. 33; Ataoğlu, 1994, s. 33-35; Merçil, 2013, s. 220; Alptekin, 1991, s. 415; Bedirhan, 2022, s. 112-113).

Fahreddin Karaarslan'ın hâkimiyetinin ilk yıllarında, İmâdüddin Zengî'nin baskısıyla topraklarının bir bölümü Zengîler tarafından ele geçirildi. Ancak, İmâdüddin Zengî'nin 1146-1147 yıllarında ölmesinin ardından Fahreddin Karaarslan, Halep hükümdarı olan oğlu Nûreddin Mahmud ile ittifak yaparak bölgedeki durumunu düzeltti ve sınırlarını Hısnı Keyfâ'nın dışına genişletti. 23 yıllık saltanatının ardından Fahreddin Karaarslan, 1167 yılında vefat etti. Onun yerine oğlu Nûreddin Muhammed (1167-1185) geçti. Nûreddin Muhammed, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın damadı olması ve kayınpederiyle arasında yaşanan çatışmalar nedeniyle Eyyûbîlere yaklaşmıştır (Turan, 2014, s. 34; Bedirhan, 2022, s. 114-116; Kayhan, 2008, s. 57-67).

Nûreddin Muhammed, Selâhaddin Eyyubî'nin Diyarbekir'i ve Musul'u kuşatmasına destek vermesi karşılığında, 1183 yılında Amid'i kendi yönetimi altına almıştır (Aylar, 2019, s. 1395).

Artukluların başkentini Diyarbakır'a taşıyan Nûreddin Muhammed babası Fahrettin Karaarslan'ın kuşatıp alamadığı Amid'e tüm zenginlikleriyle sahip olmuştur.

Nurettin Muhammet, halk üzerindeki vergileri kaldırarak halka iyi davranmış ve şehrin imar yapılarına önem vermiş Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçlarını yaptırmıştır. Nûreddin Muhammed 581 (1185-86) yılında vefat etmiştir. Nûreddin Muhammed'in ölümünden sonra oğlu çocuk yaştaki Kutbeddin II. Sökmen vezir ve emirlerin verdiği destekle tahta çıkmıştır. Kutbeddin yönetimi ele alınca, Eyyûbîler ile iyi geçinmiştir. Eyyûbîlere yakın olabilmek adına Melik Adil'in kızı ile evlenmiş, fakat genç yaşta ölmüştür. Fahrüddin Kara Arslan'ın diğer oğlu İmâdüddin Ebu Bekir, Harput'ta Artuklu beyliğinin üçüncü kolu olan Harput Artuklularını kurmuştur (H. 581/1185-6) (Bedirhan, 2022, s. 116-117; Karaçam, 2012, s. 22-23; Yıldırım, 2024, s. 25-26).

II. Sökmen'in yerine geçen kardeşi Nasreddin Mahmud (1200-1222), Sünnîlerin gözünde filozofların mezhebine mensup bir Râfizî idi. Sünnîlere göre Nasreddin, ölümden sonraki hayata inanmayan ve din dışı davranan biriydi. Bu nedenle halkından destek görmemiştir. Diyarbakır'daki 1208 tarihli bir kitabede adı, Rum ve Ermeni sultanı olarak geçmektedir (Altun, 1978, s. 4; Artuk ve Artuk, 1993, s. 18-19).

Nâsreddin Mahmud ölünce yerine oğlu Rükneddin Mevdûd geçti. Mevdûd'un Eyyûbîlerle ilişkileri iyi olsa da Harzemşah Celaleddin ile olan siyasi durumunu onaylamayan Eyyûbî Meliki Kâmil ile arası açıldı. Melik Kâmil, önce Âmid'i, ardından Hasan Keyf'i (Hısn-ı Keyfâ) ele geçirerek Artukluların bu koluna tamamen son vermiştir (630 H./1232 M.) (Karaçam, 2012, s. 26; Turan, 2014, s. 34-35).

2.3.2. Mardin Artukluları Tarihi (1106-1409)

1101 tarihinde Necmeddin İlgazi, Sultan Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahneliğine getirildikten sonra, Selçuklu meliki Rıdvan bin Tutuş, İlgazi'nin askerleriyle birlikte Büyük Selçuklu komutanı Çavlı'nın idaresindeki Nusaybin'i kuşatmıştır. Necmeddin İlgazi, Sultan Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahneliğinden azledilince, yeğeni İbrahim'in yönetiminde bulunan Mardin'i alarak burada Mardin Artuklularını kurmuştur (Alptekin, 1991, s. 415; Turan, 2022, s. 159). İlgazi, uzun süre Kılıç Arslan ile Çavlı arasında kalmış ve Musul'un hâkimiyeti konusunda yaşanan mücadelelere katılmıştır. Çavlı ve Kılıç Arslan arasındaki mücadelede, Habur Irmağı kıyısında yapılan savaş sırasında İlgazi, 5000 atlı ile saldırıya geçmiş; ancak Kılıç Arslan yenilmiş ve üzerinde bulunan ağır zırhla atıyla

birlikte Habur Nehri'ne girerek boğulmuştur. Kılıç Arslan, Damşan köyüne defnedilmiştir (1106-1107) (Abu'l-Farac, 1950, C. II, s. 346-347).

Kılıç Arslan'ın vefatı, toparlanma aşamasında olan Türkiye Selçuklularına ağır bir darbe olmuştur. Bu durum, Artuklu hanedanlığının Anadolu Selçuklularının Irak ve Suriye'ye inmelerini engellediğini göstermektedir. Artukluların egemenlik alanlarındaki bölgeleri korumakta gösterdikleri çeviklik dikkat çekmektedir. Artuklular, ilerleyen süreçte güç dengelerine bağlı olarak bazen Türkiye Selçuklularını, bazen de Eyyûbîleri tanımışlardır (Nayır, 2010, s. 25).

Necmeddin İlgazi'nin, Selçuklularla inişli çıkışlı ilişkileri olmasına rağmen, Haçlılara karşı oldukça önemli başarılar elde etmesi, onu Büyük Selçuklular nezdinde de yüceltmiştir. Bu nedenle, Büyük Selçuklular tarafından Ahlatşah ve Meyyâfarikîn 1120'de İlgazi'ye verilmiştir (Turan, 2022, s. 161-162).

1122 tarihinde Meyyafarikin'de ölen İlgazi, ölmeden önce Gürcülerle yaptığı savaşta yenilmiştir. İlgazi'nin, yeğeni Belek Gazi ile birlikte katıldığı Zerdana Kalesi kuşatması son seferi olmuştur. Beyliğin sınırları, İlgazi'nin başarıları sayesinde oldukça genişlemiştir (Bedirhan, 2022, s. 111). İlgazi'nin ölümünün ardından, Meyyafarikin yönetimi oğlu Süleyman'a, Mardin ise diğer oğlu Timurtaş'a verilmiştir (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 37-39; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 478).

İlgazi'nin ölümünden sonra Artuklu hanedanlığının liderliği sıfatını Belek üstlenmiştir. Belek'in Haçlılara karşı elde ettiği siyasi ve askeri başarılar, Türk İslam tarihinde bir dönüm noktasıdır. Süleyman'ın yönetiminde olan Haleb'te Haçlılarla mücadele ederken, kaleden atılan bir okla Menbiç'te şehit olmuştur. Belek'in ölümünden sonra Haleb hâkimi Timurtaş olur; fakat halk tarafından tecrübesiz bulunarak destek görmemiş, yönetime Porsuki geçmiştir (499/1105) (Sevim, 1961, s. 572-573; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 489-493).

Timurtaş'ın 547 (1152-53) yılında Mardin'de vefatından sonra hâkimiyeti oğlu I. Necmüddin Alpi devralır ve o da kardeşlerini Silvan, Kulp, Hani ve Dârâ'ya emir olarak tayin eder. Nûreddin Mahmud ile ittifak yapan Necmeddin Alpi, 1176 yılında vefat edince yerine oğlu II. Kutbüddin İlgazi geçti. Ebul Farac, Necmeddin Alpi'nin 22 yıllık hükümdarlığı süresince Hristiyanların manastır ve kiliselerle onunla dostane

bir şekilde yaşadığından bahseder (Alptekin, 1991, s. 416; Abu'l Farac, II, 1950, s. 422).

Kutbettin II. İlgazi'nin sekiz yıl süren saltanatı sonrası 1184 tarihinde vefat etmiş; fakat oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan, yaşının küçük olması nedeniyle devleti idare etmesi zor görünüyordu. İlgazi'nin dayısı olan Ahlatşahı Sökmen, Yavlak Arslan'a yardımcı olması için güvendiği adamı Nizameddin Alp Kuş'u görevlendirmiştir. Alp Kuş, güzel ahlaklı, dindar, adil bir kişiydi. Yavlak Aslan'ın annesiyle evlenen Alp Kuş Hüsameddin büyüyünce onun şuursuzluğuna güvenmediği için yönetimi Memluklu yardımcısı Lü'lüye devretti. Yavlak Arslan'ın yerine geçen Kutbettin Lü'lüyü öldürdü. Artuklular bir süre Ahlatşahı Sökmen idaresine girmiştir (İbnü'l-Esir, 1991, XI., s. 402-403, 407; Müneccimbaşı, 2001, II, s. 194-195).

Eyyubi hükümdarı Selahaddin, Artuklulardan Yavlak Arslan döneminde Meyyâfarikîn'i almıştır. Selahaddin, 1193 tarihinde vefat edince, Artuklular için önemli bir güç ortadan kalktı ve Alp Kuş, Meyyâfarikîn'i geri aldı. Eyyübilerin başına geçen yeni hükümdar el-Melikü'l-Âdil, Mardin'i kuşatması üzerine Musul atabeyi Arslanşah, Mardin Artuklularına yardım etmiştir (Alptekin, 1991, s. 416; Turan, 2022, s. 18; Merçil, 2013, s. 199-200).

Eyyubiler, ilk kuşatmada başarısız olunca 2. kez 1202 tarihinde el-Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Eşref tarafından tekrar kuşatıldı. Eyyubiler tarafından yağmalanan ve talan edilen Mardin çevresi, Haleb Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'z-Zahir'in uzlaştırmak amacıyla araya girmesiyle sona erdi. Anlaşma sonucunda Artuklular, el-Adil'e 150.000 dinar, adına hutbe okunması ve sikkelerin üzerine adının yazılması şartını koydu. Eyyübiler ayrıca Artuklulardan askeri destek teminatı alarak yönetimlerine el koydular (İbnü'l-Esir, 1985-87, XII, s. 153; Altun, 1978, s. 5; Kesik, 2018, s. 138).

Alp Kuş, Nâsıreddin Artuk Arslan (1205–1239) tarafından öldürüldü ve Artuklu hâkimiyeti yeniden Mardin'de başladı. Nâsıreddin Artuk Arslan'ın döneminde Anadolu Selçukluları, Eyyübileri yenip Doğu Anadolu coğrafyasına hâkim olmuştur. II. Gıyâseddin Keyhüsrev, önce Amid'i Eyyübilerden almış, sonra Sincar ve Nusaybin'i ele geçirmiştir. Ele geçirilen bu topraklar, Nâsıreddin Artuk Arslan'a ikta olarak verildi. Artuklular bu dönemde Anadolu Selçuklularına tabi oldular. 1239

tarihinde Nâsıreddin Artuk Arslan vefat etmiş; yerine I. Necmeddin Gazi (1239-1259) geçmiştir (Müneccimbaşı, 2001, II, s. 196; Bedirhan, 2022, s. 119; Alptekin, 1991, s. 416; Merçil, 2013, s. 223).

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd, 1230 tarihinde Yassıçemen Savaşı'nda Celâleddin Hârezmşâh'ı mağlup etmesi sonucunda Anadolu Selçukluları ile Moğol sınırları yakınlaşmıştır. Moğollar, bu savaşın hemen akabinde 1231 tarihinde Celâleddin Hârezmşah'ın peşinden giderek Doğu Anadolu'ya girmişlerdir. Moğollar, Âmid, Erzen ve Meyyâfârikîn gibi bölgelerde yağma ve talana başlamışlardır. Bölgede bulunan Artuklular ve Eyyübiler Moğollara karşı duramamışlardır (İbnü'l-Esîr, 1985-1987, XII, s. 462-465; Merçil, 2013, s. 134).

1243 tarihinde Kösedağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollara yenilmesi sonucunda, Meyyafarikin ve Diyarbakır bölgesi yağmalanmıştır. Artuklu hükümdarı Necmettin Gazi döneminde, Moğol hakanı Hülagü tarafından Mardin uzun süre yağmalanmıştır. Yağmalama ve talan sonrası Mardin Kalesi'nde açlık ve veba salgını baş göstermiş; 1260 tarihinde Necmettin Gazi vebadan ölmüştür. Necmettin Gazi'den sonra oğlu Karaarslan, Moğollara tabi olarak Suriye seferlerine katılmıştır (Karaçam, 2012, s. 29; İbn-Kesir, 1995, XIII, s. 460).

1291 yılında Karaarslan, 33 senelik hükümdarlık süresinden sonra vefat edince, kendisinin yaptırdığı Mardin Muzafferiye Medresesi ve külliyesinde defnedilmiştir. Karaarslan'dan sonra yerine oğlu Melikü's-Said Şemseddin Dâvud geçmiştir. Dâvud'un ismi Mardin Muzafferiye Medresesi'nde yer alan kitabede geçmektedir. Kısa bir süre yönetimde kalan Dâvud'dan sonra II. Necmeddin Gazi yerine geçer (1294). II. Necmeddin Gazi 1312'de ölünce, oğlu Ali Alpi'nin 15 gün süren hâkimiyetinin ardından el-Melikü's-Salih, elli yıldan fazla zaman boyunca, en uzun hüküm süren Artuklu emîri olmuştur (1312–1364). Melikü's-Salih, şair Ebu Abdullah bin Cabir'e şiirler yazdıran, fakirlere yemek dağıtan ve bu nedenle zaviye ile imaretler yaptıran bir hükümdardır (Alptekin, 1991, s. 416; Turan, 2022, s. 200, 203; İbn-Kesir, 1995, XIII, s. 548; İbn-Kesir, 1995, XIV, s. 133).

Bu dönemde Artuklular, İlhanlıları destekledikleri için Memlük ve İlhanlı arasında mevcut olan çatışmalardan etkilenerek Memlükler tarafından baskılanıyorlardı. Memlükler 1315 yılında Mardin ve Dunaysırı yağmalamış,

Moğolları bozguna uğratmıştır. Sonrasında Halep bölgesinden Türkmen asıllı Cacaoğlu Alaüddin, Amid'de korkunç bir katliam gerçekleştirmiştir (Turan, 2022, s. 204; Alptekin, 1991, s. 416).

İlhanlı Devleti'nin 1336 tarihinde yıkılmasıyla, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri bölgede siyasi olarak varlık göstermeye başladılar. el-Melikü's-Salîh 766 H. (1364) yılında vefat eder ve ardından Melik Mansûr Ahmet yönetime geçer. 769 H. (1367) yılında Melik Mansûr Ahmet vefat eder ve aynı yıl Melik Muzaffer Dâvud yönetimdeyken vefat eder. (Sümer, 1992, s. 48-58). XV. yy.'ın başlarında Anadolu'nun nufusu doğudan ve batıdan farklı yerlere kaymış bu nedenle nüfus azalmıştır. İran'da devletleri yıkılan ve Akkoyunlular tarafından takip edilen Karakoyunluların bir kısmı, tekrar Anadolu'ya gelmiştir (Yınanç, 1944, s. 170).

Yerine geçen oğlu Zâhir Necmeddin İsa döneminde Timur tehlikesinin baş göstermesi sonucu Mardin Artukluları, Karakoyunlular ve Döğer Türkmen boyu anlaşarak Memluklerden yardım istedi. İsa, Timur'un huzura çıkmadı ve onu sinirlendirdi. Bu nedenle Timur, kendisine direnen İsa'yı cezalandırmak için Mardin'i kuşatır (1394). Timur, Sultan İsa'yı tutsak eder ve Mardin'den çıkarır. Timur tarafından Mardin kuşatmasına gönderilen Akkoyunlu Osman (1407), Sultan İsa ile yaptığı savaşta İsa vefat eder. Yerine geçen oğlu Şahâbeddin Ahmed dönemi, Akkoyunlularla mücadele ile geçer ve (1409) yılında Mardin şehri Karakoyunlu Kara Yusuf'a teslim edilir. Böylece Mardin Artukluları hâkimiyeti tarihe karışır (Bedirhan, 2022, s. 121; Turan, 2022, s. 208-211; Ebu Bekr-i Tihranî, 2001, s. 44, 50, 52, 54).

2.3.3. Harput Artukluları Tarihi (1112-1124 ve 1185-1233)

Harput Artuklularının tarihi, tam künyesi Nûrü'd-Devle Belek b. Behrâm b. Artuk olan Belek Gazi ile başlamaktadır. Artuk Bey'in torunu olan Belek Gazi, İlgazi ve Sökmen'in yeğenidir. 1092 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünün ardından taht kavgaları başlamış, kardeşi Melik Tâcüddevle Tutuş, Urfa Emîri Bozan'ı öldürtmüştür. Emîr Bozan'ın öldürülmesiyle Suruç, Artukoğlu Sökmen'e iktâ olarak verilmiş; ardından Sökmen, Suruç'u yeğeni Belek'e vermiştir (Alptekin, 1992b, s. 402; Çelik, 2020, s. 24).

1071 Malazgirt Zaferi sonrasında Artuk, Afşin, Sanduk, Savtekin, Atsız, Ahmed Şah, Mengücek, Çavuldur ve Aksungur adlı Türkmen beyleri Anadolu'ya

girerek farklı bölgelerde kendi adlarına beylikler kurmuştur (Sevim, 1962a, s. 124). Bu durum, başta Bizans olmak üzere tüm Hristiyan dünyasında büyük bir endişe yaratmıştır. Haçlı Seferleri'nin nedenlerinden biri olan bu gelişmenin sonucunda, 1095 yılı sonbaharında Papa II. Urbanus önderliğinde toplanan Clermont Konsili, din adamlarına ve halka Haçlı Seferi çağrısı yapmıştır. Hristiyan dünyasının Türk ve İslam dünyasına karşı duyduğu korkunun sloganı "Öç alma" (Veneta) devriydi (Demirkent, 1997, s. 5-6).

Haçlı Birliği hazırlıkları sırasında Selçuklu Devleti, taht kavgalarıyla mücadele ediyordu. 1092 yılında vezir Nizâmü'l-Mülk ve Ebû'l-Feth Sultan Melikşah, suikast sonucu öldürülmüş ve ardından bir kaos dönemi başlamıştır. Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, kardeşi Tâcü'd-Devle Tutuş ve oğulları Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer arasında taht kavgası çıkmıştır (Öngül, 2016, s. 176-203; Kafesoğlu, 2016, s. 44-46).

Berkyaruk ve Tutuş arasındaki saltanat mücadelesinde Tutuş yenilmiş, Berkyaruk zafer kazanmıştır. Belek, amcaları Sökmen ve İlgazi ile birlikte Tutuş'un oğulları Rıdvân ve Dukak arasındaki mücadelelere katılmıştır (Alptekin, 1992b, s. 402).

1096 yazında Keşiş Pierre L'ermite'nin oluşturduğu 30.000 kişilik Haçlı ordusu Anadolu'ya girmiştir. Ancak, Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın ordusu tarafından yok edilmiştir. Fakat ertesi yıl toparlanıp gelen Haçlı ordusu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik'i kuşatmıştır. I. Kılıç Arslan o sırada Malatya'nın fethiyle meşgulken, bu boşluktan yararlanan Haçlılar İznik'i ele geçirmiş ve söz verdikleri üzere şehri Bizans'a teslim etmiştir. Ardından, Antakya'yı kuşatmak için yola çıkmışlardır (Mateos, 1987, s. 190; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 228).

1097 yılında Haçlı ordusu Antakya'yı kuşattı. Sultan Berkyaruk, bu savunmada Antakya Valisi Yağsıyan'a destek olması için Emir Kürboğa'yı görevlendirdi. Ancak Kürboğa'nın savaş sırasında yaptığı stratejik bir hata, savaşın kaybedilmesine neden oldu (Mateos, 1987, s. 190-197; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 227-231).

Haçlıların Antakya kuşatmasında Suruç hâkimi olan Belek, Selçuklu ordusunda Kürboğa komutasındaki savaşa katıldı. 1098 yılında, Suruç halkının şehri

Urfa Kontu I. Baudouin'e teslim etmesi sonucunda Belek, Suruç hâkimiyetini yitirdi (İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 230-231; İbnü'l-Adîm, 1954, II, s. 129, 136-137).

Suruç yenilgisinin ardından Belek, 1100 yılında bir grup Türkmenle beraber Suruç'a gelerek Urfa'nın yeni idaresini alan Kont II. Baudouin du Bourg ve Suruç Senyörü Foulque de Chartres'i mağlup etmiştir. Mağlubiyetin ardından II. Baudouin, Antakya'dan yardım almış ve kendisine saldıran Belek ile Sökmen'i yenerek onları geri çekilmek zorunda bırakmıştır (Ardıçoğlu, 1964, s. 37-39; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 267).

1104 yılında Belek, amcası Sökmen ile birlikte Belh Çayı Zaferi'nde büyük kahramanlıklar göstermiştir. Belh Çayı Zaferi, Müslümanların Haçlı dünyasına karşı kazandığı büyük bir zaferdir. Bu savaşta, Hristiyan birliği değerli kumandanlarını kaybetmesi sonucunda büyük bir hüsran yaşamıştır (İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 303-304; Sevim, 1962b, s. 518).

1104 yılında Trablus hâkimi Ammar, Haçlılara karşı Sökmen'den yardım talep etmiştir. Bunun üzerine Trablus'a doğru yola çıkan Sökmen, yolda difteri hastalığına yakalanarak vefat edince Belek, amcası İlgazi'nin maiyetine girmiştir (Sevim, 1962b, s. 519-520; Mateos, 1987, s. 225).

Belek, amcası İlgazi ile birlikte Musul hâkimi Mevdud'un yanında Harran ve Urfa savaşlarına katılmıştır (Turan, 2022, s. 159-160). Ancak Ahlat Emiri Sökmen el-Kutbî tarafından tutuklanarak Muş civarındaki Aydziats adlı bir kaleye hapsedilmiştir (Erdem, 2018, s. 198; Ardıçoğlu, 1964, s. 38).

Belek Gazi, Çubukoğlu Muhammed'in 1112 yılında vefat etmesiyle Ahlatşah'ın elinden kurtularak hapisten çıkmıştır. Bunun ardından, El-Cezire'deki Türkmen birlikleriyle Harput'a gelerek Palu ve çevresini ele geçirmiştir. Palu ve çevresindeki bu yerler Çemişgezek, Dersim ve Mazgirt'tir. Beyliğin merkezini oluşturan Harput ve Hanzit'in, başlangıçta bölgeye yapılan ilk harekâtın dışında kaldığı görülmektedir (Bezer, 1997, s. 89; Alptekin, 1992b, s. 402).

Belek, kısa sürede egemenlik sahasını Mengücüklü arazisine ve Yukarı Fırat Havzası'na kadar genişletmek amacıyla harekete geçmiş, ayrıca nüfuzunu Malatya civarına kadar yaymıştır. Malatya hâkimi I. Kılıç Arslan'ın oğullarından Tuğrul Arslan henüz küçük yaşta olduğu için yönetimi annesi Ayşe Hatun ve İl-Arslan Melikliği

yürütüyordu. Danişmendlilerin saldırıları nedeniyle dirençleri kırılan Ayşe Hatun, kahramanlığı ve zekâsıyla ünlü olan Belek'in yanına, Palu'ya gitmiştir. 1113 yılında, Malatya Sultanı Kılıç Arslan'ın dul eşi, Palu Kalesi'nde bulunan Belek'in yanına gelerek ona şu sözleri söylemiştir: "*Sultan defalarca sizi methederek dedi ki: "Var olan Türk emirleri içerisinde Belek derecesinde akıllı ve kudretli bir kimse yoktur. Ben de beni ve çocuklarımı adınızla korumanızı istiyorum*." Bu sözlerden sonra Belek, Ayşe Hatun ile evlenmiştir. Bu evlilik, Belek'in kudretini artırmış; Ayşe Hatun, Malatya'ya döndüğünde kaleden Atabey'i çıkarmış ve oğlu Tuğrul Arslan'ı tahta yerleştirmiştir. Belek, Tuğrul Arslan adına 1124 yılındaki ölümüne kadar Malatya'yı Atabeg olarak yönetmiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 351; Erdem, 2018, s. 199; Bezer, 1997, s. 89-91).

1113 yılında, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın dul eşi Ayşe Hatun ile Palu'da evlenmesi sonucunda Belek, Elbistan'a kadar olan bölgeyi idaresi altına almıştır (Çelik, 2021, s. 529). 1115 yılında Harput'un idaresini ele geçiren Belek, beyliğin merkezini buraya taşımıştır (İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 450, 478).

Artukluların İslâm dünyasında ses getiren ve haklı şöhretini kanıtlayan bir olay, Belek b. Behram'ın Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile yaptığı savaşta onu ve Birecik senyörünü esir almasıyla yaşandı. Belek, ardından Gerger Kalesi'ne yürüyerek Gerger hâkimi Michael'i yenmiş ve Haçlılara karşı ikinci bir başarı elde etmiştir. Bu savaşta da Kudüs Kralı II. Boudouin esir alındı. Belek, tüm esirleri Harput Kalesi'ne hapsetti. Tüm Hristiyan dünyasında şok etkisi yaratan bu durum, Urfa ve Kudüs krallıklarının tehdit altında olduğunu gösteriyordu (Abu'l Farac, 1950, c. II, s. 357-358; İbnü'l-Esîr, 1991, X, 485). Abu'l Farac, bu olayı Eylül *517H./ M.1123'de Frankler Sanga nehri kıyısında karargâh kurdukları sırada Türkler pusu kurarak Franklarin karargahini ele geçirip Kiral Bodwin'i beyaz elbise haftasının dördüncü gününde esir ettiler. Bu yüzden Kont Joscelyn ve Kont Galeran o yaz Türklere karşı hazırlık yaptıktan sonra harbe girdiler fakat kırıldılar. Joscelyn ile Galeran hac bayramını takip eden fecir zamanında esir düştüler. Balak bunların üçünü de Zaid (Harput) kalesindeki bir mağaraya kapadi,* şeklinde izah eder (Abu'l Farac, 1950, s. 358; İbnü'l-Esîr, 1987, s. 468-469). Emir Belek Joselin ve Galeran'ı Harput Kalesi'nde yer alan zindana, şövalyeleri de Palu Kalesi zindanlarına hapsettirmiştir (Çelik, 2021, s. 533).

Kudüs Kralı Baudouin, 7 Ağustos 1123'te Harput Kalesi'nde çalışan Ermeni fedâilerinin yardımıyla Harput'ta iç kaleyi ele geçirmiş ve Jocelin'i, destek kuvvet sağlaması için Kudüs'e göndermiştir. Jocelin, Trablus Kontluğu ve Antakya Prensliği'ne bağlı kuvvetlerle Harput Kalesi'ne hücum için Telli Başir'e gelmiş, fakat Emir Belek'in, Harput'a gelip durumu tekrar lehine çevirdiğini öğrenince onun için artık yapılacak bir şey kalmamıştı. Belek, Kral Baudouin II. ile Galeran ve diğer Haçlı şovalyelerini Harput Kalesi'nden çıkarıp Harran'a nakletmiş ve daha sonra 1124 yılında bunları Halep Kalesi'ne getirmiştir. Baudouin, Belek'in ölümünden sonra yerine geçen Timurtaş tarafından serbest bırakılmıştır (Sevim, 1961, s. 575; Alptekin, 1992b, s. 403; Demirkent, 1997, s. 93-94).

Belek'in Ayşe Hatun'la yaptığı evlilik, ona saygınlık ve güç kazandırmasının yanı sıra, onun, Doğu Anadolu bölgesinde güçlü olan Mengücekoğlu İshâk b. Mengûcek hedefi de olmasına neden oldu. Mengücekoğlu İshâk b. Mengûcek, Malatya bölgesini yağmaladı ve Belek'in karşı atağına önlem almak amacıyla Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon Dukası Konstantinos Gabras'dan yardım istedi. Belek, Danişmentli Emir Gazi ile ittifak kurarak saldırıya geçerek Kemah ve Erzincan bölgesini istilâya başladı. 1120 yılında gerçekleşen savaş sonunda Gabras esir düşmüş ve 30.000 dinar ödeyerek memleketine dönmüştür (Süryânî Mihâil, 1905, III, s. 204-205; Alptekin, 1992b, s. 402; Kesik, 2018, s. 136).

Belek, Menbic Kalesi hâkimi Hasan b. Gümüştekin'in sadakatinden şüphe ediyordu. Bu nedenle, Timurtaş'ı görevlendirdi ve kendisi de Menbic kuşatmasına katıldı. Gümüştekin'in kardeşi İsa, Haçlı birliklerine haber verdi ve Urfa Kontu Joscelin kumandanlığında bazı senyörler ve şövalyeler Menbic'e ulaştı. 1124 tarihinde yapılan savaşta Müslümanlar zafer kazanmıştır. Aynı gün saldırıyı artıran Belek, savaş esnasında Menbic Kalesi'nden atılan bir okla şehit olmuştur. Belek, ruhunu teslim etmeden önce "bu ok İslamiyet'e vurulmuş bir darbedir" demiştir. Fulcherius Joscelin, Belek'in kalede okla vurulduktan sonra cesedinin aranmasını emrettiğini, Belek'in bulunduktan sonra kafasının kesildiğini ve "Hristiyanları ezen kızgın ejderha Belek sonunda nefessiz kaldı" demektedir (Fulcherius, 2009, s. 240-241; Usta, 2007, s. 68-69: Bedirhan, 2022, s. 113; Turan, 2022, s. 166; Ataoğlu, 1992, s. 54). Belek, hayatı boyunca Haçlı birlikleriyle mücadele ederek sayısız zaferler elde etmiş eşsiz bir

komutandır. İslâm dünyasında oldukça saygın bir yeri olan Belek Gazi'nin naaşı, Halep'te Hz. İbrahim'in makamı yanındadır (Alptekin, 1992a, s. 49).

Belek Gazi'nin 1124 tarihinde şehit olmasının ardından, topraklarından Harput ve çevresi amcası İlgazi'nin oğlu Meyyâfârikîn emîri Süleyman'a, Palu ve çevresi ise amcası Sökmen'in oğlu Davut'a, Halep'e ise Timurtaş geçmiştir. Süleyman'ın hâkimiyet süreci kısa sürmüş, vefatının ardından Harput ve Palu çevresi Hısn-ı Keyfâ Artuklu emîri Davut'un hâkimiyetine girmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Belek Gazi'nin eski eşi Ayşe Hatun, Harput bölgesinde hak iddiasında bulunmuş ve Sökmen oğlu Davud'la arası açılmıştır. Fakat savaşmalarına rağmen Arap emiri Sadaka onları barıştırmıştır. Artuklu hâkimiyetinde olan Malatya ise Dânişmendli Emir Gazi'nin hâkimiyetine geçmiştir (Bezer, 1997, s. 92; Abu'l Farac, 1950, II, s. 358-359; Ünal, 1989, s. 17). Timurtaş, Halep'te Kudüs Kralı II. Baudouin'i 80.000 dinar fidye karşılığında serbest bırakmış, Azez ve Halep Kaleleri'nin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Fakat Kral sözünde durmamış, Timurtaş'ın hatası nedeniyle bölgede Haçlı baskısı yeniden başlamıştır (Bedirhan, 2022, s. 113).

Bâtınîler tarafından şehit edilen Aksungur'dan sonra, Selçukluların Irak hâkimi Sultan Mahmud, Musul Valiliği'ne İmâdeddin Zengî'yi atamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, X, s. 508-509). Zengîler, bölge hâkimiyetinde Haçlıları engellemişler, fakat öncelikle Artuklular ve farklı beylikler üzerinde otorite kurmaya çalışmışlardır. Nusaybin hâkimiyeti Zengîler'in eline geçince, Davut ve Timurtaş birlikte mücadele vermelerine rağmen başarısız olmuşlardır (Nayır, 2010, s. 37).

Harput ve Palu, 1185 yılına kadar Hısn-ı Keyfâ Artuklu emîri Davut'un hâkimiyetinde kalmış ve Harput hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla oğlu Fahreddin Karaarslan'ı, Belek'in kızıyla evlendirmiştir. Davut'un ölümünün ardından Timurtaş, Artuklu Hanedanlığı'nın liderliğini ele geçirmek istemiş ve 1145 yılında Bagin'de Karaarslan'ın ordusunu mağlup etmiştir. 1146 tarihinde Zengî'nin Caber Kalesi'nde Gulamlarca öldürülmesi sonucunda Timurtaş, kendisine ait olan Resulayn, Hanı, Sıvan ve Şabahtan'ı geri almıştır. Karaarslan ise bu fırsatı değerlendirerek Çermük, Tell-i Hazam, Siirt, Tur Abdin, Ergani ve Tazan'ı geri almış, Palu'yu Franklerden temizleyerek Gerger Ermenilerini itaat altına almıştır (Kayhan, 2008, s. 53-57; Bedirhan, 2022, s. 113-114; Turan, 2022, s. 173). Harput, Davud ve oğlu Fahreddin

Karaaslan döneminde Hısn-ı Keyfâ Artuklularının ikinci merkezi konumunda olmuştur. Karaarslan ve Davut'un Harput'ta çok zaman geçirmelerinden dolayı, Süryani tarihçiler kaleme aldığı eserlerinde bu iki hükümdardan "Harput Hükümdarı" olarak söz etmişlerdir (Ataoğlu, 1992, s. 55).

Fahreddin Karaarslan, taht mücadelesinde İmâdeddin Zengî'den destek alan kardeşi Arslan Doğmuş ile mücadele içine girmiştir. Fahreddin Karaarslan, Selçuklu sultanı Mesut'un desteğiyle, İmâdeddin Zengî de Arslan Doğmuş'u desteklemekten vazgeçmiştir. Böylece taht mücadelesinde kardeşine üstün gelen Fahreddin Karaarslan, 1146'da tekrar tahta geçmiştir (Turan, 2022, s. 171-172; Aytaç, 2018a, s. 34).

Karaarslan, Dânişmendlilerin Melik Yağıbasan'ın kızıyla evlenmişti. Karaarslan'ın 1163 yılındaki ikinci Âmid kuşatmasında Yağıbasan, damadının aleyhine davranarak ülkesine girip yağmalamalarda bulunmuş, ilişkiler düşmanca bir duruma dönüşmüştür. Fakat Nûreddin Mahmûd'un Haçlı tehlikesine karşı Karaarslan, Alpi ve Devletşah'ı uyarması sonucu uzlaşma sağlanarak Karaarslan'dan alınan yerler iade edilmiştir (Kayhan, 2008, s. 59-60; Bedirhan, 2022, s. 115; Ünal, 1989, s. 17; Sunguroğlu, 2013, I, s. 146; Kesik, 2018, s. 137-138).

Anadolu'nun en eski camilerinden biri olan Harput Ulu Camii, Harput Artukluları dönemine aittir. Yapının avlu kuzey kemerinde yer alan 11 satırlık mermer üzerine kufi hatla yazılmış vergi kitabesinden hareketle, H. 541/M. 1146, H. 551/M. 1155–56 ve H. 561/M. 1165–66 tarihleri, Fahreddin Karaarslan dönemi eseridir (Altun, 1978, s. 29-30; Uluçam, 2012, s. 102; Gabriel, 2022, s. 220-221).

Karaarslan, 1163 yılında Harput'un idaresini oğlu Nasreddin'e bırakarak oğlunu Erzen hâkimi Devletşah'ın kızıyla evlendirir. Fakat oğlu Nasreddin genç yaşta vefat edince bu durumdan büyük üzüntü duyan Karaarslan, 1167 yılında vefat eder. Bunun üzerine Harput'un yönetimini Nureddin Muhammed devralır. Nureddin Muhammed ise Harput'un yönetimini kardeşi İmameddin Ebubekir'e bırakır (Danık, 2001a, s. 11; Ünal, 1989, s. 17).

Nureddin Muhammed, Anadolu Selçuklu Devleti ile Eyyubileri neredeyse savaşın eşiğine getirmiştir. Bunun nedeni, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızı Selçuka Hatun'u Nureddin Muhammed'le evlendirmiş olmasıdır. Fakat Nureddin

sonraları gönlünü bir şarkıcıya kaptırmış, bu nedenle eşine kötü davrandığı için II. Kılıç Arslan kendisine çok kızarak yola çıkınca Nureddin Muhammed de Selahaddin Eyyubi'ye sığınmıştır (1181). Nureddin Muhammed, Selahaddin aracılığıyla kayınpederine söz vererek eşine dönmüştür (Abu'l Farac, 1950, II, 425-426; Bedirhan, 2022, s. 116).

Nureddin Muhammed'in Harput emiri olduğu dönemlerde kardeşi İmameddin Ebubekir, Palu Beyi olarak bulunuyordu. Selahaddin Eyyubi, 1182 yılında Amid'i zapt etmiş ve Nureddin Muhammed'e yardımlarından dolayı Amid'i hediye etmiştir. Nureddin Muhammed'in hasta olduğu dönemde kardeşi İmameddin Ebubekir'i, Selahaddin Eyyubi'nin 1185'teki Musul Seferi için yardıma göndermiştir. Sefer sırasında Nureddin Muhammed'in vefat haberini alan İmameddin Ebubekir, Hısn-ı Keyfa hâkimiyetini ele geçirmek maksadıyla yola çıkmıştır. Fakat yeğeni II. Sökmen'in kendisinden daha önce davranması ve hâkimiyetini Selahaddin'e onaylatması nedeniyle rotasını Harput'a çevirerek burada Artukluların ayrı bir kolunu kurmuştur. Hâkimiyet göstergesi olarak da adına sikke bastırmıştır (Sunguroğlu, 2013, I, s. 147; Ardıçoğlu, 1964, s. 46-47; Altun, 1978, s. 5-6; Memişoğlu, 1977, s. 12). İmadeddin Ebu Bekir, 1204 yılında vefat ettiği güne kadar Harput bölgesinde hâkimiyet kurmuş ve Eyyubileri metbu tanımıştır (Şimşek, 2023, s. 18).

1203-1204 yılları arasında İmameddin Ebubekir'in vefatıyla yerine oğlu Nizameddin İbrahim geçmiştir. Harput İç Kale'de Nizameddin İbrahim, Nasireddin Mahmud'la mücadelesi sonrası burçları tamir ettirmiştir. Tamire ait kitabeler, burç üzerinde 14 blok olarak yer almaktadır. Nizameddin İbrahim Burcu, XIII. yy. sonları Artuklu dönemine aittir (Danık, 2001a, s. 30-32; Ünal, 1989, s. 18; Ardıç, 1939, s. 45; Ardıçoğlu, 1964, s. 51; Karaçam, 2012, s. 213-214; Memişoğlu, 1977, s. 29).

Nizameddin İbrahim, Konya Selçukluları'nın harekete geçmesi sonucunda babası İmameddin Ebubekir gibi denge siyaseti izleyerek Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı olduğunu bildirmiştir. Nureddin Muhammed'in oğlu, Hısn-ı Keyfa Amid Şubesi hâkimi Nasreddin Mahmud, 1205 yılında Harput'u zapt etmek amacıyla şehrin önlerine gelmiştir. Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Keyhüsrev, Samsat emiri Melik Efdal ile birlikte, kalabalık bir süvari birliğiyle Nizameddin İbrahim'e yardım etmek amacıyla yola çıkmıştır. Bunu haber alan Mahmud, Harput kuşatmasını bırakarak

Uluova'ya çekilmiş ve Gölcük'te bulunan Nizameddin İbrahim'e ait kaleyi zapt etmiştir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 147-148; Şimşek, 2023, s. 19; Aytaç, 2018a, s. 36).

İshak Sunguroğlu, Nizameddin İbrahim'den sonra gelen Harput Artuklu hükümdarları hakkında bazı anlaşmazlıklar olduğunu ileri sürmektedir. *Mufarric el-Kulub fi Ahbar-ı Beni Eyyub* (İbn Vasıl, Eyyubi Dönemi Tarihçisi) (Tomar, 1999, s. 438-440) isimli eserin 80. sayfasını işaret ederek, Artuklu İzzeddin Ahmed b. İbrahim'e Sultan Keykubad tarafından bazı iktalar verildiği ve Hızıroğlu Nureddin Ebu'l Fadıl Artukşah'ın İzzeddin Ahmed'in torunu olduğu, bunun sülalenin şehri olan Harput'ta hâkimiyet kurduklarının kayıtlı olduğunu ifade etmektedir. Fransız aristokrat bir ailenin Paris'teki Blacas koleksiyonunda yer alan bronz aynada Artuklu hükümdarı Hızır adı geçmektedir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 148; Altun, 1978, s. 76).

Nizameddin İbrahim'in ne zaman vefat ettiği belirlenememiş fakat İzzeddin Ahmed ve Hızır isminde iki oğlu olduğu, bunlardan İzzeddin Ahmed'in halef olduğu düşünülmektedir. İzzeddin Ahmed dönemine ait çok az bilgi bulunmaktadır. Diyarbakırlı Sait Paşa, eserinde İzzeddin Ahmed ve Nurettin Artukşah dönemi için Muiniddin Abdurrahman isimli bir şahıstan bahsederek bunların veziri olduğunu söylemektedir. Bu dönemde, İzzeddin Ahmed'in Anadolu Selçuklularına tabi olduğu ve iyi ilişkiler içinde olduğu kabul edilmiştir (Ardıçoğlu, 1964, s. 52; Ünal, 1989, s. 18).

1227 tarihinde Harput, bir süre Celaleddin Harzemşah tarafından işgal altında kalmıştır ve Moğol hâkimiyeti altına da girmiştir. Yassıçemen Savaşı öncesinde Celaleddin Harzemşah'ın Doğu Anadolu'daki faaliyetleri bulunmaktaydı ve Cihanşah Selçukluların Erzurum kolu hâkimiydi. Harzemşah tarafından Cihanşah'a Harput'un Kiğı ve Hurşin nahiyeleri, ferman ve hilat verilmiştir. 1230 tarihli Yassıçemen Savaşı'nı kaybeden Celaleddin Harzemşah, önce Harput'a, oradan da Ahlat üzerinden Azerbaycan'a kaçmıştır (Danık, 2001a, s. 11; Ardıçoğlu, 1964, s. 53-54; Ünal, 1989, s. 19).

İzzeddin Ahmed'in vefatıyla Nûrüddin Artukşah hükümdar olmuştur. Son Harput Artuklu hükümdarı Nurettin Artukşah döneminde iyi bir yönetim sergilediği, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat ile dostane ilişkiler içinde olduğu fakat sonraları Eyyubilere tabi olduğu bilinmektedir. Nurettin Artukşah dönemine ait

Maaristan'ın inşa kitabesi, geçmişte Harput Kalesi'nin batı sur duvarlarının güney ucundaki zirvede bulunuyordu. Kitabe, kırılma ihtimaline karşı Elazığ Müzesi'ne kaldırılmıştır. Ardıçoğlu, kitabenin celî sülüs hat ile kabartma şeklinde orta boy alt alta 3 satır şeklinde olduğunu, üzerinde usta isminin yer aldığını, 5 bloktan meydana geldiğini ve kitabe tarihinin ise H. 626/M. 1228 olduğunu ifade etmektedir (Ardıçoğlu, 1964, s. 58-59; Karaçam, 2012, s. 214-216; Memişoğlu, 1977, s. 31; Danık, 1995, s. 34; Danık, 1997a, s. 317; Danık, 2001a, s. 80).

Selçuklu ve Eyyubiler arasındaki çekişmelerin olduğu dönemlerde Harput hükümdarının Eyyubileri desteklemesi nedeniyle Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubat Harput Kalesi'ni kuşatmıştır (Ardıçoğlu, 1964, s. 57). İbn Bibi'nin rivayetine göre 1234 (H. 632) tarihinde Sultan Alâeddin, kale etrafına 18 mancınık yerleştirerek saldırıya başlamıştır. Tam o sırada Harput Kalesi'nde Nurettin Artukşah, bağlı olduğu Eyyubi meliklerini yemeğe davet etmişti. Şölen sırasında Sultan Keykubat'ın taarruzu başlamış, o esnada tandırda pişen kuzunun bulunduğu yere mancınıklardan atılan gülle isabet etmiştir. İbn Bibi, Harput melikinin kale kuşatmasında zahire açısından önlem almaması nedeniyle, açlıktan kuru üzüm ve toprak yediklerinden bahseder (İbn Bibi, I, 1996, s. 441). Böylece Harput'ta Artuklu hâkimiyeti sona erer ve Selçuklu hâkimiyetine girer. Sultan Alâeddin, kuşatma sonrası Harput melikini affederek Akşehir'i ikta olarak verir. Sultan, Harput'a bir subaşı atar ve kaleyi tamir emri verir (Ünal, 1989, s. 19; Turan, 2022, s. 193). Sultan Alaeddin Keykubad tarafından affedilen Nureddin Artukşah'a ve yanında bulunanlara çeşitli hediyeler verilmiştir. Bu hadiseler sonrasında Artukluların Harput kolu sona ermiştir (Aytaç, 2018a, s. 36). Prof Dr. İsmail Aytaç danışmanlığında yapılan Harput İç Kale kazıları Artuklu Sarayı önü mutfak bölümünde tandıra düşen top tandır içinde bulunmuştur.

1243 Kösedağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti Moğollara yenilmiş ve Harput hâkimiyeti Moğolların eline geçmiştir. Moğollar bu tarihlerde Harput'u çok tahrip etmişlerdir. XIV. yy.'ın sonuna kadar Harput, İlhanlı hâkimiyetinde kalmış, Moğol valileri tarafından tüm ülke idare edilirken halk Moğollara karşı teşkilatlanmaya başlamıştır (Çelik ve Yıldırım, 2013, s. 558; Alptekin, 1992a, s. 50-51; Turan, 2022, s. 195; Ünal, 1989, s. 21).

Artuk'un oğlu Belek Gazi ile başlayan Harput Artukluları devri yaklaşık 119 yıl sürmüştür. 1113-1124 tarihleri arasında Belek hâkimiyetinde kalan Harput, Belek'ten sonra Hısn-ı Keyfa-Amid Artukluları hükümdarları Sökmen oğlu Davud, Fahreddin Karaarslan ve Nureddin Muhammed'in 1124-1185 yılları arasındaki yönetiminde kalmıştır. İmameddin Ebu Bekir, Hısn-ı Keyfa-Amid Artuklularından bağımsız bir biçimde Harput Artuklularını kurmuştur. Harput Artukluları da yaklaşık 49 sene sürmüş (1185-1234), son hükümdarı da Nureddin Artukşah olmuştur (Aytaç, 2018a, s. 36; Turan, 2022, s. 190-194; Memişoğlu, 1977, s. 12; Altun, 1978, s. 5-6).

Harput Artukluları dönemine ait günümüze ulaştığı tespit edilen yapılar arasında; Harput Ulu Camii (H. 541-561/M. 1146-1166), Harput İç Kale (H. 508-631/M. 1114-1234), Harput İç Kale Artuklu Sarayı (XIII. yy'ın ilk dönemleri), Kale Camii (XII. yy. ortaları), Sarnıç/Zindan (XII. yy.), Alacalı Camii (H. 600/M. 1202-1204), Ahi Musa Mescit ve Türbesi (H. 581/M. 1185), Esediye Külliyesi (XII-XIII yy.), Fetih Ahmet Baba Mescit ve Türbesi (M. 1220-1225), Mansur Baba Türbesi (XII. yy sonları ile XIII. yy. başları), Zahiri Baba Türbesi (XIII. yy. sonları), Esediye Hamamı (XIII. yy.), Kale Hamamı (M. 1115-1234), Kızıl (Dere) Hamamı (XIII. yy. ilk yarısı), Palu Kalesi (XII. yy.), Artuklu Sarayı (XII. yy.) ve Palu Kındik Mescidi (XII-XIII. yy.) yer almaktadır (Çakmak, 2006, s.140; Sağlam, 2002, s. 44-252; Arslan, 2017, s. 416-439, 1452-1473; Danık, 2001a, s. 27-58; Yapıcı, 2004, s. 180-185).

Harput Artuklularına ait günümüze ulaşmayan yapılar arasında, Elazığ Çemişgezek yolunda günümüzde Esenkent olarak bilinen fakat eski adı Hanıibrahimşah olan bölgede bulunan Han İbrahim Şah Kervansarayıdır (XIII. yy.) (Altun, 1978, s. 262; Ataoğlu, 1992, s. 56). Yapının, 1965 yılında yapılan Keban Barajı inşaatı sonrasında köy yerleşkesi ile birlikte sular altında kaldığı tespit edilmiştir. Palu Köprüsü (XIII. yy.) (Siracoğlu, 2022, s.56), Harput Maristanı (H. 626/M. 1228), Harput Eski Mescit (M. 1187-1188), Harput İç Kale Darphanesi (M. 1180-1185), Zahiriye Camii ve Medresesi (XIII. yy. sonları) ve Elazığ/Harput-Dere Hamamı (H. 1301) Harput ve Palu'da günümüze ulaşmayan diğer Artuklu mimari yapılarıdır (Danık, 1995, s. 63-64).

Harput İç Kale içerisinde Artuklu dönemi izlerine yoğun olarak rastlanmaktadır. Kale'de tespit edilen yapılar; Belek Burcu (M. 1115-1124), Fahreddin

Karaarslan Burcu (M. 1146-1167), "Nizameddin İbrahim Burcu (XIII. yy. sonları), İmameddin Ebubekir Burcu (M. 1185-1204) ile Kızlar Burcu'nun alt bölümü (XIII. yy. sonları), Artuklu Sarayı (XIII. yy'ın ilk dönemleri), Artuklu Sarnıç/Zindan (XII. yy) ve Artuklu Camii'dir (XII. yy. ortaları). Bu yapılar Artuklu dönemine tarihlendirilmektedir (Danık, 2001a, s. 27-33).

Artuklu hükümdarları, hâkimiyetleri boyunca bilimi, sanatı, âlimleri ve edebiyatçıları daima desteklemişlerdir. Bu nedenle, bu âlimler tarafından hükümdarlar adına çeşitli eserler telif edilmiştir. Sühreverdi el-Maktul, İşrâkîye felsefesinin kurucusudur ve "Elvâh el-İmâdiyye" adlı eserini Harput Artuklu meliki İmadeddin Ebubekir'e yazmıştır. Ebu'l Hasan es-Sufi, Fahreddin Karaarslan adına "Urcûze fi Suver el-Kevâkib es-Sâbite" (Sabit Yıldızlar Kitabı) adlı eseri sunmuştur (Kesik, 2018, s. 143; Ataoğlu, 1992, s. 57).

Artukoğulları, Mardin Artukluları (1106-1409), Hısn-ı Keyfa Artukluları (1102-1232) ve Harput Artukluları (1112-1124 ve 1185-1233) olmak üzere 3 kol hâlinde devlet olarak hüküm sürmüştür. Siyasi ve askeri başarıları, uzun yıllar boyunca ayakta kalmalarını sağlamıştır. Hâkimiyet dönemlerinde yaşanan tüm karışıklıklara ve baskılara rağmen, kültür, medeniyet, sanat ve ilim alanında yüksek bir seviyeye ulaşmışlardır. Meyyafarikin, Hısn-ı Keyfa, Düneysir, Mardin, Diyarbakır, Harput ve Palu gibi Artuklu kentleri, zengin birer ticaret, sanat, kültür ve ilim merkezi hâline gelmiştir. Artukluların Anadolu'da Türk-İslam kültürünün oluşmasında önemli etkileri olmuştur (Şimşek, 2023, s. 7-8; Bedirhanoğlu, 2020, s. 137, 146-147). Artuklular, Selçukluların hâkimiyetini ve Abbasi halife-sultanlarının nüfuzunu kabul etmelerine rağmen bağımsız bir siyasi yapılanma modeliyle hareket etmişlerdir. Artuklular, belirli dönemlerde Büyük Selçuklular, Atabegler, Eyyubiler, Türkiye Selçukluları, İlhanlılar ve Memlüklere tabi olarak bu devletlerin emir, melik ve melikü'l-ümerâ unvanlarını kullanmışlardır (Turan, 2014, s. 24).

Artuklular, hâkim oldukları şehirlerde imar ve inşa faaliyetlerine oldukça önem vererek devletin iktisadi faaliyetlerinden elde edilen gelirleri bu alanda kullanmış, Türk-İslam sanatında muhteşem eserler meydana getirmişlerdir. Artuklu mimarisinde Orta Asya Türk sanatının izleri olduğu gibi Selçuklu, Eyyubiler, Atabegler, İlhanlılar ve Memlükler gibi medeniyetler ile Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu gibi coğrafi

etkilerin yanı sıra bölgesel kültürün etkilerini görmek mümkündür. Artuklular, bu kültürel etkilerle birlikte kendilerine has özgün bir sentez yaratarak Artuklu mimarisini ve sanatını oluşturmayı başarmışlardır. Mimaride Anadolu'daki öncüleri ilk kez avlu, dilimli kubbe, çifte minare, eyvan, selsebilli eyvan, dilimli kemer ve iki renkli taş işçiliği uygulamalarını kullanan Artuklulardır. Mimari eserlerde medrese, cami, hamam, şifahane ve külliye yapıları topluluğu gibi Anadolu kültürünü oldukça etkileyen öncü eserler meydana getirmişlerdir. Artuklular zamanında toplum huzur ve refah içinde yaşamış, Artuklu hanedanları halka adaletle hükmetmeye oldukça önem vermişlerdir. Hanedanlar halka baskı yapmamış, vergileri mümkün mertebe az almaya çalışmışlardır (Altun, 1991, s. 418-419; Yeşilbaş ve Akgül, 2020, s. 64-97; Altun, 1978, s. 268-301).

Artukluların, siyasi ömrü Anadolu'da kurulan çağdaşı beyliklerden daha uzun ömürlü olmuş ve hâkimiyet kurdukları çevrelerin kent yapılarını oldukça geliştirmişlerdir. Bunun nedeni merkeziyetçi bir yönetim anlayışına sahip olmalarıdır. Kurumsal yapıların, meydanların, ulaşım ağlarının konumu, merkezi otoritenin gücünün ve gelişmiş ekonomik refahının yanı sıra imar ve inşaat faaliyetlerinin de çok üst düzeyde olduğunu göstermektedir (Durukan, 1995, II, s. 51).

Artuklular, ekonomide İslami esaslara göre hareket etmişlerdir. Toprak üzerinden şerî öşür vergisi almışlar ve halka vergi yükü uygulamamayı prensip edinmişlerdir. Şehir merkezlerinde ticari ürünlerin vergilerini kaldırmışlardır. Bu sayede, Artuklu döneminde kent merkezleri oldukça önemli ticarî kavşak noktaları olmuştur. Artuklularda vergi muafiyeti örneklerinden bir diğeri de Mardin kapısında Ulu Cami duvarında yer alan Mardin Artuklu hükümdarı İlgazi'nin emriyle yazdırılan ticari vergi muafiyeti kitabesidir. (Turan, 2022, s. 218).

Fahreddin Karaarslan'ın Harput'da yaptırdığı Ulu Camii (H. 541-561/M. 1146-1166) avlusunda yer alan kitabede besmele ve övgülerin ardından şehrin aciz halkından öşür, baç, ölçülen ve tartılan şeylerden vergiler kaldırılmasını emretmiş, bunu yerine getirmeyenler için de *Allah lanet eylesin* demiştir. Artuklu Beyleri, halkına samimi bir Müslüman olarak yaklaşarak gayrimüslim halkına hoşgürüyle davranmışlardır. Fahreddin Karaarslan Harput'daki Kızıl Kilise'nin inşasına müsaade

etmiş hatta bu kilisenin Tur Abidin'deki Manastırda bulunan beratlarında Fahrettin Karaarslan ve Nurettin Artukşah'ın verdiği izah edilmektedir (Ataoğlu, 1992, s. 57).

Artuklu mimarisi ve sanatı Anadolu'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde XII. ve XIII. yy.'larda gelişme göstermiştir. Devlet yönetiminde Büyük Selçuklu anlayışını sürdüren Artuklular, eski Türk devlet anlayışına sadık kalarak devleti hanedan üyelerinin ortak malı kabul etmişlerdir. Bu nedenle merkeziyetçi bir yapıda örgütlenip tek bir devlet haline gelememişlerdir. Güneydoğu Anadolu'daki hâkimiyetleri boyunca ve sonrasında Anadolu Selçukluları döneminde bu yönetim anlayışı devam ettirmişlerdir. Yönetim sistemlerini Hasankeyf, Amid, Mardin, Harput, Silvan ve Urfa'da sürdürürken Irak ve Kuzey Suriye çevrelerinde de uygulamışlardır Artuklu sanatını, siyasî tarihlerinde olduğu gibi bölgelere ayırıp incelemek gereksizdir. Bunun nedeni, bölgelere göre değişen farklılıklar, küçük detaylarda görülen mahalli özelliklerden ibarettir (Erdem, 2002, s. 650-652; Kutlu ve Soyluk, 2021, s. 25).

Fırat Nehri'nin oluşturduğu kavisli hattın doğusunda ve içinde kalan tüm yerleşkelerde Artuklu dönemi yapılarını görmek mümkündür. Artukluların Fırat'ın batı kısmına tam olarak geçemediği ve Fırat'ı sınır kabul ettikleri bilinmektedir. İktisadi açıdan sağlam bir devlet teşkilatı oluşturan Artuklular mimari eserlerinde bu etkiyi yansıtmayı başarmışlardır. Ticareti geliştirmek amacıyla kervansaray yapılarından ziyade köprü yapımına önem vermişlerdir (Altun, 1978, s. 12).

Artuklu mimarisinde üzerinde hassasiyetle durulan yapılar arasında camiler ilk sırada yer almaktadır. XII. yy. Anadolu Türk mimarisinde, Artuklu cami mimarisi özgün bir yapıya sahiptir. Bu dönemin tek istisnası, Danişmentlilere ait Sivas Ulu (1196-1197) Camii'dir. Danişmendli camiileri orijinal şekillerini günümüze kadar muhafaza edememiş orijinal planlarını devam ettirenler ise Artuklu camilerine kıyasla büyük bir yenilik etkisi göstermemişlerdir. Bu zamana kadar Anadolu'da cami mimarisi dikine bir plan yapısına sahip olmasına karşın, Artukluların Harput Ulu Camii dışındaki örneklerinde enine plan uygulanmış ve bu plan tipolojisi geliştirilmiştir. Harput Ulu Camii plan, mimari ve malzeme özellikleriyle çok farklı bir ruha sahiptir. Avlulu bir cami olmasının yanı sıra, avludaki havuz yapının içinde kalmış; küçülerek etrafını çeviren mekânlar avluya açılmıştır. Güney yönünde kıble duvarına paralel olan üç nef ve mihrabın önünde bir nef genişliğinde, 8 m. çapında

kubbesiyle H. 541-561/M. 1146-1166 tarihli Harput Ulu Camii, Büyük Selçukluların H. 529./M. 1135 tarihli Zevvâre Cuma Camii'ne benzer özellikler göstermektedir. 1152-1157 tarihli Silvan Ulu Camii, enine dikdörtgen plan özelliğiyle ve mihrap önü kubbesiyle Gulpayegan Camii'nde (1105-1118) olduğu gibi mukarnaslı tromp geçişli kubbe, üç nef parelel nefleri kesmektedir. Silvan Ulu Camii'nde dört nefli yapıyı üçünü mihrap önünde yaklaşık 13,50 m. çapındaki mukarnas tromplu kubbe kesmektedir. Üçer kemer açıklığı ile yanlarla bağlantılı olan bu kubbe, Büyük Selçukluların İsfahan Cuma Camii'ndeki (1072-1092) Melikşah tarafından yaptırılan kubbenin tekrarı niteliğinde Anadolu'daki nadir örneklerdendir. Leşker-i Bazar Ulu Camii (998-1030) mihrap önü kubbesi ve İsfahan Mescid-i Cuma kubbesi fikri yoğrularak Anadolu'da Türk cami plan tipolojisine anıtsal bir biçimde yansımıştır. Silvan Ulu Camii ile başlayan kesmetaş plan ve formu, sonrasında Mardin (1176-1186) ve Kızıltepe Ulu Camii'nde (1204) yoğrularak en gözde örneklerini meydana getirmiştir. Büyük Selçuklu cami plan tipolojisi ile Zengî mimari sanatının güçlü etkisi altında, yaratma heyecanı taşıyan Artuklu ustaları tarafından inşa edilen Artuklu camileri, Anadolu Türk mimarisinin gelişiminde öncü bir rol oynamıştır. Mihrap önü kubbesi, revaklı avlu, iç avlu, minareleri, örtü sisteminde tuğla kullanılması ve zengin taş işçiliği gibi özellikler XII. yy.'da ilk kez bu yapılarda gerçekleştirilerek XIII. ve XIV. yy'larda değişik biçimlerde devam ettirilmiştir. Açık avlulu medreselerin ilk örnekleri Artuklular tarafından yapılmıştır. Mardin Emînüddin Maristanı (1104-1122), medrese, hamam ve camiden meydana gelmektedir. XII. yy. üçüncü çeyreğine ait iki katlı Mardin Hatuniye Medresesi (1176-1184), revaklı avlulu bir plan özelliğine sahip, iki eyvanlı Anadolu medreselerinin en erken tarihlisi olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Yapının, ana eyvanın yanında, iç kısmı rölyef dekoruna sahip tromp kubbeli bir türbesi yer almaktadır. Artukoğlu el-Melikü's-Sâlih Nâsırüddin Mahmûd b. Muhammed'in (1201-1222) Diyarbakır'da, Artuklu sanatının en önemli örneği olan Artuklu sarayı; dört eyvanlı planı, zengin çini ve mozaik süslemeleriyle dikkat çekmektedir (Altun, 1978, s. 268-271; Altun, 1991, s. 418-419; Aslanapa, 1991, s. 6-19, 77-78, 142-143; Turan, 2014, s. 107-109).

Artukluların güçlü bir ekonomik politikaya sahip olmaları Artuklu hükümdarlarının bölgede ticareti canlandırmak amacıyla kervansaraylar, medreseler,

camîler, külliye yapıları topluluğu, hamamlar, çarşılar, köprüler, gibi sivil ve dini mimari eserleri yaptırmalarını sağlamıştır (Kutlu ve Soyluk, 2021, s. 25).

Artuklu şehirlerinde, merkeziyetçi bir anlayışın yansıması olarak, şehir yaşamını şekillendiren yapılar birbirleriyle yakın bir bağlantı içerisinde genelde şehir merkezinde konumlanmıştır. Bu örgütlü rasyonel ilişki, gelişmiş Antik Dönem Anadolu, Mezopotamya ve Batı dünyasında görülen şekliyle üst düzeyde bir ilişkiyi yansıtmaktadır. Anadolu'daki çağdaşı beylikler ile Selçuklu merkezi otoritesi altında inşa edilen eserler dikkate alındığında, Artukluların ortaya koyduğu eserlerin anıtsallık, büyüklük, sayı ve mimari nitelikleri açısından bu yapılarla kıyaslanabilecek bir düzeyde olduğunu söylebiliriz. Artuklu yapılarında insan ve doğa tahribatına karşın hala günümüze kadar sağlam bir şekilde gelmesi mühendislik, matematik vb. ilimlerin yapılara uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Yapılardaki bu strüktüel düzen, çağın ötesinde bir gelişme olarak Artuklu mimarisine yansımıştır. Orta Çağ mimarisi, Anadolu ve dışındaki çevrelerde gelişerek Artuklu mimarisine yansımış; Artuklular tarafından kendine has bir üslupla yoğrularak bir sonraki çağa taşınmıştır. Bu nedenle gerek komşuluk gerekse ticari nedenlerle Suriye ve Mısır etkisinin yanı sıra Bizans sanatının da etkilerini göz ardı edemeyiz. İlginç olan durum ise, Bizans ve Selçuklulardan siyasi mirası devralan Osmanlılar çok sonraları elde ettikleri Artuklu hâkimiyet alanlarındaki rasyonel mimariyi Akkoyunlular aracılığıyla geliştirme yoluna gitmişlerdir. Türk sanatında, Osmanlı'nın en parlak dönemi olan XVI. yy. yapılarında Artuklu mimari etkilerini görmek mümkündür (Durukan, 1995, II, s. 51-62; Kutlu ve Soyluk, 2021, s. 23-40).

El-Cezire bölgesinde XII. yy.'dan XIV. yy.'ın sonlarına kadar hâkim olan siyasi aktör Artuklulardır. Mimaride anıtsal eserler meydana getiren Artuklular kamu yararına yaptırdıkları mimari eserlerin gelirlerini kurdukları vakıflar aracılığıyla temin etmişlerdir. Artuklu dönemine ait bilinen en eski vakıflardan Mardin-Nusaybin'de bulunan H. 553/M. 1158 tarihli İmam Zeynel Abidin vakfıdır. Diğeri ise Artuklu emiri Necmeddin'in oğlu Kutbüddin İlgazi'nin kurduğu 1178 tarihli vakfıdır (Bedirhanoğlu, 2019, s. 157).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HARPUT ARTUKLULARI DÖNEMİ MİMARİ ESERLERİ

3.1. KALELER

3. 1.1. Harput Kalesi

3.1.1.1. Yeri

Elazığ'ın 5 km. kuzeyinde, Harput mahallesinin güneydoğu yönünde, Elazığ Ovası'na hâkim bir konumda Dabakhane ve Feth Ahmet'e giden yolun üzerinde, Kale Hamamı'nın ve Ulu Cami'nin güney yönünde kayalık bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Harput Kalesi, Dış Kale ve İç Kale olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. İç Kale, Dış Kale'ye göre günümüze kadar daha sağlam bir biçimde ulaşmıştır. Dış Kale, Elazığ'ın 5 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Dış Kale, günümüzde tamamen tahrip olmuştur (Çiz. 11-14) (Foto. 17-20).

3.1.1.2. Tarihçesi

Harput Kalesi; Taş Kale (Parlak, 2003, s. 25), Zaid Kalesi, (Abu'l Farac, 1950, II, s. 289 vd.), Ziata Castellum (Gabriel, 2022, s. 219; Sevgen, 1959, s. 129; Alptekin, 1992 a, s. 45), Harput Kalesi (Gabriel, 2022, s. 221-222; Ardıçoğlu, 1964, s. 51; Altun, 1978, s. 236), Hısn-ı Ziyad (Alptekin, 1992, s. 45; Gabriel, 2022, s. 219; Artuk, 1988, s. 416), Harput Süt Kale (Aşan, 1989, s.79) gibi isimlerle anılmaktadır (Balaban, 2008, s. 32; Danık, 1995, s. 6).

Harput Kalesi'ne, IV. yy.'da İranlılar tarafından "Ziata Castellum", Araplar tarafından "Hısn-ı Ziyad" ismi verilmiştir. Arapça "Hısn" ve Latince "Castellum" "kale" anlamına gelmektedir. Arapça "Ziyad" kelimesinin bir şahsın adı olduğu anlaşılmaktadır (Ardıçoğlu, 1964, s. 23; Gabriel, 2022, s. 219).

İshak Sunguroğlu, Harput Kalesi'ne Süt Kalesi denmesinin nedenini;

"*Efsaneye göre, bu kaleyi yaptıran hükümdar binlerce koyun sürülerine sahipmiş; sağılan sütler, içilir ve etrafa dağıtılır sonra, kalanını çaylara, derelere dökerlermiş. Hükümdar, kaleyi yaptırmaya başladığı zamanlarda su kıtlığı olmuş ve inşaat yarım kalmıştır. Su bulmak zor olduğundan, hükümdar düşünmüş ve her gün*

dökülen sütlerin dökülmemesini, sabah akşam kaleye getirilip inşaata teslim edilmesini, alınan sütlerin harç işlerinde su yerine kullanılmasını da ustabaşılarına emretmiştir. Bunun üzerine kale, temelinden hisar ve bürç-ü barularına kadar işte bu sütlü harçlarla yapılmış olduğundan ismine de süt kalesi denilmiş..." şeklindeki efsaneye bağlar (Sunguroğlu, 2013, I, s. 298).

Evliya Çelebi, Hısn-ı Ziyad şehri, Harbird ve Harput Kalesi için;

"*Mığdısi tarihine göre Hz. Zekeriya döneminde Buhtunnasır yaptırmıştır. Hz. İsa göğe yükseldiği zaman İsa'nın eşeği kalınca, ümmetleri ve havarileri bu eşeği Harput otluğuna koyup Hz. Risalet-Penahın kutlu dönümlerinde tüm İsa Mesih milletleri bu eşeğe tapmışlar. Bundandır tüm Acem dilinde bu şehre eşeğe tapan manasında "Dar-ı Har-put" demişlerdir. Bu Acem dilinde bir dikenli söğüt ağacı vardır havarilere gölgelik olan, adı; Har-bid, Harberid, Har-bürd, Har-burd diken getirici demektedirler" şeklinde* ifade eder (Çelebi, 2006, III/I, s. 300-301).

Harput İç Kale'nin yapım tarihi konusunda kesin bir bilgiye ulaşılmamasına rağmen M.Ö. IX. yy. sonlarında Urartu Kralı Minua (M.Ö. 810-785/780)'nın bölgeye ulaşması nedeniyle onun zamanında yaptırıldığı düşünülmektedir. 1960'lı yıllarda yapılan Keban Barajı kurtarma kazılarında Elazığ/Altınova'da Norşuntepe ortaya çıkarılan Urartu yapısı bölgede Urartu varlığının somut arkeolojik delillerle tartışılmasını sağlamıştır. Urartu-Kuzey Suriye/ Geç Hitit ilişkilerini baz alan çalışmalarda Elazığ bölgesi yazıtlar ışığında Urartu devletinin bir parçası olduğu belirlenmiştir. Bölgede bulunan Palu, Harput, Mazgirt/ Kaleköy, İzoli ve Bağın gibi stratejik önemi olan kaleler ve Urartu çivi yazılı kitabeleri XX. yy. başlarından itibaren belirlenmiştir (Köroğlu, 2022, s. 220).

Harput İç Kale kazılarında Urartu dönemine ait olduğu tespit edilen 1 adet kapalı, 2 adet açık hava sarnıcı olmak üzere toplam 3 adet, kaya içerisine oyulmuş sarnıç ve 1 adet havalandırma ortaya çıkarılmıştır. Burada, Van Toprakkale'de yer alan Tanrı Haldi Tapınağı ile benzerliğe sahip 1,5-3 m. kalınlığında sur temel yatakları ortaya çıkarılmıştır. 2018 yılında ise, Urartu dönemine ait bir adet taş baskı mühür ele geçirilmiştir (Foto. 21). 2009 yılında ortaya çıkarılan Urartu sarnıçlarının, kalenin su ihtiyacını karşılamak için yapıldığı bilinmektedir (Sevin vd., 2011, s. 219- 228; Aytaç, 2018b, s. 321-322). Harput İç Kale'de yapılan ilk yüzey araştırmalarına göre kalenin

yapım tarihi Urartulara indirgenmektedir. Kale'nin Urartular tarafından kült merkezi olarak kullanıldığı belirlenmiştir (Danık, 2010, s. 12).

Harput İç Kale, M.S. VII. yy.'da Bizans hâkimiyetine geçmiştir. Harput İç Kale ve çevresi İmparator Justinianus döneminde dördüncü Armenia eyaleti içerisindeydi. Bu eyaletin en önemli kalesi Harput Kalesi (Ziata Castellum) olmuştur (Memişoğlu, 1977, s. 11).

XI. yy.'a kadar farklı kültür egemenliklerini yaşamış olan Harput İç Kale, Bizans hâkimiyeti ile birlikte kale kent özelliği kazanmıştır (Aytaç, 2017a, s. 148; Danık, 2010, s. 12). Harput bölgesinde Bizans döneminden kalma birçok kilise yapısı vardır. Bu kiliselerden en önemlisi Harput İç Kale'nin doğu surlarının hemen altında, Dabakhane ve Feth Ahmet Baba Mescit ve Türbesi'ne giden yolun güneyinde yer alan "Meryem Ana" Kilisesidir (Foto.22). Kızıl Kilise, Yakubi Kilisesi, Süryani Kilisesi, Merşemuni Kilisesi gibi isimlerle anılan "Meryem Ana" Kilisesi, Bizans dönemine tarihlenir. Giriş kapısında önceleri yer alan fakat günümüzde nerede olduğu bilinmeyen bir onarım kitabesinin varlığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Bu kitabeye göre, Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaarslan bu kiliseyi tamir ettirmiştir. Kitabede; "*Rumların yerine 1134 yılında Tatar Sultanı Arslan ettiği zaman Süryani mitranları ve ayanları imparatordan 1135 yılında bir ferman aldılar. 1179 tarihinde bu fermanla Meryem Ana Kilisesi'ni onardılar*" ifadesi yer alır. Buradaki 1179 tarihi hatalı okumaya bağlı 179 tarihi verilse de kilisede kullanılan malzemeyle İç Kale'nin malzeme ve teknik benzerlikleri olması kilisenin tarihini M.S. VI. yy.'a götürmektedir. Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen, tek nefli bazilikal formdadır. Kayaların oyularak içine yerleştirildiği bir yapı görünümüne sahiptir. Yapı süsleme unsuru barındırmamaktadır. Meryem Ana Kilisesi içinde 1500 yıllık Süryanice yazılmış bir İncil muhafaza edilmektedir. Bu kilisenin, Harput İç Kale dışında bir yere yapılmış olması bu dönemde artan nüfus yoğunluğunun bir işaretidir (Danık ve Balaban, 2004, s. 27-30; Gaspak, 2004, s. 27). Günümüzdeki Pertek'in yakınındaki Til köyündeki kilise, Hüseynik, Mornink ve Harput'un arka kısımlarındaki Sinamurd Kiliseleri 1134-1135 yıllarında ilk kayda değer ve ciddi onarımları Artuklu hükümdarı Karaarslan zamanında yapılmıştır (Tanoğlu, 2013, s. 780-781).

Çubuk Bey'in 1087 tarihinde Harput hâkimiyeti ile başlayan Türk egemenliği sonrasında Artuklu hâkimiyeti döneminde Harput, Türk kent kimliği kazanmıştır. Artuklu döneminden itibaren, Bizans'ın kale kent özelliğinden çıkıp kapalı kent özelliğine geçmiştir. Artuklu döneminde kent, sıkıştığı İç Kale'den çıkarak öncelikle kuzey yönünde sonrasında batı yönünde genişleme göstererek dış surlarıyla sınırlandırılmıştır. Bu dönemde Harput, Artuklulara başkentlik yapmış ve kentte birçok sosyal ve dini yapı inşa edilmiştir (Danık, 1997a, s. 313; Danık, 2010, s. 12).

Harput Dış Kale, günümüzde tamamen tahrip olmuş durumdadır ve günümüze ulaşamamıştır. Osmanlı döneminde Dış Kale önemini yitirerek, zaman içerisinde burada bulunan taşlar ev yapımı amacıyla alınmıştır. Bu yapıdan geriye; Dağ Kapı girişinin güneyinde bulunan sivil yapının temelinde kullanılmış bir burç ile yine Dağ Kapı girişinde sağ hizada bulunan kule izidir. Denizden yaklaşık olarak 1280 m. yükseklikte Uluova'ya hâkim kayalık bir arazi üzerine kurulan yapı XII. yy. sonu XIII. yy. başlarına tarihlenen bir Orta Çağ yapısıdır. Harput Dış Kale Bizans döneminde kale kent özelliğinde iken Artuklular döneminde kuzeye doğru genişleyerek batıya yönelmiştir. Bu durum Artukluların savunmaya verdiği önemi göstermektedir (Danık, 1995, s. 31-32; Ünal, 1989, s. 196; Balaban, 2008, s. 32).

İlk olarak yapım ve kullanım tarihi Urartulara uzanan yapı, hemen her dönemde kullanılmış ve genişletilmiştir. Harput İç Kale, bugünkü şekliyle bir Artuklu Kalesi izlenimini vermektedir. Günümüze kadar ulaşmış olan sur duvarlarındaki kimi kitabeler onarım kitabeleridir. Bu kitabelerin bulunduğu burçlardaki kullanılan malzemeler, Geç Roma/Erken Bizans, Artuklu, Dulkadirli, Akkoyunlu dönemlerinde İç Kale'de çeşitli onarım ve eklemelere işaret ederler (Balaban, 2008, s. 33; Danık, 1995, s. 33-37).

Belek Gazi (1115-1124) ile başlayan Harput Artuklu hâkimiyeti, onun Menbiç'te şehit edilmesinin ardından aynı yıl Şemsüddevle (Aslanu'd-Devle) Süleyman Harput'a hâkim olmuş, onun vefatıyla yerine Davud B. Sökmen geçmiş ve Davud 1144 tarihinde vefatına kadar Harput'un idaresinde kalmıştır. Ardından sırasıyla Harput Artukluları Hükümdarları; Fahrettin Karaarslan (1144-1164), Nasreddin (1163-1164), Nurettin Muhammet (1174-1185), İmadeddin Ebubekir (1185-1203), Nizameddin İbrahim (1204-1223), İzzedin Ahmed (1223-1234) Hızır

(1223-1234) ve son Artuklu hükümdarı Nurettin Artukşah (1223-1234) ile sona eren süreci kapsar (Kesik, 2018, s.139-140; Bedirhan, 2022, s. 112-115; Sunguroğlu, 2013, I, s. 145-148; Aytaç, 2018a, s. 34-36).

Nizâmüddin İbrahim döneminde, (H. 600-620 /M.1203-4-1223-4) Nasureddün Mahmud ve Nizâmüddin İbrahim arasında çıkan çatışmada Harput İç Kale surları zarar görmüştür. Bunun üzerine Nizâmüddin İbrahim kalede geniş çaplı bir tamirat yaptırmıştır. Dabaz Pınarı'na bakan mıntıkada batı sur duvarları güney ucunda Kızlar Kulesi olarak bilinen burç üzerinde 14 blok halinde tamir kitabesi bulunmaktadır. Kitabede üç blok okunamamış, diğer sekiz blok ise tek sıra halinde burcun bir bölümünde diğer üç bölümü de diğer tarafta bulunmaktadır. İlk olarak 1936 tarihinde Harput Belediye Başkanı Süleyman İspir tarafından kurdurulan iskele sayesinde bu bloklara ulaşılmıştır. (Ardıçoğlu, 1964, s. 49-51; Danık ve Balaban, 2004, s. 37; Altun, 1978, s. 236; Sunguroğlu, 2013, I, s. 290-298; Danık, 2001a, s. 27-37). Kitabe taş malzeme üzerine, Celi Sülüs yazı ile yazılmıştır. Yapılış amacı tamirdir (Ardıçoğlu, 1939, s. 41-48). Tarihi tam olarak okunamamıştır.

Tarihi: H. 6.. (12..)

Metin:(a)

امر بعمل....الملك المودود ...العدل نظام الدنيا و الدين ابرهيم بن ابوبكر نصر امير المومنين ... سنة ...سثمانة

(Karaçam, 2012, s. 213).

Transkripsiyonu: Emr bi-ameli el-melik el-mawjud… el-adil Nezâmü'd-dîn Ebü'l-Muzaffer İbrâhîm bin Ebî Bekr Nasr Emîrü'l-Mü'minîn… sene… şehâde…

Çeviri: Bu işin yapılmasını, mevcut hükümdar… adaletli, din düzenleyicisi, muzafferlerin babası, İbrahim bin Ebubekir, müminlerin emiri… emretmiştir. Sene… (ve şahitlik…)

Harput İç Kale'de, Nûrüddin Artukşah dönemine ait H. 622- 631/M. 1225-6 – 1233-4) batı sur duvarları güney ucunda yer alan burçtan alınan maristan kitabesi, Nurettin Ardıçoğlu tarafından Elazığ Müzesi'ne kaldırılmıştır. Taş malzeme üzerine inşa kitabesi amacıyla yazılmıştır. Celi Sülüs hat ile yazılan kitabenin metin kısmı iki satır, tarih kısmı ise alt alta üç satır şeklinde yazılmıştır. Beş bloktan meydana gelen kitabelerin birinde usta ismi yer almaktadır (Foto. 23-25) (Karaçam, 2012, s. 214-215;

Ardıçoğlu, 1964, s. 58-59; Memişoğlu, 1977, s. 31). Moğol komutanı Baycu Noyan hastalığının tedavisi için bu Maristan'da tedavi gördüğü bilinmektedir (Gaspak, 2004, s. 60).

Metin: (b)

(1) بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تطوع بعمل المارستان المبار..... في ايام الملك المعز نور الد[نيا و الدين] في سنة ست و عشرين وستمائة

(Karaçam, 2012, s. 215).

Transkripsiyonu: "Bismillahirrahmanirrahîm

Hâźâ mâ tatawae bi amalel mâris'tâne almubâr(ek?)...fî eýa'mel malikel mueiz nûrel ddunyâ we ddine fî senate site we eşrîne we sitte mî'e"

Çevirisi: "Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla mübarek maristan gönüllü olarak kral mu'z nur eldunya veldin 626 yilinda "

Harput İç Kale'de Artuklu dönemine ait olduğu düşünülen yapılar arasında; Aslanlı Burç olarak adlandırılan yapı ve bu burç üzerinde yer alan hayvan kabartmaları, İç Kale kuzey uç noktasında bulunan saray, Kale mahallesinde kazılar sonucu ortaya çıkarılan Kale Camii, yer almaktadır (Sevin vd., 2011, s. 26, 84-85). Artuklu Emir'i Belek Gazi Joselin ve Galeran'ı Harput Kalesi'nde yer alan zindana, (Gabriel, 2022, s. 219) şövalyeleri de Palu Kalesi zindanlarına hapsettirmiştir. Artuklu döneminde Harput İç Kale sarnıcı, zindan olarak kullanımıyla XII. yy.'ın çok önemli tarihi olaylarıyla ün kazanmıştır (Danık, 2010, s. 27-29). Bu döneme ait bu sarnıç-zindan yapısını, Orta Çağ'ın en ünlü tarihçilerinden Abu'l Farac *"*mağara*"*, vakanüvist İbn Adim *"*sarnıç-kuyu*"*, bazı kronikçilerde *"*zindan*"* olarak tarif eder (Sevim, 2000, s. 72-74; Abu'l Farac, 1950, II, s. 358). Harput İç Kale burçlarından; Belek Burcu, Fahreddin Karaaslan Burcu, Nizameddin İbrahim Burcu, İmameddin Ebubekir Burcu ile Kızlar Burcu'nun alt bölümü, Artuklu dönemine aittir (Danık, 2001a, 27-33).

Harput İç Kale'de Artuklu hâkimiyeti sonrasında, 1234 tarihinde Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Selçuklu ve Eyyübiler arasındaki çekişmelerin olduğu dönemlerde Harput hükümdarının Eyyübileri desteklemesi nedeni ile Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubat Harput kalesini kuşatmıştır (Alptekin, 1992a, s. 50).

İbni Bibi'nin rivayetine göre; 1234 (632) yılında Sultan Alâeddin kale etrafına 18 mancınık yerleştirerek saldırıya başlamıştır. Tam o sırada Harput Kalesi'nde Nurettin Artukşah bağlı olduğu, Eyyübi Meliklerini yemeğe davet etmişti. Şölen sırasında Sultan Keykubat'ın taarruzu başlamış o esnada tandırda pişen kuzunun bulunduğu yere mancınıklardan atılan gülle isabet etmiştir. İbn'i Bibi, Harput Meliki'nin kale kuşatmasında zahire açısından önlem almaması nedeniyle, açlıktan kuru üzüm ve toprak yediklerinden bahseder (İbni Bibi, I, 1996, s. 441). Böylece Harput'ta Artuklu hâkimiyeti sona erer ve Selçuklu hâkimiyetine girer. Sultan Alâeddin kuşatma sonrası Harput Melik'ini affederek Akşehir'i ikta olarak verir. Sultan Harput'a bir Subaşı atar ve kaleyi tamir emri verir (Ünal, 1989, s. 19; Baluken, 2007, I, s. 231-232).

Prof Dr. İsmail Aytaç danışmanlığında yapılan kazılarda Artuklu Saray' önü mutfak bölümünde tandıra düşen top tandır içinde bulunmuştur[5] (Foto. 26). Artuklu Saray'ı önü mutfak bölümünde; farklı formlarda tandırlar, mutfağın bölümleri, küllükler, ocak, kap ve kacaklar bulunmuştur (Foto.27).

Harput İç Kale, 2005-2009 ve ikinci dönem 2014-2019 arkeolojik kazılarında, pişmiş topraktan yapılmış kürevî konik kapları incelenmiştir. Söz konusu kaplar XII. ve XIII. yy.' la tarihlendirilmiştir. Artuklu Saray'ı önünde toplamda 17 adet farklı tipolojide kürevi konik kap parçaları çıkarılmıştır. Kullanım amaçları, yağ lambası, zemzem suyu kabı, ilaç kabı, rum ateşi, malt kabı, gül suyu kabı, rum ateşi /neft yağı kabı, esrar kabı (tıp alanında uyuşturucu olarak kullanılıyor) olduklarına dair birçok görüş vardır. Harran kazılarında türdeş kaplarda "Bariasta" adında usta ismi geçmektedir. Sonuç olarak Harput 1. bölge saray önü kazılarında çıkan kaplarında aynı

[5] Saray mutfağının kentin gastronomi kültürünün tarihi derinliğini göstermesi bakımından da önemli bir keşif olduğunu ifade eden Aytaç;

"Harput Kalesi'nin mutfak bölümünün yaklaşık 1000 yıllık olduğunu tahmin ediyoruz, Geç Bizans döneminden Artuklu, Selçuklu beylikleri ve Osmanlı dönemine kadar burada kap kaçak ve buluntular elde ettik. Kalenin terk edildiği 1860'lara kadar bu mutfağın faaliyette olduğunu tahmin ediyoruz. Burada 8 tandır ve 2 küllük bölümü belirledik. Tandırlardan iç içe geçmeli olanlar da var. Çıkan buluntular arasında küçük ve büyükbaş hayvan kemikleri de var." İ. Aytaç, **(**www.arkeolojikhaber.com**)** Erişim Tarihi: 15.11. 2024.

ustanın elinden çıktığını göstermektedir (Foto. 28) (Aytaç, 2024, s. 720-753). Bu bölümde balık figürlü bir tabak ve tandır içinden kemik zar çıkarılmıştır (Foto.29).

2014-2016 tarihleri arasında Harput İç Kale kazılarında 4 adet, 2017 tarihinde 2 adet, farklı yapılarda 10 adet Artuklu dönemi sikkesi bulunmuştur. Bulunan sikkelerden, 1-4 numaralı sikkeler Fahreddin Karaarslan (H. 539-570/M. 1144-1174), 5 ve 6 numaralı sikkeler Nureddin Muhammed (H. 570-581/M. 1174-1185), 7-10 numaralı sikkeler ise İmameddin Ebubekir (H. 581-600/M. 1185-1203) dönemlerine tarihlendirilmiştir (Çiz. 15) (Foto.30) (Aytaç, 2018a, s. 37-38).

Kazılarda bulunan Artuklu dönemi sikkelerinde figürlü örnekler ön plandadır. Bakır madeni kullanılan sikkelerde, Roma, Yunan, Bizans, Sasani etkisinin yanı sıra Orta Asya ve İslam etkisi görülmektedir. Bizansın ağırlıklı olarak sikkelerinde kullandığı; İsa krallar kralı, Tanrı bizimle gibi Hristiyanlık söylemlerine karşılık olarak, Artuklu siyasi ve dini bir üstünlük elde etme amacıyla kendi sikkelerinde kullanmıştır. Bu nedenle sikkelerinde Fahreddin, Nureddin, İmameddin, Melik'ül Ümera, el-Alim gibi dini ifadelere ve halife isimlerine yer vermiştir (Aşan, 2018, s. 787-788; Uykur, 2010, s. 291-297; Uykur, 2011, s.171-172; Aytaç, 2018a, s. 37-39).

Kazılarda bulunan sikkelerden 4 tanesi melek figürlüdür. I numaralı melek figürlü sikke, Roma İmparatoru I. Constantinus dönemi Victoria figürü ile aynı özelliğe sahiptir. Fahrettin Karaaslan döneminde bu sikkenin bir kopyası yapılmıştır. Yaptırılan sikkede, meleğin vahiy meleği Cebrail'e, elindeki levhayı da Kuran-ı Kerim'e benzetilmektedir (Uykur, 2010, s. 300-302; Aytaç, 2018a, s. 39).

Nureddin Muhammed'in betimlendiği 6 numaralı sikkede melek figürü yer alır. Bu sikkede Sultan Türk usulü asaletli bir oturuş sergilerken sağ elindeki küre (kızıl elma) tutar, ayrıca taht ucunda saadet düğümü yer alır. Türk usulü oturuş hâkimiyeti, asaleti; elma ise Türklerin "Kızıl elma" ülküsünü yani cihan hâkimiyetini simgeler (Foto.31). Altın küre (kızıl elma), hükümdar simgelerinde önemli bir yere sahiptir. Sanat Tarihi'nde elinde altın küre (kızıl elma) tutan Osmanlı dönemi hükümdar portrelerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Çoruhlu, 2006, s. 191, Aytaç, 2018a, s. 40). Genel olarak Harput İç Kale kazılarında bulunan Artuklu dönemine ait sikkeler; Çapları, 18 mm/ 31mm / ağırlıkları 2,72 gr/13,85 gr aralığında olan hepsi bakır madeni sikkelerdir. Sikkelerin ön yüzlerinde inci çerçeveli, başı haleli melek figürleri, başı

miğferli ya da diademli hükümdar tasvirleri, kenarlarında kufi yazı karakterli lejant bulunmaktadır. Arka yüzlerinde, inci dizisi kare çerçeve ile sınırlandırılmış, kufi yazı karakterli lejantlarda ise şecere, unvan ve halife ismi yer alır (Aytaç, 2018a, s. 42-43).

Harput İç Kale'de 1243 tarihinde Moğolların hâkimiyeti yaşanmıştır. 1363 tarihi Dulkadiroğularının hâkimiyet sürecinde İç Kale ve Harput kenti Memlûklara karşı askeri açıdan güçlendirilmiştir. Harput İç Kale'de Dulkadiroğuları dönemine ait doğu sur duvarı üzerinde H. 771/M. 1370 tarihli Halil İbrahim Burcu kitabesi yer almaktadır. İç Kale ikinci girişin solunda yer alan Aslanlı Burç üzerinde Akkoyunlu Hasan Bahadır Han dönemine ait inşa kitabesi yer almaktadır (Foto.32-34) (Memişoğlu, 1977, s. 12, 31; Danık ve Balaban, 2004, s. 41-43; Danık, 2010, s. 19-20).

Dülkadiroglu kitabesi (H. 770 /M. 1369)

Metin: (c)

(..) الاشرف العلى المولوي الامير
(..) يل و ابراحيم ضولغدير
بتاريحى سنة سبعين و سبع مائة

(Danık, 1995, s. 35).

Transkripsiyonu: "(..) el-eşaraf el-alâ el-mûwlâwî el- amîr (..) yal w İbrahîm Dûlqadîr bi-târîhi sent seb'în w sebe'mâ'et"

Çevirisi: "(..) en şerefli, Yüce, Efendi(mevla), emir(şehzade) (..) yel(pehlivan) ve İbrahim DulGadir yedi yüz yetmiş yılında"

İç Kale doğu suru Halil İbrahim Burcu, Dulkadirli Kitabesi (1370 M./ 771 H)

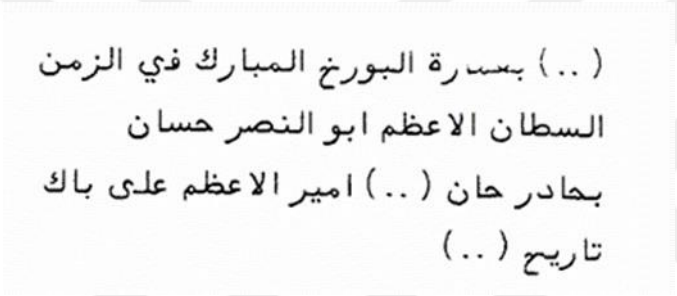
بسم الله الرحمن الرحيم
الملك لله واحيد القهار جوديد في
ايام مولانا السلطان الملك الاشرف
عظه نصره ما عمل (..) المعروف
العلى المولوي حليل و ابراحيم بن
ضولغدير سنة احد سبعين و سبع مائة

(Danık, 1997 a, s. 314).

Transkripsiyonu: "Bismillahirrahmanirrahim El mülkü lillah vahid ül-kahhar Cudid fi eyyam-ı Mevtana es Sultan El Melik ül Eşref İzzi nasruhu ma amele (...) El maruf ül ali ül Mevlevi Halil ve İbrahim bin Dulgadır sene ihda ve seb'ın ve seb'amie"(Ardıçoğlu, 1964, s. 67).

Çevirisi: "Esirgeyen ve bağışlayan Allahın adıyla Mülk tek yok edici (kahredici) Allah'ındır. Tanrı yolunda zafer kazanmış, zafer sahibi Mevlevi sultan Melik Eşref zamanında, Mevlevi âlimlerinden Dulgadır oğlu Halil ve İbrahim inşa ettirdi, sene yediyüzyetmişbir (Danık, 2001a, s. 82).

İç Kale ikinci girişin solunda yer alan Aslanlı Burç üzerinde Akkoyunlu Hasan Bahadır Han dönemine ait inşa kitabesi

(Danık, 1995, s. 36).

Transkripsiyonu: "(... Bi İmaretil-burc il-mübarek fi'z-za man-ı Sultan'il azam Ebu'n-Nasr Hasan Baha dır Hani...) Ernir-i Azam Ali Big be tarih(...) (Ardıçoğlu, 1964, s.73).

Çevirisi: "Bu mübarek burcun inşası, büyük sultan zaferlerin babası Hasan Bahadır Han zamanın da (...) Büyük Emir Ali Bey (...) tarih (…)" (Danık, 1997a, s. 314).

Harput İç Kale ve çevresi, 1507 tarihinde Safevi hâkimiyetine girmiştir. 1512'de Osmanlı hâkimiyetine giren Harput batıya doğru gelişme göstermiştir (Danık, 2010, s. 12).

XVII. yy.'da Harput'a gelmiş olan Evliya Çelebi, Harput Kalesi için;

"Göklere baş çekmiş acayip ve garip yalçın bir kayalık üzerine inşa edilmiş, dörtgen şeklinde uzunlamasına sağlam bir taş yapı, hoy bir kale. Bir kapısı var (burada yön belirtmemiş). Kale'nin içinde 1000 odalı temiz toprakla sıvanmış bakımlı haneler, minaresiz eski bir camii (burada İç Kale Camii'nden bahsediyor), zahire ambarları, sarnıçları, kale kethüdası, dizdarı, mehter takımı, cephaneleri, ala şahi topları vardır. Timur'un fethedemediği ancak âmânla aldığı, sağlam sarp kale.

Etrafında yüksek dağlar, onlardan zarar gelmez. İç Kale güvenle yüksek kaya üstünde, etrafında hendeği çevirir kalenin iç kapısı önünde; hamam gayet suyu ve havası güzeldir (Kale Hamamı). Dış kale, varoş yerleşim yeridir. Önceleri sağlam bir kale iken şimdilerde bakıma muhtaç ve haraptır. İki kapısı var, batıda Dağ kapı, kıble yönünde Metris kapı. Bu kalede cibis, kireç, temiz toprakla örtülü, dıştan duvarlı bakımlı şenlik içinde haneler mevcuttur" şeklinde tarif etmiştir (Çelebi, 2006, III/I, s. 301-302).

Harput İç Kale'de bulunan XVII. yy. Osmanlı dönemine ait Paşa Konağı'nda yapılan kazı çalışmalarında; kürsübaşları[6], mutfak, hela, banyo, loğ taşları, odalar, günlük kullanım eşyaları, ortaya çıkarılarak restorasyonları yapılmıştır (Foto. 35-36).

Mehmet Ali Ünal'a göre, surların tahribatının en önemli nedeni Celali İsyanları olabilir. 1605 yılında Harput'un idaresini eline geçiren Tavil Mehmed adındaki eşkıya tarafından bu surlar tamir ettirilmiştir. Karakaş Ahmet Paşa zamanında Tavil Mehmed gibi bir eşkıya iken devlet hizmetine alınmış fakat bu durumda Tavil Mehmed'e karşı çatışmaya girmiş, bu çatışmalar esnasında dış kale surları zarar görmüştür (Ünal, 1992, s. 96-97).

XIX. yy.'da Harput için adeta sonun başlangıcı olmuş 1834 tarihinde Harput Sancağı, Mamuret-ül Aziz ismiyle günümüzde Elazığ olan zamanın Mezre'sine taşınmıştır. 1920 yıllarına kadar geçen süreçte askeri, idari ve son olarak sivil halkın taşınmasıyla Harput, önce birlikte yaşadığı gayrimüslim halkını, geride bıraktıklarını ve son olarak özgün yapısını kaybetmiştir (Foto. 37-40) (Danık, 2010, s. 12-13).

---

[6] UNESCO'nun 2010 yılı Ekim ayında yapılan oturumunda "Geleneksel Sohbet Toplantıları" kapsamında "Kürsübaşı" geleneği UNESCO tarafından Temsili Listeye kayıt edilmiştir.

"Geleneksel Sohbet Toplantıları" Elazığ İlinde "Kürsübaşı Sohbetleri" olarak bilinmektedir. Eski Harput evlerinde kış mevsiminde kullanılan adeta soba görevi yapan özel olarak düzenlenmiş kürsü etrafında ısınmak, sohbet etmek, eğlenmek amacıyla bir araya gelinmesine kürsübaşı denilir. Kürsü, "50-60 santim yüksekliğinde en küçüğünün bir yanı 60 santimden başlamak üzere 1,5 metreye kadar genişleyen dört ayaklı ve dört köşeli tahtadan yapılmış kare bir masa şeklindedir. Kürsülerin büyüklük ve küçüklüğüne göre hususi surette saman ve yapışkan bir çamurdan yaptırılmış olan bu mangallar, kürsü ayaklarının tam ortasına konulur, etrafında ise abdest sularının ısınması için bakır ibrikler bulunurdu. Ağaç kömürü, ateş küreği bu mangallara konulur ve dayanmak için de üzerleri külle kapatılırdı. Bu ateş, soğuğun şiddetine göre 10-12 saat kadar kürsüyü ve kürsü başlarını hamam gibi ısıtır ve sıcak tutar. Kürsülerin üzerine, büyük yorganlar örtülür. Yumuşak minderlerin üzerine oturulur ve yastıklara dayanılır. Ayaklar bacak ve kollar bu yorgan altına sokulur, kürsü yorganı göğüslere kadar çekilir. İşte bu suretle kürsünün dört bir tarafında oturanlar vücutlarını ısıtır ve soğuktan muhafaza edilmiş olurlardı" (Sunguroğlu, 2013, C.4, s. 657-658).(https://harput.web.tr/), Erişim Tarihi: 30.04. 2025.

Harput İç Kalesi'nde ilk olarak 1995-1999 yılında "Ertuğrul Danık" tarafından yüzey araştırması yapılmıştır (Danık, 1999a, s. 161-168; Danık, 1999b, s. 67-80; Danık, 2001b, s. 17-30). 2005-2009 yılları arasında, Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Müdürlüğü kazı başkanlığında "Prof. Dr. Veli Sevin" danışmanlığında kazı çalışmaları yapılmıştır (Sevin vd., 2011, s. 1-3).

2014 yılından itibaren Elazığ Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Müdürlüğü kazı başkanlığında, "Prof. Dr. İsmail Aytaç" danışmanlığında kazı çalışmaları yeniden başlatılmıştır (Aytaç, 2017b, s. 191-210).

Harput Kalesi kazı ve restorasyon çalışmaları günümüzde Prof. Dr. İsmail Aytaç danışmanlığında ve Fırat Üniversitesi iş birliği ile devam etmektedir.

3.1.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Harput İç Kale, Elazığ şehir merkezinden 260 m. denizden 1280 m. yüksekliğe sahip üç muazzam kayalığın ortasında kurulmuş olup, üç tarafından derin çukur dereler ve uçurumlarla ayrılmıştır. Kale, düzgün olmayan bir plan özelliğine sahip, ön cepheden yaklaşık olarak 75-80, güney cepheden 150-200, yan cepheden 400-450 m. civarında, 50-60.000 km²'lik bir alanı kaplamaktadır (Çiz. 12-14) (Foto. 41-44) (Sunguroğlu, 2013, I, s. 289; Ardıçoğlu, 1964, s.44; Parlak, 2003, s. 29). Stratejik olarak Fırat Nehri yol güzergâhını kontrol eden bir konuma sahip Harput Kalesi'nin, üç tarafını sarp ve dik kalker bloklardan oluşan doğal engeller oluşturmaktadır. Harput Kalesi, İç kale ve Dış Kale olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. Kalenin ön ve yanlarında yer alan burçların bazıları yuvarlak, bazıları ise köşelidir (Çetinkaya, 2014, s. 45). İç Kale, Dış Kale'ye göre günümüzde daha sağlam ve kısmen burçları ve surları ayaktadır. Kuzey sur duvarları dışındaki surların durumu kötüdür. Burçların altındaki ana kayanın üzerinde yer alan duvar en eski dolgudur. Son dönemde başlatılan restorasyon çalışmalarıyla, giriş solundan itibaren ön burçlar onarılmıştır (Foto. 45-48). Birinci ve ikinci giriş kapıları yenilenmiştir (Foto. 49-52) (Danık, 1995, s. 33; Balaban, 2008, s. 33; Parlak, 2003, s. 29).

Birinci giriş doğu istikametinde ana kayalara yaslanarak, batı yönü sur duvarlarından güneye yönelir. Adeta bir yay gibi ikinci girişe ve oradan da "Çubuk Bey Burcu" olarak isimlendirilen dikdörtgen formlu burca ve buradan da Belek Burcu'na ulaşılır. İkinci girişin ardından üçüncü giriş kapısı kuzey burcu olan Aslanlı

Burç ile birleşir. Aynı anda hem doğuya hemde güneye doğru yönelen sur duvarları, güney yönünde ilk olarak Fahreddin Karaarslan Burcu'na, ardından ana kayalıkların güneybatı ucunda yer alan "Kızlar Burcu'ndan" doğu yönüne ikinci kademedeki güney yönündeki sur duvarları doğu bitiminde "İmameddin Ebubekir Burcu" ile birleşir. Buradan sonra kuzeyde bulunan surlar sırasıyla, "Nizameddin İbrahim, Balaban, Dabakhane ve Halil İbrahim Burç'ları" ile desteklenip, kuzey ucunda "Artuklu Sarayı ve Büyük Burç" ile birlikte, giriş kapılarına ulaşarak sur duvarlarıyla hat boyunca devam eder (Çiz. 12-14) (Danık ve Balaban, 2004, s. 34-36; Kılıç, 2020, s. 23).

Kalenin burçlarında, mimari geçmişi hakkında çok önemli verilerin izleri yer almaktadır. Burçlarda yer alan kitabeler sırasıyla, Artuklu, Akkoyunlu, Dulkadiroğulları dönemlerine aittir. Bu kitabelerden inşa, yapıda kullanılan malzeme, tamir, bani bilgilerine ulaşılmıştır (Danık, 1997a, s. 317-319).

Artuklu ve Dulkadiroğulları dönemine ait kitabelerin yer aldığı burç "Kızlar Burcu" olarak isimlendirilir. Nizameddin İbrahim, Nasireddin Mahmud'la mücadelesi sonrası burçları tamir ettirmiştir. Tamire ait kitabeler Burç üzerinde yer almaktadır. Nizameddin İbrahim Burcu XIII. yy. sonları Artuklu dönemine aittir. Plan olarak 3 cepheli sekizgen bir formdadır. Nizâmüddin İbrahim dönemi ile tarihlendirilen burç dikdörtgen bir yapıdadır ve batı sur duvarları güneyinde bulunmaktadır (Foto. 53). Bu burçtaki kitabeler üzerinde önemli ilk çalışmalar Ertuğrul Danık tarafından yapılmıştır. Prof. Dr. Veli Sevin Harput İç Kale'de 2005-2009 yılları arasında kazı çalışmaları yapmış ve sur üzerine yerleştirilmiş Arapça inşa kitabelerinden bahseder (Danık ve Balaban, 2004, s. 34-43; Ardıç, 1939, s. 45; Sevin vd. 2011, s. 84).

İç Kale'nin batı cephesinde yer alan bir diğer burç Belek burcudur. Bazı kaynaklara göre "Artuklu Köşkü" olarak da adlandırılan burç Belek Gazi döneminde yapıldığı için bu isimle anılmaktadır. Belek burcu 5 katlı olup alt katmanları Bizans, diğer ikinci ve üçüncü katları Artuklu dönemi ile tarihlenir. Burç 30 m. yüksekliğe sahiptir alt katında oval bir kubbe yer alır. Kubbede aydınlık feneri ve eteklerinde malakari süslemeler mevcuttur. Yapıda ok atma amacıyla 4 tane mazgal pencere yer alır. Yapı günümüze kısmen yıkılmış halde ulaşmıştır (Foto. 54-55) (Aytaç, 2017 b, s. 191-208; Danık, 2001a, s. 32-33; Ardıçoğlu, 1964, s. 51).

Kale'nin batı surları üzerinde yer alan bir diğer burç Fahreddin Karaaslan Burcu'dur. Yapı'da kullanılan malzeme özelliği nedeniyle Artuklu dönemi ile tarihlendirilir. Sekizgen kesitli bir plana sahip olan burç batı ve güneybatı cephelerde, üst seviyedeki dikdörtgen küçük pencereler 2 katlı bir yapıda olduğu tespit edilmiştir. Yapıda, alt katta 7 üst katta 8 adet olmak üzere toplam 15 adet mazgal pencere bulunmaktadır (Foto. 56) (Aytaç, 2019, s. 553-564; Danık ve Balaban, 2004, s. 39-40).

İmameddin Ebubekir Burcu olarak isimlendirilen bir diğer burç kalenin doğu cephesi en güney ucunda yer almaktadır. Dikdörtgen bir biçimde olan yapı kullanılan malzeme nedeni ve kaynaklara göre Artuklu dönemi ile tarihlendirilir (Foto. 57). Bu Buradan güney sur duvarları doğuya doğru yönelir ve burada başka bir burç izi bulunamamıştır (Balaban, 2008, s. 33).

Doğu surları üzerinde 3 burç görülmektedir. Kuzey yönünde Halil İbrahim Burcu olarak isimlendirilen burçta Dulkadiroğulları dönemi ile tarihlenen bir kitabe yer almaktadır. Plan özelliği olarak sekizgen kesitli bir formdadır. Halil İbrahim Burcu'nun güney yönünde Dabakhane ve Balaban Burcu yer almakta ve Bu burçlarda Dulkadiroğulları dönemi ile tarihlendirilir. Plan özelliği olarak her iki burçta sekizgen formludur. Balaban burcu köşe kısımlarında iki renkli taş kullanılmıştır (Foto. 58). Dabakhane burcu temel taş seviyesi Bizans dönemine ait izler taşımakta ve oval formdadır. Kale'nin batı surları kuzey bölümünde dikdörtgen formlu Çubuk Bey burcu yer alır (Foto. 59). Üst seviyeler Dulkadiroğulları, alt seviyeler Bizans ve Roma dönemi izleri taşır (Balaban, 2008, s. 34; Danık, 2001a, s. 30-37; Aytaç, 2019, s. 553-562; Aytaç, 2017 b, s. 191-209; Danık, 1999 b, s. 67-69; Karaçam, 2012, s. 213-217).

Kale'nin üçüncü girişinde kuzey kulesi burcu Aslanlı Burçtur (Foto. 60). Altıgen kesitli bir form özelliğinde olan yapının dönemi tartışmalıdır. Bu burçta yer alan kitabe Akkoyunlu dönemine ait olduğu ifade edilse de bu burcun birçok araştırmacı tarafından Artuklu dönemi izleri taşıdığı öne sürülmektedir. Burç üzerinde yer alan tek aslan figürü ve aslan –boğa mücadelesi Orta Asya hayvan üslubu izleri taşır (Danık, 1997a, s. 318; Sunguroğlu, 2013, I, s. 295; Öney, 1970, s. 88).

Harput Dış Kale, Ertuğrul Danık tarafından topoğrafik kent planı çıkarılmış ve yeniden tasarımlama denemesi yapılmıştır. Ertuğrul Danık, Evliya Çelebi'nin tespitlerini işaret ederek yapıda Metris ve Dağkapı olarak anılan iki kapı olduğundan

bahseder. Yeniden tasarımlama denemesine Dabağhane ve Hüseynik kapıları da eklenmiştir. Yapıda herhangi bir kitabe ve süsleme izine rastlanmamıştır. Dış Kale günümüze ulaşmamıştır (Çiz. 11-14) (Danık, 1995, s. 32; Çelebi, 2006, III/I, s. 302).

Düzensiz oval bir form gösteren yapı da yöresel taş Fethi[7] Ahmet taşı kullanılmıştır. Feth Ahmet taşı moloz taşı ve kumtaşının birlikte kullanıldığı iki renkli taştır. Düzensiz kesmetaş ve dolgu tekniği surlarda kullanılmasına rağmen burçlarda düzenli kesmetaş sistemi uygulanmıştır (Danık, 1997a, s. 316; Balaban, 2008, s. 32).

Harput İç ve Dış Kale'de günümüze kadar yapılan restorasyon süreçlerinde öncelikle, Abu'l Farac, "Abu'l Farac Tarihi" isimli eserinde, Hartabert (Haratparat) Zaid Kalesi'nde (Harput Kalesi) tamir için çalışan Ermeni ustalardan söz etmektedir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 358). Artuklu Nizameddin İbrahim döneminde burçlarda tahribat nedeniyle tamir ve eklemeler yapılmıştır (Altun, 1978, s. 236). Dulkadiroğulları döneminde 1363 tarihinde doğu surlarında ve Akkoyunlular döneminde 1465 tarihinde Aslanlı Burç'ta yer alan kitabeden hareketle kalenin tamir geçirdiği belirlenmiştir (Ardıçoğlu, 1964, s. 52). Osmanlı döneminde 1703 tarihinde kalenin bakım ve onarımında gayrimüslim Melanis adında bir ustadan bahsedilir. Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde 1983 yılında ve 1997-1998 yıllarında ilk restorasyon ve onarımlar yapılmıştır (Kılıç, 2020, s. 24). 2005 ve 2009 tarihlerinde Elazığ Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü başkanlığı ve Prof. Dr. Veli Sevin danışmanlığında, Harput İç Kale Orta Mahalle, Artuklu Zindanı, Urartu Zindanı, İç

[7] "*Vaktiyle Harput'tan Göllü Bağ'a giderken yol kenarında yassı tepe üzerinde, Harput'a bakar gibi sırtı ve başı havaya kalkmış devimsi kara bir taş vardır. Aslında bu ifrit ejderha imiş, yanındakiler de onun yavruları. Bunlar Harput'a musallat olmuşlar ve Harput'a doğru ilerlemeye başlamışlar. Şehirde ejderhayı gören herkes korkmaya başlamış. Harput'u yutacaklar diye sabahlara kadar uyuyamayan halk, bunun üzerine ağzı dualı, gönlü temiz, çok okumuş Allah'a yakın, Fethi Ahmet Baba'nın kapısına dayanmış ve: "Ne olursun, bizi bu ejderhadan kurtar." diye yalvarıp yakarmışlar. Fethi Ahmet Baba hemen dua eder. "Ya Rabbim, bu ejderhayı taş et de, artık halk rahat yaşasın." der ve ellerini yüzüne sürer. Yüce Allah, o ulu kişinin dualarını kabul etmiş ve bunun üzerine Harput'a doğru gelen ejderha taş kesilmiş. Bir başka efsaneye göre ise su doldurmak için pınara giden hamile bir kadın ejderha ile karşılaşınca: "Allah'ım ya benim canımı al, ya da ejderhayı taş et." diye dua eder. Ardından bu ejderha taş kesilir. Ejderha Taşı bugün bile canlılığını muhafaza etmektedir. Dua eden Fethi Ahmet Baba'nın Türbesi bugün halk tarafından ziyaret ve adak yeri olarak büyük ilgi görmektedir*" (Kaynak: KUDEB | Harput.), Erişim Tarihi: 17. 04. 2025.

Kale güney yönünde bulunan konak yapısında kazı çalışmaları yapılmıştır (Sevin vd. 2011, s. 103 vd.).

2014 yılında Elazığ Etnoğrafya Müzesi başkanlığı Prof. Dr. İsmail Aytaç danışmanlığında tekrar başlamıştır. 2015 yılında İç Kale Kazıları Bakanlar Kurulu Kazısı statüsü kazanmıştır (Aytaç, 2017b, s. 191-210). 2014-2019 yılları arasında farklı dönemlere ait yapı katmanları ve farklı kullanım eşyaları, objeler ortaya çıkarılmıştır (Aytaç, 2019, s. 553-572).

3.1.1.4. Süsleme Özellikleri

Kalenin 3. girişinde, Kuzey Kulesi Burcu ya da Aslanlı Burç olarak tanımlanan bu burç, altıgen kesitli bir form özelliği gösterir (Foto. 61) (Danık ve Balaban, 2004, s. 40-41; Parlak, 2003, s. 30-31). Bu burçta üst tarafta yer alan kitabe Akkoyunlu dönemine ait olduğu ifade edilse de bu burcun birçok araştırmacı tarafından Artuklu dönemi izleri taşıdığı öne sürülmektedir. Bu burçta yer alan ilk figür aslan boğa mücadelesi, alçak kabartma tekniğinde, 1.10 x 0.60 m. ebatlarında taş zemin üzerine dikdörtgen bir çerçevede sunulmaktadır. Betimleme olarak boğa aslanın altında ön ayakları öne doğru düz uzanır ve başını geriye çevirmiş bir şekilde çaresiz durumdadır (Foto. 62-63). Gönül Öney; "*Boğa ve aslanın stili Avrasya hayvan stilindeki tasvirleri anımsatıyor. Bu kompozisyon bu yönüyle Diyarbakır Ulu Camiinde, örneğinde de olduğu gibi Avrasya Hayvan Üslubunu desteklemektedir*" şeklinde ifade etmektedir (Foto. 64) (Öney, 1969, s. 31; Düzgün, 2022, s. 78-80).

Aslan-Boğa mücadelesi figürlerinde, iki farklı birbirine zıt gücün mücadelesi anlatılmaktadır. Orta Asya hayvan mücadele sahnelerinde yer alan birçok eserde bu sahneye oldukça sık rastlamaktayız. Türk sanatında Aslan Güneş'i, Boğa ise Ay'ı simgelemektedir. Gabriel bu figürü İslamiyet öncesine ait olan burnuyla bir koyunu yakalamış fil figürü olarak tarif eder (Gabriel, 2022, s. 221-222) ve Sinclair da bu figürleri fil-aslan mücadelesi olarak yorumlasa da bu iddiayı Gönül Öney reddeder. Gönül Öney'e göre; "*Fil figürü İslami yapılarda rastlanmayan ve tercih edilmeyen, İslami geleneğin dışında bir figürdür*". Bu nedenle Gabriel'in iddiasına karşı çıkmaktadır. Öney, yapının bu dönemde yapılan onarımlarından yola çıkarak Artuklu dönemi ile tarihlendirir (Öney, 1970, s. 88; Gabriel, 2022, s. 221-222; Sinclair, 1989, s. 20). Aslan ve boğa, Türk kültüründe güçlü ve kudretli varlıklar olarak kabul edilir.

Aslan, hükümdarlık ve liderlik özellikleriyle ilişkilendirilirken, boğa ise güç ve dayanıklılık sembolü olarak görülür. Bu semboller, Türk sanatında ve kültüründe genellikle süsleme sanatlarında ve mimaride kullanılmaktadır (Aydın, 2005, s. 45-58). Aslan-boğa mücadelesini işleyen kabartmalara, Harput İç Kale dışında Nusaybin, Musul, Konya kalelerinde de rastlamak mümkündür. (Turan, 2014, s. 91).

2015 yılında bu figürlerin üzerine sprey boya sıkılarak zarar verildiği için figürler Harput İç Kale Kazı Başkanı Prof. Dr. İsmail Aytaç tarafından kalın damperli camlarla kapattırılmıştır (Foto.65-66).

Aslanlı Burç üzerinde yer alan bir diğer figür, boğa-aslan mücadelesi figürünün hemen yakınında yer almaktadır. Tek figür bir aslan kompozisyonudur. Harput İç Kale Aslanlı Burç üzerinde yer alan aslan figürü alçak kabartma tekniğinde olup çizgisel bir forma sahiptir. Tek aslan figürü hayvan mücadele sahnesinde kullanılan teknikle aynı doğrultuda yüksek kabartma olarak yapılmıştır. Baş ve gövdesi profilden, kuzey yönünde adım atmış şekilde hareket halindedir. Aslanın bacak yapısı ince ve gövdesiyle uyumludur. Kuyruk bölümü kavisli bir şekilde kıvrılmıştır. Badem şeklinde gözler ve sivri uzun kulakları yüzüyle uyum halindedir (Foto. 67-70). Bu figür, Gönül Öney'in sınıflandırdığı Selçuklu tipi aslan örneklerine girmektedir (Düzgün, 2022, s. 78; Öney, 1970, s. 11). Aslan, güç, iktidar ve kudreti sembolize eder. Güneşi ve aydınlığı temsil etmektedir (Yıldırım, 2003, s. 2). Anadolu'da han, saray, kale, köprü, taht altındaki yapılarda uygulanan aslan figürü, tılsım, nazardan, kötülüklerden korunmak amaçlı yapıldığı düşünülmektedir (Öney, 1969, s. 37).

Kayıtlara göre; Harput Artuklularına ait bir başka yapı olan Harput Esediye Külliyesi'nin taç kapısında önceleri aslan figürü yer almaktaydı. Sonrasında bu figürler yok olmuştur. Yapılan araştırma sonucunda Harput Esediye Külliyesi'nin taç kapısında yer alan aslan figürünün arşiv kayıtlarında net olarak görünmediği bulgusu elde edilmiştir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde ayrıca Esediye Külliyesi'nde yer alan Esediye Camii'nden Aslanlı Camii (Çelebi, 2006, III/I, s. 302) diye söz eder. Muhtemelen bunun nedeni taç kapısında bulunan aslan figürleriyle alakalıdır ya da Fahrettin Karaarslan Esediye Külliyesi'ni yaptırdığı için bu ismi almıştır (Ünal, 1989, s. 214).

Artuklu dönemine ait farklı yapılarda sıkça karşımıza çıkan figürlü süslemelere, Diyarbakır Yedi Kardeş Burcu aslanları ve Ulu (Evli) Beden Burcu aslanlarını örnek verebiliriz. Her iki yapıda, kitabeleri, figürleri, süsleme özellikleri, mimari özellikleri ile kesin bir Artuklu yapısıdır. Artuklu mimarisinin kullanıldığı bölgelerde rastladığımız, Merv Konağı'ndan başlayarak Horasan'da çok tercih edilen 3 ya da 4 kollu mekân anlayışının sivil mimariye yansımalarını Diyarbakır Şeyhoğulları evlerinde de görmekteyiz. Dolayısıyla bu mimari özelliğin yansımalarını Diyarbakır Ulu Evli Beden Burcu ve Yedi Kardeş Burcu yapılarında net bir şekilde görmekteyiz. Gabriel'e göre bu yapılar Türk askeri mimarisi savunma tarihinde çok önemli yapılardır (Foto. 71-72) (Altun, 1978, s. 228-236; Gabriel, 2022, s. 119-121, 182-184; Strzygowskı, 1910, s. 86, 90).

Artuklular, Anadolu'nun fethi sonrası Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasında Diyarbakır, Hasankeyf, Mardin ve Harput Artukluları olarak hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Artuklular, Anadolu'nun ticari, siyasi, dini ve kültürel öneme sahip coğrafyasında Orta Asya geleneklerini devam ettirmişlerdir. Özellikle bu etkileri mimari yapıların figürlü bezeme detaylarında görmekteyiz. Artuklu mimarisinde yoğun olarak kullanılan hayvan, insan, hibrit yaratıklar ve astrolojik figürlerde en çok Orta Asya inanç sisteminin etkilerini gözlemliyoruz. Genel olarak Artuklu sanat üslubunu değerlendirirsek; Orta Asya, İslam, Mezopotamya, Suriye ve Hristiyan etkileşimlerini görmekteyiz (Turan, 2022, s. 151; Altun, 1978, s. 4-5; Diyarbekirli, 1972, s. 72-83; Çoruhlu, 1995, s. 86).

3.1.2. Palu Kalesi

3.1.2.1. Yeri

Türkiye'nin, Doğu Anadolu Bölgesi Yukarı Fırat Havzası'nda bulunan Palu Kalesi, Elazığ iline 77 km. uzaklıktaki Palu ilçesinde yer almaktadır. Palu ilçe merkezinin yaklaşık olarak 1 km. doğusunda etrafına göre oldukça yüksek bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir. Deniz seviyesinden 844 m. yüksek bir konumda olan Palu Kalesi'nin güney ve güneydoğu yönleri Murat Nehri ile çevrilidir. Kuzey ve batı yönlerinden sarp kayalıklarla doğal bir savunma avantajına sahiptir. Bu coğrafi özellikleri sayesinde tarih boyunca stratejik bir öneme sahip olmuştur (Foto. 73-75) (Yüksel ve Avcı, 2018, s. 273).

3.1.2.2. Tarihçesi

Urartu Kralı Menua dönemine ait kitabede geçen ifadeye göre Palu Kalesi, "Şebeteria" olarak isimlendirilmiştir (Danışmaz, 2018a, s. 170). Evliya Çelebi, bu kaleden; Kahkaha Kalesi, Palu Kalesi, "göklere baş çekmiş bir taştan yapı" olarak bahseder (Çelebi, 2006, III/I, s. 307-308). Halk arasında "Karalar Kalesi" olarak bilinen Palu Kalesi'nin tarihi Urartulara uzanmaktadır (Yüksel ve Avcı, 2018, s. 273). Kalenin yapım tarihi hakkında kesin bir bilgiye ulaşılmamasına rağmen, Taş Çağı'nın mağaralarından Demir Çağ'ın ihtişamlı kalelerine uzanan; Palu, Harput, Elazığ Ovası, Pulur, Altınova yerleşim alanları geçmişin izlerini taşımaktadır. Urartu Kralı Menua dönemine (810-786/5) ait 110 kitabe, Murat Vadisi'ne hâkim olma çabasını gösterirken, özellikle Palu ve Bağın kitabeleri, istilacı Kral Menua döneminde bölgeye giriş yapıldığını kanıtlamaktadır (Katar, 2018, s. 105; Parlak, 2003, s. 49). Palu Kalesi'nde ana kayada yer alan Kral Menua'ya ait çivi yazılı kitabe, Urartu Krallığı'nın Palu hâkimiyetinin en gerçek kanıtıdır (Danışmaz, 2018a, s. 170).

Kitabenin Çevirisi:

"Tanrı Haldi silahları ile yola çıktı. O Şebeteria ülkesini fethetti. Huzana kenti ülkesini fethetti. Şupa (ne) kentini fethetti. Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahları güçlüdür. Tanrı Haldi'nin gücu ile İşpuini oğlu Menua ilerledi. Şebeteria kenti ülkesini fethetti. Huzana kenti ülkesini fethetti. Şupa (ne) kentini fethetti. Hati ülkesine ilerledi. O tanrı Haldi'ye bu yazıtı diktirdi. Şebeteria kentinde bir Haldi tapınağı yaptı. Şebeteria kenti… O Melitia şehrinin kralını haraç koşulu ile bağışladı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile İşpuini oğlu Menua büyük kral, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, (ve bütün) tanrılar onu güneşin altından yok etsinler" (Yapıcı, 2004, s.182).

Kral Menua kitabesinden, Palu'nun Urartu dönemindeki isminin "Şebeteria" olduğunu, "Melitine" (Malatya)'nin antlaşma sonunda haraca zorlandığını ve bu şehirde bir tapınak yaptırdığını öğrenmekteyiz (Katar, 2018, s. 108). Bulunduğu coğrafi konum yapının Urartular döneminde garnizon olarak kullanıldığını ve Palu'nun eyalet merkezi olduğunu göstermektedir. Menua (820-810) kitabesi bölgedeki hâkimiyet mücadelelerinin ulaştığı sınırları anlatmaktadır. Kale'de

Urartulardan, kaya oyuğu, kutsal alan, kaya mezarları, kaya tünelleri, sur duvarları, Murat Nehri'ne inen basamaklar, kaya işaretleri bulunmaktadır. Palu, Urartu sonrasında sırasıyla Med, Pers, Part, Sasani, Selevkos, Ermeni, Bizans hâkimiyetinde kalmış, Hz. Ömer zamanında, 639 yılında Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir (Siracoğlu, 2022, s. 3-4; Parlak, 2003, s. 46-59).

1071 Malazgirt Zaferi'ni takip eden süreçte bölgede Selçukluların ve onlara bağlı Türkmen beyliklerinin hâkimiyeti yoğunluk kazanmış ise de Palu, Harput ve Çemişgezek bölgesi Türkmenlerin idaresi altına hemen girmemiştir. Bu dönemde meydana gelen siyasi otorite boşluğundan yararlanan Ermeni sergerde Philaretos Brakhamios, Harput- Çukurova hattında Ermeni Beyliği'ni kurmuştur. Philaretos'un 1079 tarihinde vefat etmesinin ardından beylik uzun ömürlü olamamıştır (Alanoğlu, 2017, s. 175; Alptekin, 1992a, s. 45-46). Bölgeye başlayan Türkmen akımlarının ardından ilk olarak Çubuk Bey, Philaretos'un elinde olan Palu, Arapgir, Çemişgezek ve Harput çevresini ele geçirerek Çubukoğulları Beyliği'ni kurmuştur (Bezer, 1997, s. 81-83). Belek Gazi, Çubukoğlu Muhammed'in 1112 yılında vefat etmesiyle Ahlatşah'ın elinden kurtularak hapisten çıkmıştır. Bunun ardından, El-Cezire'deki Türkmen birlikleriyle Harput'a gelerek Palu ve çevresini ele geçirmiştir. Palu ve çevresindeki bu yerler Çemişgezek, Dersim ve Mazgirt'tir. Beyliğin merkezini oluşturan Harput ve Hanzit'in, başlangıçta bölgeye yapılan ilk harekâtın dışında kaldığı görülmektedir (Bezer, 1997, s. 89; Alptekin, 1992 b, s. 402).

Belek, kısa sürede egemenlik sahasını Mengücüklü arazisine ve Yukarı Fırat Havzası'na kadar genişletmek amacıyla harekete geçmiş, ayrıca nüfuzunu Malatya civarına kadar yaymıştır. Malatya hâkimi I. Kılıç Arslan'ın oğullarından Tuğrul Arslan henüz küçük yaşta olduğu için yönetimi annesi Ayşe Hatun ve İl-Arslan Melikliği yürütüyordu. Danişmendlilerin saldırıları nedeniyle dirençleri kırılan Ayşe Hatun, kahramanlığı ve zekâsıyla ünlü olan Belek'in yanına, Palu'ya gitmiştir. 1113 yılında, Malatya Sultanı Kılıç Arslan'ın dul eşi, Palu Kalesi'nde bulunan Belek'in yanına gelerek ona şu sözleri söylemiştir; "*Sultan defalarca sizi methederek dedi ki: "Var olan Türk emirleri içerisinde Belek derecesinde akıllı ve kudretli bir kimse yoktur. Ben de beni ve çocuklarımı adınızla korumanızı istiyorum.*" Bu sözlerden sonra Belek, Ayşe Hatun ile Palu Kalesi'nde evlenmiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 351; Erdem, 2018, s. 199; Bezer, 1997, s. 89-91). 1113 yılında, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın dul eşi Ayşe

Hatun ile Palu Kalesi'nde evlenmesi sonucunda Belek, Elbistan'a kadar olan bölgeyi idaresi altına almıştır (Çelik, 2021, s. 529).

Artukluların İslâm dünyasında ses getiren ve haklı şöhretini kanıtlayan bir olay, Belek b. Behram'ın Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile yaptığı savaşta onu ve Birecik senyörünü esir almasıyla yaşandı. Belek, ardından Gerger Kalesi'ne yürüyerek Gerger hâkimi Michael'i yenmiş ve Haçlılara karşı ikinci bir başarı elde etmiştir. Bu savaşta da Kudüs Kralı II. Boudouin esir alındı. Belek, tüm esirleri Harput Kalesi'ne hapsetti. Tüm Hristiyan dünyasında şok etkisi yaratan bu durum, Urfa ve Kudüs krallıklarının tehdit altında olduğunu gösteriyordu (Abu'l Farac, 1950, c. II, s. 357-358; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 485). Emir Belek Joselin ve Galeran'ı Harput Kalesi'nde yer alan zindana, şövalyeleri de Palu Kalesi zindanlarına hapsettirmiştir (Çelik, 2021, s. 533).

Belek Gazi'nin vefatının ardından Artukluların bir bölümü Palu ve Harput'ta diğer bölümü ise Mardin ve çevresinde varlığını devam ettirmiştir. Mardin Artuklu Emir'i İlgazi'nin kardeşi Süleyman Palu ve Harput'un idaresini ele geçirmiştir. Süleyman'ın vefatıyla Palu ve Harput Hısn-ı Keyfa"daki Artukoğulları Emir'i Davud'un eline geçti. Davud hırslı bir kişiliğe sahipti. Zaman zaman Timurtaş'la mücadele etmiştir. Timurtaş, Palu ve Harput Kalelerinde bulunan haçlı esirlerini 10.000 dinar karşılığında serbest bırakmıştır. Davud'un vefatıyla Harput ve Palu'da Fahrettin Karaarslan dönemi başlamıştır. Fahretttin Karaarslan Palu'da bulunan Gerger Ermenilerini cezalandırmış ve Frankları temizlemiştir. Fahrettin Karaarslan'dan sonra yerine geçen Nureddin Mehmed zamanında Selahaddin Eyyubi, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgelerine seferler yapmıştır. Nureddin Mehmed, Eyyubilere tabi olmuştur. Bu durum bölgede yaklaşık 50 yıl sürecek Eyyubi hâkimiyeti yaşanmasının başlangıcı olmuştur. Bu dönemlerde Eyyubilerle Anadolu Selçukluları arasında çatışmalar yaşanmıştır Fahrettin Karaarslan'ın ardından iki oğlundan biri olan İmadeddin Ebubekir Palu Bey'i olmuştur. Sonrasında Harput'u ele geçiren İmameddin Ebubekir adına para bastırmıştır. 1205 tarihinde İmameddin Ebubekir vefat edince yerine Nizameddin İbrahim geçmiştir. XII. yy. itibariyle Harput Artuklu hanedanları Anadolu Selçuklularını tanımışlardır. Bu dönemde Nasırüddin Mahmud'la Harput hâkimiyeti için mücadeleyle geçmiştir. Son Artuklu hükümdarı Nureddin Artukşah olmuş, bu dönemde Harput Artukluları, Selçuklular, Eyyubiler ve Harzemliler gibi

devletlerin çatıştığı alanın merkezinde kalmış varlığını devam ettirememiştir. 1243 Kösedağ Savaşı sonrasında Moğolların Anadolu Selçuklularını yenmesiyle bölgede Moğol egemenliği başlamıştır. Moğol egemenliği ardından yerini İlhanlı egemenliğine bırakmıştır (Yapıcı, 2004, s. 34-38; Alptekin, 1992a, s. 46-51; Siracoğlu, 2022, s. 4-5; Ünal, 1989, s. 14-19).

Akkoyunluların hâkimiyeti için Amid'in kuzeyde Erzurum, güneyden Urfa ve Mardin çizgi hattında göç yolları üzerindeki Palu ve Ergani'yi eline geçirmesi coğrafi ve stratejik zorunluluktu. 1300 yıllarında, İlhanlı veziri Reşidüddin Palu'nun o dönemlerde Moğol valisine yazmış olduğu mektupta, tüccar kervanlarını acımasız Hani Kürtlerinden korumak için Palu Kalesi'ne ve hendeğine iyi bakılması gerektiğini bildirerek, Palu Kalesi'nin stratejik önemini işaret etmiştir (Alanoğlu, 2017, s. 176).

XV. yy.'ın sonuna kadar Akkoyunluların Palu hakimiyeti devam etmiş. Akkoyunluların güç kaybettiği son zamanlarında Mirdasî Aşireti'nden olan Cemşid Bey, Palu Kalesi ve civarlarını eline geçirmiştir. 1507 tarihinde Maraş ve Diyarbekir civarında Safevi hakimiyeti başlayacaktı. 1515 tarihine kadar Safeviler Palu'ya hâkim oldu. Çaldıran Savaşı'nı takip eden süreçte Cemşid Bey, İdris-i Bidlisî ve Osmanlı'nın yardımıyla Safevileri Palu'dan çıkarmış ve idareyi ele almıştır (Siracoğlu, 2022, s. 5).

Evliya Çelebi, XVII. yy. 'da Palu'yu ziyaret etmiş ve Palu Kalesi gözlemlerini paylaşmıştır. Çelebi; *"Sağlam Kahkaha Kalesi, Palu Kalesi, Dayanıklı Sur…. Murat Nehri kıyısında Kahkaha Kalesi'ne eşit göklere başını uzatmış bir taştan yapı küçük bir kale fakat bir yönden havalesi olmadığından zaptı zordur. Timur dahi burdan geçerken bu kaleyi görmezden gelip geçmiştir. Kalede bir camii, mahzenler, cephane, sarnıçlar, Murat Nehri'ne inen kayalarda gizlenmiş bir su yolu, sağlam bir kapısı, burçları ve bedenler duvarları vardır. Palu varoşunda 1000 kadar bakımlı toprak damlı evleri vardır. Batısında Ergani ve Eğil konaktır. Harput kuzeyde menzildir. Diyarbakır kıblesinde iki menzildir. Palu Kalesi sırtında, bağın ardında İrem bağı'na benzer bir köyü vardır…"* şeklinde ifade eder (Çelebi, 2006, c. III/I, s. 307-308).

Cemşid Bey, 120 yaşında vefat etmiş, toplam 60 yıl Palu'ya hükümdarlık yapmıştır. Araştırmalara göre, son Palu Beyi ise Süleyman Bey'dir. Tanzimat dönemine kadar Cemşid Bey oğulları ve torunları tarafından yurtluk-ocaklık-hükümet şeklinde idare edilen beylik 1839 Tanzimat Fermanı ile sona ermiştir. Tanzimat

Fermanı'nın ardından Palu Beyliği'ne son verilmiş ve burayı Osmanlı merkezi yönetiminden gönderilen yöneticiler idare etmiştir (Balaban, 2018, s. 133; Alanoğlu, 2017, s. 330-340).

Palu, XIX, yy.'ın ilk dönemlerinde önce Diyarbekire, 1846 tarihinde Harput'a daha sonra 1867 tarihinde yeniden Diyarbekire, Cumhuriyet döneminde Elâzığ'a bağlanmıştır (Taşkın, 2018, s. 74). Palu, 1901 tarihinde Mazgirt, Nazımiye ve Çarsancağ'ın bağlı olduğu İl olarak kurulmuş fakat sonra ilçeye çevrilmiştir. 1925 tarihinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu etkileyen Şeyh Said olaylarında Palu, Cumhuriyet idaresi tarafından adeta kenara itilmiştir (Siracoğlu, 2022, s. 5).

Çarşıbaşı olan mevkide kurulan Palu, 1928 ve 1941 tarihlerinde çıkan yangınlarda burada bulunan esnaf ve tüccarların dükkânları ve iş hanları çok feci şekilde zarar görmüştür. 1941 yangınından sonra halk Çarşıbaşı mevkiinden Palu Kalesi'nin batısında yer alan Zeve adı verilen mevkiiye yerleşmiştir (Balaban, 2018, s. 134-135).

3.1.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Doğal bir kaya kütlesi üzerinde kurulan Palu Kalesi, var olan sur duvarları izinden kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu topoğrafik plan özelliğine sahiptir (Çiz. 16). Palu Kalesi'nin topoğrafik planı ve yapılan araştırmalara göre tespit edilen yapılar günümüze kadar kısmen gelebilmiştir. Buna göre; üç adet kaya mezarı, Urartu Kralı Menua yazıtı, basamaklı tünel, Murat Nehri'ne inen basamaklar, harçsız sur duvarları, sur temel yatakları, kaya işaretleri, kaya ambarı kalıntısı, sarnıç ve kutsal alan, Artuklu Sarayı olduğu düşünülen yapı ve hangi medeniyete ait olduğu tespit edilemeyen yapılar grubundan oluşmaktadır (Yapıcı, 2004, s. 180-190; Danık ve Yapıcı, 2007, s. 23).

Çevreye hâkim, sarp ve korunaklı bir yapıya sahip olan Palu Kalesi'nin giriş bölümü batı yönünden sağlanmaktadır (Foto. 76). Kale girişinde batı yönünden itibaren sur duvarları ve temel yatakları görülmektedir (Foto. 77-78). Kalenin kuzey yönü alt kısmında ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş kaya tüneli görülmektedir. Bu tünele sonradan yapılmış demir merdivenlerle çıkılmaktadır (Foto. 79). Tünel giriş çapı yaklaşık olarak 1.50 x 2.10 m. galerinin içinde yer alan tünel 3.50 m. genişliğe 22.50 m. uzunluğa ve yaklaşık 3 m. yüksekliğe sahiptir. Basamaklı girişi olan tünel

kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır (Foto. 80-81). Basamaklar doğuya doğru gider dik bir şekilde aşağı iner ve kuzeybatı noktasında çıkış olmadan sona erer (Can, 2025, s. 11).

Kale'nin kuzeybatı yönü uç kısmında sarp kayalığın ucunda dikine dikdörtgen formlu ana kayanın sıyrılarak oluşturulduğu Kral Menua kitabesi (810-786/5) yer almaktadır. Çivi yazılı Menua kitabesi ana kayanın iç bölümü yaklaşık 3.40 x 1.50 m. ebatlarında kazınarak 30 cm. derinlikte dikine dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır (Foto. 82-83). Yazıt dikine dikdörtgen nişin içerisinde yukarıda 28, alt tarafta 7 satır olmak üzere iki bölüm olarak yazılmıştır (Danışmaz, 2018a, s. 170). Menua kitabesi günümüze kadar yapısı bozulmadan ulaşmıştır.

Menua kitabesinin hemen doğu yönünde ana kaya üzerinde Menua kitabesine benzer şekilde bir yapı bulunmaktadır. Yerden yüksekliği yaklaşık 1.5 m. ve 1 m. genişliğe sahip kapıya benzer bir yapıdır (Foto. 84). Bu yapının simgesel işlevi dışında bir nevi giriş işlevi olduğunu düşündürmektedir. Menua kitabesinin bulunduğu bölge aşağıda sarp kayalık alan, bu kapı, kaya işaretleri kutsal alan ve törene ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Bu yönüyle Analıkız ve Yeşilalıç gibi yazıtlı ya da yazıtsız anıtsal nişlerle, Küçük Çağdarış, Harput ve Pertek'te bulunan kapıların önlerindeki tapınım alanlarıyla benzer özelliktedir (Katar, 2018, s. 109).

Menua yazıtından sonra ulaşması zor olan kayalık dönemeçte üç adet kaya mezarı tespit edilmiştir. Menua yazıtından itibaren sol hizadan başlayan dar yol üzerinde peş peşe üç adet kaya mezarından ilk ikisi yan yanadır (Foto. 85). Üçüncü kaya mezarı yani topoğrafik plana göre III no'lu mezar diğerlerinden ayrı yaklaşık 25-30 m. mesafede daha alçak bir alandadır. Üçüncü kaya mezarı ilk iki mezar yapısından farklı bir yapıdadır. Öncelikle bir ana oda ve bu odanın arkasında bulunan bir odadan oluşur. Bu mezardan odasına kuzeyinde bulunan yaklaşık 1 m. olan kapıdan girilir (Foto. 86). Ana oda yaklaşık olarak 3.10 x 3.40 m. ölçülerindedir (Çiz. 17). Bu odanın duvarlarında doğuda ve batıda ikişer adet fazla derinlik arz etmeyen nişler yer alır (Foto. 87-88). Ana odanın güneyinde yer alan arka odaya girişin yer aldığı duvarda yine kare formlu fazla derin olmayan bir niş daha yer alır. Güney yönünde bulunan duvarda bulunan nişte çok sayıda haç işareti bulunmaktadır (Foto. 89). Arkada bulunan

odaya 1.40 m ölçülerinde dikdörtgen formlu bir kapıyla girilir (Foto. 90). Bu oda oldukça küçük ölçekli bir odadır (Foto. 91) (Danışmaz, 2018a, s. 174).

Kalenin kuzey yönündeki kayaların oyularak oluşturulduğu taşcı işaretleri yer alır. İlk kaya üzerinde üç farklı işaret bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi oval formlu, farklı büyüklüktedir. Üçüncüsü ise daha büyük ebatta L şeklindedir. İkinci kaya üzerinde yaklaşık 3.60 m. boyutunda çift yönlü kanala benzer bir kaya işareti bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar, bu işaretlerin Urartu Krallığı'nın yayılım alanlarında görüldüğünü göstermektedir. Van Gölü Havzası'nda; Van Kalesi Çavuştepe, Y. Anzaf, Edremit, Karasu Havzası'nda; Pekeriç, Kuzeybatı İran'da Kuh-i Sambil, Aşağı Murat Havzası'nda: Palu ve Bahçecik; Yukarı Murat Havzası'nda: Atabindi alanlarında benzer kaya işaretleri belirlenmiştir (Çiz. 18-19) (Foto. 92) (Danışmaz, 2018b, s. 195-196; Can, 2025, s. 18-19).

Kale'nin güney yönünde içi net ve belirgin bir şekilde oyulmuş bir kaya kütlesi yer alır. Bu kütlenin erzak koymak için kullanıldığı kaya ambarı olduğu düşünülmektedir (Foto. 93) (Katar, 2018, s. 109).

Kalenin güneybatısında kayalık arazide dar ağızlı bir girişi olan ikinci bir tünel yer alır. Tünel yaklaşık 6 m. sonra kapanmıştır. Tünelin alt seviyesinden itibaren Murat Nehri'ne inen basamaklar bulunsa da tünelin tam olarak bitirilmediği görülmektedir (Foto. 94) (Katar, 2018, s. 109).

Kalede iki adet farklı tipte sarnıç yapısı bulunmaktadır. İlk I no'lu sarnıç kalenin güneybatı yönünde dar bir girişi olan yapı dikdörtgen plan formundadır (Çiz. 20) (Foto. 95). Yapı üst örtüsü beşik tonozludur. Yapının kalın duvarlarla çevrili doğu cephesi, içten beton harçla sıvanmış olup dış yüzeyde moloz taş kullanılmıştır. İç mekânda beton harç tercih edilmiş olmasına rağmen, üst örtü toprakla kaplanmıştır. Güney cephesi duvarında, kaş kemerle geçilen bir su haznesi vardır (Foto.96-97). Kaş kemerin üzeri beton harçla sıvanmış sıvaların yer yer dökülmüş olmasından dolayı kemerde tuğla malzemenin kullanıldığı görülmektedir. Sarnıcın güneybatı köşesinde ise dikkat çekici bir künk detayı bulunmaktadır (Foto. 98) (Can, 2025, s. 21).

II no'lu sarnıç, Kalenin Murat Köprüsü'ne bakan güney yönünde yer almaktadır. Yapı yaklaşık 15x 5x 8 m. ebatlarında dikdörtgen planlıdır. Üst örtüsü beşik tonozlu olan yapının üstü toprakla kapatılmış, duvarlarında moloztaş

kullanılmıştır. Üst örtüde tam ortada bir havalandırma deliği bulunur. Yapının batıdan kemerli bir girişi mevcuttur. İçten yapı toprakla sıvanmış duvarlarda moloztaş kullanılmıştır (Foto. 99) (Çiz. 21). Kalelerde kullanılan sarnıçlar aynı zamanda zindan olarak kullanılmıştır. Palu Kalesi'nde bulunan bu sarnıçların zindan yapısı olduğu düşünülmektedir. Harput Kalesi Urartu sarnıçları da Orta Çağ'da zindan olarak kullanılmıştır (Parlak, 2003, s. 58).

Kalenin güney yönünde Murat Nehri'ne inen kaya basamaklarının doğrudan nehre indiği görülmektedir. Batı yönündeki basamaklar ise merdiveni andırır (Foto.100-101) (Yapıcı, 2004, s. 184).

Palu Kalesi'nin güney eteklerinde Murat Nehri'ne bakan yamaçta, Orta Çağ yazarlarının ve birçok araştırmacının belirttiği Artuklu Sarayı olduğu işaret edilen yapı bulunmaktadır. Yapı günümüze kısmen gelebilmiştir (Foto. 102). Kaynaklara göre, Belek Gazi ile Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'ın dul eşi Ayşe Hatun'un düğünün yapıldığı saray olarak belirtilmiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 351).

Palu Kalesi çevresinde Bizans, Selçuklu, Artuklu ve Osmanlı dönemi yapılarını oldukça yoğun olarak görmekteyiz.

Yapım tarihi Romalılara uzanan tarihi Palu Köprüsü Murat Nehri üzerinde bulunmaktadır. Yapının, Bizans ve Artuklu dönemlerinde onarıldığı bilinmektedir (Foto. 103). Palu Kalesi altında Çarşıbaşı Mahallesi'nde bulunan Bizans dönemine ait kilise kare planlı kubbeli yapısı ve figürlü süslemeleriyle kısmen günümüze kadar gelmiştir (Foto. 104-105). Alacalı Mescid (Kanlı Mescid) Selçuklu dönemi yapı; kare planlı, üst örtüsü sivri külahlı, iki renkli taş işlemeleriyle dikkat çekmektedir (Foto. 106). Palu Çarşıbaşı Mahallesi'nde bulunan Küçük Camii klasik Osmanlı dönemi mimari özelliğini yansıtmaktadır. Minaresinde kesme taş kullanılmış olan yapı tek kubbeli dikdörtgen plan özelliği göstermektedir. Yapı günümüze kısmen gelebilmiştir (Foto. 107). Tez konumuzun mescidler kısmında detaylı bir biçimde ele aldığımız Artuklu dönemine ait olan Kındik Mescidi, Aşağı Mahalle Murat Nehri kenarında bulunmakta, dikdörtgen planlı iki bölümlü yapısıyla günümüze kadar kısmen gelmiştir. Yapının sütunlu kemerleri dikkat çekmektedir (Foto. 108). Palu için oldukça önemli bir şahsiyet olan Cemşid Bey adını taşıyan Külliye, camii, türbe ve medreseden oluşmaktadır (Foto. 109). (Yapıcı, 2004, 191-198; Danık ve Yapıcı, 2007, s. 23-25).

1900'lü yıllarda Palu Kalesi çevresindeki yerleşimin kalenin eteklerinde olduğu arşiv fotoğraflarından görebilmekteyiz (Foto. 110).

3.1.2.4. Süsleme Özellikleri

Palu Kalesi'nde Urartu dönemi taşçı işaretleri, Menua Kitabesi ve III no'lu mezar odasında bulunan haç işaretleri dışında herhangi bir süsleme izine rastlanmamıştır.

3.2. SARNIÇ/ZİNDAN

3.2.1. Harput İç Kale Artuklu Sarnıcı/Zindan

3.2.1.1. Yeri

Harput İç Kale, tarihi Kale Mahallesi'nde, bulunan Kale Camii'nin kuzeybatı yönünde yer almaktadır. Sarnıç/Zindan yapısı Kale Mahallesi'nde, ana caddeye açılan koridorun arka kısmında bulunan bir yer altı yapısıdır (Çiz. 22) (Foto.111).

3.2.1.2. Tarihçesi

M.Ö. VIII. ve VII. yy.'da Urartu Krallığı'nın simgeleri olan yapılar yüzyılın ilk dönemlerinde, krallığın sınır bölgelerinde inşa edilerek Elazığ/Palu, Hasankale/ Pasinler, Erzincan/Altıntepe, Kayalıdere ve Verahram gibi daha küçük boyutlu kentlere benzeyen eyaletlere de aktarılmıştır. Elazığ çevresinde bulunan birçok kale, şişe biçimli çukurlar/sarnıçlar, kaya basamakları, tek odalı kaya mezarları, basamaklı tüneller ve sur temel yatakları gibi kalıtlara dayanarak Urartu dönemine tarihlenmiştir (Köroğlu, 2022, s. 227-228).

Harput İç Kale içerisinde yer alan sarnıç/zindan yapısının yapım tarihi M.Ö. IX. yy. Urartulara kadar uzanmaktadır. Urartuların kuruldukları yüzyıl göz önüne alınarak, Asurlar gibi güçlü rakipleri nedeniyle sürekli olarak istila tehditliyle karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle hâkimiyet alanlarında savunma yapılarına önem vererek oluşturdukları ihtişamlı kale yapıları içerisinde, sağlam surları yanı sıra ihtiyaçları doğrultusunda, tapınma alanları, kurban kesim yerleri, sarnıçlar, kaya mezarları, savunma hendekleri gibi birçok alan inşa etmişlerdir. Harput İç Kale çevresinde yer alan Palu, Kaleköy/Mazgirt ve Genefik vb. Kalelerinde yer alan benzer

sarnıç yapılarıyla Urartu dönemi örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sarnıç/Zindan yapısı olarak kullanılan alan kalenin su ihtiyaçlarını karşıladığı gibi aynı zamanda erzak depolama, cephanelik, sığınma amacı ve esirlerin hapsedildiği bir mekân olarak kullanılmıştır (Ayman, 2013, s. 328-359; Akurgal, 2005, s. 247-248). Urartu hâkimiyeti sonrasında bölgede Persler, Romalılar, Bizans ve Arap hâkimiyeti dönemlerinde çeşitli evreler geçiren Harput İç Kale'de göze çarpan baskın etki XI. yy. Artuklular döneminde yaşanmıştır. Artuklular ile Türk kent kimliği kazanan Harput'ta İç Kale askeri bir üs olarak kullanılmış aynı zamanda yöneticilerin ikamet ettiği güvenli bir alan olarak değerlendirilmiştir. Artuklu yöneticiler İç Kale içerisinde hem yeni yapılar inşa etmişler hem de eski yapıları restore etmişlerdir (Parlak, 2003, s. 32; Çakmak, 2006, s. 138-140: Ardıçoğlu, 1964, s. 5-60). Harput Artuklularının hâkimiyet dönemi göz önüne alındığında, Orta Çağ'ın en kritik süreci olan Bizans/Haçlı saldırılarının yaşandığı aralığı kapsamaktadır. 1092 tarihinde Selçuklu devleti veziri Nizamülk ve Sultan Melikşâh'ın suikast sonucunda hayatlarını kaybetmeleri sonucunda kargaşa ve idare boşluğu meydana gelmiştir. Doğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye bölgesinde atabeylikler ve Türkmen beylikleri arasında güç yarışı başlamıştır. 1095 tarihinde, Papa II. Urbanus önderliğinde Clermont Konsili'nde yapılan çağrıyla, tüm Avrupa Türk-İslâm dünyasına karşı Haçlı Seferleri'ni başlatmıştır (Demirkent, 1997, s. 1-10; Çelik, 2021, s. 525-526). XII. yy.'ın ilk dönemlerinde Haçlılar ile olan mücadelede Anadolu ve Suriye'de üstün başarılar göstermiş İslam dünyasında kahramanlaşmış olan Artuk'un torunu Nûrüddevle Belek Gazi'dir. Belek, Çubukoğlu Mehmet'in ölümünün ardından Harput bölgesine gelerek Palu'yu emaret merkezi yapmıştır. Malatya hâkimi Tuğrul Arslan'ın annesi Ayşe hanımla Palu'da evlenmesi sonucunda siyasi anlamda oldukça güç kazanmıştır. 1115 tarihinde Harput'u alan Belek bölgenin en güçlü emiri olmuştur (Erdem, 2018, s. 197-199; Abu'l Farac, 1950, II, s. 350-351). 1122 tarihinde Belek, amcası İlgazi ile birlikte Halep'te bulunan Zerdanâ Kalesi'ni kuşatarak burada Kral II. Baudouin komutasındaki askerlerle çatışmıştır. Kudüs'e dönmek üzere yola çıkan Baudouin'i takip ederek Suruç yakınlarında Joscelin ve yaklaşık 25 şövalyeyi esir almıştır. Esirleri Harput Kalesi'ndeki sarnıç/zindana hapsettirmiştir. Gerger hâkimi olan Mihael, Belek'ten korkması nedeniyle Kudüs Kralı Baudouin'e haber vererek şehri devretmek istediğini bildirmiştir. Kudüs Kralı Baudoin Gerger yakınlarında karargâh kurduğu sırada

Belek'in ani baskınıyla telef olmuştur. Belek Kral Baudouin ve askerlerini Joscelin yanına Harput Kalesi'nde bulunan zindana göndermiştir (Foto. 112). Emir Belek'in kaleden ayrılmasını fırsat bilen Boudin, Ermenilerin de desteğiyle zindandan kaçtı ve Harput Kalesini ele geçirdi. Belek Harput'a ulaşarak Boudin'i tekrar yakaladı ve Harran zindanına hapsetti. Artuklu döneminde Harput İç Kale sarnıcı, zindan olarak kullanımıyla XII. yy.'ın çok önemli tarihi olaylarıyla ün kazanmıştır. Artuklu dönemine ait bu sarnıç-zindan yapısını, Orta Çağ'ın en ünlü tarihçilerinden Abu'l Farac mağara olarak nitelendirmiştir. Haçlıların en önemli lider ve şövalyelerini eline geçirerek Palu ve Harput Kalesi'nde bulunan zindanlara hapseden Belek'e Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından "Gazi" unvanı verilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 468-469; Abu'Farac, 1950, II, s. 358; Demirkent, 1997, s. 93; Çelik, 2021, s. 525-533).

XVII. yy.'da Harput'u ziyaret eden Evliya Çelebi Harput İç Kale'de; 1000 kadar bakımlı evleri, camii, su sarnıçları, erzak ambarları, cephaneliklerden, sağlam şahi toplarından bahseder. Çelebi'nin gözlemlerinden İç Kale'de sarnıç/zindan yapısının bu dönemde de kullanıldığını anlıyoruz (Çelebi, 2006, III/I, s. 301).

Harput İç Kalede bulunan sarnıç yapısı, Urartulardan Osmanlılara kadar farklı dönemlerde çeşitli işlevler üstlenerek hem su sarnıcı hem de zindan olarak kullanılmıştır. Osmanlı döneminde sarnıç, zindan olarak kullanılmaya devam edilen yapı, XIX. yy.'da Sultan Abdülmecit zamanında, halk arasında çıkan rivayetler nedeniyle taş ve toprak doldurularak kapatılmıştır (Sevin vd., 2011, s. 229-237).

Harput Kalesi'nde yer alan bu sarnıçla ilgili genç bir kız efsanesi halk arasında dile getirilmektedir[8].

[8]*Harput Kalesi'nin yöre halkında nasıl bir sağlamlık algısı yarattığına işaret eden bir başka efsane de yine kalede var olduğu kabul edilen dehlizler ve kıyametle ilgilidir. Söylenceye göre kalenin dehlizlerinden birindeki hazinelerin ortasında güzeller güzeli bir kız yaşar. Büyülenmiş olduğu için bir altın taht üzerinde sürekli uyuyan bu kız senede bir gözlerini açar ve şu soruları sorar:*

"Süt Kale yıkıldı mı?"

"Katırlar yavruladı mı?"

"Dere hamamının yerinde yeller esiyor mu?"

Rivayete göre bu kız soruları sorduktan sonra yeniden uykuya dalar. Bu sorulardaki olaylar gerçekleştiğinde dünyanın sonunun geleceğine ve kıyametin kopacağına olan inanç tamdır. Bu söylence o kadar yaygındır ki yöre halkı arasında zaman zaman bu kızın sesini duyanlar olduğu bile konuşulur. Bu hikayenin de yöre halkının zihnindeki güçlü Harput Kalesi imgesiyle doğrudan ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ya, Süt Kale olsa olsa kıyamet koptuğu zaman yıkılacaktır. (https://turkishmuseums.com/) Erişim Tarihi: 04.05. 2025.

1900'lü yıllarda Harput ve çevresini ziyaret eden Lehmann Haupt, Harput'un kayalık arazisi üzerinde yükselen Orta Çağ kalesi dikkatini çekmiştir. Lehmann, bu ihtişamlı kalenin tarih boyunca birçok efsaneye konu olduğunu ve bilhassa Haçlı Seferleri zamanında bazı Avrupalı kral ve şövalyelerin burada esir tutulduğunu ifade etmiştir. Bu esaret ve sonrasında yaşanmış kurtuluş öyküleri, yerli halk arasında hâlâ anlatılan efsaneler arasında yerini korumaktadır. Ayrıca Harput İç Kalesi'ni, "*Batı-Keldani"* ya da Hitit tarzında bir kaya kalesi olarak tanımlar. Bu yapıyı Harput'a özgü olarak tanımlanan bir özellik daha barındırdığını, yalnızca dar bir merdiven boşluğuyla ulaşılabilen, tamamen yer altına inşa edilmiş kubbeli ve oval odalardan oluşan bir dizi mekân sistemi olarak tanımlar. Kalenin altındaki yeraltı odaları, sadece askeri savunmaya değil, muhtemelen sığınak veya depo işlevlerine de hizmet etmiş olabilir. Bu yapılar, aynı zamanda su temini gibi yaşamsal işlevlere de hizmet etmiştir. Bu bağlamda, kaleden kaya içine oyulmuş su tünelleri dikkat çeker. Bu tünellerin izine, kalenin altında konumlanan ve doğrudan kaya kütlesine yaslanan eski bir kilisede de rastlanmıştır. Yerel halk, buradan kaleye kadar uzanan gizli bir geçidin bulunduğunu, bu geçidin de doğrudan kilisedeki eski hazinelik bölümüne bağlandığını ifade etmiştir (Haupt, 1910, s. 476-477; Parlak, 2003, s. 37-39). Lehmann, gözlemlerinde detaylı bir şekilde sarnıç/zindan yapısını, değerlendirmiş ve önemine vurgu yapmıştır. Eski bir kilise yapısı olarak bahsettiği yapı kalenin doğu sırtlarına yaslanmış durumda inşa edilmiş olan Meryem Ana Kilisesi'dir.

Harput İç Kale Sarnıç/Zindan yapısı, 2007 yılında yapılan Prof. Dr. Veli Sevin danışmanlığında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır (Sevin vd., 2011, s. 220).

2014 yılında Harput İç Kale kazıları Prof. Dr. İsmail Aytaç başkanlığında yeniden başlatılmıştır. Bu dönemde, sarnıcın içinin temizlenmesi ve havalandırma bölümlerinin ve basamaklarının restorasyonu sonucunda yapının turizme kazandırılması amacıyla çalışmalar yapılmış ve ziyarete açılmıştır (Aytaç, 2018 b, s. 321-323; Aytaç, 2017 c, s. 569).

3.2.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Artuklu sarnıc/zindanı, ilk haliyle Kale Camii karşısında kuzey-güney yönünde yer altında gömülmüş bir vaziyette bulunmuştur. Harput İç Kale'nin gerek kitabe gerekse kalede yapılan kazılarda çıkan eserlerden ve yapıda 4 farklı işçilik izlerinin

görülmesi Artuklu, Dulkadiroğlu ve Akkoyunlu dönemlerinde onarımlar geçirdiğini ispatlar (Sevin vd., 2011, s. 220-222).

Yapı plan özelliğine göre, ana kayadan aşağıya doğru kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır (Çiz. 23). Kapı girişinden itibaren yaklaşık 1.20 m. genişliğinde olan eşiğinde kaba taş bloklar ve Horasan harcı kullanılmıştır. Kapı yüksekliği yaklaşık 1.80 m. 'dir. Giriş bölümünün dar bir yapıya sahip olması sonradan zindana çevrilmesi nedeniyle güvenlik nedeniyle olduğunu düşündürmektedir (Foto. 113-115). Basamaklarla inilen zindan yapısında aşağı kuzey yönüne doğru derinleşmektedir. Zindana inilen tünel yaklaşık olarak 95 cm.-1 m. genişliğe, 1.60-80 m. arasında tünel gidişine göre yer yer değişen yüksekliğe sahiptir. Basamaklar yaklaşık 50-55 cm. genişliğe, yüksekliği ise 27-30 cm. sahiptir. Yaklaşık 105 basamakla inilen zindan 36 m. derinliğe sahiptir (Foto. 116-118). Tünelin girişinden sonra ileride yaklaşık üçte birlik bölümünden (takriben 8-10. basamak) sonra havalandırma bacası ve tonozlu mekân bulunur. Bu bölümde tuğla işçilik göze çarpar. Bu kısım yapılan restorasyonlarla yukarıda görünür hale getirilmiştir (Çiz. 24) (Foto. 119-120). Bu noktadan sonra tünel ileride alçalmaya başlar batıya meyil vererek dönüş başlar (Foto. 121). Yapının duvarlarında kandil yuvaları (çıralık) bölümleri de mevcuttur (Foto. 122). Kıvrılarak derinleşen tünelin sonunda mağara bölümü karşımıza çıkmaktadır (Foto. 123). Doğal kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş zindan, yaklaşık 3.60 ila 4.00 m. genişlikte, 3 m. yüksekliktedir (Foto. 124). Zindanın kuzey ucunda dip bölümünde 3 bölümlü su haznesi bulunmaktadır. Bu üç bölümlü su haznesi birbirinden farklı boyutlarda yan yanadır. Bu üç hazneye basamaklarla inilmektedir (Foto. 125). Zindana indiğimiz 05. 07. 2024 tarihinde dışarıdaki sıcaklık 38°c olmasına rağmen içeride ölçtüğümüz sıcaklığın 12°c olduğunu gözlemledik. Bundan dolayı bu sarnıcın soğuk hava deposu, tahıl ve erzak saklama işlevinin de olduğu düşünülebilir. Sarnıç suları yağmur sularının sızıntı şeklinde bu bölümde birikmesi sonucu toplanmaktadır. Ayrıca ana kayadan sızan sular yerden kaynayarak bu haznelerde toplanmaktadır.

Sarnıç/zindan yapısında bulunan iki ışıklık Osmanlı dönemlerinde toprak doldurularak kapatılmıştır. 2007-2009 yıllarında Prof. Dr. Veli Sevin danışmanlığında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan sarnıç/zindan yapısında 2 adet ışıklık olduğu tespit edilmiştir (Sevin vd., 2011, s. 223-226). 2014 yılında Prof. Dr. İsmail Aytaç

dönemindeki kazılarda ışıklıklardan (havalandırma boşluğu) birisi ortaya çıkarılmış ve daha sonra restorasyonu yapılmıştır. 2016 yılında sarnıç/zindan tamamen açılmış, su depolama işlevi yanı sıra gıdaların saklanması için soğuk hava deposu olarak da kullanılmış olabileceği tespit edilmiştir. Havalandırma boşluğunda temizlik çalışmaları yapılmış ve üzeri güvenlik açısından saç örtüyle kaplanmıştır (Aytaç, 2018 b, s. 321-323).

3.3. SARAYLAR

3.3.1. Harput Artuklu Sarayı

3.3.1.1. Yeri

Harput İç Kale Artuklu Sarayı, Elazığ ili Harput Mahallesi'nde, Harput İç Kalesi'nin kuzey uç noktasında yer almaktadır. Saray, İç Kale surlarına bitişik bir biçimde inşa edilmiştir. Günümüzde saray kalıntıları, İç Kale'nin kuzeydoğu köşe noktasında görülebilmektedir (Çiz. 25) (Foto. 126).

3.3.1.2. Tarihçesi

Harput İç Kale'de kuzey sur duvarlarının bulunduğu yerde olan Artuklu Sarayı, inşasında kullanılan malzeme ve tekniğin yardımıyla XIII. yy.'ın ilk dönemlerini işaret eden Artuklu yapısı olarak tanımlanmaktadır (Balaban, 2008, s. 34-35). Günümüze kadar "Harput İç Kale Artuklu Sarayı" hakkında yeterli ve kapsamlı bir çalışma yapılmamış olup bir sivil mimarı yapısı olduğu kabul edilmektedir (Danık ve Balaban, 2004, s. 58).

Ara Altun, yapı hakkında çok fazla detaylı bilgi vermeden, kaledeki Artuklu faaliyetlerine değinerek 1205 tarihini işaret eder. Nizameddin İbrahim burcunda yer alan kitabede bu dönemde kaleye yapılan onarımları göstermektedir. Altun, bu yüksek burcun karşısında birkaç katın zayıf olarak görüldüğünü ve alt kattaki mazgal pencerelerden ifadesini kullanarak burada bir köşk yapısının olabileceğinin altını çizmektedir (Altun, 1978, s. 236).

Artuklu Beyliği döneminde (1113-1234), Harput önemli bir idari ve kültürel merkez haline gelmiştir. Bu dönemde inşa edilen Artuklu Sarayı, beyliğin yönetim

merkezi olarak kullanılmıştır. Sarayın inşası, Nizameddin İbrahim dönemine (1203 yılı civarı) tarihlendirilmektedir (Danık, 2001a, s. 30-31, 50).

Ardıçoğlu, Nizameddin İbrahim Bey döneminde, Harput İç Kale'de büyük tamiratlar yapıldığını ve bu tamirlere ait kitabelerin 14 blok halinde batı duvarları üzerinde Dabaz Pınarı mevkiindeki varlığına işaret etmiştir. Kale Hamamı'nın bulunduğu mevkiye bakan büyük burç duvarları Nizameddin İbrahim Bey'in dönemine aittir. Yüksek kısım olarak bahsettiği birkaç katlı ikamete uygun iki katlı gayet güzel taşlarla abidevi köşk olarak yapılmıştır. Bu kısımda Feth Ahmet Taşı bloklar kullanılmıştır. Harput İç Kale'de farklı dönemlere ait Akkoyunlu ve Dulkadirli yapıları gibi alelade yapılmamış daha inceliklidir (Ardıçoğlu, 1964, s. 50-52).

Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nde bu yapı için; "*seçkin saraylardan kalede Münzirzade Sarayı ve Kösezade Sarayı"* tanımını kullanmaktadır (Çelebi, 2006, III/I, s. 302). Tarihsel kaynaklarda saraya dair doğrudan tanımlar sınırlı olsa da Çelebi'nin ifadesinden halkın bu yapıyı dönem içinde köşk ya da konak olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Çelebi'nin kastettiği bu tanımlama Balakgazi Parkı'nın bulunduğu mevkide Kayabaşı'nda bulunan büyük evler halk tarafından hala bu şekilde tanımlanmaktadır (Danık ve Balaban, 2004, s. 58).

Lehmann-Haupt, Harput'a yaptığı seyahatte kente yaklaşırken, özellikle coğrafi çevrenin dramatik yapısından etkilenmiştir. "*Subarnak Uçurumu'ndan"* bakıldığında, Harput'un kalesi ile şehrin sol tarafında kalan kısmı birlikte görünmektedir. Burada kaleden aşağıda, Synamud adlı köy yer almaktadır. Harput'un çevresini tanımlarken, doğrudan "r*essamın fırçasından çıkmış gibi etkileyici bir kayalık kale*" betimlemesiyle, Harput Kalesi, onun ifadesiyle, *"Batı-Keldani temelleri"* üzerine kurulmuş Orta Çağ'dan kalma bir yapıdır. Lehmann, "*Subarnak Uçurumu*" olarak tarif ettiği yer birçok araştırmacı tarafından kalede bulunan saray yapısı olarak düşünülmektedir (Haupt, 1910, s. 473, Balaban, 2008, s. 35). Sarayın yer aldığı bölgenin Lehman "*Subarnak Uçurumu"* olarak adlandırılması ve halk söylemlerinde Kızlar Kulesi ile özdeşleştirilmesi, yapının kültürel hafızada sembolik bir önem kazandığını ortaya koymaktadır. Hâlbuki Kızlar Kulesi'nin bir savunma kulesi olduğu plan özelliklerinden anlaşılmaktadır (Danık ve Balaban, s. 58).

Harput İç kale Artuklu Saray'ı yapısı, ilk kez kapsamlı bir şekilde, Ertuğrul Danık tarafından araştırılmış ve değerlendirilmiştir (Danık, 2001a, s. 50-51). Prof. Dr. İsmail Aytaç'ın danışmanlığında 2014-2017 yılları arasında yürütülen kazılarda Artuklu saray önü açmalarında çok önemli veriler elde edilmiştir. Elde edilen verilere göre Artuklu Saray önü kazılarında mutfak bölümü, tandırlar, sırlı ve sırsız seramik ürünler, Bizans, Artuklu, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait sikkeler, çeşitli günlük eşyalar, ok uçları vb. bir çok envanterlik eser tespit edilmiştir. Sonuç olarak Artuklu Saray önü kazıları bu bölümün saray dâhilinde Osmanlı dönemine kadar kullanıma açık olduğunu ispatlamaktadır (Aytaç, 2017b, s. 196-198; Aytaç, 2019, s. 573-574).

3.3.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Harput İç Kale Artuklu Sarayı'nın plan özelliği, Harput İç Kale'nin kuzey uç noktasına bitişik, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bir düzenlemeye sahiptir. Yapının, kale surları ile bağlantılı olarak inşa edilmesi, savunma unsurlarını ön planda tutan bir yapı olduğunu gösterir (Foto. 127).

Giriş bölümünde, yüksek tutulmuş olan kemerli bir açıklık ve girişin her iki yanında beşik tonoz örtülü simetrik odalar bulunmaktadır. Bu simetrik düzen, Artuklu mimarisinin üslubuyla örtüşmektedir. Ayrıca yapının ikinci katında açık seyir teras bölümünün varlığı, savunma ve gözlem işlevini bir arada üstlenmiştir (Foto. 128). Yapı merkezi eyvan ve ona bağlı yan mekânlardan meydana gelen iki ana bölümden oluşmaktadır. Dikdörtgen planlı ana eyvan yan mekânlardan daha çok dışarıya taşma yapar. Bu ana eyvanın batısında bu mekânın yarısı kadar iki yan mekân ve ana eyvanın doğusunda bir yan mekân vardır. Ana eyvan iki pencere açıklığı ile aydınlanır. Burada giriş yuvarlak kemerli ve yüksek tutulmuştur. Yan mekânlar ise kuzeyde birer adet pencere ile aydınlanır. Tüm mekânların üzeri beşik tonozla örtülüdür (Çiz. 26.) (Foto. 129-131). Eyvanın her iki yanındaki odalarda farklı seviyelerde tonoz izleri mevcuttur; bu izler, üst kata dair yapı izlerinin varlığını kanıtlar niteliktedir (Foto. 132). Üst katın güney yönünde dışta belirgin hatıl yuvaları ikinci kata geçişi ya da burada bir balkonun varlığını kanıtlar (Foto. 133). Ana eyvanın sağında ve solunda yer alan bölümde temel ve tonoz izleri yapıya sonraki dönemlerde ekleme yapıldığını göstermektedir (Foto. 134). Yapıda dikkat çeken başka bir unsur ana eyvanın doğusunda yer alan duvar izidir.

Bu duvar izi burada farklı bir mekânın varlığına işaret eder (Foto. 135). Ana eyvan, Harput Artuklu Sarayı'nın mekânsal organizasyonunda merkezî bir konumda yer alır. Yapı, plan özelliğine göre ana eyvanın her iki yanında yan mekânlar bulunması, bu noktaların yönetim ve konaklama mekânları olduğunu düşündürmektedir. Mimaride kullanılan taş örgü tekniği, Artuklu mimarisinin karakteristik bir özelliğidir. Beşik tonozlar, iç mekânlarda yapıyı hem taşıyıcı hem de estetik bir unsur olarak destekler niteliktedir. Sarayın planı, mimari kompozisyonu ile Artuklu Beyliği'nin yönetim ve kültürel özelliğini yansıtmaktadır (Danık ve Balaban, 2004, s. 58-60; Balaban, 2008, s. 34-35).

3.3.2. Palu Artuklu Sarayı

3.3.3.1. Yeri

Palu Artuklu Sarayı, Elazığ'ın Palu İlçesi'nde bulunan Palu Kalesi'nin Murat Nehri'ne bakan yamaçlarında, yaklaşık olarak güneydoğu yönünde kalenin yukarı sırtlarında yer almaktadır (Çiz. 27). Artuklu Sarayı, Palu Kalesi'nde Yukarı Kale'yi Aşağı Kale'den ayıran Urartu dönemine ait teras duvarlarının üst kısmında konumlanmıştır (Foto. 136).

3.3.3.2. Tarihçesi

Bugünkü Elazığ İli'nin Palu İlçesi'nde bulunan Palu Kalesi, Demir Çağ'ın orta zamanlarında Urartu Krallığı'nın batı seferlerinde stratejik açıdan yüksek öneme sahip bir askeri karakol özelliğine sahipti. Palu Kalesi'nde bulunan kaya mezarları, tüneller, kaya işaretleri, temel yatakları, Menua dönemine ait olan çivi yazılı kitabe, kalenin ilk sahiplerinin Urartular olduğunu kanıtlamaktadır (Danışmaz, 2024, s. 131-161).

Palu Kalesi konumu itibariyle sarp ve dik kayalık bir arazi üzerinde olması, ayrıca güney kısmında bulunan Murat Nehri'nin cazip özellikleri stratejik yönünü güçlendirmiştir. Bu nedenle kale, Urartulardan İskitlere, Makedonyalılardan Bizans ve Romalılara, Müslüman Araplar ve birçok farklı medeniyet arasında el değiştirmiştir (Yapıcı, 2007, s. 6-8).

Palu ve çevresi, tarih boyunca Balu, Balauos, Bula, Palakhohorid, Palahorid, Romanopolis, Romunapolis gibi birçok farklı isimle anılmıştır. İlk Türk hâkimiyet

dönemlerinde Balu, Balauos adlarıyla anıldığı düşünülmektedir (Danık ve Yapıcı, 2007, s. 18-19).

Palu'da Artuklu hâkimiyeti Belek Gazi ile başlamaktadır. Belek, Çubukoğlu Muhammed'in 1112 yılında vefat etmesiyle Ahlatşah'ın elinden kurtularak hapisten çıkmıştır. Bunun ardından, El-Cezire'deki Türkmen birlikleriyle Harput'a gelerek Palu ve çevresini ele geçirmiştir. Palu ve çevresindeki bu yerler Çemişgezek, Dersim ve Mazgirt'tir. Beyliğin merkezini oluşturan Harput ve Hanzit'in, başlangıçta bölgeye yapılan ilk harekâtın dışında kaldığı görülmektedir (Bezer, 1997, s. 89; Alptekin, 1992b, s. 402).

Belek, kısa sürede egemenlik sahasını Mengücüklü arazisine ve Yukarı Fırat Havzası'na kadar genişletmek amacıyla harekete geçmiş, ayrıca nüfuzunu Malatya civarına kadar yaymıştır. Malatya hâkimi I. Kılıç Arslan'ın oğullarından Tuğrul Arslan henüz küçük yaşta olduğu için yönetimi annesi Ayşe Hatun ve İl-Arslan Melikliği yürütüyordu. Danişmendlilerin saldırıları nedeniyle dirençleri kırılan Ayşe Hatun, kahramanlığı ve zekâsıyla ünlü olan Belek'in yanına, Palu'ya gitmiştir. 1113 yılında, Malatya Sultanı Kılıç Arslan'ın dul eşi, Palu Kalesi'nde bulunan Belek'in yanına gelerek ona şu sözleri söylemiştir: "*Sultan defalarca sizi methederek dedi ki: "Var olan Türk emirleri içerisinde Belek derecesinde akıllı ve kudretli bir kimse yoktur. Ben de beni ve çocuklarımı adınızla korumanızı istiyorum.*" Bu sözlerden sonra Belek, Ayşe Hatun ile Palu Kalesi'nde evlenmiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 351; Erdem, 2018, s. 199; Bezer, 1997, s. 89-91). 1113 yılında, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın dul eşi Ayşe Hatun ile Palu Kalesi'nde evlenmesi sonucunda Belek, Elbistan'a kadar olan bölgeyi idaresi altına almıştır (Çelik, 2021, s. 529).

Artukluların İslâm dünyasında ses getiren ve haklı şöhretini kanıtlayan bir olay, Belek b. Behram'ın Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile yaptığı savaşta onu ve Birecik senyörünü esir almasıyla yaşandı. Belek, ardından Gerger Kalesi'ne yürüyerek Gerger hâkimi Michael'i yenmiş ve Haçlılara karşı ikinci bir başarı elde etmiştir. Bu savaşta da Kudüs Kralı II. Boudouin esir alındı. Belek, tüm esirleri Harput Kalesi'ne hapsetti. Tüm Hristiyan dünyasında şok etkisi yaratan bu durum, Urfa ve Kudüs krallıklarının tehdit altında olduğunu gösteriyordu (Abu'l Farac, 1950, c. II, s. 357-358; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 485). Emir Belek Joselin ve Galeran'ı Harput Kalesi'nde

yer alan zindana, şövalyeleri de Palu Kalesi zindanlarına hapsettirmiştir (Çelik, 2021, s. 533).

Belek Gazi'nin vefatının ardından Artukluların bir bölümü Palu ve Harput'ta diğer bölümü ise Mardin ve çevresinde varlığını devam ettirmiştir. Mardin Artuklu Emir'i İlgazi'nin kardeşi Süleyman Palu ve Harput'un idaresini ele geçirmiştir. Süleyman'ın vefatıyla Palu ve Harput Hısn-ı Keyfa"daki Artukoğulları Emir'i Davud'un eline geçti. Davud hırslı bir kişiliğe sahipti. Zaman zaman Timurtaş'la mücadele etmiştir. Timurtaş, Palu ve Harput Kalelerinde bulunan haçlı esirlerini 10.000 dinar karşılığında serbest bırakmıştır. Davud'un vefatıyla Harput ve Palu'da Fahrettin Karaarslan dönemi başlamıştır. Fahretttin Karaarslan Palu'da bulunan Gerger Ermenilerini cezalandırmış ve Frankları temizlemiştir. Fahrettin Karaarslan'dan sonra yerine geçen Nureddin Mehmed zamanında Selahaddin Eyyubi, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgelerine seferler yapmıştır. Nureddin Mehmed, Eyyubilere tabi olmuştur. Bu durum bölgede yaklaşık 50 yıl sürecek Eyyubi hâkimiyeti yaşanmasının başlangıcı olmuştur. Bu dönemlerde Eyyubilerle Anadolu Selçukluları arasında çatışmalar yaşanmıştır Fahrettin Karaarslan'ın ardından iki oğlundan biri olan İmadeddin Ebubekir Palu Bey'i olmuştur. Sonrasında Harput'u ele geçiren İmameddin Ebubekir adına para bastırmıştır. 1205 tarihinde İmameddin Ebubekir vefat edince yerine Nizameddin İbrahim geçmiştir. XII. yy. itibariyle Harput Artuklu hanedanları Anadolu Selçuklularını tanımışlardır. Bu dönemde Nasırüddin Mahmud'la Harput hâkimiyeti için mücadeleyle geçmiştir. Son Artuklu hükümdarı Nureddin Artukşah olmuş, bu dönemde Harput Artukluları, Selçuklular, Eyyubiler ve Harzemliler gibi devletlerin çatıştığı alanın merkezinde kalmış varlığını devam ettirememiştir (Yapıcı, 2004, s. 34-38; Alptekin, 1992a, s. 46-51; Siracoğlu, 2022, s. 4-5; Ünal, 1989, s. 14-19).

Orta Çağ'da Palu Kalesi, Malatya Ovası, Kömürhan ve Hanzit üzerinden Murat Nehri boyunca uzanan önemli yol güzergâhlarına hâkim konumuyla Artuklular açısından hem askeri hem de yönetim merkezi olarak büyük stratejik öneme sahipti. Bu yol Hısn-ı Ziyad ve Arsamosata gibi Orta Çağ'ın en stratejik iki merkezini birbirine bağlamaktaydı. Artuklular döneminde Belek Gazi, Harput ve çevresinde Palu'yu beyliğin merkezi olarak seçmiştir. Bu nedenle kalede bir saray inşasını gerekli kılan;

yönetici sınıfın ikamet etmesi, idari faaliyetlerin yürütülmesi ve bölge kontrolünün sağlanması açısından zorunlu bir ihtiyaç nedeni olmalıdır (Yapıcı, 2006, s. 7-8).

Palu Artuklu Sarayı hakkındaki bilgilere şimdiye kadar kalede yapılan yüzey araştırmaları ve yaptığımız araştırmalar neticesinde ulaşmış bulunmaktayız (Danık, 2006a, s. 230-231).

İlk olarak Orta Çağ yazarlarından Abu'l Farac'ın eserinde değindiği Belek Gazi ve Ayşe Hatun'un düğünlerinin yapıldığı kale olarak tanımlamasını yaptığı saray yapısı bu yapının Palu Kalesi içerisinde yer alan bir Artuklu dönemi sarayı olabileceğini düşündürmektedir. Abu'l Farac'ın verdiği bu bilgi, yapının dönemin yönetici elit kısmına ait prestijli bir mimari unsur olduğunu desteklemektedir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 351).

Söz konusu olan Palu Artuklu Sarayı hakkında yapılan bir diğer önemli araştırma; Fırat Havzası yüzey araştırma ekibi tarafından yapılan değerlendirmelerdir. Bu değerlendirmeye göre; bu yapı kale içinde, olasılıkla saray ya da köşk yapısı olarak kullanılmış olmalıdır. Bu durumda Balak Gazi'nin düğününe ev sahipliği yapmıştır ifadesi rapora eklenmiştir (Fırat Havzası Palu Araştırma Ekibi, 2006, s. 37).

Fırat Havzası Palu Yüzey Araştırma Ekibi'nin yaptığı değerlendirmeler ve tarihî kaynaklar Palu Artuklu Sarayı hakkında bilimsel bir kanıt olarak önem taşımaktadır. Yapının kapsamlı bilimsel değerlendirmelerinin yapılması adına detaylı arkeolojik kazı ve değerlendirmelere ihtiyaç duyulmaktadır (Fırat Havzası Palu Araştırma Ekibi, 2006, s. 36-39; Danık, 2006b, s. 13). Bu nedenle tarafımızca gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, mekânsal incelemeler ve tarihsel kaynak değerlendirmeleri; yapının mimari özelliklerini tanımlama ve Artuklu dönemine ait saray yapı tipolojisi ile karşılaştırma açısından özgün bir katkı sunmaktadır.

3.3.3.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Artuklu Sarayı Palu Kalesi'nde, Yukarı Kale'yi Aşağı Kale'den ayıran Urartu dönemine ait teras duvarlarının üst kısmında konumlanmıştır. Palu Kalesi'nin Murat Nehri'ne hâkim üst yamacında yer alan yapı, kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen plan özelliğine sahiptir (Foto. 137). Yapı plan özelliğine göre iki bölüm halindedir. Yapıya giriş güneybatı köşede yer alan yaklaşık 1.5 m. kemerli açıklıktan sağlanmaktadır

(Foto. 138). İlk girişten sonra girişin kuzeyine doğru devam eden bu bölüm yaklaşık 6x6 m. ebatlarındadır (Foto. 139-140). Kuzey yönünde devam eden bu bölüm bir destek kemerinin ardından kapıyla kesilir (Foto. 141). Bu noktada iki bölüme ayrılır. 1. kısımdaki doğu hizadaki açıklıktan kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlı ana mekâna ulaşılır. Ana mekân yaklaşık olarak, 12x6 m. ebatlarındadır. Duvar kalınlıkları yaklaşık 60-80 cm.'dir. Yapı, kuzey-güney doğrultusunda duvarlara eş mesafeli olarak atılmış kemerlerin taşıdığı tonoz ile örtülüdür (Foto. 142-145). Yapının güney cephesine açılmış 3 adet pencere açıklığı mevcuttur. Pencere açıklıkları yaklaşık 0.8 x 1.2 m. ebatlarındadır (Foto. 146). Yapıda moloztaş ve horasan harcı kullanılmıştır. Yapı, dıştan ise düz dam ile örtülüdür (Çiz. 28) (Foto. 147).

Yapıya ait herhangi bir kitabe metni olmamakla birlikte malzeme ve plan özellikleri yönüyle XI. yy. aralığını kapsayan Artuklu dönemi yapılarıyla uyumludur.

3.4. CAMİLER

3.4.1. Harput Ulu Camii

3.4.1.1. Yeri

Elazığ İli, merkez Harput Camii Kebir/Ulu Camii Mahallesi, Harput Kalesi'ne giden yolun güneyinde, Nizameddin Caddesi üzerinde yer almaktadır (Foto. 148-149).

3.4.1.2. Tarihçesi

Kaynaklarda; "Ulu Camii" (Aslanapa, 1991, s. 9; Uluçam, 2012, s. 102; Bakırer, 2000, s. 257; Durukan, 1999, s. 305; Altun, 1978, s. 27; Sunguroğlu, 2013, I, s. 332), "Cami-i Muazzam" ve "Cami-i Azam" (Ünal, 1989, s. 208), "Cami'-i Kebir" (Uzun, 2014, s. 30; Ünal, 1989, s. 208; Sunguroğlu, 2013, I, s. 332; Çakar ve Uzun, 2017, s. 54) halk arasında "Eğri Minareli Camii[9]" olarak bilinir.

[9] *Halk arasında anlatılan efsaneye göre; "Harput Ulu Cami'nin eğik minaresi ile yanında bulunan yaklaşık 120 yaşındaki eğik dut ağacı efsanesi dikkat çekiyor. Efsaneye göre minarenin ve ağacın bir Kadir Gecesi secde ettiği ve o şekilde kaldığı anlatılıyor. Harput'la ilgili birçok efsanenin olduğunu belirten F.Ü Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi ve kalenin Kazı Başkanı Prof. Dr. İsmail Aytaç, "Ejderha Taşı ve Süt Kalesi efsanesi vardı. Bir diğer ise Ulu Cami minare ve dutla ilgili efsanelerdir. Efsaneye göre Kadir Gecesi'nde kalkan bir şahıs minarenin eğilip kalktığını görüyor. Sabah kalktığında da eğri olarak kaldığını ifade ediyor. Normalde bu yapılar düzgün yapılır ama zaman içerisinde çeşitli sebeplerle bu tür yıpranmalar oluyor. Tarihi*

Orta Çağ Türk mimarisinin çok önemli bir yapısı olan Harput Ulu Camii inşa tarihi ve banisi hakkında günümüze kadar birçok araştırma yapılmıştır. Bu konuda çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. A. Durukan, Ulu Camii hakkındaki ilk ve en geniş araştırmayı Berchem ve daha sonra Fransız asıllı bir mimar olan A. Gabriel tarafından 1940 yılında yapıldığını ifade etmektedir. Gabriel (Gabriel, 2022, s. 220-222, 277) ve Berchem yapının avlu kemeri üzerinde bulunan kitabesinden hareketle yapıyı Artukoğullarının hükümdarı Fahreddin Karaarslan dönemi 561 H./1165-66 M. yılına tarihlendirmektedir. Durukan'a göre; yapıya ait olduğu düşünülen minberindeki kitabelerden hareketle 1087 tarihinde Harput'a hâkim olan Çubukoğulları dönemine tarihlendirse de Fahrettin Karaarslan dönemine ait kitabenin yapıdaki varlığı yapının Artuklu döneminde ekleme ve tamir geçirdiğini göstermektedir (Durukan, 1999, s. 305-312; Ardıçoğlu, 1964, s. 45).

Araştırmacılardan M. Zeki Oral'ın 1967 yılında yayınladığı eserinde; yapının tarihini H. 541/ M. 1145–46 yılları ve yapının kitabesini vergi kitabesi olarak tanımlamaktadır. Kitabede geçen Fahrettin Karaarslan'ın "…vergiler kaldırılmasını emretti" ifadesi bazı araştırmacılar tarafından inşa kitabesi olarak değerlendirilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Artuklu yapılarında gördüğümüz bu tip vergi kitabelerinde inşa kitabesi olarak genelleme yapılmıştır. Harput Ulu Camii avlu kemeri arasında yer alan kitabe mermer bir levha üzerine kazınarak yazılmıştır. İslami kitabelerden farklı olarak kabartma şeklinde yazılmamıştır. Kûfî yazı karakterinin sade bir şekliyle yazılmıştır. Roma ve Bizans dönemi eserlerinde bulunan kitabelerin mühürlü harflerine benzer bir şekildedir. Oral'a göre; Karaarslan'ın ferman niteliğinde bu kitabeyi yazdırmasının sebebini; ilk olarak Karaarslan'ın cülusu tarihi 541 olarak kabul edilmektedir. Haçlılara karşı kazanılan başarılar ve fetih nedeniyle olmalıdır (Oral, 1967, s. 141-145; Aşan, 1987, s. 29; Bakırer, 1980, s. 375-376).

Ömür Bakırer, Afif Özmen ve Nurettin Ardıçoğlu cami avlusunun kuzey kemerinde yer alan Kûfî yazılı on bir satırlık kitabede, Artuklu Hükümdarı Fahrettin Karaarslan dönemine ait farklı tarihlerin (539–562 H./1148–1174 M., 561 H./1165–1166 M., 551 H./1156–1157 M.) okunduğunu, ancak yapının tarihçesi konusunda

kaynaklarda minarenin ne zaman eğri olduğuna dair arşiv kaynaklarında bilgi bulamadık." dedi. (https://www.elazighaberajansi.com/egik-minare-efsanesi/, 13.05. 2025).

farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmektedir (Bakırer, 2000, s. 123; Özmen, 1965, s. 4; Ardıçoğlu, 1964, s. 45).

Harput Ulu Camii kitabesi, banisi, tanıtımı, minberi, mihrapları, hakkında en kapsamlı çalışmaları yapan Ara Altun, yapının Artukluların hâkimiyet dönemindeki karışıklıkların yaşandığı dönemde inşa edildiğini ve bugünkü durumuna yaklaşan şeklinin de XII. yy.'ın ilk yarısında oluştuğunu ifade eder. Altun, yapıyı 1144-1167/ 551H. 1165-66/ 1155-1156 yılları arasını kapsayan Fahrettin Karaarslan dönemine tarihlendirir. Berchem ve Sauvaget tarafından ortaya atılan avlu kitabesinde yer alan "biinşaiye" kelimesinin M. Zeki Oral tarafından yapılan tespit ve tarihlendirmelerle netlik kazandığını ifade eder. Altun, kitabe tespitleri konusunda Oral'a katılmaktadır (Altun, 1978, s. 29-30; Altun, 1973, s. 83-84).

Harput Ulu Camii hakkında son dönemlerin en kapsamlı araştırması E. Danık tarafından yapılmıştır. 1997-1998 yıllarında yapılan çalışmaya göre; minare işçiliğindeki düzen, avlu vergi kitabesi, mimari özellikleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Danık, Harput İç Kale araştırmalarında tespit edilen taşçı işaretlerini işaret ederek, Ulu Camii avlusundaki payede yer alan işaretlerle uyumlu olduğunu ifade eder. Danık, bu nedenle yapıyı, XIII. yy. ilk çeyreği Artuklu dönemi ile tarihlendirir. Aynur Durukan'ın tespitlerine katılarak yapının ilk dönemleri Çubukoğulları olmakla birlikte büyük oranda Artuklu döneminde geçirdiği onarım ve eklemelerle bugünkü şeklini aldığını ifade etmektedir (Danık, 1999b, s. 71). Danık, kent mirasını Bizans'tan yeni devralan Çubukoğullarının henüz fetih süreci tamamlanmadan ve kentteki Türk iskânının yerleşmediği kısa bir dönemde İç Kale dışına böylesine önemli bir yapı yapma düşüncesinde olamayacaklarını ifade etmektedir. Danık, yapıyı 1144-1167 yılları arasını kapsayan Fahrettin Karaarslan Artuklu dönemi ile tarihlendirmektedir (Danık, 2001a, s. 38; Danık ve Balaban, 2004, s. 44).

XVII. yy.'ın ortalarında Harput'u ziyaret eden Evliya Çelebi Ulu Camii'yi görmüş ve değerlendirmiştir. Çelebi, "*oldukça büyük bir camii, medresesi vardır. Eski sanatlı bir minaresi ve duaların kabul edildiği bir secde edilen mekândır"* şeklinde tarif eder (Çelebi, 2006, III/I, s. 302).

Harput Ulu Camii'ne ait ilk kitabe, batı cephenin giriş kapısı üzerinde yer almaktadır. Kitabe, 38x0.32 m. ve 0.35x0.26 m. ebatlarında (Şimşek, 2010, s. 39)

kemer alınlığında bitişik iki mermer bloktan meydana gelen onarım kitabesidir (Foto. 150-151). Bu kitabede Osmanlı döneminde Ali Bey tarafından Ulu Camii'nin onarıldığı yazmaktadır. Kitabede tarih belirtilmemiştir (Arslan, 2017, s. 442).

Kitabe Metni 1:

(V.B.M. Arşivi).

1. olur müyesser.....
2. makbul eyleyub dari bakaya.....
3. bakaya mezra-i dünyada .....
4. ..harabe muşrif olmasın……
5. ila(ali) ruzi el kıyam anıldıkça hayr ile adı
6. .....
7. bu alamettir.....
8. .....
9. ola makbul.....adı

1. Bihamdillah.....
2. vefasız olduğun fehm eyleyen bu dari faninin
3. hadis fahri alem ekmel edub o zatı baki
4. ulu cami keşafzade ali beyk edub ihya
5. .....
6. muhabbeti ehli ulum ehli takva olduğundandır
7. ulu caminin derununda .....bir mahal içre
8. huda makbul ede vere berati lutfedub
9. kapanmaz ol kişinin defter ameli hayri kim

Okunuşu:

Birinci Bölüm

1. Bihamdilillah (Allah'ın izniyle).

2. Vefasız olduğun fehm eyleyen (anlamak) bu dari faninin(fani dünyanın insanları)

3. Hadis fahri alem (Hz. Muhammed (hadis söyleyen alemlerin ulusu) ekmel edup(büyük ,mükemmel) o zatı baki(sonsuz kılan)

4. Ulu cami keşafzade ali bey ihya(iyileştirmek) edup (etti)

5 .....okunamadı

6. Muhabbeti ehli ulum(ilim sahibi) ehli takva (edeb sahibi, Allah korkusundan doğru yola adayan kimse) olduğundandır

7. Ulu cami derununda (içinde) bir mahal (yer) içre (içinde)

8. Hüda (Allah) makbul (kabul) ede vere berati (izni) lutfedup

Allah rızası için yapılan işin hayrı isteniyor gibi bir anlam içeriyor.

9. Kapanmaz ol kişinin defter ameli hayrı kim (kim bu hayrı onarımı) yaparsa sevabı iyilik defteri kapanmasın

İkinci Bölüm

Dua Bölümü:

1. Olur müyesser .... (kolay olsun)

2. Makbul (kabul) eyleyub (etsin) dari bakaya(dünyada kalanlar)

3. Bakaya mezra-i (ekilen yer) dünyada (dünyada yapılan işler)….

4 ..... Harabe (yapı, cami) müşrif olmasın (yıkılmaya yüz tutmak)

5. İla ruzi el kıyam anıldıkça (kıyamete kadar anıldıkça ayakta kalsın)

6.....

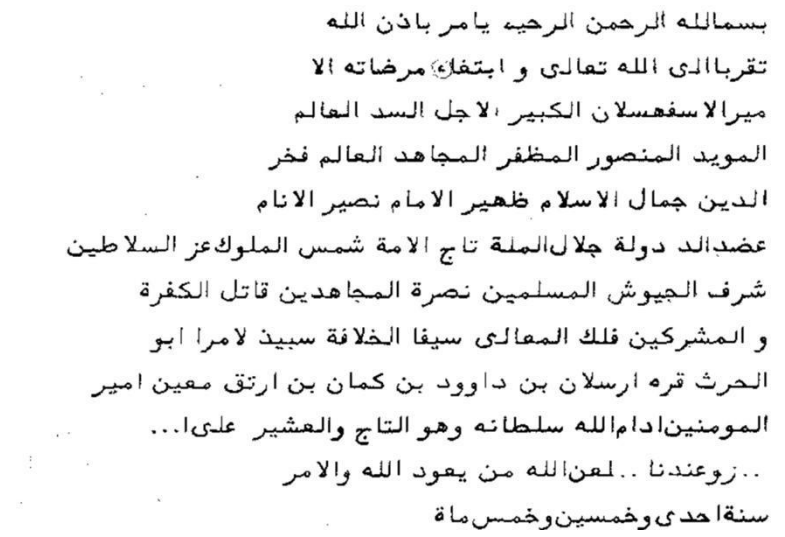
7. Bu alamettir(işarettir).....

8. …….

9.. Ola makbul (kabul).....adı.....(V.B.M. Arşivi)

Harput Ulu Camii ikinci kitabesi Camii iç avlusu kuzey kemerleri arasında, üst bölümde gömülü olarak mermer üzerine 0.50 x 0.35 m. (Şimşek, 2010, s. 37) ebatlarında kufi hatla yazılmış kitabedir (Foto. 152-154).

Kitabe Metni 2:

بسمالله الرحمن الرحيم يامر باذن الله
تقربالى الله تعالى و ابتغاء مرضاته الا
ميرالاسفهسلان الكبير الاجل السد العالم
الموید المنصور المظفر المجاهد العالم فخر
الدين جمال الاسلام ظهير الامام نصير الانام
عضدالد دولة جلال الملة تاج الامة شمس الملوكعز السلاطين
شرف الجيوش المسلمين نصرة المجاهدين قاتل الكفرة
و المشركين فلك المعالى سيفا الخلافة سبيذ لامرا ابو
الحرث قره ارسلان بن داوود بن كمان بن ارتق معين امير
المومنين ادام الله سلطانه وهو التاج والعشير على...
..زوعندنا ..لعن الله من يعود الله والامر
سنة احدى وخمسين وخمس ماة

(V. B. M. Arşivi).

Okunuşu:

"Bismillahirrahmanirrahim ya'miru biiznillahi

tekarrüben ila'llahi taala ve ibtigae mardatihu illa,

mir'u ill-isfahsalani el-kebir, el-eclu, es'seyidu, el-alimi,

el-mevdidu, el-mev'idu, el-mansur, el-muzafferu, el-mücahidu, el-alimu fahr-

eddin cemal, illa selamu zahir'ul-imam, nasur'ul-enami

adud'ud-devleti celal'ul milleti tac'ül-ümmeti Şems'ül-muülükü izzu'l selatin,

şerefü'l- cüyuş'ül-muslimin nusret'ül-mücahidin katül'ül kefereti

ve'l müşrikin felek'ül-meali seyf'ül-hilafetü sebizu illa mara ebu

el-haris Kara Arslan bin Davud bin Sekman bin Artuk muinu emir

el-mü'minin adem'ullahi sultanehu ve huva et'tac ve'l aşir ala(……)

ve indena (… ...) leane'l-lahu men yaudu'llahe ve'1-amiru

senete ihda ve hamsin ve hamsemie" (V. B. M. Arşivi).

Anlamı:

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Şerefli bey, büyük ve yenilmez kumandan, adaletli, efendi, Hak tarafından teyid olunmuş, savaşçı, bilgin, dinin iftihar ettiği, İslam'ın güzeli, imamın zahiri, halkın yardımcısı, devletin bazusu, milletin cebli, ümmetin tacı, padişahların güneşi, sultanların azizi, Müslüman askerlerinin

şerefi, yükseklikler seması, hilafetin kılıncı, beylerin efendisi, ziraatçilerin babası, Emir ül mü'minin yardımcısı Artuk oğlu, Sekman oğlu, Davud oğlu, Kara Arslan - Allah Sultanlığını devamlı kılsın- Yüce Allah'a yakın olmak ve rızasını elde etmek, aynı zamanda şehrin emniyeti için aciz kimselerden baç, öşür, tartılan ve başka ölçü ile satılan şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emretti. Bunu iade edenlere Allah lanet eylesin (Bu ferman) beş yüz elli bir yılında yazıldı" (V.B.M. Arşivi).

Ahşap oyma tekniği ile yapılan Harput Ulu Camii minberi üzerinde yer alan kitabeleri, süslemeleri, inci dizili bordürleri, palmetleri, kıvrık dalları ile dikkat çekmektedir. Minberin süslemelerinde Orta Asya sanatı etkisi vardır. Bu süslemeler, kapı kanatlarında, sövelerde, yan aynalıklarda, korkuluklarda yer alır (Oral, 1962, s. 23- 25; Aşan, 1987, s. 29-32).

Minberin uzunluğu 2. 28 m. kapı genişliği 0. 77 x 2. 08 m. ölçülerindedir. Bu ölçüleriyle Aandolu Selçuklu dönemi minberleri içerisinde en küçük ebatlı minberdir (Kurtişoğlu, 2015, s. 81). Önceleri Harput Ulu Camii'nde bulunan minber sonraları sırasıyla Sara Hatun Camii ve son olarak da Kurşunlu Camii'ne nakledilmiştir (Uzun, 2014, s. 32). Kurşunlu Camii'nde Kültür Bakanlığı tarafından restorasyon çalışmaları nedeniyle minber burada koruma altına alınmıştır. Minber'de ahşap malzeme olması dolayısıyla, uzmanlardan aldığımız bilgilere göre yer yer bozulma ve dökülme nedeniyle de fotoğraf çekimine izin verilmemiştir (Foto. 155).

Minber çift kanatlı olan kapılarında yer alan madalyon içleri kıvrık dallarla süslenmiştir. Madalyonun alt ve üstünde üçgen motifi yer alır. Bu madalyon alt ve üstünde yazı kuşağı yer alır (Foto. 156) 1-6 numaralı kitabeler minberin bu bölümünde yer almaktadır).

1) Kapı sağ kanadı yukarıda yer alan kitabe

Kitabe Metni:

قراها نزهة للناظرين (Aşan, 1987, s.33).

Okunuşu: Feraha nüzhet li-l-nazareyn

Çevirisi: "On'da okuyanlar, seyredenler için huzur ve ferahlık vardır". (Oral, 1962, s. 35).

2) Kanadın altında yer alan kitabe

Kitabe Metni:

2 — ادخلوها بسلام آمنين (Oral, 2006, s. 35).

Okunuşu: Üdhuluha biselamin aminiyn (Kuran-ı Kerim Sure 15, Ayet 46)

Çevirisi: “Onlara selametle ve emin olduğunuz halde giriniz”

(Aşan, 1987, s.33).

3) Kapı sol kanadı yukarıda yer alan kitabe

Kitabe Metni:

- بالها مدرسة قد جليت (Aşan, 1987, s. 33).

Okunuşu: Bilha medreset kadd celiyyet.

Çevirisi: “Bu Camii’nin yanında bir medrese yapıldı” (Oral, 2006, s. 35).

4) Kapı Kanadının altında yer alan kitabe

Kitabe Metni:

كتب السعد على ابوابها

(Arslan, 2017, s. 444).

Okunuşu: Ketebe es- Sa’d Ali ebvabha .

Çevirisi: “Minber kapıları üzerindeki yazıları Sa’d yazdı (Oral, 2006, s. 35).

Bu kitabelerin etrafında, sekiz kollu yıldız motifinin oluşturduğu bordür yer alır. Tacında ise 24 dilim halinde Güneş motifi ve altında tarih H. 582 yazmaktadır.

5) Kapı sövesi sol tarafı aşağıdan yukarı doğru yazılan kitabe

Kitabe Metni:

شهد الله انه لااله الا هو و الملائكة والوا العلم بالقسط لا اله الا

(Aşan, 1987, s. 33).

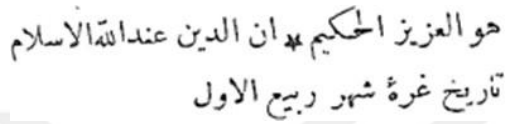
Okunuşu:

Şehidallahü ennehü la ilahe illa hu, velmelaiketü ve ulul'ilm, kaamen bilkıst, la ilahe illa (Kuran-ı Kerim, Sure 3/Ayet 18, son iki kelimesi dışında)

Çevirisi: "Allah şahit, melekler şahit, ilim sahipleri şahit ki O'ndan başka tapacak yoktur. O her an hakkaniyet ile kaimdir" (Durukan, 1999, s. 309).

6) Kapı sövesi sağ tarafı yukarıdan aşağı doğru yazılan kitabe

Kitabe Metni:

(Oral, 2006, s. 35).

Okunuşu:

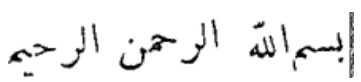
hû, el'aziyzülhakiym (Sûre 3/Ayet 18) inneddiyne indallahil'islâm (Sûre 3/Ayet 19) tarih-i gurret şuhur Rebiyülevvel.

Çevirisi:

"O, galib-i yaktadır, hâkimdir. Şüphe yok ki Allah yanında bir din vardır, o da islâm dinidir. Rebiyülevvel ayının ilk günlerinde" (Durukan, 1999, s. 310).

7) Minber şerefe (taht) altında yer alan çiçekli kufi kitabe (Foto. 157).

Kitabe Metni:

(Oral, 2006, s.36).

Okunuşu: Bismillâhirrahmanirrahîm.

Çevirisi: Esirgeyici, bağışlayıcı olan Tanrı'nın adıyla. (Durukan, 1999, s. 310).

8) Minber merdiveni doğusu korkuluk dış yüzeyinde yer alan kitabe, üst sırada çiçekli kufi hatla yazılmıştır ve tek satırdır (Foto.158)

Kitabe Metni:

جدد هذه العمارة المسجد الجامع على يد
الامير الاجل الرئيس تاج الشرق

(Oral, 2006, s. 36).

Okunuşu:

Ceddeden haz'el-imâret el-mescid el-câmi' alâ yed-i el-emîr el-ecell er-reis-i tâc eş-şark (Durukan, 1999, s. 310).

9) Minber merdiveni doğusu korkuluk dış yüzeyi altta yer alan çiçekli kufi tek satır kitabe (Foto. 157).

Kitabe Metni:

جمالالسياده فخرالمعالي معينالمجاهدين ابو فا عزيزي

(Aşan, 1987, s. 34).

Okunuşu: Cemâl es-seyyida fahr el-maâlî muîn el-mücâhidîn ebu fa Azizî

(Durukan, 1999, s. 310).

10) Minber doğu aynalığında korkuluk ve tahta altı arasında yer alan dikey çiçekli kufi tek satır kitabe (Foto. 157).

Kitabe Metni:

بن امير كيا العلوى القزوينى ادام الله توفيقه
و طال فىالعزالدايم بقاه وادام الى المعالى

(Oral, 2006, s. 36).

Okunuşu: bin Emîr Kiya el-alevî el-Kazvinî edam-Allahü tevfikehu ve tal fi'l-izz'ed-daim beka'a ve edam âlî el-maâlî (Durukan, 1999, s. 311).

8, 9 ve 10 numaralı Kitabelerin Çevirisi:

“Bu Camii’in Kazvinli alevi (Hazreti Ali mensuplarından) Emir Kıya oğlu Büyük Emir, Başkan, dininin şerefi ve tacı, Sadatın yücesi, büyüklerin iftihar ettiği mücahitlerin istinatgâhı vefa babası (çok vefalı) Azizi’llah tevfikını devamlı, eylesin izzet ve ikbalinde yüksek mevkide baki kılsın- tecdid etti” demektedir (Aşan, 1987, s. 34).

11) Minber doğu süpürgelik kısmında yer alan tek satır çiçekli kufi kitabe (Foto. 157-158).

Kitabe Metni:

عمل ابو سعيد بن اسماعيل القزوينى غفرالله له و ابويه

(Arslan, 2017, s. 445).

Okunuşu: Amel-i Ebu Sa’id bin İsmail el-Kazvinî gafûrullah leh ve ebeveyn

Çevirisi: Kazvin’li İsmail oğlu Ebu Said-Allah onu, anasını ve babasını esirgesin- yaptı (Aşan, 1987, s. 34).

12) Minber batı korkuluğu üstte tek satır, çiçekli kufi yazı (Foto. 159).

Kitabe Metni:

فى ايام الامير الاسفهسلار الاجل الشهاب الدين زين الاسلام فياض الد

(Oral, 2006, s. 36).

Okunuşu: Fi eyyâm el-emîr el-isfehsâlâr el-ecell eş-şahab ed-din zeyn el-İslâm feyyâz ed-d (Durukan, 1999, s. 311).

13) Minber batı korkuluğu altta tek satır, çiçekli kufi yazı

Kitabe Metni:

وله بهاء الملة نصير الامير سيف الملوك حسام الدين هذبر

(Oral, 2006, s. 36).

Okunuşu: evle bahâ’ el-millet nâsır el-emîr seyf el-mülûk Hüsam ed-din hizebr

(Durukan, 1999, s. 311).

14) Minber batı aynalığı ile taht altının birleşim yerinde dikey şerit halinde tek satır çiçekli kufi yazı (Foto.160).

Kitabe Metni:

جمال الامارا قتلغ بك ابن سعيد بين و كيا علی بن جبوق
بني امير المومنين حرس الله مجده و خلد الله ملكه

(Aşan, 1987, s.35).

Okunuşu: Cemâl el-ümerâ Kutluğ Beg bin Sa'deddin ve Kiya Ali bin Cubuk ben –i emîr elmü'minîn hars-ullah mecdeh ve halled mülkehu (Durukan, 1999, s. 311).

12, 13 ve 14 numaralı kitabelerin çevirisi

Emîr, büyük ordu komutanı, dinin şahabı, İslâmın süsü, devletin bereketi, milletin değeri, emîrin yardımcısı, melîklerin kılıcı (Hüsameddin) arslan, emîrlerin güzelliği, Sadeddin oğlu Kutluğ Bey ve müminlerin emîrinin oğulları Çubuk oğlu Kiya Ali'nin-Allah şan ve şerefini korusun ve mülkünü sürekli kılsın- günlerinde (Durukan, 1999, s. 312).

15) Minber batı süpürgelik kısmı, tek satır çiçekli kufi yazı.

Kitabe Metni:

الملك الله الواحد القهار الله

(Oral, 2006, s. 36).

Okunuşu: El-mülk-ullah el-vahid el-kahhar-ullah (Sure:40. Ayet: 18).

Çevirisi: "Bugün mülk bir ve kahredici olan Allah'ındır" (Aşan, 1987, s. 35).

Minberin, kapı sövesi sağ tarafında yukarıdan aşağıya doğru yazılan kitabesinde (Sure 3/Ayet 19) "Rebi-ül Evvel ayının ilk günlerinde" ibaresi vardır fakat bu ibarede eksik bir tarihlendirme vardır. Minber tacı altında ise H. 582 tarihi yer alır. Minberin tarihlendirmesi bu nedenle tartışmaya açık olmuştur (Kurtişoğlu, 2015, s. 89).

Bazı araştırmacılar, minberin solunda ismi geçen, Kazvinli emir Kiya Oğlu'nun tecdid ettiği, Kazvin'li İsmail Oğlu Ebu Sa'd Allah ustanın adı ve minber sağında ise, Sa'düddin oğlu Kutluğ Bey ile Çubukoğlu Kiya Ali günlerinde (yapıldı) ibaresinin okunduğunu ifade eder. Bu nedenle Ulu Camii minberindeki kitabelere göre

Ulu Camii inşasının Çubukoğulları dönemine kadar tarihlenebileceğini iddia edilmektedir (Altun, 1978, s. 30; Kurtişoğlu, 2015, s. 89; Uzun, 2014, s. 31).

Durukan, minberin kapı sol kanadı yukarıda yer alan kitabesinde "Bu Camii'nin yanında bir medrese yapıldı" ibaresine göre, Ulu cami yanında önceleri bir medresenin varlığına işaret etmektedir (Durukan, 1999, s. 313).

Harput Ulu Camii'nde yapılan restorasyonlar ilk olarak 1899 yılında diğeri ise 1905 yılında yapılmıştır (Sunguroğlu, 2013, I, s. 336). Sonrasında, Ulu Camii restorasyonları, 1964-1967, 1990 ve 2000'li yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir (Durukan, 1999, s. 313; Uluçam, 2012, s. 102; Gaspak, 2004, s. 50).

Tuğla minarede zamanla oluşan bozulmalar ve yıpranmalar nedeniyle restorasyonlar sırasında tamir görmüş ve 2016 yılında ise Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yıkılma riskine karşı ölçme yapılmıştır. 2018-2019 yıllarında yine aynı kurum tarafından plastik onarım çalışması gerçekleştirilmiştir (Kılıç, 2020, s. 32).

Ulu Camii'nin günümüze ulaşan vakfiyesi bulunmamaktadır. Ulu Camii avlusunda kuzey kemerleri arasında yer alan H. 541 tarihli vergi kitabesine göre, Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaaslan'ın halktan öşür, bac, ve diğer vergileri kaldırdığı görülmektedir. Halka vergi muafiyetinin getirilmesi yalnızca Karaaslan ve ardından gelen halefleri zamanında uygulandığı, sonrasında Safevi ve Akkoyunlu dahil olmak üzere Osmanlı'da uygulanmadığı görülmektedir (Oral, 1967, s.144; Ünal, 1989, s. 208).

1518 tarihli Cami Vakıf gelirlerine baktığımız zaman Ulu Camii'nin bağlı olduğu vakfın gelirinin 2.800 akça olduğu ve bu gelirin o dönemin en yüksek vakıf geliri olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu gelir Kesirik Köyü malikâne payından ayrılan kısımdır.1523 tarihli evkaf tahririne göre vakıf gelirleri 3.735 akçaya, 1566 tarihli defterde ise vakıf geliri 7.460 akçaya çıkarılmıştır (Atıcı, 2021, s. 28-29; Gaspak, 2004, s. 50).

3.4.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Yapı, güneyde kıbleye paralel üç sahın ve mihrap önünde bir sahın genişliğinde 8 m. çapında mihrap önü kubbesi, kuzey- güney yönünde dikdörtgen planlı, açık avlulu, revaklı, eyvanlı plan özelliğine sahiptir (Çiz. 29). Harput Ulu cami, Büyük Selçuklu cami plan tipolojisini yansıtmaktadır. Benzer plan tipolojisini yansıtan en önemli örnek 1135 tarihli Zevvare Mescidi Cuma'sı bu plan tipinin en önemli temsilcisidir (Çiz. 30). Malatya Ulu Camii örneği de hem bölgesel özellikler hem de plan özellikleriyle (Çiz. 31) Harput Ulu Cami planına yaklaşmaktadır (Aslanapa, 1991, s. 9-10, 38-42; Sağlam, 2002, s. 101; Altun, 1973, s. 79-87).

İçten 38.30 x 27.88 m, dıştan 42.43 x 30.46 m.[10] ölçülerinde kuzey- güney yönünde gelişen dikdörtgen plana sahip olan yapı; iç avlu, avluyu üç yönden çeviren çift sıralı revaklar, son cemaat yeri ve harim mekânından meydana gelir. Ulu Camii iç mekânında 41 sivri kemer ve kemerlerin taşıdığı 27 paye ile günümüze kadar gelmiştir (Çiz. 32).

Yapı'nın güney, doğu ve batı cephelerinde toplam 3 adet giriş kapısı yer alır. Batıdaki kapıdan dört basamaklı merdivenlerle iç avluya inilir (Foto. 161). İç görünüşe, sivriye yakın kemerler, bodur payeler ve beşik tonoz sistemi hâkimdir. Revaklı ve eyvanlı özellikte açık avlu 7.85x12.65 m. (Şimşek, 2010, s. 74) ölçülerinde iç mekân kuzey yönünde yer alır (Foto. 162-164). Önceleri avluda yer alan havuz günümüzde yok olmuştur. Diğer kısımlardan aşağı seviyede avlu zemininde dıştan sekizgen, içten daire şeklinde metal kapaklı kuyu yer almaktadır (Foto. 165). Avlu sonradan küçültülerek sivri kemerlerle kuzey ve güney yanlarına açılan bir bölüm haline getirilmiştir. Kuzeydeki kemerlerde eyvan biçiminde beşik tonoz örtü sistemine sahiptir (Foto. 166). Avlu ile beraber planda ters bir T planı meydana gelmiştir. İki eyvanlı avlu devamı burada görülür. Harim mekânına kadar yapının dış duvar hatları boyunca uzanan dikdörtgen planlı mekânlarla avluyu üç yönden çeviren revaklar yer alır. Revakların üzeri sivri tonozla örtülüdür (Özmen, 1965, s. 6; Sağlam, 2002, s. 89; Altun, 1973, s. 82; Bahşi ve Özçelik, 2022, s. 55). Avlu kuzeyinde dış revakta günümüzde kadınlar mahfili yer almaktadır (Foto. 167-168).

[10] Harput Ulu Camii planı tanıtımında (Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi) Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden sağlanan plan (2009) esas alınmıştır.

Avlu ve revaklar, güney yönünde farklı biçimlerde olan doğu-batı yönlü atılmış sivri kemerlerle ibadet mekânına geçit veren son cemaat yerine açılmaktadır (Foto. 169-172). Son cemaat yeri, dikdörtgen planlı olup beşik tonozla örtülüdür (Foto. 173-174). Avluya bakan batı aksında yer alan mihrap bölümü dışarıya taşmayan, sade bir formdadır. Alçı mihrabın üst kısmı istiridye kabuğu şeklindedir. Bu motifin üzerinde örgü şeklinde motif yer alır. 262 cm. yüksekliğinde ve 150 cm. genişliğindeki nişi, tek bordürle çerçevelenmiştir. Her iki çerçeve kenarı 30 cm. üst bölümü 15 cm. genişliğinde bordür yer alır. Bordürün üzerinde geometrik geçmeler ince ve alçak kabartmadır. Çerçeve kenarları sade tutulmuş, geometrik geçmeler ise ince ve alçak kabartma olarak işlenmiştir. Mihrabın yarım kubbe formundaki kavsarası 67 cm. yüksekliğinde, nişin iç hacmi ise yarım daire planlı ve 45 cm. derinliğindedir. Mihrap, iki sıra mukarnaslı bir alınlık ve 27 cm. yüksekliğinde tepelikle sonlanır (Foto. 175-176) (Bakırer, 2000, s. 28, 64, 124; Altun, 1978, s. 29; Şimşek, 2010, s.91; Özmen, 1965, s. 6-7).

Harput Ulu Camii'nin güney bölümünde yer alan harim mekânı, dikdörtgen planlı olup mihraba paralel iki sahından oluşur. Mekân, tuğla örgülü sivri kemerler ve sivri beşik tonoz ile örtülmüş, böylece harim mekânı iki sahına ayrılmıştır (Foto. 177-179) (Uluçam, 2012, s. 102). Bu sahınlar arasındaki sivri kemerler, avludakilerden farklı olarak kademeli bir formda düzenlenmiştir (Foto. 180). Bu bölümde mihrap önünde kubbe ve eş uzunlukta aynalı tonoz uygulanırken bunun dışında tüm harim mekânında doğu-batı yönünde sivri beşik tonozla örtülüdür. Genel olarak iç mekânın avlunun kuzey-güney doğrultulu 3/2'si, doğu- batı doğrultuda 3/1'i sivri beşik tonozla, ardında bulunan mekân tamamen kuzey-güney yönünde sivri beşik tonozla örtülüdür (Danık ve Balaban, 2004, s. 45-46). Güneyde harim mekânında kıbleye paralel üç nef mihrabın önünde bir nef genişliğindedir. Harim mekânı toplamda 11 mazgal pencereyle aydınlanır (Foto. 181-182). Burada yer alan kare alan, 8 m. çapında bir kubbe ile örtülüdür. Bu bölüm, cami içinde mekânsal bir odak oluşturur. Mihrap önündeki iki nef bir duvarla kapatılmış ikişer yan kapı ile avluya açılır. Bu cephede üç pencere ve mihrap nişi yer alır (Aslanapa, 1991, s. 9).

Harim içerisinde farklı örtü sistemlerinin kullanılması, özellikle mihrap önünün vurgulandığını göstermektedir. Mihrap önü kubbesine geçiş pandantiflerle

sağlanmış, bu geçişin yüksekliği 5,53 m. kubbe eteği başlangıcı 7,00 m. kubbenin tepe noktası ise 9,68 m. olarak tespit edilmiştir (Şimşek, 2010, s. 97) (Foto. 183-184).

Kuzey bölümde yer alan mekânın örtüsü aynalı haç tonoz, diğer alanların ise sivri tonoz olması, yapının mimari çeşitliliğini artıran bir başka unsurdur. Bu örtü sistemlerinin ardışık biçimde kullanılması, Ara Altun'un da vurguladığı gibi, daha sonraki dönemlerde gelişen cami mimarisine ilham kaynağı olmuştur (Altun, 1978, s. 29; Durukan, 1999, s. 314).

Harput Ulu Camii'nin hariminde, güney duvarının ortasında yer alan mihrap, mihrap önü kubbesi altında yer alır (Foto. 185). Günümüzde kıble yönüne taşkın olarak görülen bölüm, restorasyonlar sırasında eklenmiştir. Bu tür dışa taşkın mihrap düzenlemeleri, derinlik sağlama amacıyla veya çift nişli yapının sonucu olarak Anadolu'daki diğer önemli camilerde de görülmektedir; örneğin Dunaysır, Erzurum Ulu Camii, Niğde Alaaddin, Kayseri Huand Hatun ve Hacı Kılıç Camii gibi örneklerde benzer kurgular mevcuttur (Bakırer, 2000, s. 29; Kılıç, 2020, s. 31).

Mihrap, yarım daire planlı, üç cepheli bir nişe sahiptir. Doğusunda bir, batısında iki adet dikdörtgen formlu pencere yer almakta, üst bölümdeki pencere ise sonradan doldurulmuştur (Foto. 186). Mihrabın önceleri çini mozaik kaplı olduğu tespit edilmiştir (Durukan, 1999, s.314). Nişin kavsarası tek parçalı, yarım kubbe formunda olup; 216 cm. yüksekliğinde, 92 cm. genişliğinde ve 30 cm. derinliğindedir. Mihrap, dıştan 297 x 184 cm. ölçülerinde (Şimşek, 2010, s. 96) dikdörtgen bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu çerçeve iki bordürle çevrelenmiş, bordürlerin genişlikleri farklı olsa da biçimsel süreklilik sağlanmıştır. Üst bölümde, bugün mevcut olmayan ama dökülen taş izlerinden anlaşılan yaklaşık 40 cm. yüksekliğinde bir tepelik yer alıyordu. Bu tür üstten sarkan alınlık düzenlemesi, son cemaat yeri mihrabında da görülmektedir. (Bakırer, 2000, s. 36; Renda, 1977, s. 312). Dış bordürdeki yivli şerit, 60 cm. genişliğinde olup, üzerinde sonsuzluk ilkesiyle düzenlenmiş, düğümlü baklava motifleri alçak kabartma tekniğiyle işlenmiştir (Kılıç, 2020, s. 31). Mihrap kemeri, sütuncelerin başlıklarına oturtulmuştur (Foto. 187-188).

Harput Ulu Camii yaklaşık 30x40 m.'lik oldukça büyük bir alana inşa edilmiştir. Harim mekânı, son cemaat bölümü, avlu ve revaklı bölümlerden meydana

gelen yapı duvarlarında kesmetaş ile moloztaş; revakları, kemerleri, minaresi ve kubbesinde tuğla malzeme kullanılmıştır (Uzun, 2014, s. 31; Ardıçoğlu, 1964, s. 45).

Ulu Camii batı cephesi duvarı ana cephe özelliğindedir (Çiz. 33) (Foto. 189). Son restorasyonlarla son şeklini alan bu bölümde; kapı ile minarenin kaidesini gösteren kemer açıklığı ve sivri kemer formlu taç kapı yer almaktadır. Sivri kemer içerisinde basık kemerli kapı yer alır. Kademeli bir biçimde düzenleme görülen bu bölümde, dış bordürlerin oluşturduğu çerçevenin içinde, ikinci bir çerçeve yer alır. Kapının üst bölümünde, kemerin yaklaşık 30 cm. içerisinde bulunan alınlık kısmında iki mermer blok parçadan oluşan kitabe yer alır (Foto. 190-192).

Ara Altun'un, A. Gabriel,'den aktardığına göre batı cephede çalışmalar sırasında tuğla örgülü kemerin ortaya çıkması kesin olarak anlaşılamamış bir durumdur. Olasılıklar arasında; minare kapı girişi, çeşme nişi, ya da buradaki geçişin kapatılarak içteki bölümün meydana getirilmiş olabileceğini düşündürmektedir (Foto. 193) (Altun, 1973, s. 80).

Minare, yapının kuzeybatı köşesinde batı duvarına bitişik inşa edilmiştir. Yapı, kare prizma kaide üzerinde yükselen silindirik bir gövdeden ibarettir ve doğuya doğru eğilme mevcuttur (Foto. 194). Araştırmalara göre, minare yapı bağlantısı nedeniyle, minare yapıdan daha eski bir dönemle tarihlendirilmektedir. Kare prizmal minare kaidesi 400x400 cm. genişliğinde kuzeybatı köşedeki duvarın içine saklanmıştır. Batı duvarı üzerinde kemer açıklığı arkasında kalan minarenin bu nedenle bu cepheden yalnızca batı yüzü görülmektedir. Bu durum mimaride alışılmamış bir durum olarak açıklanmaktadır. Minarede kaidede kesmetaş kullanılırken yapı genelinde kısmen moloztaş kullanılmıştır. Tuğla geometrik süslemeler geometrik desenli bordürün görülebilmesi için muhtemelen buraya kemer açıklığı eklenmiştir (Bakırer, 2006, s. 341; Bakırer, 1980, s. 376). Minareye yapının iç kısmında sonradan yapılan merdivenlerle çıkılmaktadır. Minare şakülünden kayıktır fakat sonra eklenmiş olan şerefe ve petek bölümlerinde bu eğim düzeltilmiştir. Minare yüksekliği yaklaşık 19,45m. ve konik külahla örtülüdür (Foto. 195) (Şimşek, 2010, s. 80).

Genel olarak yapıda tuğla örgü sistemi kullanılmıştır ve kalın silindirik bir gövdesi vardır. Süsleme detaylarına baktığımız zaman kaideden itibaren devamında silindirik gövdede meandır, dairesel motiflerin yanı sıra altıgen yıldız sisteminden

meydana gelen üç adet süsleme kuşağı yer alır. Şerefe ve petek kısmı sade tutularak süslemeye yer verilmemiştir ve gövdeye oranla ince bir yapıdadır (Foto. 196) (Uluçam, 2012, s. 102; Bahşi ve Özçelik, 2022, s. 56).

Yapının doğu cephesinde 4 adet dikdörtgen formlu mazgal pencere ve bu eksenin kuzey bölümünde bir kapı yer alır (Foto. 197) (Çiz. 34). Doğu cephede yer alan kapı, batı cephede yer alan kapı ile aynı özelliklere sahiptir. Doğu kapısında farklı olarak sivri kemer formlu kuşatma her iki kenardaki sütuncelere oturmuştur. Dikdörtgen bir çerçevenin sınırladığı içerisinde sivri kuşatma kemeri yer alan kapı basık kemerli bir girişe sahiptir (Foto. 198-199).

Caminin güney cephesinde harim mekânını aydınlatan dört adet pencere kaldırılarak doğu köşesinde bulunan kapı haline getirilmiştir. Bu cephede farklı eş yüksekliklerde olan pencereler batıdan doğuya doğru sıralanmaktadır (Çiz. 35) (Foto. 200). Giriş kapısına 4 adet merdivenle çıkılır ve dikdörtgen bir çerçevenin içerisinde yer alan kapıyı, kademeli sivri bir kemer kuşatmaktadır (Foto. 201). Cephenin aynı ekseninde dışa taşkın biçimde mihrabı destekleyen payanda yer almaktadır (Foto. 202-203). Yapının kuzey cephesi sağırdır (Çiz. 36) (Foto. 204).

Yapı dıştan, avlu ve harim mihrap önü dışında kırma çatıyla kaplanmıştır. Mihrap önünü vurgulayan kubbe buradan görülmektedir. Kırma çatının üst kotunda yükselerek âlemle sonlanmaktadır. Avlunun üzeri ise şeffaf bir malzemeyle sonradan kaplanmıştır (Foto. 205).

Harput Ulu Camii'nin batı cephesinin karşısında, mezarlık ve abdesthane bölümleri yer almaktadır. Mezarlıkta Osmanlı ve farklı dönemlere ait mezar taşları yer almaktadır. Mezarlıkta Harput'un önemli kişilerinden Seyyid Ahmed Kürdi'nin de mezarı bulunmaktadır (Foto. 206-208).

Harput Ulu Camii, avlulu bir yapıya sahip olmakla birlikte, avlu cami içinde kalarak küçülmüştür. Avluyu çeviren tüm mekânlar buraya açılmaktadır. Güney yönünde, kıbleye paralel üç sahın ve 8 m. çapında mihrap önü kubbesiyle, plan özelliği 1135 tarihli Zevvare Mescid-i Cuması'na benzemektedir. Bu örnek, Harput Ulu Camii plan özelliğinin Büyük Selçuklu mimarisini yansıttığını kanıtlar niteliktedir (Aslanapa, 1973, s. 10-12).

Artuklu camiileri kâgir mimariyi en iyi şekilde örneklemiş dış avlulu ve enlemesine çok destekli plan tipi çeşitlemeleriyle karşımıza çıkmaktadır. Artuklu mimarisi, Suriye ve Mısır'da yer alan benzer plan özelliklerini geliştirerek yeni bir plan tipolojisine geçişi sağlamıştır. 1152-57 tarihlerinde Necmettin Alpi tarafından inşa edilen Silvan Ulu Camii Artuklu mimarisinin tüm teknik ve mimari özelliklerinin yüzyılın ilerleyen dönemlerini de etkileyecek bir sentezidir (Çiz. 37). Yapının enlemesine planı, 13.50 m. çapındaki mihrap önü kubbesi, iç mekâna hâkimiyeti ve kendi içinde ortaya koyduğu oran bütünlüğü bu yapının Doğu ve Anadolu arasındaki mimari gelişimin köprü görevini üstlenmesine neden olmuştur (Durukan, 1995, s. 54).

3.4.1.4. Süsleme Özellikleri

Ulu Camii süsleme detaylarını minber, son cemaat yeri ile harim mekânı mihrapları ve minare formları üzerinde görmekteyiz.

Minber süslemelerinde kıvrık dal ve palmet süslemesi ve geometrik motiflerden yıldız motifi, inci bordürler oluşturmaktadır. Genel olarak süslemelerin kaynağı Orta Asya kültürüne dayanmaktadır. Türk İslam sanatında mimariye hâkim motif geometrik süslemelerdir (Aşan, 1987, s. 36-37). Süslemelerin kaynağını Ögel, semavi bir düşünceyle bağdaştırarak uhrevi bir dünyanın kapılarını aralamaktadır. Bu prensiple süslemelerin kaynağına yaklaştığımızda, sonsuzluk ilkesiyle kâinat, gökyüzü, güneş, yıldızlar ve gök cisimleri Türk İslam sanatına yansımıştır (Çiz. 38-49) (Ögel, 1966, s.129). Harput Ulu Camii ile benzer özelliklere sahip Malatya Ulu Camii minberi de eğri kesim kündekâri tekniğiyle yapılmıştır (Foto. 209). Her iki minber mimari ve teknik olarak çok yakın özelliklere sahiptir. Minberlerin mimari kaynakları İran Büyük Selçuklu sanatına dayanmaktadır. Bilhassa Harput Ulu Camii minberi köşk altında kullanılan eğri kesim tekniği İran'daki Abyaneh Mescidi'nin minberiyle benzeşmektedir (Kurtişoğlu, 2015, s. 90).

Son cemaat yeri mihrabı, alçı malzemeden istridye kabuğu formunda yapılmış olan bu mihrap, XIII. yy. sonu XIV. yy. başlarında Anadolu'da yaygınlaşan mihrap tipleriyle benzerlik gösterir. Özellikle Dunaysır (Foto. 210) ve Akşehir Ulu Camii mihrabıyla benzerlik arz eder. Mukarnaslı mihrap tepeliği, Fatımi dönemi örnekleriyle, özellikle Seyyide Rukiye Türbesi ile tipolojik açıdan ilişkilidir (Bakırer, 2000, s. 28, 64, 124; Altun, 1978, s. 29; Şimşek, 2010, s.91; Özmen, 1965, s. 6-7).

Harput Ulu Camii son cemaat yeri mihrabında dış bordürdeki yivli şerit, üzerinde sonsuzluk ilkesiyle düzenlenmiş, düğümlü baklava motifleri alçak kabartma tekniğiyle işlenmiştir (Kılıç, 2020, s. 31).

Minare, silindirik gövdenin alt bölümünde birinci geniş kuşak içerisindedir. Buradaki kuşak genişliği yaklaşık olarak 170 cm.'dir. Minare gövdesi üzerinde bulunan ince kuşak 16 cm. yüksekliktedir (V.B.M. Rölöve Arşivi). Minare kaidesinde ve gövdesinde yatay, dikey ve düşey istiflenmiş 3 örgü modeli, gövdeden şerefeye kadar geometrik nitelikte, baklava daire, eşkenar üçgen badem, yalnız badem düzenlemesi görülmektedir. Alt ve üst kenarı yatay istifte tam tuğlalarla sınırlanmıştır. Harput Ulu Camii minaresinde uygulanan nöbetleşe malzeme kullanımı tuğla ve kesme taş sıralı süslemeler bu yapıya özgüdür (Foto. 211-216). Eski Malatya Ulu Camii yapı konum ilişkisiyle Harput Ulu Camii ile benzer özelliktedir. Benzer nitelikte Konya Zemburi Mescidi minaresi de son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde içeriye dâhil edilmiştir. X. yy. itibariyle, Türkistan, Horasan ve İran'ın bazı bölgelerinde, tuğla minarelerin kaidesi bulunmamakta, var olanlarda tuğladan inşa edilmiştir. XI. yy. Damgan Mescid-i Cuma'sı, XII. yy. İsfahan Chihil Duhteran minareleri önemli örneklerdir. Harput Ulu Camii minaresinde yer alan örgü minare sistemi, XIII. yy. Aksaray Kızıl Minare 'de yer alır (Foto. 217). Sonuç olarak Harput Ulu Camii minaresi tüm özellikleriyle X. yy.'da Horasan, Türkistan ve İran'dan aldığı tuğla mimarisi ve süsleme geleneğini XII. yy. da Anadolu'da özgün bir biçimde devam ettirmiştir (Bakırer, 2006, s. 341-342; Bakırer, 1980, s. 376-383).

4.2. Esediye (Arslaniye) Camii ve Medresesi

3.4.2.1. Yeri

Elazığ İli, Merkez İlçesi, Harput Mahallesi Köy Bağları Mevkii, Aslanlı Sokak üzerinde Ahi Musa Mescit Türbesi'nin kuzey yönünde yer almaktadır (Foto. 218).

3.4.2.2. Tarihçesi

Kitabesi ve bani bilgileri bulunmayan Esediye Camii ve Medresesi'nin yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Yapı, XII.-XIII. yy. sonlarına doğru inşa edilen

medrese, cami, hamam ve zaviye grubundan oluşan külliye özelliği göstermektedir[11]. Esediye/Arslaniye şeklinde olan adının, yapının avlu portalinin sağ üst kısımlarında yer alan kabartma şeklindeki aslan figürleri nedeniyle Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaarslan tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kabartma figürlerin 1960 yıllarına kadar yapı üzerinde bulunduğu bilinmektedir. Sonraları bu kabartmalar sökülerek yerinden çıkarılmıştır. Yapı, malzeme, teknik ve üslup özellikleri yönüyle de Artuklu dönemi eseri olarak değerlendirilmektedir (Çakar ve Uzun, 2017, s. 33; Kılıç, 2020, s. 41; Danık ve Balaban, 2004, s. 48; Ünal, 1989, s. 210, 214).

Artuklu döneminde Sultanların Arslan ismiyle anılması da yapının Artuklu dönemi yapısı olduğuna işaret eder. Temel Sağlam'a göre, cami bölümünün Artukoğlu Nurettin Artuk Aslanşah döneminde yapılmış olma ihtimali de bulunmaktadır (Sağlam, 2002, s.185). Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde, yapıdan *"Aslanlı Camii ve Medresesi*" olarak bahsetmesinin nedeni, yapının giriş portali üzerinde yer alan aslan kabartmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir (Çelebi, 2006, III/I, s. 302).

Sunguroğlu, Esediye Camii ve Medresesi hakkındaki değerlendirmelerini şu şekilde yapmıştır: "*Kemerli bir kapıdan geniş avluya girilirdi. Yapının sol tarafı ağaçlıklı bir bahçe şeklindeydi. Önceleri burası medrese imiş. Bizim dönemimizde medrese yıkık bir durumdaydı. Sağ tarafında ince mermer sütunlar üzerinde zarif kemerli bir taç kapıdan camiye girilirdi. Bu taç kapı ile iç kapı ve mihrabının mimari güzelliği, bu camiinin çok eski devirlere ve bilhassa Artukoğulları devrine ait olduğu izlenimini vermektedir. Bununla beraber banisi için rivayet edilen "Melik Esad'' isminde bir kimseye rastlanmamıştır. Cami kıbleye gelen duvarda yukarıda üç, avluya bakan cephede üç büyük pencere yer alır. 10X10 m. ebatlarında dörtgen tavanı tonos üstü topraktı. Önceleri minaresi vardı fakat yıkılmış bir daha yapılmamıştır".* Sunguroğlu, ayrıca III. Murat döneminde (1591 M.-999 H.) caminin bitişiğinde medresenin varlığına işaret eder (Sunguroğlu, 2013, I, s. 306-307).

1523 tarihli vakıf kayıtlarında Arslaniye (Esediye) Camii'nin gelirleri 7.620 akça olarak belirtilmiş; adı medrese, zaviye (buka) ve camiden oluşan bir külliye

[11] Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 10.11.2006 gün ve 804 sayılı kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığının 13.09.2007 tarih ve 15702 izinleri uyarınca kazı çalışmasına 20.09.2007'de başlanmış ve ödenek nedeniyle 01. 10.2007 tarihinde bitirilmiştir. Bu tarihten sonra Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 25. 02.2013 tarihinde kazı sonuç raporu hazırlanmıştır.

olarak geçmektedir. Yapılan araştırmalar sonucu yapının 1940'lı yıllara kadar ayakta kaldığı tespit edilmiştir. Esediye (Arslaniye) Medresesi adı 1518 tarihli vakıf defterlerinde Bahaüddin Medresesi olarak geçmektedir. Bu tarihte medrese vakfının geliri 3.500 akça, 1523'te 7.620 akça, 1566'da 20.680 akça olarak belirlenmiştir. 1518'den 1566'ya kadar medrese gelirlerinin yükseldiği tespit edilmiştir (Ünal, 1989, s. 209-210, 213-214). 1697 tarihli hurufat kayıtlarında adı Esediye Camii Vakfı olarak geçmektedir (Atıcı, 2021, s. 101).

Harput'ta yer alan vakıfların akarları, köylerden ve mezralardan gelen gelirler ile gayrimenkul kiraları ve faiz gelirlerinden meydana geliyordu. Hurufat kayıtlarına göre, cami ve medresenin ayrı vakıfları vardı. Personel ücretlerinin bir kısmı medrese vakfından, diğer bölümü de cami vakfından ödeniyordu. Vakıflarda çalışan personel; imam ve hatip, mütevelli, imam, muallim, ferraş, nazır, müderris, cüzhan, katib, loğkeş, aşırhan, muarif ve mimardan oluşmaktaydı (Çakar ve Uzun, 2017, s. 20, 33, 34; Atıcı, 2021, s. 29).

Ahmet Aksın, yapının aynı isimle bilinen mahallede 1836 yılında cami bölümünün ibadete açık olduğunu ifade etmektedir (Aksın, 1999, s. 134).

Yapı, 2007 yılında Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından Prof. Dr Nejla Arslan Sevin, Prof. Dr. Veli Sevin ve Elazığ Müze Müdürü Haydar Kalsen danışmanlığında kazı çalışmaları yapılmış ve kazı raporlanmıştır. Genel hatlarıyla cami, medrese bölümleri belirlenmiş ve değerlendirmesi yapılmıştır (V.B.M, 2007 kazı sonuç raporu).

Yapıda 2017 yılında yapılan restorasyon günümüzde tamamlanmıştır. Yapı son şeklini bu restorasyonlarla almıştır.

3.4.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Esediye Camii ve Medresesi'nin bulunduğu alan düzgün olmayan dikdörtgen bir plan özelliği göstermektedir. Yapıların kapladığı alan 16.70 x 24.75 m. boyutlarındadır (Çiz. 50-51). Genel konum itibariyle kuzey-güney doğrultulu olan yapıya kuzey cephesinde olan anıtsal nitelikteki portalden girilmektedir (Foto. 219). Kule görünümlü portal yaklaşık 2.50 m. uzunluğunda derin bir kapı sahanlığı yer almaktadır. Cepheden dışarıya 2.00 m. taşma yapmaktadır. Portalin sağında ve solunda

yer alan kare kesitli duvara yapışık biçimde ayakları beşik kemerli tonoz taşımaktadır. Portalin giriş bölümü beşik tonozlu eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Portalin üst kısmı mukarnas dolguludur (Foto. 220-221). Eyvan kısmının iç yüzeylerinde karşılıklı olarak birer adet mihrabiye yer alır. Mihrabiye nişlerinin kavsara kısmı üç sıra mukarnaslıdır (Foto. 222-223). Basık kemerli olan avlu giriş kapısı her iki yanda giriş eyvanının köşe bölümlerinde bitişik ayaklara oturmuş yüksek sivri kemerli bir niş içerisine alınmıştır. Bu kısımda köşelerde 1960'lı yıllara kadar bulunduğu söylenen Artukoğullarının simgesi olan karşılıklı arslan figürleri günümüzde bulunmamaktadır. Portal dış yüzeyinde, basık kemer sövelerinde ve mihrabiyelerde yöresel Fethi Ahmet Taşı olarak adlandırılan kumtaşı ile kaplanmıştır. Bu kaplamanın iç kısımlarda moloztaş kullanılmıştır. Yapıdaki restorasyonlar öncesinde portale 2007 yılında yıldırım düşmüş ağır hasar görmüştür[12] (Foto. 224-225).

Portalden içeri girildiğinde geniş ölçülerde bir avlu bölümü yer almaktadır. Avludan geçildikten sonra sağ tarafta batı yönde avluya bir giriş kapısı yer alır (Foto. 226-229). Külliyenin cami bölümü avlunun güney yönünde yer alır (Foto. 230-231). Caminin güney yönü medrese duvarına bitişik ve kıble duvarında pencere açıklığı bulunmamakta sağır tutulmuştur (Foto. 232). Yapının doğu duvarı da medreseye bitişiktir (Foto. 233). Batı duvarında üç adet pencere açıklığı yer alır (Foto. 234). Cami girişi öncesi kuzey yönünde son cemaat yeri bulunur. Kazı raporlarına göre cami son cemaat yeri yöredeki diğer eserlerle karşılaştırıldığında dört sütun köşe ve ortalarda ikişer adet kare ayaklı üç kemer açıklığına sahip revaklı şeklinde düzenlendiği düşünülmektedir. Son cemaat yerinin üzeri çapraz tonozla örtülü olmalıdır. Bu bölümün dıştan düz dam şeklinde örtülü olduğu varsayılmaktadır. Kemer ve tonozlarda malzeme, elde edilen bulgulara göre yonu taşı zemin ise taş döşelidir. Harim mekânına giriş son cemaat yerinden basık kemerli bir kapıdan sağlanmış eşik ile birlikte malzeme yonu taşıdır. Restorasyon sonrası bu bölümün üzeri ince destekler üzerine şeffaf malzemeyle kapatılmış özgün üslubuna sadık kalınmamıştır (Foto. 235-236). Son şeklinde cami harim mekânına giriş kapısı ahşap malzemeden yapılmış

[12] Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 10.11.2006 gün ve 804 sayılı kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığının 13.09.2007 tarih ve 15702 izinleri uyarınca kazı çalışmasına 20.09.2007'de başlanmış ve ödenek nedeniyle 01. 10.2007 tarihinde bitirilmiştir. Bu tarihten sonra Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 25. 02.2013 tarihinde kazı sonuç raporu hazırlanmıştır.
V.B.M. Elazığ İli Merkez Harput Esediye Camii ve Medresesi Sanat Tarihi Raporu.

yarım daire kemer formlu şeklinde düzenlenmiştir. Ahşap kapı üzerindeki demir kapı tokmakları Arslan başı formunda yapılmıştır (Foto. 237). Yapı temel izlerine göre cami harim mekânı doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 9. 45 x 12.20 m. ölçülerinde dikdörtgen plan özelliği göstermektedir (Çiz. 52). Cami harim mekânı kıble duvarına paralel üç sahından oluşur (Foto. 238-243). Sahınlar ilk haliyle ortada ikişerden dört adet ve doğu batı duvarına bitişik ikişer ayağa oturmuştur. Kemerlerin üzeri beşik tonoz örtülü olduğu düşünülmektedir. Kemer ayakları 1.00x 1.00 m. ebatlarındadır. Ayaklar, kemerler ve tonozlarda yonu taşı kullanılmıştır (Foto. 244). Restorasyon sonrası sahınlar doğu-batı yönündeki sivri kemerler üzerine içten ahşap üst örtüyle kaplanmıştır. (Foto. 245-246). İlk haliyle yapının güney ve kuzey cephelerinde harim mekânını aydınlatan ikişerden dört adet pencere yer aldığı tespit edilmiştir. Restorasyon sonrası harim mekânı ve kuzey cephelerinde iki adet yaklaşık 1.00 m. genişliğinde dikdörtgen formlu ahşap üzerine dıştan yatay ve dikey doğrultuda uygulanmış lokma parmaklıkla kaplı pencereler yer alır (Foto. 247-249). Batı cephede yukarıda üst örtüye yakın kısmında eş sıralı üç adet dikdörtgen formlu pencere ile aydınlanır (Foto. 250-251).

Restorasyon öncesi yapılan kazılarda harimin kıble duvarında çift mihrap yer aldığı tespit edilmiştir. Kazılar sonucunda kıble duvarında yer alan mihrapta düzgün kesmetaş izleri, doğu duvarına yakın mihrapta tuğla parçalar tespit edilmiştir. Orta aksda bulunan mihrabın önceleri mukarnas kavsaralı, niş kısmının ise en az üç kenarlı olduğu tespit edilmiştir. Sol taraftaki daha küçük boyutlu mihrapta tuğla ve yonu taşı malzeme tespit edilmiştir. Bu mihrabın nişinin kavsara kemerli ve yarım daire formunda olduğu belirlenmiştir. Ortada yer alan mihrabın sağ tarafında taş kaplı olan döşeme zeminde 20x20 cm. bir su gideri deliği tespit edilmiştir. Muhtemelen cami temizliği sırasında suyun aktarımı bu delikten sağlanıyordu (Foto. 252-253). Restorasyon sonrası mihrap düzenlemeleri ise; Mihraplardan biri harim mekânı kıble duvarının ortasında diğeri aynı duvarın doğusunda yer alır (Foto. 254). Harim mekânı kıble duvarının doğusunda bulunan mihrap daha küçük boyutludur (Foto. 255). Kıble duvarı ortasında bulunan mihrap daha büyük boyutludur (Foto. 256). Mihraplarda genel hatlarıyla birbirlerine yakın formlarda olan fazla derinlik arz etmeyen bir niş içerisinde dıştan dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlandırılmış içte yarım daire kemer formu görülmektedir. Temel fark kıble duvarı ortasında yer alan mihrabın niş içi

düzgün kesmetaş ile kaplanmışken, daha küçük boyutlu mihrap niş içerisi sadece düz sıvanmıştır. Mihraplarda malzeme olarak düzgün kesmetaş kullanılmıştır. Mihrapları oldukça sade bir form özelliği göstermektedir. Süsleme özelliği bulunmamaktadır. Genel olarak restorasyon sonrasında mihrapların orijinal özeliğini yansıtmadığı görülmektedir. Kazılarda yapılan ilk tespitlerde cami harim mekânı minberi hakkında bir bulguya rastlanmamış olsa da minberin ahşap olduğu düşünülmüştür. Cami harim mekânı güney batı duvarında restorasyon sonrası eklenen orijinal olmayan minber yer alır. Minber ahşap malzemeden yapılmış klasik formdadır (Foto. 257). İlk bulgularda cami duvarlarında portalde kullanılan malzeme baz alınarak yonu kum taşı olduğu belirlenmiştir. İlk sonuçlarda dönem ve bölge yapıları karşılaştırılmış buna göre; cami duvarlarında konsol çıkıntılarının düz silme saçakla sonuçlandığı ve bu silmelerin üzerinde alınlığın çepeçevre dolandığı belirlenmiştir. Bu tespitlere göre caminin ilk şekli dıştan yonu taşından düz damla örtülüdür. Minaresinin ise önceleri var olduğu fakat sonradan yıkıldığı, bölgede bulunan eserlerle karşılaştırıldığında yonu taşı malzemeden yapılmış olduğu kesin olarak belirlenmiştir (Foto. 258-260). Cami dış üst örtüsü restorasyon sonrası kırma çatıyla kaplanmıştır. Dış cephede duvarlarda restorasyon sonrası moloztaş ve yonu taşı işçiliğinin kullanıldığı görülmektedir (Foto. 261). (V.B.M. 2007 Kazı Sonuç Raporları). Esediye Külliyesi'nin cami bölümünde giriş portali dışında süsleme özelliği göstermemektedir. Cami bölümü 2017 yılında yapılan restorasyonlar sonucunda özgün mimari özelliklerini yitirmiştir.

Harput Esediye Camii ve Medresesi XII.-XIII. yy. aralığında Artuklu hükümdarı Fahrettin Karaarslan tarafından yaptırılmıştır. Yapı, medrese, cami, hamam grubundan oluşan külliye özelliği göstermektedir (Ünal, 1989, s. 209-210, 214).

Esediye Camii ve Medresesi 2007 yılı kazı sonuç raporları, V.B.M. röleve raporları sonuçlarına göre yapılan değerlendirmelerde; cami ve medrese işlevli bir bütünlük arz ettiği, açık avlulu plan özelliği, harim mekânı ve portal formu ile Artuklu dönemi özelliklerini yansıtmaktadır (V.B.M. 2007 yılı kazı sonuç ve röleve raporları).

Harput Esediye Camii ve Medrese kompleksinin cami harim mekânı kıble duvarına paralel üç sahından oluşur. Bu özelliği Anadolu'da enine düzenlenmiş, paralel sahınlı cami gelişiminin Harput Artukoğulları dönemine ait örneklerinden birini teşkil eder. Artukoğullarının geliştirdiği bu plan tipinin en güzel örnekleri;

Batman/Hasankeyf Ulu Camii (XII. yy.), Mardin Emineddin Camii (XII. yy. birinci çeyreği), Diyarbakır/Eğil Ulu Camii (XII. yy.) ve Mardin Melik Mahmud (Melik Ahmed) Camii (1363-67) mihraba paralel tek sahınlı camilerdir. Harput Ulu Camii (1144-1167) mihraba paralel iki sahınlı plan özelliği göstermektedir. Mardin Molla Hari Camii (XIV. yy. sonları) ve Mardin Abdullâtif Camii (1371) ise iki sahınlı plan düzenlemesi ile karşımıza çıkmaktadır. Mardin Ulu Camii (1177) (Çiz. 53), Diyarbakır/Hani Ulu Camii (XII. yy.), Diyarbakır/Çermik Ulu Camii (1144-45), Mardin/Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii (1200-04) ise kıble duvarına paralel üç sahınlı olarak düzenlenmiştir. Diyarbakır/Silvan Ulu Camii (1157) ise mihraba paralel dört sahınlı olarak düzenlenmiştir (Arslan, 2017, s. 2441; Altun, 1978, s. 27-110).

Harput Esediye Külliyesi'nin Medrese bölümü, temel izleri 2007 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmıştır. 2017 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yapılan restorasyonlar sonucunda daha önce tespit edilen medrese temel izlerinin sadece sınırları belirlenmiştir. Avlu girişi kapısı sol tarafta doğu yönünde medrese odaları yer alır. Bu bölümün üzeri şeffaf malzemeyle kapatılmıştır (Foto. 262-263).

Medrese, külliye avlusunun doğu cephesi kanadında yer almaktadır (Çiz. 54). Yapılan kazılarda burada 6 adet medrese odası temel izleri bulunmuş ve güneydoğudan kuzeydoğu uca doğru sıralandığı tespit edilmiştir (Foto. 264). Güneydoğu uçta ortaya çıkarılan odanın dikdörtgen planlı ve diğer odalara oranla daha büyük olduğu tespit edilmiştir. Bu odanın farklılığı medresenin dershanesi olduğunu düşündürmüştür (Foto. 265). Medresenin kuzeydoğu ucunda yer alan bir diğer odasının ebatları ise 2. 90 x 4.40 m. ebatlarında kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlıdır (Foto. 266). Kazılarda odanın ortasında tandır çukuru ve tam doğusunda su gideri olduğu düşünülen bir delik bulunmuştur (Foto. 267-268). Bu odanın tandır buluntuları nedeniyle mutfak olduğu düşünülmüştür (Foto. 269). Kuzeydoğu köşede muhtemel mutfak olduğu tahmin edilen oda avlu yönünde yer alan cephede bir adet, kuzey cephesinde dışarıya açılan bölümde yine bir adet pencere yer aldığı düşünülmektedir (Foto. 270). Medresede yapılan kazılar sonucu tespit edilen diğer 4 oda, dikdörtgen planlı doğu-batı yönünde uzanır ve yaklaşık 2.30-2.40x 2.85 m. ebatlarına sahiptir. Tüm odaların üzeri plan özelliğine göre beşik tonozla örtülüdür. Tüm medrese odalarına girilen kapıların dikdörtgen planlı olduğu varsayılmaktadır. Odaların avluya

bakan birer adet penceresi olduğu düşünülmüştür. Bu odaların doğu duvarında ocak bulunmuş bu nedenle bu cephede pencere olamayacağı düşünülmüştür. Odaların döşemesinde muhtemelen taş malzeme kaplıdır (Foto. 271). Avlunun batı bölümünde, medresenin olması muhtemel olan odalarına ait temel izleri bulunamamıştır.[13]

Anadolu'da inşa edilen cami örnekleri gibi Medrese örnekleri de ilk kez Danişmentli ve Artuklu devletlerinde ortaya çıkmıştır. XII. yy.'dan XV. yy. sonlarına kadar çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Anadolu medreseleri eyvanlı ve kubbeli olmak üzere iki temel yapıda gelişim göstermiştir. Medreselerde bilinen bu plan tipleri ve bünyelerinde yer alan süslemeleri temel esaslarına bağlı kalarak sürekli bir gelişim göstermiştir. Anadolu'da Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi'nin kardeşi Eminüddin adına inşa ettirdiği Eminüddin Külliyesi (1108/9-1122/23) bünyesinde maristan, medrese, çeşme, mescit ve hamam yapısı yer almaktadır (Çiz. 55). Eminüddin Külliyesi Anadolu'da inşa edilen ilk külliye yapısıdır (Aslanapa, 1991, s. 70-71; Aslanapa, 1973, s. 80).

XII. yy. sonlarında, Güneydoğu Anadolu'da farklı örneklerle karşımıza çıkan Artuklu dönemi medreseleri plan özellikleri genel olarak avlu düzenine dayanmaktadır. Mardin'deki Hatuniye Medresesi ise 1184/85 tarihleri öncesinde yapılmış ve 1206 tarihli vakfiyesi duvarına kazınmıştır. Açık avlulu medrese örneklerinin en erken ve aynı zamanda en olgun örneklere yaklaşan bir uygulamadır. Mardin Hatuniye Medresesi, XII. yy. sonlarına tarihlendirilmektedir. İki katlı revaklı avluya sahip iki eyvanlı planıyla Anadolu medreselerinin en erken tarihlisi olarak günümüze gelmiştir. 595 H./1198-99 M. tarihli Diyarbekir Zinciriye Medresesi revaklı avlulu planı ve hareketli yapım tekniği ve kemerleri Diyarbakır evlerinin avlusuna benzer şekliyle dikkati çeken medrese yapıları arasındadır (Çiz. 56). Zengin taş işçiliğinde Zengi mimarisinin etkileri görülmektedir. XIII. yy.'ın ilk dönemlerinde Mardin'deki Sultan Îsâ Medresesi (1385) ve Şehidiye Medresesi'nin büyük ölçülü planlamasında bu gelişim devam eder. Artuklu mimarisinde değişik bir biçimde ele

[13] Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 10.11.2006 gün ve 804 sayılı kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığının 13.09.2007 tarih ve 15702 izinleri uyarınca kazı çalışmasına 20.09.2007'de başlanmış ve ödenek nedeniyle 01. 10.2007 tarihinde bitirilmiştir. Bu tarihten sonra Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 25. 02.2013 tarihinde kazı sonuç raporu hazırlanmıştır.
V.B.M. Elazığ İli Merkez Harput Esediye Camii ve Medresesi Sanat Tarihi Raporu.

alınan Diyarbekir Mesudiye Medresesi, (1193-1222) dört mezhep için kurulmuş ve bir yönden Diyarbekır Ulu Cami külliyesini şekillendiren son yapılardan biridir. Yapının güney revakı, Ulu Camii avlusunun kuzey revakını meydana getirmektedir. Medrese ile türbe ve mescidi ayrı avlular etrafında toplamak amacıyla yapılmış dilimli kubbeler, iki katlı revaklı avlu ve geniş cephe gibi unsurlar, yapıya yakın olan Sultan Kasım (Kāsımiye) Medresesi'ni de etkilemiştir (Altun, 1991, s. 418-419; Aslanapa, 1991, s. 77-82; Altun, 2006, s. 229-232).

3.4.2.4. Süsleme Özellikleri

Esediye Külliyesi'nde dikkat çeken portalde kullanılan mukarnas dolgunun ilk çıkış yeri, İran yapılarından İsfahan Mescid-i Cuması'nın köşe tromplarında, aynı şekilde Gulpayegan Mescid-i Camii'nde kullanılan ilk örneklerdir. Anadolu öncesinde Halep ve Şam'da bulunan Zengilere ait eserlerde portalde mukarnas örnekleri yer almaktadır. İran'dan başlayan bu özellik Anadolu'da kendine has bir uslupla yoğrularak tezyinde bambaşka bir özellik kazanmıştır. Anadolu'da Alay Han, Ağzıkara Han, Sivas Gök Medrese (Foto. 272), Aksaray Sultan Hanı Anadolu Selçuklunun en önemli mukarnas dolgulu taç kapı örnekleridir (Ögel, 1966, s. 99, 101).

Suriye ve Mısır'da mimari yapılarda oldukça yoğun bir şekilde uygulanan mukarnas kavsaranın, Artuklu döneminde inşa edilen mimari yapılarda da karşımıza çıktığını görmekteyiz. Mardin Artuklularına ait, Mardin Zinciriye Medresesi ve Mardin Latifiye Camii (Foto. 273) vb. anıtsal taç kapı formlarında mukarnas kavsaranın uygulandığı önemli yapılardır (Altun, 1978, s. 170).

Harput Esediye Külliyesi, V.B.M. 2007 yılı kazıları, röleve raporları ve ilgili kaynaklara dayanarak cami ve medrese işlevli bir bütünlük arz etmektedir. Özellikle portal formunun Artuklu dönemi mimari özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Yapının cami plan özelliğinin harim mekânı kıble duvarına paralel üç sahından oluşması, açık avlulu ve medreseye bitişik inşası Artuklu dönemi mimarisinin plan özellikleriyle uyumlu olduğunu göstermektedir. Yapı, tarihî bir merkez olan Harput'ta inşa edilen ilk medrese yapısı olması bakımından mimari ve kültürel açıdan dikkate değer bulunmuş; bu nedenle korunarak restore edilmiştir (V.B.M. 2007 Kazıları ve Röleve Raporları).

3.4.3. Fetih (Kale/Artuklu) Camii

3.4.3.1. Yeri

Harput İç Kale kapısından içeri girildiğinde Aslanlı Burç'tan sonraki dik yokuşu geçince, Orta Mahalle/Camii Caddesi'nin güneybatı noktasında Kale Mahallesi'nde yer alır (Çiz. 57-58).

3.4.3.2. Tarihçesi

Kitabesi olmayan yapının banisi ve mimarı bilinmemektedir. Yapı hakkındaki ilk bilgilere, Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nden ulaşıyoruz. Çelebi, Kale Camii için; "*kale içinde minaresiz cami"* ifadesini kullanmıştır. Seyahatnâme'nin bir bölümünde minareli diğer bölümünde "*Meydan Camii, Sare Hatun Camii minaresizdir"* ifadesi Kale Camii minaresi hakkında çelişkilidir. Minaresiz ifadesine bu bölümde Kale Camii'ni eklememiştir. Bu durumda minarenin bir döneme kadar ayakta kalmış olabileceği ihtimali bulunmaktadır. Minarenin sonrasında yıkıldığı, fakat tekrar yapıldığı konusu netlik kazanmamıştır (Seyahatname, 2006, III/I, s. 301-302).

Nurettin Ardıçoğlu, Kale Camii'nin Evliya Çelebi'nin izlenimlerine dayanarak minaresiz ve harap durumda olduğunu ifade eder. Kale Camii'nden geriye kalan sütunu üzerinde bulunan kitabeyi; vakfiyesi ve inşa kitabesi olarak yorumlar. Bu kitabeye göre inşa tarihi, 805 H. 1398 M. tarihidir (Ardıçoğlu, 1964, s. 80). M. Ali Ünal da yapıyı 1398 M. tarihini işaret ederek Dulkadiroğulları dönemine ait olduğunu ifade eder (Ünal, 1989, s. 210). Günümüze ulaşmayan bu kitabe tamir kitabesi de olabilir. Bunun üzerinden bir tarihlendirme ve dönem bilgisi güvenilir değildir (Sevin vd., 2011, s. 117).

M. Zeki Oral, Harput Kale Mescidi kitabesi olarak ifade ettiği minber kitabesinde geçen "*Çubuk"* ifadesinden hareketle Feridun Dirimtekin'in de bu ifadeyi "*Kıvamüddin Burslan Çabuk"* şeklinde okuduğunu aktarmaktadır. Oral, bu nedenle yapıya ait olan fakat bulunamayan kitabenin varlığını ifade eder ve yapıyı Çubukoğulları dönemi ile tarihlendirir (Oral, 2006, s. 38). M. Arslan, kazılarda elde edilen tabakalanmaların Bizans dönemine kadar inebileceğini ve bu nedenle yapının

Çubukoğullarının hâkimiyet dönemlerinde eski bir Bizans kilisesinin temelleri üzerine inşa edilmiş olabileceğini vurgular (Arslan, 2017, s. 434).

Ertuğrul Danık'a göre, Çubukoğullarının Harput hâkimiyeti Çubuk Bey ile birlikte 1087 yılında başlamış ve ardından halefi Mehmet Bey'in Harput'a hâkim olduğu süreç 1106 ile 1113 yılları arasını kapsamaktadır. Çubukoğularının 26 yıllık kısa süren bu hâkimiyet sürecinde var olan eski yapıları kullanmış ve yeni yapılanmalara gidilmemiştir. Bu nedenle Harput'ta Çubukoğulları dönemine ait net bir tarih verilebilen yapı tespit edilememiştir (Danık, 2001a, s. 9-10).

Harput, 11 yıl süreyle Belek Gazi, 1 yıl Mardin Artukluları, 60 yıl Hısn-ı Keyfa Artukluları 49 yıl da sabit bir şekilde Harput Artukluları hâkimiyetini yaşamıştır. Artuklu dönemi Harput'ta Çubukoğulları dönemi ile kıyaslandığında daha uzun sürmüştür. Bu nedenle Artuklu hükümdarları hâkimiyeti altına aldıkları Harput'ta öncelikle kale içinde cami inşa etmeleri aynı zamanda egemenliğin kalıcı sembolü olarak düşünülmelidir. Ataoğlu, bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasını sağlayan Artukluların aynı zamanda bölgede her alanda imar faaliyetlerine önem verdiğine işaret eder. Bu nedenle, Harput İç Kale Camii /Mescidi'nin Artuklular tarafından inşasını kanıtlar niteliktedir (Ataoğlu, 1992, s. 56-57).

Caminin III. Murad dönemine ait olan 1523 tarihli icmal defterlerine göre, Mahsul-i evkaf-ı Cami-i Kale, Seli Köyü'ne ait cizyeden 1416 kuruş bir geliri olduğunu göstermektedir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 308).

1566 tarihinde Kale Camii vakıf gelirinin yükselerek 3.201 akça olarak belirlenmiş, bunun bağlı köy ve mezralar ile değirmen gelirleri, dükkân gelirlerinin Zahiriye Medresesi'ne ait gelirle birleştirildiği kayıtları mevcuttur. Elde edilen gelirlerin bu vakıflarda harcandığı yerler; müezzin, ferraş, tevliyet, hitabet, imamet, revgan ve hasırdır (Ünal, 1989, s. 210).

Prof. Dr. Veli Sevin danışmanlığında yapılan 2006-2008 yılarında yapılan Kale Camii kazılarında yapının temeli ortaya çıkarılmıştır. Yapının Osmanlı döneminde 1523 tarihine kadar varlığı bilinmektedir. Sevin, sonraları yapıya ait örme taş tek sütunla 1950 yıllarına kadar ayakta kaldığını ve ardından geçen zamanda toprak altına gömüldüğünü ifade eder. Cami içinde minbere ait olduğu düşünülen ahşap parçalar bulunmuştur. Caminin yapılan kazılarda minaresiz olduğu tespit edilmiştir. Kazılarda

elde edilen verilere göre, cami tabanında Danişmentli Emiri Gümüştekin oğlu Melik Mehmed'e ait 529-536 / H.1134-1141 M. yılına ait sikke ve çok sayıda Artuklu sikkesi bulunmuştur. Buna göre, yapı Belek Gazi'nin vefatını takiben sonraki 10 yıl içinde yapılmıştır. Yapı içinde kullanılan malzeme ve plan özelliklerine göre Artukoğulları dönemine tarihlendirilir. Kale Camii kazılarında Artuklu, Osmanlı ve farklı dönemlere ait bakır ve gümüş sikkeler, çanak çömlekler, günlük kullanım eşyaları bulunmuştur (Sevin vd., 2011, s. 110-119; Sevin vd., 2008, s. 634-637).

Harput İç Kale kazı başkanı Prof. Dr. İsmail Aytaç tarafından devam ettirilen Kale Mahallesi Kale/Fetih Camii kazıları tamamlanmıştır[14].

3.4.3.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Kale Camii, Harput İç Kale Orta Mahalle olarak belirlenen alanın güneybatı köşesinde alçak bir teras üzerine konumlandırılmıştır. Mimarisi oldukça sade bir özellik gösteren yapı dıştan 15,50 x 8,50 m. boyutlarında düzgün olmayan dikdörtgen bir plana sahiptir (Foto. 274-275) (Arslan, 2017, s. 434). Cami içerisine giriş, batı cephesi kuzey ucunda yer alan üç basamaklı taş bloklardan oluşan merdivenle sağlanır (Foto. 276-277). İçeriye giriş öncesinde zeminde taş döşenmiş bir hol yer alır (Foto. 278). İçten 11,75 x 8,50 m. boyutlarında enine gelişen harim mekânı bulunmaktadır. Harim mekânı ortasında bulunan iki kare sütun kaidesi üzerinde yükselen silindirik gövdesiyle yapının mihraba paralel 2 sahınlı olduğunu göstermektedir (Çiz. 59). Harim mekânında yer alan sütunlar üzerinde yöresel Feth Ahmet Taşı sütun başlıklarında akantüs yaprağı kullanılmıştır. 1950'li yıllara ait fotoğrafta sütun başlıklarında akantüs yapraklarının yer aldığı net bir şekilde görülmektedir (Foto. 279-283). Kıble duvarı ortasında bulunan 0,92 m. genişliğe ve 0,40 m. derinliğinde olan mihrabı kıble yönünde uzun duvarın ortasına yerleştirilmiştir (Foto. 284). Mihrabı oldukça sade tutulmuştur. Fazla genişlik ve derinlik arz etmeyen mihrapta kahverengi

[14] "*Harput Kalesi'nin fethedildikten sonra kalenin burçlarında yankılanan ezan sesine şahitlik eden, kaleye yapılan ilk mescit olma özelliğini taşıyan Fetih Mescidi, asırlar sonra ibadete açılacak. Harput Kalesi'nde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sırasında gün yüzüne çıkarılan tarihi yapı için Vali Numan Hatipoğlu'nun direktifleriyle restorasyon projesi hazırlanmıştı.*

Restorasyon başvurusunun Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulundan geçtiğini dile getiren Harput İç Kale Kazı Başkanı Prof. Dr. İsmail Aytaç, mescidin Ekim ayı itibariyle ibadete açılmasının hedeflendiğini kaydetti" (https://kanal23.com/*) Erişim Tarihi: 19. 05. 2025.*

düzgün kesmetaş malzeme kullanılmıştır. Mihrabın en alttaki üç sırası günümüze kadar ulaşmış orijinal mihrap sırasıdır (Foto. 285). 2006-2007 yıllarında Kale Camii kazılarında, çini parçaları bulunmuştur. Muhtemelen mihraba ait olduğu düşünülen parçalar turkuaz zeminde lacivert çiçekli beyaz yapraklı detayları olan klasik Osmanlı dönemi Kütahya çinilerine benzer özelliktedir (Foto. 286) (Sevin vd., 2013, s. 796; Sevin vd., 2008, s. 634-635).

Sunguroğlu, cami zemininin mermer taşlarla kaplı olduğunu, önünün ise kapalı olduğunu taş kemerli kapıdan içeriye girildiğini ifade etmektedir. Mimari bir çekiciliği olmayan yapının önceleri minaresi olduğunu sonrasında yıkıldığını ve kitabesi olmadığını ifade eder. Yapı'nın 4x4 m. dörtgen formlu, tavanında tonoz ve üzerinde toprak malzeme kullanıldığından, kıble duvarında 6 adet penceresi olduğunu tarif eder (Sunguroğlu, 2013, s. 308). Cami kazılarında çatı örtüsüne işaret eden bulgulara rastlanmamıştır. Bulunan pişmiş tuğla parçalarından hareketle sütunların üzerinde yükselen tuğla örgülü beşik tonozun varlığını düşündürmektedir (Sevin vd., 2013, s. 795).

Restorasyonlar sonrasında yapının ibadet mekânında kazılar sonucu bulunan çeşitli sırlı sırsız seramik parçaları, alçı parçalar, ok uçları, kapı kilitleri, toprak küpler vb. eserler sergilenmektedir (Foto. 287-288).

Yapının güneybatı ucunda çilehane olduğu düşünülen bir bölüm yer alır. Bu bölüme güney duvardan ufak bir kapıyla girilir (Foto. 289). Çilehane, 4,50 x 3,60 m. ebatlarına sahip kare planlıdır. Bu karanlık küçük mekân cami tabanından biraz daha alçak bir konumdadır (Foto. 290). Odanın güney duvarında yerden yaklaşık 1.00 m. yüksekte bir seki ve kuzeydoğusunda bir niş yer alır (Foto. 291-292). Camii harim mekânından batı duvarından bu odaya açılan bir ışıklık yer alır (Foto. 293) (Sevin vd., 2008, s. 636; Sevin vd., 2013, s. 796). Camii'nin çilehane odası, kaleye gelen ziyaretçilerin kalenin tarihçesini izleyebileceği bir platforma dönüştürülmüş, bir panaroma gösterisi alanı oluşturulmuştur. Kale kazılarında bulunan top gülleleri de burada sergilenmektedir (Foto. 294). Harput İç Kale Camii'nde süsleme detayları bulunmamaktadır.

Harput İç Kale Camii, Anadolu'nun farklı birçok yerinde inşa edilen örneklerde olduğu gibi, iç kale camii/mescit özelliği göstermektedir.

Kejanlı'ya göre; Anadolu'nun Türkleşme sürecinde kalelerin alınması Türk iskânı açısından önem arz eder. Beyler, kalelerde aileleri ile birlikte kalmışlar, buna bağlı olarak kale-kent özelliği de gelişmeye başlamıştır. Beylikler döneminde de Selçukludan devraldıkları kale mirasını fethettikleri kentlerde uygulamışlardır (Kejanlı, 2010, s. 289-290). Selçuklu döneminde yapılandırılan Kayseri İç Kale (1224), Alanya İç ve Dış Kale (1227-1229), 1068 tarihli Ardahan İç Kalesi'nde mescit ve hamam yapıları yer alır. XI. yy. Selçuklu dönemine ait Kars Kalesi, mescit-türbe özelliği gösterirken, Diyarbakır Kalesi, (Artuklu hâkimiyet süreci 1183-1232), Bayburt Kalesi Camii-Mescit yapısıyla Anadolu'nun Selçuklu ve Beylikler dönemi İç Kale Camii ve Mescit yapılarıdır (Boran, 2002, s. 1310-1312).

Elazığ/Harput İç Kale (Fetih/Artuklu) Camii Anadolu'da inşa edilen camiiler içerisinde enine düzenlenmiş, mihraba paralel iki sahınlı plana sahiptir. Elazığ/Harput Esadiye (Arslanlı) Camii (XII. yy. sonları) yapısı mihraba paralel üç sahınlı, Elazığ/Harput Ulu Camii (1144-1165) ise mihraba paralel iki sahınlı planda inşa edilmişlerdir. Harput'ta inşa edilen bu camilerin plan ve dönem özellikleri benzer niteliktedir (Arslan, 2017, s. 2441).

Elazığ/Harput İç Kale Fetih/Artuklu Camii, Anadolu'da inşa edilen camiiler içerisinde enine düzenlenmiş, mihraba paralel iki sahınlı plan özelliği ile Artuklu dönemi mimarisini yansıtmaktadır (Arslan, 2017, s. 2441).

3.4.4. Alacalı (Çoraplı) Mescit/ Camii

3.4.4.1. Yeri

Harput Ağa Mahallesi Kayabaşı yolunda, Belek Gazi Parkı'na giden yol güzergâhı üzerinde yer alır (Foto. 295).

3.4.4.2. Tarihçesi

Yapının kitabesi konusunda herhangi bir veriye ulaşılmamıştır. Fransız aristokrat bir ailenin Paris'teki Blacas koleksiyonunda yer alan bronz aynada Artuklu hükümdarı Hızır adı geçmektedir. Bu nedenle yapının (1202-1204 M- 600 H) tarihlerinde Harput Artukluları son hükümdarlarından Nureddin ebul Fadıl Artuk Şah'ın babası, Hızır döneminde yapıldığı düşünülmektedir (Altun, 1978, s. 76;

Sunguroğlu, 2013, I, s. 299). Yapıyı 1202-1204 yılları arasına tarihlendirmek net bir ifade değildir. Bunun nedeni; Nureddin Artukşah'ın 1234 tarihinde Harput'ta Anadolu Selçuklu hâkimiyeti döneminde sağ olması ve babası Hızır Bey'in ise bu tarihlerde ya da öncesinde hayatta olduğu düşünülürse yapıyı XIII. yy. başına ya da ortalarına tarihlemek daha doğru olacaktır (Arslan, 2017, s. 418).

1085 tarihinde Harput ve çevresinin Türkler tarafından fethedilmesinin ardından bölgede Türk-İslam medeniyetine ait kültürel unsurlar hızla gelişmeye başlamıştır. Harput'ta farklı Türk beylik ve devletlerinin inşa ettiği birçok önemli eser günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Bu dönemlere ait olan vakfiyeler günümüze ulaşmamıştır. Mehmet Kemalettin Bey'e ait olan, 1139-1140 M. tarihli vakfiye; Harput ve çevresinde tespit edilen en eski vakfiyedir. Mescid-i Atik Vakfiyesi'nin Alacalı Camii'ye ait olduğu düşünülerek yapılan tespitlerde, vakfın geliri 720 akçedir. Bu ücret vakıf çalışanlarına, eğitim giderlerine, imam ve müezzinlere ödenmiştir (Öztürk, 1992, s. 81-82). Araştırmacılara göre eğitim giderlerine yönelik harcamalar, yapının bir avlu etrafında kurgulanan bir medrese olduğunu işaret etmektedir. Nitekim Alacalı Camii çevresinde yapılan arkeolojik sondaj çalışmaları, bu medreseye ait temel izlerinin tespit edilmesiyle bu görüşü desteklemektedir (Altun, 1989, s. 315; Sağlam, 2002, s. 104).

Yapıya Alacalı isminin verilmesinin nedeni minaresindeki taşların bir sıra beyaz bir sıra patlıcan moruna yakın bir renkte dizilimden kaynaklanmaktadır (Orakoğlu, 2011, s. 865; Danık ve Balaban, 2004, s. 52).

Yapının bilinen ilk onarımı XIX. yy.'da yapılmıştır. Yapı, 1960-1980 yılları arasında Elazığ Müzesi olarak kullanılmıştır. 2008 yılında onarım geçiren caminin giriş bölümünün 1990'lı yıllarda da varlığı, 2008 yılından önce de onarım geçirdiğini göstermektedir (Arslan, 2017, s. 418).

1965'te cami zemini müze haline getirilirken betonla sıvanmıştır (Altun, 1978, s. 76). 1986-1987 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan rapor sonrası yapılan restorasyonlarda; ahşap kapılar ve pencereler yeniden onarılmıştır. Çatı onarımı yapılmış önceleri sacla kaplanan çatı ve ahşap tavan sökülmüştür. Yapının damı yonu taşı ile kaplanmıştır. Mevcut olan sıvalar raspalanarak yeniden sıvanmıştır. İç beden duvarları horasan harç ile sıvanıp kireçle badana yapılmıştır. Cami mihrabı,

kemerleri ve pencere sövelerinde horasan harç kullanılarak derzlenmiştir. Pencere doğramaları yenilenmiş ve zemin ahşapla döşenmiştir. Minare şerefe altına kadar sökülmüş mevcut taşlardan uygun olanlar yeniden kullanılmıştır. Mescidin etrafına 1.00 eninde tretuar yapılmıştır. Minare ve caminin elektrik tesisatı değiştirilmiş yapıya paratoner eklenmiştir[15] (Kılıç, 2020, s. 57).

2024-2025 yılında Harput çevresinde yaptığımız araştırmalar kapsamında yer alan Alacalı Camii/Mescit yapısında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından başlatılan restorasyon nedeniyle yapıya giriş izni alınamamıştır. Bu nedenle yapının iç mekân görüntüleri alınamamış dış mekândan ise kısıtlı ölçüde görüntü alınmıştır.

3.4.4.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Meyilli bir arazi üzerine inşa edilen yapı, basit ve küçük ölçülerde dikdörtgen planlı doğu-batı doğrultusunda uzanır (Foto. 296-297). Yapıyı ağaç hatıllar iki kat halinde ikiye ayırmıştır. Caminin kuzey cephesinde alt sırada üç adet eş sıralı dikdörtgen formlu, dıştan sivri kemerli alınlıkların çevrelediği pencereler yer alır. Aynı cephenin ağaç hatılların ayırdığı mekânın üst katında dikdörtgen formlu dıştan sade alınlığa sahip bir pencere daha yer alır (Çiz. 60). Kuzeybatı cephenin yine yukarı üst bölümünde bir adet dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır (Foto. 298). Yapının güney cephesi oldukça sade tutulmuş ve bu cephede üst kısımlarda eş sıralı dikdörtgen formlu üç adet pencere yer alır (Foto. 299). Doğu cephede sade bir özellik göstermekte ve cephenin üst kısmında dikdörtgen formlu üç adet pencere bulunmaktadır (Çiz. 61) (Foto. 300-301). Genel olarak yapının dış cephesinde kullanılan malzeme düzgün kesmetaş ve kaba yonu taşıdır. Yapının eski fotoğraflarından üst kısmı düz toprak damla kaplı örtülü olduğu görülmektedir (Foto. 302). 1986-1987 yılarındaki Vakıflar Genel Müdürlüğü[16] tarafından yapılan çatı onarımında önceleri sacla kaplanan çatı ve ahşap tavan sökülmüştür (Çiz. 62). Mescit damı sonraki onarımlarda görüldüğü üzere kaba yonu taşıyla kaplanmıştır.

[15] Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Ankara Bölge Kurulu'nun 21.05.1986 gün ve 655 sayılı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 13.11.1986 gün ve ABİYAB/ABİŞB/23.00/1 /3365/86 Yazılı kararlar okunarak restorasyonuna karar verilmiştir.

[16] Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Ankara Bölge Kurulu'nun 21.05.1986 gün ve 655 sayılı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 13.11.1986 gün ve ABİYAB/ABİŞB/23.00/1 /3365/86 Yazılı kararlar okunarak restorasyonuna karar verilmiştir.

Yapının minaresi kuzeybatı köşede yer almakta ve tek şerefelidir. Osmanlı dönemine ait olan minare yapıya adını veren iki renkli taş işçiliği ile dikkat çekmektedir. Siyah ve siyaha yakın patlıcan moru rengi taşlar minare gövdesine sırayla yerleştirilmiştir. Minarenin bulunduğu cephede dikdörtgen formlu bir pencere yer alır (Foto. 303-304). Minareye çıkış kısmının önceleri var olan medrese bölümüyle bağlantısı olduğu düşünülmektedir (Danık ve Balaban, 2004, s. 52). Bodur ve kalın olan minare gövdesi silindirik bir formdadır. Şerefeden sonraki kısım satranç tahtası şeklinde yerleştirilmiştir. Şerefe beyaz kesme taştan yapılmış alt kısmı mukarnaslıdır. Petek kısmı gövdeye oranla kısmen daraldığı görülmekte bilezik ile sonlanarak konik bir külahla bitmektedir (Çiz. 63). Minareye çıkılan merdivenler kapı sağında yer almasına karşılık merdiven alt basamakları günümüzde bulunmamaktadır (Foto. 305) (Özmen, 1965, s. 12).

Yapının harim mekânına batı cephesinde yer alan üç dilimli kemer formlu kapıdan girilir. Dıştan yuvarlak sütuncelerle çevrelenmiş kapı, içerde basık bir kemere sahiptir. Giriş kapısının yanında çift kemer formlu küçük boyutlarda bir niş yer alır (Foto. 306).

Yapı, içten 9.40 x 7.35 m dıştan ise 11.10 x 9.30 m ölçülerine sahiptir ve duvar kalınlığı 0,85 cm ölçülmüştür. Harim mekânı, mihraba dik duvar payelerine atılan iki sivri kemer açıklığı ile 3 sahından oluşur. Harim mekânı batı duvarı itibariyle 1. 88 m. genişliğine sahip sivri kemer ve bu kemeri takip eden kemer genişliği 2. 98 m. doğu duvarında yer alan sivri kemer genişliği ise 2. 96 m.'dir (Çiz. 64) (Foto. 307) (Çakmak, 2006, s. 147; Kılıç, 2020, s. 56-57; Sağlam, 2002, s. 104-105). Harim mekânı kuzey duvarında üç adet, aynı duvarda tavana yakın küçük dikdörtgen formlu bir adet pencere yer alır. Ayrıca doğu ve güney duvarlarda üçer adet dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Doğu cephede yer alan orta hizadaki pencere bir kademe aşağıda yer alır. Batıda yer alan duvarında minareye çıkan merdivenin sağ hizasında dikdörtgen formlu bir adet pencere yer alır (Foto. 308-309). Harim mekânını ikiye ayıran ağaç hatıllı konsollar iç mekânda görülmektedir (Foto. 310).

Harim mekânı üzerinde yer alan ahşap tavan örtüsü, kalem işleri ince işçiliğiyle göz alıcıdır. Geometrik şekillerin hâkim olduğu kırmızı, siyah ve lacivert renkli kalem işi süslemelerde, kaset ve yıldız örgü sistemi yer almaktadır. Tavan ortasında görülen

üç bölümlü göbek oluşumu sivil mimari örneklerinde görülmektedir (Foto. 311-312). XIX. yy. Osmanlı işçiliğini yansıtan kalem işleri, 1960 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından tamir edilmiş ve bu nedenle özgünlüğünü yitirmiştir (Altun, 1978, s. 76; Sağlam, 2002, s. 107).

Harim mekânı güney duvarında yer alan orijinal olmayan mihrap nişi mermer malzemeden yapılmıştır. Mihrap çevresi tek sıra mukarnaslı dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Mihrap nişinin üst kısmı mukarnas dizilidir. Oldukça sade olan mihrap da başka bir süsleme detayı bulunmamaktadır (Foto. 313). Mihrabı gibi orijinal olmayan minberi yapıya sonradan eklenmiştir. Oldukça sade ahşap malzemeden, kitabesi olmayan özelliğe sahiptir (Foto. 314).

Harput Alacalı Camii harim mekânı, mihraba dikey duvar payelerine atılan iki sivri kemer açıklığı ile 3 sahından oluşur (Kılıç, 2020, s. 56-57). Bazilikal plan olarak da tanımlanan mihraba dikey uzanan plan şeması Emevi dönemi Kayrevan Seydi Ukba Ulu Camii (670-728) kıble duvarına dik uzanan on yedi sahınıyla bu plan tipinin en erken örneğini temsil eder (Çiz. 65). Abbasi Dönemi Samarra Ulu Camii (848-852) (Çiz. 66) ve Emeviler döneminde kıbleye dikey yedi sahınlı özelliğiyle Kudüs Mescid-i Aksa Camii'dir (702). İspanya'da 786 tarihli Endülüs Emevilerine ait Kurtuba Ulu Camii kıble duvarına dikey dokuz sahınlı plan özelliğine sahiptir (Can ve Gün, 2005, s. 63-75; Yetkin, 1965, s. 12-13, 34-35, 54-55).

Anadolu'da mihraba dikey derinlemesine plan tipinin önemli örnekleri bulunmaktadır. Ahlatşahlar dönemi Van Ulu Camii (XII. yy.), mihraba dikey uzanan yedi sahınlı bir plana sahiptir (Çiz. 67). Dânişmendli Beyliği dönemine ait Kayseri Battal Camii (XI.-XII. yy.) mihraba dikey üç sahınlı, Kayseri Kölük Camii (XII. yy.) (Çiz. 68) ve Kayseri Ulu Camii (XII. yy.) mihraba dikey beş sahınlı plandadır. Mengücekoğulları Beyliği dönemine ait Kemah İç Kale Camii (XI.-XIII. yy.), Divriği İç Kale Camii (1180-81) mihraba dikey üç sahınlı, Divriği Ulu Camii (1228-29) ise mihraba dikey beş sahınlı bir plana sahiptir (Çiz. 69). Saltukoğulları dönemine ait Erzurum Ulu Camii (1179-80) ise kıble duvarına dikey yedi sahınlıdır (Çiz. 70) (Arslan, 2017, s. 2431). Ani Menuçehr Camii (M.1072), Bayburt Ulu Camii (M.1282-1298), Niğde Alaeddin Camii (H.620/M.1223) (Çiz. 71), Amasya Burmalı Minare Camii (M.1245), XIII. yy. Kırşehir Lala Camii, Mazgirt Elti Hatun Camii (M. 1252),

Amasya Gökmedrese Camii (M. 1266-1267) mihraba dikey plan tipini yansıtmaktadır (Pınar, 2014, s. 57).

3.4.4.4. Süsleme Özellikleri

Harput Alacalı Camii, XIII. yy. başında ya da ortalarında inşa edilen Artuklu dönemi yapısıdır. Yapılan bu inşa tarihi aralığı caminin tüm mimari özellikleri için geçerli değildir. Cami minaresinde uygulanan satranç taşı şeklinde iki renkli taş işçiliği, bodur ve kalın silindirik gövdesiyle Osmanlı dönemine aittir. Cami harim mekânı ahşap tavanında uygulanan Osmanlı dönemine ait kalem işlerinde lacivert, kırmızı, siyah renkler hâkimdir. Kalem işlerindeki süsleme detayları; geometrik kaset ve yıldız örgü sistemi şeklinde düzenlenmiştir. 1960'lı yıllarda Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yapılan restorasyonlarda orijinal dokusu zarar görmüştür. Caminin orijinal olmayan mihrabı mermer malzeme üzerine mukarnas detaylar barındırmaktadır. Orijinal özellikte olmayan minber ahşap malzemeden yapılarak sonradan eklenmiştir. Yapı Artuklu dönemine ait olmasına rağmen Osmanlı döneminde yapılan eklemeler ve belirli dönemlerde uygulanan onarımlar nedeniyle özgün mimari yapısını kaybetmiştir. Araştırmacılar, caminin yanında önceleri bir medrese var olduğunu belirtmiştir. Cami çevresinde yapılan sondaj çalışmaları neticesinde medrese temel izleri bulunmuştur. Yapının dış cephelerinde kaba yonu taşı ve kesme taş malzeme kullanılmıştır (Özmen, 1965, s. 12-13; Danık, 2001a, s. 43-45; Danık ve Balaban, 2004, s. 50-52; Sağlam, 2002, s. 105-107).

Harput Alacalı Camii, plan, mimari ve süsleme özellikleriyle Harput'ta bulunan Artuklu dönemi yapılarından farklı özelliğe sahiptir. Özellikle mihraba dikey uzanan derinlemesine plan tipi yapının sonraki dönemlerde inşasını ve bu ayrımı netleştirmektedir.

3.5. MESCİT VE TÜRBELER

3.5.1. Ahi Musa Mescit ve Türbesi

3.5.1.1. Yeri

Harput Mahallesi Arslanlı Sokak, Esediye Camii güneyinde yer almaktadır (Foto. 315).

3.5.1.2. Tarihçesi

Harput ve Elazığ bölgesinde bulunan Urartu dönemi, İslami dönem ve gayrimüslim yapıları birçok yabancı araştırmacı ve seyyahlar tarafından incelenerek değerlendirmeleri yapılmıştır. Yapılan seyahatlerde ve değerlendirmelerde Ahi Musa Mescit ve Türbesi ile ilgili bir veriye rastlanmamıştır. Kitabesi Ferhan Memişoğlu tarafından görülmüşse de sonraları bulunamamıştır. Mescit ve türbe şeklinde olan kompleks yapının tarihi 581 H./1185 M. Artuklu döneminin son yılları ile Selçuklu dönemi ilk zamanları olarak belirlenmiştir. Memişoğlu yapıyı mescit-zaviye olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle yapı XII. yy. sonunda mescit-zaviye olarak planlanmış fakat XIII. yy.'da türbe eklenerek mescid-türbe özelliğine dönüştürülmüştür (Danık, 1998, s. 35-37; Danık, 1995, s. 51; Memişoğlu, 1973, s. 54).

Yapı hakkında en eski bilgilere İshak Sunguroğlu'nun, eserinden ulaşıyoruz. Yapının banisi olarak işaret edilen "Emirü'ş-şehir bi Harputi lakabıyla bilinen Ahi Musa Hervi (Herdi) isminde kişidir. Sunguroğlu, Türbede 3 kişinin yattığını ve bu cenazeliklerin Ahi Musa, Esseyid Hasan, Seyid Ahmet'e ait olduğunu ifade eder (Sunguroğlu, 2013, I, s. 347).

Abdullah Kuran, 1969 yılına ait "Anadolu Medreseleri" adlı eserinde Ahi Musa Mescit ve Türbesi'ni, hemen kuzeyinde bulunan Esediye Külliyesi'ne bağlı bir yapı olarak düşünebileceğimizi ve Darülhadis ya da tekke yapısı olabileceğini ifade eder. Olasılıklar arasında burada büyük kompleksli bir medresenin sonraları daha küçük ölçekli bir eğitim dersliğine dönüştürülmüş olabileceği ihtimalini verir ve tarihlendirmeyi XII. yy. olarak belirler. (Kuran, 1969, I, s. 112; Danık, 2001a, s. 47).

Ahi Musa Mescit Türbesi'nin ismiyle anılan mahalle bilgisi dışında vakıf kayıtları bilgisine ulaşılamamıştır. Mehmet Ali Ünal, yapının Ahilik teşkilatından biri tarafından Ahi Musa'nın vasiyeti üzerine ölmeden önce yaptırılmış olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır (Ünal, 1989, s. 212).

Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi'ne, 391 no'lu Harput Şer'iyye Siciline göre, 1103-1691/92, 1133-1720/21 imam atamasına dair belge yer almaktadır (Aytaç, 2010, s. 4).

Ahi Musa Mescit ve Türbesi'nde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1970 yılında ilk restorasyon yapılmıştır (Kılıç, 2020, s. 67). Yapı, Diyarbakır Kültür ve

Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 17.05.1991[17] tarihinde 742 sayılı kararı gereği V.G.M. tarafından restore edilerek orijinal şeklinde kaba yonu taşı ve moloz taş olan malzeme kesme taşla yenilenmiştir. 2006[18] ve 2009[19] yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlarla son şeklini almıştır.

3.5.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Dıştan bahçe duvarının çevrelediği yapı doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plan özelliğinde bir mescid ve mescidin güney duvarı doğu yönüne bitişik ½ oranında daha küçük ölçekli türbe bölümünden meydana gelmektedir (Foto. 316-317). Mescidin kuzey cephesinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Bu cephede mekânı aydınlatan dikdörtgen formlu iki mazgal pencere yer almaktadır. Mescid doğu yönünden türbeye oranla yaklaşık 0, 60 m. dışarıya doğru taşıntı yapmaktadır (Foto. 318-319). Güney yönünde bulunan türbe bölümünde dikdörtgen formlu bir mazgal pencere bulunmakta ve mescid bölümüne göre yaklaşık 4 m. dışarıya taşıntı yapmaktadır. Bu cephede her iki bölüme ait pencere yer almaz (Foto. 320-322). Mescit ve türbe'nin batı cephesi sağırdır (Foto. 323). Genel olarak yapının son restorasyonlardan önce taşla kaplanmış üst örtüsü ve taş saçakları sonradan kırma çatıyla kaplanmıştır (Foto. 324-326). Mescid bölümü dıştan doğu batı doğrultusunda uzanan enine dikdörtgen planlı 12x6.5 m. ölçülerindedir. Bu bölüme güneydoğudan bitişik türbe bölümü ise mescidin ½ oranında dikdörtgen planlı dıştan 6.70x3.73 m. ölçülerindedir (Çiz. 72). Mescidin harim mekânına kuzeydoğu köşesinde bulunan dikdörtgen formlu arslan başı formunda kapı tokmağı olan kapıyla girilmektedir (Foto. 327). Harim mekânı doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve beşik tonozla örtülüdür. Bu bölüm, kuzeyden ve güneyden atılan iki adet kesme taş malzemeden sivri kemerle desteklenmiş mihraba dikey üç sahınlı plan özelliğindedir. Harim mekânı batı duvarında bir adet aynı duvarın güneyinde bir adet olmak üzere iki

---

Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 17.05. 1991 tarih ve 742 sayılı kararı, Vakıflar Genel Müdürlüğünün 29.01.1991 gün ve 062 (23.00) (91) sayılı yazısı ve eklerine göre verilen restorasyon karar sonuçlarından alınmıştır.[17]

[18] Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 11.07.2006 tarih ve 757 sayılı kararı, Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 31.10. 2006 tarih ve 2081 sayılı yazılı kararı ve Rölöve Proje Raporundan alınmıştır.

[19] Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 10.11.2006 gün ve 895 sayılı kararı, Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 20.07. 2009 tarih ve 1533 sayılı karar metinlerinden alınmıştır.

adet kare formlu niş yer alır (Foto. 328-329). Güneyde mihrap nişi yer alır (Foto. 330). Bu bölümdeki kapıdan türbe bölümüne geçilir (Foto. 331-332). Mescit bölümü zemini taş döşeme şeklindedir[20] (Çiz. 73-74) (Aytaç, 2010, s. 3; Danık, 1998, s. 37; Sağlam, 2002, s. 134-135; Ersay Yüksel, 2023, s. 1326).

A. Kuran, yapıyı 1966 yılında incelemiş buna göre; "*yapı iki bölüm halinde dikdörtgen planlı, mescid bölümü türbe bölümünden daha uzun ve geniştir. Bu bölüm iki sivri beşik tonozlu hacimden meydana gelir. Yapının doğu cephesinde kuzey ucunda yer alan kapısı önceleri pencere idi fakat sonraları kapıya dönüştürülmüştür. Bu cephede tepesinde var olan bir kapı izine işaret eder. Bu bölüm 1960 yılında örülmüş ve kapatılmıştır. Mescidin güneybatı köşesinde yer alan duvar kesik bir özellikte idi. Kazılar sonucunda türbenin arkasında temel izleri bulunan bir hücreye rastlanmıştır. Genel olarak yapı ilk haliyle medrese idi fakat sonrasında yıkılarak geriye kalan mekânlar onarılarak küçük ebatlarda eğitim mekânına çevrilmiştir"* (Kuran, 1969, I, s. 112).

Mescit güney duvarının orta kısmında yer alan bir kapıyla girilen türbe bölümü doğu batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve dıştan 6.70x3.73 m. içten 3x5.15 m. ölçülerindedir. Bu mekânının üzeri beşik tonozla örtülüdür. Yapı doğu cepheden bir pencere ile aydınlanır. Türbe içerisinde 6 adet baş ve ayak şahideli kabir yer almaktadır. Sandukalar üzerinde herhangi bir süsleme ögesi ve kitabe yer almamaktadır. Yapının duvarlarında beton sıvama ile kireç badana yapılmıştır. Araştırmacılar, türbedeki sandukalardan uzun olanın Ahi Musa'ya ait olduğu diğer iki sandukanın aynı aileden Esseyid Hasan ve Seyid Ahmed'e ait olduğunu aktarmaktadırlar. Ahi Musa'ya ait olduğu ifade edilen sanduka konusunda kesinlik yoktur[21] (Foto. 333-334) (Aytaç, 2010, s. 4; Sağlam, 2002, s. 144-145; Ersay Yüksel, 2023, s. 1326).

16. Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 11.07.2006 tarih ve 757 sayılı kararı, Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 31.10. 2006 tarih ve 2081 sayılı yazılı kararı ve Rölöve Proje Raporundan alınmıştır.

[21] Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 11.07.2006 tarih ve 757 sayılı kararı, Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün 31.10. 2006 tarih ve 2081 sayılı yazılı kararı ve Rölöve Proje Raporundan alınmıştır.

Genel olarak yapının şimdiye kadar tanımlanan son şekli dışında; Ferhan Memişoğlu, 1973 yılında yaptığı "Harput Bakırcılığı" isimli çalışmasında yapının rölöve planını çizmiştir. Bu rölöve planına göre; son şekliyle benzer özelliğe sahip planda mescid harim mekânı güney duvarında yer alan mescid ve türbe arasında geçişi sağlayan kapının yerini yarım daire planlı mihrap nişi olarak belirtmiştir. Türbe (zaviye) olarak işaret edilen bölüme ise doğuda bulunan kapıdan girildiği tarif edilmektedir. Bu plana göre yapıya bitişik güneydoğuda bir birim yer almaktadır. Mescidin kuzey cephesi bu planda penceresizdir fakat yapılan restorasyonlarda bu cepheye iki pencere eklenmiştir. Türbe ise güney cepheden iki pencere açıklığıyla aydınlatılmaktadır. Günümüzde türbenin doğu cephesinde tek pencere mevcuttur. Üst örtünün tonoz olması günümüzdeki planla uyumludur (Çiz. 75) (Memişoğlu, 1973, s. 51).

Yapının ilk orijinal şeklinde moloz taş malzeme kullanılmış ancak yapılan restorasyonlar sonucunda dış cephede düzgün kesme taş uygulanmıştır (Foto. 335-336).

Harput'ta bulunan Artuklu dönemine ait olan Fethi Ahmet Mescit ve Türbesi plan olarak Ahi Musa Mescid ve Türbesi ile ortak bir duvarı paylaşmaları yönünden benzer olmasına rağmen bağımsız girişe sahiptir. Bu yönüyle Ahi Musa Mescid ve Türbesi'nden ayrılır. Fethi Ahmet Türbesi sekizgen, Ahi Musa Türbesi dikdörtgen plana sahiptir (Çiz. 76). Ahi Musa Mescid ve Türbesi plan kurgusu ile Anadolu'da az rastlanan özelliğe sahiptir. Maraş Merkez İklime Hatun Mescid ve Türbesi (1547) (Çiz. 77), Ankara Merkez Saraç Sinan Mescid ve Türbesi (1288) (Çiz. 78) Anadolu'da mescid-türbe birlikteliğine örnek yapılardır (Danık, 1998, s. 39). Hakkı Önkal'a göre, dahil olduğu yapının bir hacmini işgal eden türbeler sınıflandırmasında olan örnekler; 1230-1240 tarihli Alanya Akşebe Sultan Mescid ve Türbesi (Çiz. 79), XIII. yy. Konya Beyhekim Türbesi, XIII. yy. yapısı Konya Tahir ile Zühre Mescid ve Türbesi, mescid-türbe birlikteliğine sahiptir (Çiz. 80). 1279-1280 tarihli Selçuklu dönemi Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi, mescid bünyesine dâhil edilmiş türbe özelliği gösteren yapılar topluluğuna girmektedir (Çiz. 81) (Önkal, 1996, s. 411-412, 427-434).

Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi Harput'ta bulunan Artuklu dönemi türbeleri içerisinde plan özelliğiyle Fethi Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne benzer

plan özelliklerine sahiptir. Yapı, Harput'ta Artuklu hâkimiyeti döneminde Ahilik teşkilatının varlığını kanıtlar niteliktedir. Yapının mescit kısmı mihraba dikey uzanan plan özelliğine sahiptir. Bu yönüyle Harput'ta Artuklu dönemi yapısı Alacalı Camii plan tipiyle benzeşmektedir. Yapı geçirdiği restorasyonlar nedeniyle orijinal özelliklerini kaybetmiştir.

3.5.2. Fetih Ahmet Baba (Şeyh'ül - Kâinat) Mescidi ve Türbesi

3.5.2.1. Yeri

Elazığ İli merkez Harput Mahallesi'ne 1,5 km. mesafede Göllü Bağları'na giden yolun sağında yer alır (Foto. 337).

3.5.2.2. Tarihçesi

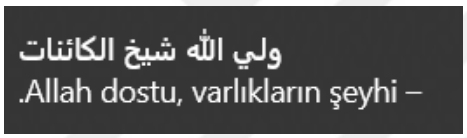
Halk arasında Fetih Ahmet Baba ve Şeyh'ül - Kâinat[22] Türbesi olarak bilinen yapının inşa kitabesi bulunmamaktadır. E. Danık'a göre yapının mimari tarihini belirleyen bir kayıt ve kitabe bulunmamasına rağmen 713 H. (1313 M.) yılına tarihlendirilmektedir (Danık, 2010, s. 276). Yapının tarihlendirmesi konusunda öne sürülen görüşler arasında; türbe bölümünde sanduka üzerinde yer alan kitabedir. Sandukanın sağ ve sol tarafında ikişer adet olmak üzere toplam 4 adet kitabe, kufi yazılı pano yer alır. 1940'ta panoların alt kısmı düşen çini karoların aşağısında kalmıştır (Aytaç, 2010, s. 11-12).

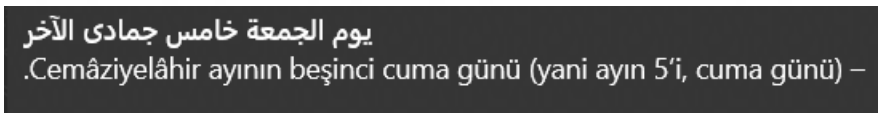
[22] *Fatih Ahmet Baba ile ilgili pek çok menkıbe anlatılmaktadır. Rivayete göre; Harput'un ilk kaymakamı Şevki Bey ehl-i keyf bir zattır. Bir yıl yazı geçirmek üzere Fatih Ahmed Baba türbesi civarındaki Hacı Haliloğullarının bahçelerinden birini kiralar. Cuma günleri dostlarından bazıları ile bahçeye gider, orada beraberce demlenir (içki içer) ve eğlenirler. Yine böyle bir günde yine biraz demlendikten sonra sık ağaçlarla kaplı olan havuz manzarası, Şevki Bey'in alkol ile beslenen ruhunu sıkmış olacak ki ayağa kalkar ve etrafta dolaşmaya başlar. Karşıda türbenin tam alt tarafında derenin kenarında yeşil bir düzlük görünce kilimlerin, şiltelerin ve rakı sofrasının buraya nakledilmesini emreder. Fakat misafirlerden birisi türbeyi göstererek, "oraya pek yaklaşmayalım", demişse de kaymakam Şevki Bey buna aldırmaz. Yemişler, içmişler ve geç vakit dağılmışlardır. Ertesi sabah Şevki Bey yatağından kalktığı zaman ağzının ve çenesinin eğilmiş olduğunu ve bir kelime dahi konuşamadığını hissedince, bundan çok etkilenir. Kasaba ve Elazığ'da bulunan mevcut doktorlara tedavi için gitse de yapılan müdahalelerin hiç biri çare olmaz ve bu darbenin nereden geldiğini anlar. Birkaç gün evinden çıkmaz ve sonra dostlarının tavsiyesi ile Fatih Ahmed Baba türbesine giderek türbeyi ziyaret edip tövbe eder ve af dileyerek sağlığına kavuşmak için duada bulunur. Türbeyi ve yanındaki mescidi tamir, önündeki sahayı tesviye ettirerek türbenin önüne bir çeşme yaptırır ve ağaçlandırır. Yaptığı bu hizmetin mükafatını da çok geçmeden çenesinin düzelmesiyle görür.* (Sunguroğlu, 2013, s. 360; https://www.evliyalar.net/)
Erişim tarihi: 08. 06. 2025.

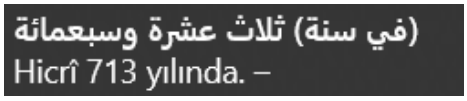
Ahşap sanduka üzerinde yer alan kitabede; Şeyh-i Kâinat Harputlu Fetih Ahmet Kebir, sözünde duran, âlimlerin seyidi ve kâinatın şeyhi altının velisi Cemaziyel Ahir ayının (Mayıs) beşinci sene yedi yüz on üç H. 713/ M. 1313 cuma gecesi vefat etti şeklinde ifade yer alır. Kitabeye göre bu tarih Fetih Ahmet'in ölüm yılıdır. Bu nedenle türbe bu tarihte inşa edilmiştir. Sandukanın kapağının bir bölümü kayıptır, kitabede bu nedenle eksiktir. İshak Sunguroğlu, 1301 tarihli Mamuretü'l-Aziz Salnamesi'nden aktararak türbenin oldukça güzel bir mevkide olduğunu Fatih Ahmet isimli mübarek şahsın kabrinin burada yer aldığını ifade eder. Türbenin kubbeli bir yapıda ve yanında bir de mescit olduğunu izah eder (Sunguroğlu, 2013, I, s. 356; Özmen, 1965, s. 25).

Sanduka Kitabe Metni:

1. Sıra. Sağ Üst Çerçeve
2. Sıra. Sağ Alt Çerçeve
3. Sıra. Sol Üst Çerçeve
4. Sıra. Sol Alt Çerçeve

Arapça Metin Alıntısı (Sağlam, 2002, s. 149; Önkal, 1977, s. 228).

Okunuşu: "Tûfî seyyîdel ârifeyni velî Allah şeyxal kâinât

Yewmel ceme-etun xâmse cemazel âxer

Fî senetun selesetun işru

ve seb'a mietun".

Tam Tercüme: "Âriflerin efendisi, Allah dostu, varlıkların şeyhi Hicrî 713 yılında, Cemâziyelâhir ayının beşinci cuma günü vefat..."

Çevirisi: "Ariflerin seyyidi, şeyhül-kâinat, veliyyullah 713 senesi cemaziyel-ahirinin beşinci Cuma günü vefat etti. H. Önkal'a göre, kitabe eksiktir, kayıp olan sanduka kapağında kitabenin bu eksik bölümü yer almaktaydı. Sanduka üzerinde yer alan tarih 713/1313 Fetih Ahmet'in ölüm yılıdır ve bu nedenle türbe bu yıllarda inşa edilmiştir (Önkal, 1996, s. 184).

Araştırmacılar, Ebu'l Feth ünvanından hareketle yapıyı, 1220-1225 yıllarını kapsayan Artuklunun son hükümdarlarından İzzeddin Ahmet dönemine ait olduğunu ifade ederler (Danık, 2001, s. 45). İzzeddin Ahmet'in hükümdarlık dönemine ait bilgilere kendisine ithafen El-Tenkihât isimli riyaziyeye dayanan risaleden ulaşılmıştır. Bu dönemde Celâleddin Harzem Şahın Harput'u istilâ ettiği, Izzeddin Ahmet'in zamanına denk gelmektedir (Ardıçoğlu, 1939, s.47).

Fetih Ahmet Baba, Türklerin Anadolu fetihleri sırasında Orta Asya'dan on mücahit arkadaşıyla gelerek Bizans'a karşı burada savaşıp şehit olmuştur. Naaşları buraya defnedilmiştir. Fetih Ahmet Baba (H. 620-713, M. 1220-1313) Anadolu'ya Orta Asya'dan gelmiş bir alp erendir. 1313 tarihi Fetih Ahmet Baba'nın ölüm tarihi olması bu iddiayı sarsmaktadır. Bu tarihte Bizanslılar Harput bölgesinden çıkarılmıştı (Parlak, 2003, s. 148-149).

Hz. Peygamberin neslinden olduğu rivayet edilen Fetih Ahmet Baba, Kabil-Buhara arasında kalan yerde Belh'te doğmuştur. Hocası Mehmed Hallac el- Belhi aracılığıyla Silsile-i Aliyye ileri gelenlerinden Ali Ramiteni'nin öğrencisi olmuştur. 1313 tarihinde İlhanlı ordusuyla Harput'u Ermenilerden geri almak amacıyla sefere çıkarak Harput'a gelmiş ve burada arkadaşlarıyla birlikte şehit düşmüştür (Özbolat, 2013, s. 78; Kıyak, 2010, s. 63).

Harput'un tanınmış mutasavvıflarından biri olan Beyzade Hacı Ali Rıza Efendi'nin Fethi Ahmet hakkında şu bilgileri aktarır: "*Sen bil ki, Harput kasabası civarında medfun ve Fethi Ahmet namıyla meşhur olan zat, Perevat veya Parbat şehrinde Şeyhü'l- Kainat ünvanıyla anılan Aliyü'r-Remeytani'nin talebelerindendir. Kendisi Belh'te doğmuş, ismi Ahmed, tarikatı Tarikat-ı Hacegandır. Muhammed*

Hallacü'l-Belhi, vasıtasıyla Hazret-i Azizan Hoca Aliyü'r-Remeytani'den intisap etmiştir. Onun ahbap ve yakınlarından 10 kişi de türbenin üst tarafındaki mezarlıkta medfundurlar. Kendisi Sadat-ı Kiramdan (Peygamber neslinden) olup, kolundan yaralanarak 96 yaşında şehit düşmüş ve aynı yerde defnedilmiştir. Mensup olduğu mezhep Hanefi mezhebi olup, mezhebin kurucusu olan İmam Azam Ebu Hanife Hazretlerinin hizmetinde de bulunmuştur. Bazı ihvanla beraber yaptığımız keşifte böyle zahir olmuştur. Ben fakir Ali Beyzade ki Nakşibendî tarikatının müceddidi (yani ikinci defa kurucusu ve naşiri) Mevlana Halid'e mensubum. Cenab-ı Hak onu af ve mağfiret etsin…" (Kıyak, 2010, s. 63-64; Özmen, 1965, s. 25).

Erzurum'un Pasinler İlçesine bağlı Yegân Köyü'nde "Halil Divani" Hz. türbedarı ve marifetnamesi olan İbrahim Hakkı Hz.'nin kütüphanesinde yer alan tevliyatnamede "*Erzurum ve havalisi Tebriz'e merbut (bağlı) iken ol zamanın hükümdarı Aras'ın bir kısmını Halil Divani'nin türbesine vakfetmiş imiş…*" Bu vakıfnamede Halil Divani'ni Hz. Peygamberin soyundan olduğu ve ataları tamamen yazılıdır ve bağlı bulunduğu şeyhi de Fatih Ahmed Herberdi (Harputi) olduğu atalarında zikredilmiştir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 356-357).

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde; "Feth-i Bab Tekkesi (Fetih/Fatih Ahmet Baba Türbesi) Harput Kalesi'nden dışarıda ulu bir tekkedir" ifadesini kullanmıştır (Çelebi, 2006, III/I, s. 302).

Fethi Ahmet Baba Türbesi, 1523 tahrir kayıtlarında Şeyhin Tekkesi olarak geçmektedir. Bu kayıtlara göre; Harput Hamedi Köyü buğday hasatının 1/4' ünden 813 akça zaviye vakfına aktarılmıştır. 1566 yılında zaviye vakfına ayrılan gelirin 2.010 akçaya yükseldiği görülmektedir (Ünal, 1989, s. 220; Aytaç, 2010, s. 12).

Ferhan Memişoğlu, yapının türbe bölümünü iki katlı ve altıgen planlı olarak inşa edildiğini günümüzde yalnızca cenazelik kısmının mevcut olduğunu ifade eder. Türbenin dış cephesinden önceleri var olan ikinci katının izleri görülmektedir. Türbenin yanında mescid ve bahçesinde çeşme mevcuttur (Memişoğlu, 1977, s. 25).

Türbe bölümü günümüzde sekizgen planlı olup yapılan restorasyonlarda üzeri betonla sıvanmıştır. 1959 yılından sonra mescidin sol tarafındaki mekân yıkılmıştır (Kılıç, 2020, s. 54). 2012 tarihinde Fetih Ahmet Baba Türbesi çevresinde Çevre Düzenlenme Projesine ait olan yerleşim birimlerinin inşası türbenin geri planda

kalmasında neden olmuştur. Harput'un mimari dokusuna da aykırı olan proje iptal edilmiştir[23].

Türbe içerisine 2014 yılında izin alınmadan yapılan laminant parke döşenmiş fakat bu uygulama Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından kaldırılmıştır[24].

3.5.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Mescit ve türbe, derenin kenarında bahçeli ağaçlık bir alanda yer alır. Bahçe içerisinde anıt ağaç olarak nitelendirilen 200 yıllık tescilli çınar ağacı mevcuttur ve koruma altına alınmıştır (Foto. 338-341). Türbe bahçesi doğu duvarına bitişik konumda abdesthane mevcuttur (Foto. 342). Yapının mimarı ve banisi bilinmemektedir. Fethi Ahmet, Şeyh'ül Kâinat Mescit ve Türbesi, kuzey-güney yönünde uzanan mescit kısmı ve bu bölümün batı duvarına bitişik türbe kısmı olmak üzere 2 bölümden meydana gelir (Foto. 343-344). Mescid ve türbe bölümü güney cepheleri beden duvarları yan yana görülürken batı cephede yalnızca mescid beden duvarı görülmektedir. Her iki bölüm güney cephede sağır tutulmuştur (Foto. 345-346). Mescid batı cephesinde iki adet dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır. Pencereler dıştan demir parmaklıklarla kaplanmıştır (Foto. 347-348). Mescit üzeri önceleri kırma çatı ile kaplı iken günümüzde düz dam şeklinde yapılarak betonla sıvanmıştır (Foto. 349). Genel olarak yapının cephelerinde yöresel Feth Ahmet taşı (açık yeşil renk), düzgün kesme taş ve kaba yonu taşı kullanılmıştır. Mescit bölümüne giriş kuzey cephenin ortasında yer alan yaklaşık 1. 30 m. ebatlarında dıştan sivri kemer içten basık kemerli bir kapıyla sağlanmaktadır (Foto. 350). Kareye yakın dikdörtgen planlı harim mekânı yaklaşık 6.00 x7.00 (Aytaç, 2010, s. 11) ebatlarında doğu ve batı ekseninden

[23] Elazığ İli, Merkez Harput Mahallesi, mülkiyeti Fetih Ahmet Vakfına ait, tapunun 20 pafta 1112 nolu parseline kayıtlı Fetih Ahmet Baba Türbesi ve çevresinde yer alan tapunun 1105, 1106, 1107, 1109, 1110, 1111, 3662 parsel nolu taşınmazlar üzerinde yapılması planlanan Çevre Düzenleme Projesine ilişkin; Elazığ Belediye Başkanlığı'nın 23.03.2012 gün ve 190 sayılı yazısı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 12.05. 2010 gün ve 3113 sayılı kararı, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğünün 24.04. 2012 gün 1237 sayılı uzman raporu okundu. Ekleri ve konuya ilişkin bilgi belgeler incelenmesi sonucunda projenin uygun olmadığına karar verildi.

[24] Elazığ İli, Merkez Harput Mahallesi, mülkiyeti Fetih Ahmet Vakfına ait, tapunun 20 pafta 1112 nolu parseline kayıtlı Fetih Ahmet Baba Türbesi'nde yapılan izinsiz uygulamalara ilişkin; Elazığ Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün 15.07. 2014 gün ve 2717 sayılı yazısı okundu. Ekleri ve konuya ilişkin bilgi ve belgeler incelendi. Yapılan görüşmeler sonucunda; Fetih Ahmet Baba Türbesi içerisine yapılan laminant parkenin Malatya Vakıflar Bölge Müdürlüğü uzmanları denetiminde 2 ay içinde kaldırılarak aslına uygun hale getirilmesine izinsiz uygulamaların kaldırıldığına yönelik bilgi ve belgelerin kurumumuza iletilmesine karar verildi.

duvar payelerine oturarak sivri kemerlerle iki sahına ayrılmıştır (Çiz. 82). (Foto. 351-352). Mescit bölümü doğu duvarı ortasında kare formlu bir niş yer almaktadır (Foto. 353). İç mekân batı duvarından açılan dikdörtgen formlu eş sıralı iki pencere açıklığıyla aydınlanmaktadır (Foto. 354). Harim mekânı güney duvarı ortasında yer alan mihrabı fazla derinlik arz etmeyen yarım yuvarlak form özelliğindedir (Foto. 355). Mekânın içten üst örtüsü ahşap malzemedir (Foto. 356). Mescit bölümünün Osmanlı döneminde eklendiği düşünülmektedir (Danık ve Balaban 2004, s. 53). Türbe bölümü mescidin batı ve kuzeybatı duvarına bitişik doğu yönündedir (Foto. 357). Önceleri iki katlı olan yapının ikinci katı yıkılmış yalnızca cenazelik bölümü yer almaktadır (Çiz. 83). Sekizgen plan özelliği gösteren türbenin doğu duvarı dıştan bağımsız ve sağır tutulmuştur (Foto. 358-359). Güney cephesinde önceleri yer alan mazgal pencere sonradan kapatılmıştır. Türbenin üst katına güneydoğu yönünde bulunan merdivenlerle çıkılmaktadır (Foto. 360). Önceleri kırma çatıyla kaplı olan üst örtüsü son restorasyonlarda düz dam şeklinde yapılarak betonla sıvanmıştır (Foto. 361). Cenazelik bölümüne kuzey cepheden basık kemer formunda küçük boyutlarda bir kapıyla girilmektedir (Foto. 362-363). Sekizgen planlı cenazelik bölümü içten basık bir kubbeyle örtülüdür (Foto. 364).

Yapının iç mekân ölçüleri: Alt kat harici alanı 42. 96 m² , alt kat dâhili alanı 20. 64 m², alt kat dış kenarı uzunluğu 2.90 m-3.00 m, alt kat iç kenarları uzunluğu 2.07m-2.10m'dir (Önkal, 1977, s. 227). Cenazelik bölümünde yer alan ahşap sanduka Fetih (Fatih) Ahmet Baba'nın naaşının yer aldığı bölümdür (Foto. 365-366). Bu bölümün en dikkat çeken kısmı ahşap sandukadır. Sandukanın ön yüzünde iç içe geçen iki ters üçgen yıldız motifi ortasında Arapça *Allah* yazmaktadır. Merkezdeki motifte on köşeli yıldız etrafında birbirini kesen beş köşeli iki yıldızın meydana getirdiği on köşeli yıldız motifi şeklindedir. Motifin sağ ve sol tarafında ikişer adet olmak üzere toplam 4 adet kitabe, kufi yazılı pano yer alır (Önkal, 1996, s. 183) (Foto. 367). Sanduka günümüzde dıştan ahşap bir korumayla kaplanmıştır.

3.5.2.4. Süsleme Özellikleri

Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'nin tek süsleme özelliği cenazelik bölümünde yer alan sanduka üzerindeki motif detayıdır. Merkezdeki motifte on köşeli

yıldız etrafında birbirini kesen beş köşeli iki yıldızın meydana getirdiği on köşeli yıldız motifi şeklindedir (Aytaç, 2010, s. 11-12).

Ağrı İl sınırlarında yer alan Selçuklu ve Karakoyunlu-Akkoyunlu dönemine ait mezarlıklarda şâhidelerde bulunan çok kollu yıldızlar, geometrik bezemeler çarkıfelek motifleri ve basit hasır örgü motiflerinden oluşmaktadır. Türk-İslam sanatında geometrik bezemeler sembolik anlamda süreklilik ve sonsuzluk göstererek Allah düşüncesini hatırlatır. Benzer bezeme örnekleri Selçuklu dönemine ait mimari eserlerde, Ahlat, Bitlis, Van-Erciş Çelebibağ, Bitlis-Güroymak ve Erzurum Selçuklu dönemine ait mezar taşlarında görülmektedir. Ağrı-Tutak Ocakbaşı Köyü Mezarlığı'nda bulunan iki şâhide taşı parçası üzerinde altı köşeli yıldız ve düzgün altıgenlerden oluşan kompozisyon dikkat çekmektedir. Şâhidelerin üzerinde bulunan bir diğer geometrik bezeme çarkıfelek motifleridir. Türk sanat tarihi içerisinde, dünyanın faniliğini ve devingenliğini simgeleyen bir bezeme olan çarkıfelek motifinde bulunan dairesel döngü dünyanın sembolüdür. Bu motifin örnekleri arasında; Ağrı-Patnos Ziyaret Köyü Mezarlığı'nda bulunan mezar taşında görülen bu motifin benzer örnekleri Van-Gevaş ve Bitlis'teki Selçuklu dönemi mezar taşlarında sık bir şekilde görülmektedir (Foto. 368-369) (Çetin, 2015, s. 91).

Mardin'de Artuklu Dönemi'ne ait olan ancak kime ait olduğu bilinmeyen sandukada dörtgen prizma şeklinde uzanan yan yüzeyleri kalker taşı ile oyma tekniği kullanılarak yapılmış on kollu yıldızlarla süslenmiştir. İslam öncesinde Gök-Tanrı inancıyla bağlantılı olan yıldız motifinin simgesel anlamı, Orta Asya'nın dışında Mısır ve Ön Asya'da da aynıdır. İslam öncesi Türk kültüründe sembolik olarak yıldız, güneş ile eş anlama sahiptir. Merkezden dağılan ışınsal düzende yıldızlar, "Şems" güneş olarak isimlendirilirler. Sanduka üzerindeki on kollu yıldız etrafındaki küçük yıldızlar güneş sistemini simgelemektedir (Foto. 370) (Kop, 2019, s. 14-15; Baş, 2012, s. 34).

Ahşap sandukalar üzerinde yer alan geometrik motifler ve yıldız süsleme detaylarının bulunduğu örnekler arasında, Konya Mevlana Türbesi'nde bulunan Mevlana Hz.'nin sandukasıdır. Sandukanın baş kısmında bulunan yazılı bordürler altında yarım daire biçimindeki yüzey üzerinde geometrik grift şekillerin oluşturduğu yıldızlar ve poligonla doldurulmuştur. Dikdörtgen formlu kitabeli tablalar dışında

kalan bordür ve panolar bol filizli Selçuklu Rumileri ile doldurulmuştur (Foto. 371) (Önder, 1983, s. 81; Önkal, 1977, s. 421).

Artuklu dönemine ait Harput Ulu Camii minberi üzerinde yer alan süslemeleri kıvrık dal, palmetler ve geometrik motiflerden yıldız motifi, inci bordürler oluşturmaktadır. Genel olarak süslemelerin kaynağı Orta Asya kültürüne dayanmaktadır. Türk İslam sanatında mimariye hâkim motif geometrik süslemelerdir (Aşan, 1987, s. 36-37).

Harput Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescit ve Türbesi, ziyaretgâh kimliğiyle ön plana çıkan Artuklu dönemi yapısıdır. Fethi Ahmet Mescid ve Türbesi plan olarak Ahi Musa Mescit ve Türbesi ile ortak bir duvarı paylaşmaları yönünden benzer olmasına rağmen bağımsız girişe sahiptir. Bu yönüyle Ahi Musa Mescit ve Türbesi'nden ayrılır. Fethi Ahmet Türbesi sekizgen, Ahi Musa Türbesi dikdörtgen plana sahiptir. Ahi Musa Mescid ve Türbesi plan kurgusu ile Anadolu'da az rastlanan özelliğe sahiptir. Maraş Merkez İklime Hatun Mescid ve Türbesi (1547), Ankara Merkez Saraç Sinan Mescid ve Türbesi (1288), Anadolu'da mescid-türbe birlikteliğine örnek yapılardır (Danık, 1998, s. 39). Hakkı Önkal'a göre, dâhil olduğu yapının bir hacmini işgal eden türbeler sınıflandırmasında olan örnekler; 1230-1240 tarihli Alanya Akşebe Sultan Mescid ve Türbesi, XIII. yy. Konya Beyhekim Türbesi, XIII. yy. yapısı Konya Tahir ile Zühre Mescit ve Türbesi, mescid-türbe birlikteliğine sahiptir. 1279-1280 tarihli Selçuklu dönemi Harput Arap Baba Mescit ve Türbesi, mescid bünyesine dâhil edilmiş türbe özelliği gösteren yapılar topluluğuna girmektedir (Önkal, 1996, s. 411-412, 427-434).

Harput Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi, yörede çocuğu olmayanların ve erkek çocuğu sahibi olmak isteyenlerin ziyaret ettiği bir mekân olması açısından dini önemi dışında kültürel bir öneme de sahiptir. Dilekleri gerçekleşen kişilerin adak kurbanlarını burada kestiği bilinmektedir. Bu nedenle yörede Fatih, Feti Ahmet ve Ahmet Fethi isimleri çokça çocuklara verilmektedir. Alevi ve Sünni vatandaşların ziyaret günleri farklıdır. Yapıyı Sünni kesim Perşembe ve Cuma günleri, Alevi kesim ise Çarşamba günleri ziyaret etmektedir (Özbolat, 2013, s. 78-86).

Fethi Ahmet Baba Türbesi'nin güney cephesinde yer alan mezarlıktan ziyaretçiler tarafından toplanan taşlar türbe duvarına yapıştırılarak dilek dilenmektedir.

Bu durum türbenin beden duvarlarına zarar vermektedir. Bu nedenle bu konuda önlemlerin alınması gereklidir (Foto. 372).

3.5.3. Palu Kındik Mescidi

3.5.3.1. Yeri

Elazığ İli Palu İlçesi Aşağı Palu Mahallesi sınırları içinde bulunmaktadır. Palu Köprüsü'nün yaklaşık 400 m. kuzeyinde Murat Nehri'nin batısında yer alır. Kındik Urartu Kayalık Alanı olarak adlandırılan alanda yer almaktadır[25] (Çiz. 84).

3.5.3.2. Tarihçesi

Palu ve çevresi, tarih boyunca Balu, Balauos, Bula, Palakhohorid, Palahorid, Romanopolis, Romunapolis gibi birçok farklı isimle anılmıştır. İlk Türk hâkimiyet dönemlerinde Balu, Balauos adlarıyla anıldığı düşünülmektedir (Danık, 2007, s. 18-19). Palu, günümüzde de Aşmuşat veya Şimşat olarak anılmaktadır. Şatır, site ya da şehir idarecisi anlamına gelmektedir. Şehir manasında "Şat" sözcüğünden türemiştir. İranî dillerde Şat, "Şar"," Şahar", "Şehr" gibi kullanımları da bulunmaktadır. Farsça'da Şem (Güneş) ve Şat (Şehir) den yola çıkarak Şemşat (Şimşat) adının Güneş Şehir, Baş-şehir manasına geldiği söylenmektedir (Yapıcı, 2007, s. 6).

Büyük Selçuklu devletinin Haçlı zihniyetine karşı cihat emrine karşılık verenlerin başında Artuklular gelmektedir. Haçlı Seferleri döneminde Harput, Mardin ve Halep üçgeninde oldukça geniş sınırları olan Artuklu devleti Haçlı zihniyetiyle büyük mücadeleler vererek bölgelerinin sınırlarını korumuşlardır (Polat, 2007, s. 47).

Palu'da Artuklu hâkimiyeti Belek Gazi ile başlamaktadır. Belek, Çubukoğlu Muhammed'in 1112 yılında vefat etmesiyle Ahlatşah'ın elinden kurtularak hapisten çıkmıştır. Bunun ardından, El-Cezire'deki Türkmen birlikleriyle Harput'a gelerek Palu ve çevresini ele geçirmiştir. Palu ve çevresindeki bu yerler Çemişgezek, Dersim ve Mazgirt'tir. Beyliğin merkezini oluşturan Harput ve Hanzit'in, başlangıçta bölgeye

[25] Elazığ İli Palu İlçesi Aşağı Palu Mahallesi sınırları dâhilinde bulunan I. Derece Arkeolojik sit alanı olarak tescilli Kindik Urartu Kayalık Alanı'na ait sit sınırlarının güncellenmesi sayısallaştırılmasına ilişkin; Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nün 13. 04. 2022 tarih ve 1329975 sayılı uzman raporu Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 18. 10. 2001 tarih ve 2668 sayılı tescil kararı; sit sınırlarının ekli koordinatlı haritada belirtildiği şekilde güncellenmesi ve sayısallaştırılmasının uygun olduğuna karar verildi.

yapılan ilk harekâtın dışında kaldığı görülmektedir (Bezer, 1997, s. 89; Alptekin, 1992 b, s. 402).

Belek, kısa sürede egemenlik sahasını Mengücüklü arazisine ve Yukarı Fırat Havzası'na kadar genişletmek amacıyla harekete geçmiş, ayrıca nüfuzunu Malatya civarına kadar yaymıştır. Malatya hâkimi I. Kılıç Arslan'ın oğullarından Tuğrul Arslan henüz küçük yaşta olduğu için yönetimi annesi Ayşe Hatun ve İl-Arslan Melikliği yürütüyordu. Danişmendlilerin saldırıları nedeniyle dirençleri kırılan Ayşe Hatun, kahramanlığı ve zekâsıyla ünlü olan Belek'in yanına, Palu'ya gitmiştir. 1113 yılında, Malatya Sultanı Kılıç Arslan'ın dul eşi, Palu Kalesi'nde bulunan Belek'in yanına gelerek ona şu sözleri söylemiştir: "*Sultan defalarca sizi methederek dedi ki: "Var olan Türk emirleri içerisinde Belek derecesinde akıllı ve kudretli bir kimse yoktur. Ben de beni ve çocuklarımı adınızla korumanızı istiyorum.*" Bu sözlerden sonra Belek, Ayşe Hatun ile Palu Kalesi'nde evlenmiştir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 351; Erdem, 2018, s. 199; Bezer, 1997, s. 89-91). 1113 yılında, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın dul eşi Ayşe Hatun ile Palu Kalesi'nde evlenmesi sonucunda Belek, Elbistan'a kadar olan bölgeyi idaresi altına almıştır (Çelik, 2021, s. 529).

Artukluların İslâm dünyasında ses getiren ve haklı şöhretini kanıtlayan bir olay, Belek b. Behram'ın Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile yaptığı savaşta onu ve Birecik senyörünü esir almasıyla yaşandı. Belek, ardından Gerger Kalesi'ne yürüyerek Gerger hâkimi Michael'i yenmiş ve Haçlılara karşı ikinci bir başarı elde etmiştir. Bu savaşta da Kudüs Kralı II. Boudouin esir alındı. Belek, tüm esirleri Harput Kalesi'ne hapsetti. Tüm Hristiyan dünyasında şok etkisi yaratan bu durum, Urfa ve Kudüs krallıklarının tehdit altında olduğunu gösteriyordu (Abu'l Farac, 1950, c. II, s. 357-358; İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 485). Emir Belek Joselin ve Galeran'ı Harput Kalesi'nde yer alan zindana, şövalyeleri de Palu Kalesi zindanlarına hapsettirmiştir (Çelik, 2021, s. 533).

Haçlı zihniyetine karşı verdiği başarılı mücadeleler Belek'i Hristiyan dünyasında dahi, oldukça saygın bir konuma getirmiş amcası İlgazi bile onun şöhretini yakalayamamıştır. Latin kroniklerinde Gerger'de Ermenilerle verdiği mücadelelerde "*Tanrının yardımına nail olmuş emir*" ifadeleri Hristiyan dünyasının Belek'e olan hayranlığını ispatlar. Müslüman dünyasında Selahattin Eyyubi, elli yıl sonra Haçlılarla

mücadelesinde Belek ile aynı şekilde Kudüs Kralı'nı esir ederek tarihi tekerrür ettirmiştir. Kroniklerde ayrıca Urfa Kontu I. Joscelin de Courtenay ve Belek o dönemde Haçlıların ve Müslümanların şampiyonu olarak kayıtlara geçmiştir (Usta, 2007, s. 67).

Belek Gazi'nin vefatının ardından Artukluların bir bölümü Palu ve Harput'ta diğer bölümü ise Mardin ve çevresinde varlığını devam ettirmiştir. Mardin Artuklu Emir'i İlgazi'nin kardeşi Süleyman Palu ve Harput'un idaresini ele geçirmiştir (516/1122). Süleyman'ın vefatıyla Palu ve Harput Hısn-ı Keyfa"daki Artukoğulları Emir'i Davud'un eline geçti (522/1128). Davud hırslı bir kişiliğe sahipti. Zaman zaman Timurtaş'la mücadele etmiştir. Timurtaş, Palu ve Harput Kalelerinde bulunan haçlı esirlerini 10.000 dinar karşılığında serbest bırakmıştır. Davud'un vefatıyla Harput ve Palu'da Fahrettin Karaarslan dönemi başlamıştır (539/1144). Fahretttin Karaarslan Palu'da bulunan Gerger Ermenilerini cezalandırmış ve Frankları temizlemiştir. Fahrettin Karaarslan'dan sonra yerine geçen Nureddin Mehmed zamanında Selahaddin Eyyubi, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgelerine seferler yapmıştır. Nureddin Mehmed, (576/1180) Eyyubilere tabi olmuştur. Bu durum bölgede yaklaşık 50 yıl sürecek Eyyubi hâkimiyeti yaşanmasının başlangıcı olmuştur. Bu dönemlerde Eyyubilerle Anadolu Selçukluları arasında çatışmalar yaşanmıştır Fahrettin Karaarslan'ın ardından iki oğlundan biri olan İmadeddin Ebubekir Palu Bey'i olmuştur (581-600/ 1185-1203). Sonrasında Harput'u ele geçiren İmameddin Ebubekir adına para bastırmıştır. 1205 tarihinde İmameddin Ebubekir vefat edince yerine Nizameddin İbrahim geçmiştir (600/1203). XII. yy. itibariyle Harput Artuklu hanedanları Anadolu Selçuklularını tanımışlardır. Bu dönemde Nasırüddin Mahmud'la Harput hâkimiyeti için mücadeleyle geçmiştir. Son Artuklu hükümdarı Nureddin Artukşah (622/1225) olmuş, bu dönemde Harput Artukluları, Selçuklular, Eyyubiler ve Harzemliler gibi devletlerin çatıştığı alanın merkezinde kalmış varlığını devam ettirememiştir (Yapıcı, 2004, s. 34-38; Alptekin, 1992a, s. 46-51; Siracoğlu, 2022, s. 4-5; Ünal, 1989, s. 14-19; Baluken, 2007, s. 222-233).

Artuklular Anadolu'da hâkim oldukları coğrafyada siyasi varlıklarını dinsel, eğitsel, sağlık, sosyal, ticaret, ulaşım ve savunma yapılarıyla pekiştirmişlerdir. Artuklu hâkimiyeti Hasankeyf, Mardin, Silvan, Amid, Harput ve Urfa'da devam ederken Halep'e kadar uzanmıştır. Artuklu yapılarını yaptıranların adı çoğunlukla bilinmesine

rağmen bina emini konusu netlik kazanmamıştır. Mimari yapıları yaptıranların, emin ve yetkin kişiler olduğu kesindir. Mardin, Silvan, Hasankeyf ve Harput'ta mimari yapıları yaptıranlar büyük çoğunlukta bilinse de usta adı oldukça sınırlı ve bina eminleri bilgisi net değildir. Kitabelerden ustaların Eyyubi kadrosundan olduğu belgelenmiştir. Bu durum Artuklu yönetiminin güçlü ve güvenilir bir mimari ekip oluşturduğunu göstermektedir (Tuncer, 2007, II, s. 136-137, 159).

Artukoğullarının hâkimiyet sahası el-Cezire bölgesi Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgede kuzeyde Harput, güneyde Halep, doğudan Hakkâri ve batıda Maraş bölgesine kadar uzanmaktadır. Göç yolları üzerinde bulunan bu coğrafya oldukça zordur. Bu nedenle coğrafi yönden tarih boyunca büyük imparatorlukların bile hâkimiyet kurmakta zorlandıkları bir bölgedir. Bulundukları coğrafyanın ticari faaliyetleri, topraklarda yapılan zirai üretim, madencilik, vergilerin kaldırılması, ticari yol güzergâhları üzerinde olması vb. nedenlerle ekonomik refah oldukça iyi bir seviyeye gelmiştir. Ekonomik refahın artması hâkim oldukları Artuklu şehirlerinde imar faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. Artuklular, siyasi hâkimiyetlerini hâkim oldukları yerlere dini, ticari ve sosyal yapılar inşa ederek pekiştirmişlerdir (Gül, 2007, II, s. 433-441).

Eski Palu yerleşkesinin Aşağı Mahalle kısmında bulunan Kındik Mescidi yapısını tarihlendirebilecek net bir veriye ulaşılamamıştır. Yapının plan özelliği, doğu cephesinde yer alan taşçı işareti Artuklu dönemi özelliklerini taşıdığının kanıtıdır. Bu nedenle yapının Artukluların Palu hâkimiyeti döneminde yapılmış olabileceği düşünülmektedir (Danık ve Yapıcı, 2007, s. 24).

Yapıya ait kitabe ve bani bilgisi bulunmamaktadır. Mescidin harim mekânının mihraba dik olarak atılan iki kemerle üç sahına bölünmesi yapının XII. yy. Artukoğullarının Palu hâkimiyeti döneminde inşa edildiğine işaret etmektedir. Günümüze kadar kısmen ulaşmış olan yapı çok tahrip olmuştur. Kuzey cephesinde bulunan kemerli bölümün ayakları bir döneme kadar ayakta kalmış ancak günümüze ulaşamamıştır (Arslan, 2017, s. 1473). Yapı gerek plan özellikleri, farklı araştırmacıların değerlendirmeleri ve gerekse yerinde yaptığımız incelemeler sonucunda Artukoğullarının Palu hâkimiyeti döneminde inşa edildiğini işaret etmektedir. Muhammet Kurucu'nun tespitlerine göre de Bizans döneminde inşa edilen

bir kilisenin Artukoğullarının Palu hâkimiyeti döneminde mescid yapısına çevrildiğini düşündürmektedir (Kurucu, 2018, s. 55).

Yapının ismi bulunduğu konum nedeniyle "Nehr-i Murad Camii" ya da ‘Kindik Camii’ gibi farklı isimlerle bilinmektedir. 1758 ve 1776 tarihli Kindik Camii vakıf kaydına göre; 1758 yılında camiye Hasan adında bir imam ataması yapılmıştır. Cami onarımı 1776 yılında vakıf gelirleriyle sağlanmıştır. Onarımlar sırasında İmam Hasan Palu beyi İbrahim Bey’in ruhuna Yasin-i Şerif hediye etme şartı koşulmuştur. İmam Hasan 1784 yılında vefat etmiştir. Bu tarihten sonra yapının sorumluluğu oğlu Mehmed ve İbrahim’e intikal etmiştir. İmamı Hasan tarafından konulan şart nedeniyle bu vakfın XVIII. yy.’da Mehmed Bey tarafından kurulduğu ve bu nedenle yapının onarım ve inşasının onun tarafından yapıldığını da düşündürmektedir (Can, 2025, s. 94; Siracoğlu, 2022, s. 25-27).

3.5.3.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Yapının bulunduğu yer Kındik Urartu Kayalık alanı olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu alanın, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından 31. 05. 2022 tarihinde tesciline karar verilimiştir[26]. Yapı, Kındik Kayası’nın bulunduğu yerin kuzey yönünde Murat Nehri’ne hâkim kayalık sarp bir noktada bulunur (Foto. 373). Mescidin hemen aşağı kısmında Kındik Kayası yanında su sarnıcı olduğu tahmin edilen oyuk bir kütle yer almaktadır (Foto. 374). Mescidin ilk haliyle Bizans döneminde inşa edilen bir kilise olduğu sonrasında, Artuklu döneminde yapılan düzenlemelerle mescide çevrildiği bazı kaynaklarda geçmektedir (Kurucu, 2018, s. 55).

Mescidin kuzey yönünde üç kare ayağın taşıdığı revaklı kemerli bir ön girişi yer alır. Üst örtüsü konusunda net bir veri olmamasına karşılık tonozla örtülü olması gerektiği düşünülebilir (Kurucu, 2018, s. 55) (Foto. 375). Bu bölümde kemerli bölümün ayakları bir döneme kadar ayakta kalmış ancak günümüze ulaşamamıştır

[26] Elazığ İli Palu İlçesi Aşağı Palu Mahallesi sınırları dâhilinde bulunan I. Derece Arkeolojik sit alanı olarak tescilli Kindik Urartu Kayalık Alanına ait sit sınırlarının güncellenmesi sayısallaştırılmasına ilişkin; Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü’nün 13. 04. 2022 tarih ve 1329975 sayılı uzman raporu Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 18. 10. 2001 tarih ve 2668 sayılı tescil kararı; sit sınırlarının ekli koordinatlı haritada belirtildiği şekilde güncellenmesi ve sayısallaştırılmasının uygun olduğuna karar verildi.

(Foto. 376). Batı cephesi kısmen yıkılmış ve sağırdır (Foto. 377). Yapının güney cephesi tamamen çökmüş vaziyettedir (Foto. 378). Doğu cephesi dikdörtgen plan özelliğinde olan odayla birlikte kaya kütlesine yaslanmıştır. Bu cephenin üst örtüsünün beşik tonoz izleri görülmektedir. Yapının üst örtüsü tamamen yıkılmıştır (Foto. 379-382).

Mescidin ön girişinde güney duvar yönünde üç açıklık bulunur. Bu açıklıklardan ortadaki daha büyük dikdörtgen formlu mescidin giriş kapısıdır. Yanlardaki iki açıklık dikdörtgen formunda ise pencerelerdir. Mescid giriş kapısı üzerinde düz bir lento yer alır (Foto. 383-384). Mescid harim mekânı doğu-batı yönünde dikdörtgen plan özelliğinde yaklaşık 16x11 m. (Kurucu, 2018, s. 55) ebatlarında güneyde kıble duvarına dikey atılmış iki kemerle üç sahına ayrılmıştır. Kıble duvarı yıkıldığı için bu noktada olması gereken mihrap günümüze ulaşamamıştır. Mihrabın varlığını belirten bir ize rastlanmamıştır (Çiz. 85) (Foto. 385-386). Mescidin harim mekânı kuzey iç duvarında kemerlere ait duvara yapışık biçimde kemerlerin varlığını belirten plasterler ve üst örtünün beşik tonoz izleri görülmektedir. Burada yer alan plasterlerin konsolla desteklendiği düşünülebilir. Bu noktada pencerelerin ve kapı üstünde boydan boya görülen boşluğun önceleri ahşapla kaplı olduğunu düşündürmektedir (Foto. 387-388). Harim mekânı doğu duvarında yer alan iki sivri kemer açıklıkla burada bulunan odaya geçilmektedir. Doğuda bulunan oda güney uç noktasından batıya doğru bakıldığında dikdörtgen plan özelliği göstermektedir (Foto. 389-391).

Yapının pencere ve kapı alınlık ve kenar noktalarında, kemerlerde, kemerlerin ayaklarında düzgün kesme taş malzeme kullanılırken, beden duvarlarında moloz taş malzeme kullanılmıştır (Foto. 392). Harim iç mekânda ise kuzey cephenin üst kısımlarında ahşap malzemenin kullanıldığını düşündüren bir sıra boşluk yer alır. Yapının tarihlendirmesi noktasında önemli bir kanıt olan dış cephe doğu duvarında yer alan taşçı işareti Artuklu dönemi yapılarında karşımıza çıkan özelliğe sahiptir (Foto. 393-394). Palu bölgesinde Artuklu dönemine ait farklı bir yapıda buna benzer bir taşçı işaretine rastlanmamıştır. Mescide ait olan bir minare izi bulunamamıştır.

Palu Kındik Mescidi, mihraba dikey uzanan iki kemerle üç sahınlı plan özelliğine sahiptir. Bu yönüyle Harput'ta bulunan Artuklu dönemi yapılarından Alacalı

Camii (1202-1204 M- 600 H) ve Ahi Musa Mescidi'nin 581 H./1185 M. plan tipiyle benzeşmektedir.

Palu Kındik Mescidi doğu duvarında yer alan taşçı işareti; Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi mimarisinde, kâgir yapı geleneğinin bir uygulaması olarak kesmetaş ile inşa edilen hemen hemen tüm yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Taşçı işaretleri, mimari yapıların inşası sırasında şantiye ya da taş ocaklarında çalışan taşları kesen ustalar tarafından kazınarak ve boyanarak işlenen işaretlerdir. Osmanlı döneminde taşçı işaretlerinin kullanımı bir müddet sonra terk edilmiştir. Anadolu'da birçok yapıda farklı dönemlere ait olduğu belirlenen ve en çok kullanılan yirmi işaret farklı şekillerde gruplara ayrılır (Çiz. 86) (Bilgin ve Bilgin, 2024, s. 171, 186). Belirlenen bu işaretler içerisinde Palu Kındik Mescidi duvarında yer alan işaretler bu gruptaki çizim tablosunun "12-1" no'lu grup içerisine girmektedir.

3.6. TÜRBELER

3.6.1. Mansur Baba Türbesi

3.6.1.1. Yeri

Harput Camii Kebir Mahallesi'nde, Esediye Külliyesi'nin batısındaki yoldan Ulu Camii'ye giden yolun kuzeyinde, Sarahatun Camii'nin kuzeybatısında yer almaktadır (Foto. 395).

3.6.1.2. Tarihçesi

Mansur Baba Türbesi'nin kayıtlı tarihi ve kitabesi bulunmamaktadır. Ertuğrul Danık ve Nurettin Ardıçoğlu'na göre yapı XII. yy. sonu ile XIII. yy. başlarına tarihlenen Artuklu dönemi İmameddin Ebubekir'in hâkimiyet dönemini kapsamaktadır. Yapı plan ve malzeme özelliklerinden dolayı Artuklu dönemini işaret eder (Danık, 2001 a, s. 48-49; Ardıçoğlu, 1966b, s. 12-13). O. Cezmi Tuncer'e göre yapı Artuklu dönemine ait olmakla birlikte XIII. yy.'ın ilk çeyreği ile tarihlenmektedir (Tuncer, 1986, s. 105).

Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın Harput'u 1234 tarihinde ele geçirdiğinde Harput'u tahrip ettiği İbn-i Bibi'nin kayıtlarında mevcuttur (İbn Bibi,

1996, I, s. 441-442). Bazı araştırmacılara göre, Selçuklu ordusu Harput'u işgal ettiği sırada bu türbeyi yıktırmıştır. Yapı inşa tekniğine göre Artuklu dönemi yapısıdır (Arslan, 2003, s. 298). Mevcut yapı sonradan yapılmıştır. Türbede Artuklu sülalesine mensup hükümdarlar yatmaktadır. Mansur Baba Türbesi adıyla anılan türbenin Artuklu hükümdarların adıyla anılmaması oldukça çelişkili bulunmuştur. İhtimaller arasında türbede yatan şahsın hikmetleri nedeniyle Artuklu sülalesine mensup kişiler onun yanına defin edilmek istemiştir. Yapıda önceleri bulunan tanıtıcı levhaya göre de burada yatanlar Artuklu hanedanı İmameddin Ebubekir ile oğlu Nizameddin İbrahim'dir. Diğer kabirlerin kime ait olduğu bilgisine ulaşılamamıştır (Parlak, 2003, 158).

Türbeye ait günümüzdeki tanıtıcı levhaya göre; Seyyid Mansur Baba Hz. Türkistan'da türbesi bulunan Evliya Seyyid Aslan Baba'nın oğludur. Seyyid Aslan Baba Hz. Hz. Hüseyin'in soyundan gelmekte olup aynı zamanda Hoca Ahmet Yesevi'nin şeyhi, müridi ve hocasıdır. Seyyid Mansur Baba Hz. babasının ölümünden sonra Hoca Ahmet Yesevi tarafından yetiştirilmiştir. Hoca Ahmet Yesevi Hz. Seyyid Mansur Baba Hz.'ni yetiştirdikten sonra kendisine baş halife tayin ederek 12 Türkmen aşiretiyle birlikte Anadolu'ya halkı aydınlatmak amacıyla göndermiştir. Seyyid Mansur Baba Hz. ömrünün sonuna kadar İslam'a hizmet etmiş, hafızlar, dervişler, âlimler yetiştirerek Anadolu savunmasında görev almıştır. M. 1198'de vefat eden Mansur Baba Hz.'nin türbesi Artukoğulları tarafından yaptırılmıştır. Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat tarafından 1234 tarihinde Harput'un zaptı sırasında türbe zarar görmüştür. Mescit, türbe ve zaviye şeklinde olan yapı kayıtlara göre 1518 tarihine kadar ayakta kalmış fakat sonraları yıkılmıştır. Mansur Baba Hz.'nin torunu Malatya'da Seyyid Avni Avnullah Özmansur, dedesi gibi İslam'a hizmet etmiş bu bölgede tekke yaptırmıştır. Oğlu Seyyid Mustafa Özmansur'un Türkiye'nin birçok yerine dağıtılmış binlerce sayfa tutan fıkıh ve tasavvuf kitapları mevcut olup, talebeleri, dergâhları bulunmaktadır[27] (Foto. 396).

Kaynaklarda Camii Kebir Mahallesi'nde Mansuriye Zaviyesi olarak adı geçen yapı'nın tahrir kayıtlarına göre geliri 1518'de 1750 akça ve 1566'da 8980 akça olarak belirlenmiştir. Tahrir kayıtlarına ait vakfiye gelirleri ve harcama giderlerinin

[27] Bkz. Mansur Baba. (https://harput.web.tr/.) Erişim Tarihi. 20. 06. 2025.

çoğunluğu Harput Kinderiç Köyü gelirlerinden diğer kısımları çarşı dükkân kiralarından elde edilmiştir. Gelirin çoğu vakfın mescidinde pişen aş masrafları için kullanılmıştır (Ünal, 1989, s. 218; Sağlam, 2002, s. 146; Sunguroğlu, 2013, I, s. 362).

Harput Kinederiş Köyü'nün gelirinin Mansur Baba Türbesi'ne tahsis edildiğini belgeyen III. Murat dönemine ait bir vesikadan ulaşılmıştır. Ayrıca, türbenin Hacı Mehmet Sait, Hacı Hamit Oğulları, Müftü, Cemal Efendi, Evkaf dairesinin[28] yardımlarıyla yapıldığı belirlenmiştir. Harem-i Şerif muhasebesine kayıtlı olduğu belirlenen yapının yanında yer alan bir zaviyesi bulunmaktadır. Taamiye, Düagü vakfiyelerinin de yer aldığı farklı vesikalar da olduğu bilgisine de ulaşıyoruz (Arslan, 2003, s. 298; Aytaç, 2010, s. 18; Sunguroğlu, 2013, I, s. 361-362).

Yapı**,** ilk kez Nurettin Ardıçoğlu tarafından 1946'da yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılmış, 1965 yılında orijinal şekline sadık kalınarak yeniden inşa edilmiştir (Memişoğlu, 1965, s. 9; Kılıç, 2020, s. 60). Yapı, ilk olarak 1950'de ve 1965 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan restorasyonlar sonucunda günümüze esas şekli korunarak gelmiştir (Aytaç, 2010, s. 17).

3.6.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

1973 tarihinde yapıyı incelemiş olan O. Cezmi Tuncer'e göre;

---

[28] **Mansur Baba Efsanesi**

Rivayete göre vaktiyle camii önündeki mezarlıklara bitişik bir evde oturan Şahende isimli bir kadın rüyasında; aksakallı, nur yüzlü birini görür. Bu kişi rüyasında Şahende isimli kadına "üzerime pis sular döküyorsunuz, ya dökmeyin ya da yerimi değiştirin der. Kadın bunu kendisinin yapamayacağını söyler". Bunun üzerine rüyasında gördüğü kişi "öyleyse git bu rüyayı Beyzade'ye haber ver" der. Kadın sabah hemen Beyzade Efendiyi bularak rüyasını anlatır. Harput'un manevi büyüklerinden ve keşif ehli Beyzâde Efendi hemen Hacı Hamid Efendi'ye, müftüyü ve evkaf dairesine haber göndererek konuyu görüşürler ve bir grup insanın huzurunda yapılan kazıda büyük bir lahit meydana çıkmış ve içinde bir erkek, bir kadın ve iki de çocuk mezarının bulunduğu görülmüştür. Erkeğin mezarı açıldığında çürümemiş bir cesetle karşılaşılmış ve durum telgrafla Meşihat'a bildirilmiş ve gelen cevap üzerine bir türbe ve yanına da bir zaviye yapılması istenilmiştir. Türbeye "mezar taşına atfen" Mansur Baba, zaviyeye ise Mansuriye adı verilmiştir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 362). https://harput.web.tr/. Erişim Tarihi, 15. 06..2025.

Harput Ulu Camii' ye giden yolun sonunda tek katlı basık kubbe özelliğinde olan bir kümbet yapısıdr. Güney yüzü su basmanı hizasına kadar yıkıktır. Yola bakan bun yüzüne yeni moloz duvar örülerek basık kemerli bir kapı yapılmıştır. Sekizgen planlı yapının iç kısmı toprakla döşenmiş kubbe basık formdadır. Dış cephede güneybatı yönündeki merdiven basamaklarının temelleri görünmekte bu merdivenlerle batı yönüne çıkılarak kuzey yönünden inilmektedir. Üst katta yıkılan moloz duvar sonrasında kapının söve eşiği bulunmuştur. Bu noktadan aşağısının alt kat olması lazımdır. Basık kubbe kaldırılınca sıva raspası yapılmıştır. Bunun sonucunda alt katın sekizgen dilimli tonozlardan meydana geldiği anlaşılmıştır. Alt kat moloz duvarları ve üst örtünün başladığı noktalarda tuğla malzemeden yapılmış birbirini izleyen sekiz kemer biçiminde görülmüştür. Bu bölümde genel olarak duvarların orijinal şeklini koruduğu gözlenmiştir (Tuncer, 1986, s. 105) (Foto. 397-398).

İki katlı plan özelliğinde olan yapının alt katı cenazelik üst katı günümüzde kullanılmayan mescid bölümüdür (Foto. 399). Sekizgen plan özelliğinde olan yapının üzeri sekizgen kaide şeklinde yükselir (Çiz. 87-90). Giriş bölümünün sağında ve solunda yedişer basamaklı merdivenle üst kata çıkılır (Foto. 400-401). Sekizinci basamağa gelindiğinde sahanlık yer alır (Foto. 402). Batı cephede bulunan üst kat kapısı basık kemer formundadır. Üstünde düz bir lento bulunur (Foto. 403). Üst katın kuzey ve doğu duvarlarında dikdörtgen formlu pencereler yer alır (Foto. 404). Türbenin üzeri kubbeyle örtülü kubbeye geçiş ufak şekilli tromplarla sağlanmıştır. Türbe içi kubbe, tuğladan yapılmış dışarıdan çamurla sıvanmıştır. Malzeme olarak dıştan kesmetaş ve moloztaş kullanılmıştır (Foto. 405). Alt kattaki cenazelik bölümüne batıda yer alan basık kemer formunda bir kapıyla girilir (Foto. 406). Cenazelik bölümü, yıldız tonozla örtülüdür. Kartuşlu bölümlere ayrılarak dekor yapılmıştır (Foto. 407-408). Bu bölümde üç mazgal pencere yer alır (Foto. 409). Cenazelik bölümünde 4 ahşap sanduka yer alır. Bu sandukalardan ortadaki Mansur Baba'ya, diğerleri hanımı ve iki çocuğuna aittir (Foto. 410). Vakıflar genel müdürlüğü raporlarında, bir zamanlar erkek cesedin açıldığı ve mumyalı olduğu görülmüştür[29].

Batıda yer alan kapıdan zaviye bölümüne geçildiği iddia edilse de zaviye izleri bulunamamıştır. Güney ve batı duvarlarında kaideye kadar olan bölümde basamak alt

[29] Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1966, Vakıf Tescil Eski Eser Fişi.

kalıntısı yer alır bu kalıntılar batı duvarı silmesine kadar devam etmektedir (Aytaç, 2010, s. 17-18).

Türbe bahçe duvarı iç tarafta yapıya sonradan eklenen orijinal özellik taşımayan, kullanım amaçlı bir çeşme yer alır (Foto. 411).

Mansur Baba Türbesi, Anadolu Selçuklu dönemi türbe plan tipolojisini yansıtmaktadır. Artuklu dönemine ait bilinen bağımsız mezar yapısı olmamasına karşın (Aslanapa, 1989, s. 153) bu yapının aslında tek başına bir türbe ya da kümbet yapısı olmadığı yapılan araştırmalar sonucu anlaşılmıştır[30]. Yapı, bir mescide bağlı türbe yapısı olması nedeniyle Artuklu yapılarında görülen mescid/Cami-türbe, ya da medrese-türbe özelliğinde olan bir yapıdır (Erdal, 2020, s. 455-470). Gülsüm Aytaç, yapının Zaviyeli bir özelliğe sahip olduğunu 1518 ve 1566 tahrir defterlerinde adının geçtiğini, batı duvarından zaviyeye geçildiğini söylese de bugün zaviye günümüze gelememiştir (Aytaç, 2010, s. 17-18). Yapı Artuklu döneminin son zamanları Anadolu Selçuklu'nun Harput hâkimiyeti döneminin ilk zamanlarına rastlamaktadır. Bu nedenle yapı Anadolu Selçuklu Türbe plan tipolojisini yansıtır.

Plan itibariyle Harput Mansur Baba Türbesi, Anadolu'da; Erzurum Emir Saltuk (XII. yy. ikinci yarısı) (Çiz. 91) (Foto. 412), Divriği Sitte Melik (1194), Kayseri Anonim (XII. yy. sonu ve XII. yy. başı), Niğde Kılıçarslan (XIII. yy. ilk dönemi), Kayseri Huand Hatun (1260-70), Niğde Hüdavent Hatun (1312-13) (Çiz. 92) (Foto. 413), Aksaray Bekir Sultan Türbesi (XIII. yy. ikinci yarısı), Konya'da Seyfeddin Kara Sungur Türbesi (1270) ve daha birçok Anadolu türbeleri ile benzer özelliklere sahiptir (Sağlam, 2002, s. 288; Kılıç, 2020, s. 60).

3.6.2. Zahiri Baba Türbesi (Seyyid Ahmed Kürdi Türbesi)

3.6.2.1. Yeri

Elazığ Merkez Harput Mahallesi, Sara Hatun Camii Kuzeydoğusu, Ulu Camii ve kaleye giden yol üzerinde park içinde bulunmaktadır (Foto. 414).

[30] Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1966 İlhan Akçay, tarafından tescillenen vakıf eski eser fişi.

3.6.2.2. Tarihçesi

Zahiriye ismiyle anılan mahallede yer alan yapının mescit, medrese, imarethane, zaviye ve türbe yapılarının yer aldığı külliye şeklinde inşa edildiği fakat külliyeden geriye sadece Zahiri Baba[31] adıyla anılan bir türbe yapısının kaldığı görülmektedir. Araştırmacılara göre külliyenin inşa tarihi XII-XIV. yy. aralığını kapsamaktadır (Danık ve Balaban, 2004, s. 110; Arslan, 2003, s. 38).

Türbede yatan kişinin kimliği belirlenememiştir. Yapıya dair herhangi bir kitabe bulunmamasına rağmen Artuklu dönemine ait olduğu düşünülmektedir. 1523 tarihli Evkafı Medrese-i Melik Zahiriye icmal defterinde adı geçen Melik Zahir'in Artukluların Mardin kolu hükümdarlarından Melikü'z- Zahir İsa (1376-1407) olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu hükümdarın Harput'la ilgisinin ne olduğu konusu bilinmemektedir (Aytaç, 2010, s. 19; Arslan, 2003, s. 39).

XVI. yy.'da Zahiriye Medresesi gelirleri, Haceri Köyü'nden, Harput Vasati Hamamı'ndan ve bedesten kiralarından karşılanmıştır (Atıcı, 2021, s. 31). Gelirler Kale Camii Vakfı ile birleştirilerek toplam gelir 8.552 akçeye ulaşmıştır. XVII. yy. 'da Harput bedesteni kira gelirlerinin yarısı vakfa verilmiştir. XVIII. yy.' da medrese ve cami yine zahiriye medresesi vakfı tarafından desteklenmiştir. Vakıf giderleri, vakıf hizmetlerini yürüten mütevelliye, loğkeşlere, damcılık hizmetlerini görenlere, vaiz, müderrislere ve muallimlere ayrılmaktadır. Külliyede yer alan mektepte çalışan muallim ücretleri Molla Ahmed Peykerici vakfından karşılanmaktaydı (Çakar ve Uzun, 2017, s. 98-99; Ünal, 1989, s. 215-216).

---

[31] Bkz. Zahiri Baba Efsanesi.

Rivayete göre bu türbe eskiden yokmuş, buraya çevreden akan bir çeşmenin pis suları akmaktaymış. Yıllar önce burada yaşayan Fırıncı İbrahim adında bir zat, rüyasında Mehmet Zahiri Efendi'nin kendisine "beni bu sudan kurtarın" dediğini görmüş, aynı rüyayı üç gün üst üste gören Fırıncı İbrahim, bu yeri dozerle düzeltip, yaklaşık 35 yıl önce bu türbeyi yaptırmıştır. M. Zahiri Efendi'nin kabri bulunurken, yanında Seyyid Ahmet Efendi'nin de kabrini bulmuşlar ve ikisini de aynı türbe içine koymuşlar. Harput'ta yaşayan bazı kişiler bu türbede bazı geceler ışık yandığına şahit olduklarını söylemektedirler. Sandukaların üzerinde çokça yeşil örtü ve kenarda seccadeler bulunur. Türbe, çeşitli dilek sahipleri ve hastalıklardan kurtulmak isteyenler tarafından ziyaret edilir. Dilekleri gerçekleşen ve şifa bulanlar adaklarını yerine getirir. Bu adaklar: Kur'an-ı Kerim, seccade, levha, yeşil örtü gibi şeylerden oluşur. https://harput.web.tr/. Erişim Tarihi. 26. 06. 2025.

Bu'kadar (zaviye) yöneten kişi olarak bilinen Mevlâna Osman, âlim ve dindar hizmetinde çalışan biri olduğundan kemakan nişanının kendisine verilmesi konusunda Muharrem 1044 tarihli bir vesikanın varlığı bilinmektedir (Aytaç, 2010, s. 19; Sunguroğlu, 2013, I, s. 352).

Yapı, 23.01. 2021 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyon geçirmiştir. Buna göre; Yapının iç, dış boyaları ve sıva tamiri yapılmıştır. Kapı ve pencere döşemeleri ve tretuvar yapılmıştır. Çatısı değiştirilmiştir.[32]

3.6.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Kareye yakın dikdörtgen plan özelliği gösteren yapı kuzey-güney doğrultuludur (Foto. 415). Yapının güney cephesinde 0,50 m 'den biraz geniş olan pencere yer alır (Foto. 416). Yapı'nın doğu ve batı cepheleri sağır tutulmuştur (Çiz. 93) (Foto. 417-418). Türbenin üzeri beton kaplı ve 4 köşesine doğru meyilli kırma çatı şeklinde kaplanmıştır. Yapıda, kullanılan malzeme taş ve betondur. Türbe girişindeki kitabede Fırıncı İbrahim Aslan ismi mimarı olarak geçmektedir (Foto. 419). Türbeye kuzeydoğu köşesinde bulunan yuvarlak kemer formunda basit bir kapıdan girilmektedir. Kapı genişliği 1 m.'den azdır (Foto. 420). Türbe, iç mekân 6, 80x 8. 20 m. (Arslan, 2003, s. 39) ebatlarında kareye yakın dikdörtgen plan özelliğindedir (Çiz. 94). Türbe cenazelik bölümünde 2 adet sanduka yer alır (Foto. 421-422). Yapıya ait süsleme ve kitabe unsuru yoktur. Sade ve basit plan özelliğindedir.

3. 7. HAMAMLAR

3.7.1. Esediye/Harput Yeni/Arslaniye Hamamı

3.7.1.1. Yeri

Elazığ İli Harput Mahallesi, Esediye Camii'nin kuzey yönünde dere içindedir (Foto. 423).

[32] Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dairesi, Abide ve Eski Eser Onarım Fişi 23.01. 2021.

3.7.1.2. Tarihçesi

Kaynaklarda, yapının adı Esediye/Yeni Hamamı ya da Arslaniye Hamamı olarak geçmektedir. Kitabesi bulunmayan yapı, Esediye Külliyesi'nin, cami, medrese ve imarethaneden oluşan kısımlarının hamam bölümü olarak değerlendirilir (Atıcı, 2020, s. 27). Hamamın hem adına istinaden hem de mimari üslup özelliklerinden dolayı Harput Artukluları dönemi yapıları içerisinde yer aldığı düşünülmektedir. Esediye Külliyesi'nin teknik, malzeme ve üslup özelliklerini yansıtan Esediye Hamamı bu nedenle bazı araştırmacılar tarafından ve inşa tarihinin XIII. yy. olduğuna işaret edilmektedir. Hamamın, Artukoğullarından Nureddin Artuk Aslan Şah döneminde yapıldığı ifade edilmektedir (Sağlam, 2002, s. 218).

Esediye Külliyesi'ni oluşturan medrese, cami, imarethane, hamam grubunun bulunduğu mahallenin adı Arslaniye Mahallesi olarak 1523 tarihli tapu tahrir defterlerinde geçmektedir (Ünal, 1989, 202, 213-214).

1747 tarihli Harput hurufat kayıtlarında yer alan vakfiyeye göre Osman bin Abdullah (Ağa) tarafından vakfettirildiği anlaşılmaktadır (Çakar ve Uzun, 2017, s. 48).

Günümüze harap bir biçimde ulaşmış olan bu yapıdan bu kayıtlar dışında bir veriye ulaşılmamıştır.

3.7.1.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Yapı plan tipolojisine göre dört eyvanlı ve köşe halvetli hamam grubuna dâhil edilmektedir. Hamam, kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlı ana iki mekândan oluşmaktadır. Yapının girişte bir holü, sırasıyla soğukluk, ılıklık, sıcaklık ve külhan bölümleri kısmen günümüze kadar gelmiştir (Çiz. 95). Yapının üst örtüsü büyük oranda yıkılmıştır (Foto. 424).

Hamamın güney cephede bulunan eşik bölümünden bu bölümün giriş olduğu düşünülmektedir (Foto. 425). 2016 yılında yapılan kazı ve röleve çalışmalarında girişte 2x2 m. ebatlarında kare şeklinde bir giriş holü tespit edilmiştir. Tespit edilen bu bölüm hamamcı odası olarak değerlendirilmiştir (Çiz. 96). Giriş holü sonrası soğukluk (soyunmalık) bölümüne geçilmektedir (Foto. 426). Bu bölüm yaklaşık 10x10 m. ebatlarında doğu ve güney duvarları ile kubbesi yıkılmıştır. Kubbe kasnağına geçişler kalıntılardan anlaşılacağı üzere trompla sağlanmıştır (Foto. 427-428). Soğukluk

(soyunmalık) bölümü kuzey tarafından günümüze ulaşamayan ılıklığa geçilmektedir (Çiz. 97). Yapı plan özelliği ve kazılar sonucu elde edilen temel izlerine göre bu bölüm üç kısma ayrılmaktadır (Foto. 429). Muhtemelen bu bölümde hamamların ılıklık bölümünde rastladığımız ön bir geçiş, helalar, traşlık ve dinlenme odası yer almaktaydı (Eyice, 1997, s. 416). Kuzeyde bir eyvanla geçilen sıcaklık bölümü 4 eyvanlı 4 köşe halvet hücrelidir (Foto. 430-431). Yapı kalıntılarından kare planlı olan yaklaşık 3x3 m. ebatlarında halvet hücrelerinin harap olan üst örtüsünün kubbe olduğu tromp geçişlerinden anlamaktayız. Yapıda bulunan eyvanların tonozları harap durumdadır (Foto. 432-436). Sıcaklık bölümünde bulunan halvetlerin üst örtüsü büyük oranda yok olmuştur (Foto. 437). Temel izlerine göre yapının doğusunda yer alan ve harap durumda olan külhan bölümü dikdörtgen planlı olarak belirlenmiştir (Foto. 438) (Atıcı, 2020, s. 29-33).

Yapıda genel olarak kubbe geçişlerinde tuğla, duvarlarda moloz taş ve kaba yonu taşı, kemerlerde ise kesme taş malzeme kullanılmıştır. (Foto. 439-440).

XII. ve XIII. yy.'da Anadolu'nun güneydoğusunda Mardin Artuklularına ait Savurkapı Sitti Radviye (Çetin, 2022, s. 179) (Foto. 441) (Çiz. 98) ve Yeni Kapı (Çiz. 99) Artuklu hamam yapıları, merkezi kubbe aksında gelişen eyvanlı ve sıcaklık bölümünün vurgulandığı köşe halvetli plan tipine sahiptir (Önge, 1995, s. 10). Harput Kızıl Hamam, Kale Hamamı, Dere Hamamı, Cimşitbey Hamamı (Çiz. 100) ve Hoca Hasan Hamamı (Çiz. 101) dört eyvanlı köşe halvetli plan grubuna dâhil yapılardır. Bu plan tipolojisinde Anadolu'da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde sık karşılaşılan hamam yapıları mevcuttur. Kars Ani Menuçehr Hamamı (Çiz. 102) (XII. yy.), Kayseri Huant Hatun Hamamı (XIII. yy.), Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı (XIII. yy.), Malatya Tahtalı Hamamı (XIX. yy.) örnek verilebilir (Arslan, 2003, s. 505).

3.7.2. Harput Kale Hamamı

3.7.2.1. Yeri

Harput Mahallesi, Kale Meydanı, Harput Kalesi'nin kuzeyinde yer almaktadır (Foto. 442).

3.7.2.2. Tarihçesi

Mimarı ve banisi bilinmeyen yapının kitabesi bulunamamıştır. İnşa teknikleri açısından yapıda iki ayarı dönemin izleri görülmektedir. İlk dönem, tuğla malzemenin eşlik ettiği soğukluk, ılıklık ve sıcaklık bölümü Artukoğulları dönemini (1115-1234) işaret eder. Sonraki dönem 1523-1526 yılları Osmanlı dönemine ait olan vesikalar ve eklenen kadınlar bölümü ile tespit edilmiştir (Sağlam, 2002, s. 204). Evliya Çelebi, kale hamamı hakkında; *"Harput'ta 120 kadar hamam olduğunu, bunlardan kalenin kapısı önündeki hamam havası, yapısı, suyu oldukça güzel, seçkin ve halk için hoş bir hamamdır*" şeklinde ifade etmektedir (Çelebi, 2006, III/I, s. 302). Sunguroğlu'na göre; Kale Hamamı, Zahriye, Cami-i Kebir, Ermeni ve Süryani mahalleleri arasında olduğundan müşterisi o kadar çok ve kalabalıktı. H. 1044 /M. 1634 tarihli bir vesikada hamamın yarı hissesinin satışı ile ilgili bilgiler kaynaklarda geçmektedir. Söz konusu vesika bu tarihte hamamın faal olduğunu göstermektedir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 392-393).

3.7.2.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Harput İç Kale'nin hemen kuzey eteklerinde bulunan yapı dikdörtgen planlı doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Kale Hamamı, batıdan başlayarak soyunmalık (soğukluk) soğukluğun kuzey köşesinde su kaynağı, ılıklık, dört eyvanlı köşe halvet hücreli, haçvari planlı sıcaklık, su deposu (sarnıç), külhan ve odunluk olarak sıralanmış yaklaşık 41.5x17.5 m. 'lik bir alanı kaplamaktadır (Foto. 443-444) (Çiz. 103-104) (Cankara, 2021, s. 61).

Yapıya giriş kapısı güney cephede bulunur (Foto. 445-446). Yapının güneyine açılan iki adet pencere açıklığı mevcuttur (Foto. 447). Yapının soyunmalık bölümüne geçiş hafif güneye kaydırılmış bir kapıyla kare formlu bir ön mekândan sağlanır (Foto. 448). Yapı soyunmalık, üzeri beşik tonozla örtülüdür (Foto. 449). Kare mekanlı soyunmalık 9.50 x 9. 45 x 9. 40 x 9. 35 m. ebatlarında üzeri kubbeyle örtülüdür ve geçişler tromplarla sağlanmıştır (Arslan, 2003, s. 349) (Foto. 450-453). Soyunmalık bölümü güney cephesinden başlayıp bir sıra hat boyunca, doğu, batı, kuzey duvarları boyunca birbirine yakın ebatlarda 10 adet niş yer alır. Nişlerin üzerinde bulunan basık kemerler duvardaki hat boyunca tekrar edilmiştir. Duvar yüzeylerinde bulunan tuğla örgüler dikkat çekmektedir. Kuzeydoğu duvarda su kaynağı kapısı yer alır. Tuğla

örgüler kubbeye geçişlerde de bulunmaktadır (Foto. 454-458). Bu bölümün hemen kuzey cephesinde girişteki holün sağında ufak bir açıklıktan girilen dışarıya kapalı olan dikdörtgen planlı hamamcı odası yer alır (Foto. 459). Ilıklık bölümüne soyunmalık doğu cephesinden hafifçe kaydırılmış yıpranmış basık kemerli bir kapıdan geçilir (Foto.460). Bu bölüm üç bölmeye ayrılmıştır. Bu bölümün üst örtüleri tamamen yıpranmıştır. Bu bölümde kapı üzerinde bir havalandırma bacası yer alır (Foto. 461-462). Sıcaklık kısmına, yine soğukluk doğu cephesindeki fakat tam ortadaki yuvarlak kemerli kapıdan geçilir (Foto. 463). Bu bölüm, klasik dört eyvanlı köşe hücreleri olan plan tipindedir. Bu bölüm köşe halvet hücreleri yaklaşık 7,80 m² (Uzun ve Spor, 2019, s. 16) ölçülerinde ve kubbeyle örtülmüş geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Eyvanların üzeri beşik tonozla örtülmüştür (Foto. 464-466). Bu bölümde kubbede olması gereken ışık gözleri günümüze gelememiştir (Özmen, 1965, s. 39). Hamamlarda olması gereken göbek taşı, kurnalar, sekiler, günümüze ulaşamamıştır. Soyunmalık bölümünden geçilince sıcaklık bölümünün doğusunda su sarnıcına ulaşılır. Su sarnıcı kuzey güney doğrultuda uzanır dikdörtgen planlı, üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Bu bölüm de çok tahrip olmuştur (Foto. 467). Kare planlı halvet bölümü ortasında göbek taşı olabileceği düşünülen mekânda cehennemlik kanallarını taşıyan taş malzeme ayaklar bulunmuştur (Foto. 468). Sıcaklığın doğusunda külhan bölümü yer alır. Külhan bölümüne doğudaki eyvandan bir geçişle geçilmektedir. Üst örtüsü kalıntılardan beşik tonoz olduğu düşünülebilir (Cankara, 2021, s. 62) (Foto. 469-470). Külhan bölümünün hemen yanında odunluk kısmı yer alır. Odunluk kısmı 1900'lü yılların başında dabakhaneye çevrilmiştir (Uzun ve Spor, 2019, s. 13-21) (Foto. 471).

Yapının batı, doğu, kuzey cepheleri sağır bir biçimdedir. Yapıdan geriye kalan kalıntılardan gördüğümüz malzeme kaba yontu taşı, kesmetaş ve moloz taş kullanılmış olmasıdır. Yapı soyunmalık, sıcaklık merkezi, halvet hücreleri, eyvanlar ve sarnıç üzeri beşik tonozla örtülüdür. Diğer bölümler üst örtüsü yıkılmıştır. Yapıda soğukluk bölümünde kubbenin altına gelen kısmının oyuk olduğu tespit edilmiş bu durum burada daha öncesinde Artuklu hamam yapılarında görülen bir havuz olabileceğine işaret etmektedir. Yapıda kubbeye geçişlerde tuğla malzemenin kullanılması Artuklu dönemi özelliğini göstermektedir. Kubbeye geçiş elemanı olan tromplar geçişlerde

kavisli sivri kemer yayları niş oluşumu sağlamıştır. Yapıda süs unsuruna yer verilmemiştir (Sağlam, 2002, s. 205; Cankara, 2021, s. 61-63) (Foto. 472).

Genel olarak Kale Hamamı; İlk inşa dönemi, tuğla malzemenin eşlik ettiği soğukluk, ılıklık ve sıcaklık bölümleri ile Artukoğulları dönemini (1115-1234) işaret etmektedir. Sonraki inşa dönemi ise 1523-1526 yılları Osmanlı dönemine ait olan vesikalar ve eklenen kadınlar bölümü ile tespit edilmiştir (Sağlam, 2002, s. 204).

Sunguroğlu, Kale Hamamı'nın; kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığı hakkında var olan bir kaydın olmadığını ancak tarzı ve mimari özelliğiyle çok eski bir tarihi işaret eder şeklinde ifade etmektedir. Bu durum yapının ilk inşa sürecinin Osmanlı döneminden daha öncesini işaret etmektedir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 393).

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından Kale Hamamı rölöve çizimi 23.09.2016 tarih ve 4216 sayılı karar, restitüsyon projesi 21.12.2016 tarih ve 4434 sayılı kararı, restorasyon projesi ise 23.01.2017 tarih ve 4470 sayılı karar ile kabul edilmiş ve onaylanmıştır (Uzun ve Spor, 2019, s. 22). Yapının restorasyonunda özgün malzeme ve tekniklerine uygun bir uygulama yapılmalıdır. Sonuç olarak yapı bu sayede hem sağlıklı bir şekilde geleceğe aktarılabilir hem de Artuklu ve Osmanlı dönemine dair bilgi birikimi daha çok netleştirilebilir.

3.7.3. Harput Kızıl (Kale Altı/Dere) Hamamı

3.7.3.1. Yeri

Harput eski Süryani Mahallesi'nin Hüseynik'e giden yol üzerinde, kalenin doğu eteklerinde dere kıyısında bulunmaktadır (Foto. 473).

3.7.3.2. Tarihçesi

Kızıl Hamam, Harput İç Kale'nin doğu eteklerinde Meryem Ana Kilisesi'nin alt kısmında derenin kenarında bulunmaktadır. Yapı günümüze harap bir şekilde ulaşmıştır (Foto. 474). Banisi ve mimarı bilinmeyen yapının kitabesi bulunmamaktadır. Yapı, bölgede yer alan ve ilk inşa evresi Artuklu dönemine tarihlenen Kale Hamamı ile Esediye Hamamı'na; inşa ve malzeme tekniği ile üslup özellikleri bakımından benzerlik göstermekte, bu yönleriyle çağdaşı yapılar arasında

değerlendirilmektedir. Bu nedenle yapının XIII. yy.'ın ilk dönemleri Artukoğulları yapısı olduğu düşünülmektedir (Sağlam, 2002, s. 210).

3.7.3.3. Plan ve Mimari Özellikleri

Yapının günümüze ulaşan bölümü yaklaşık 20x10 m. ebatlarında kuzey güney yönünde uzanmakta dört eyvanlı ve köşelerde dört hücresi olan hamam yapısı özelliğindedir (Çiz. 105). Yapılan incelemelerde toprak yüzeyinde ve altında kalan bölümleri baz alınarak büyük bir plana sahip olduğu belirlenmiştir. Kayalık bir arazi üzerine inşa edilmiş olan hamamda kaba yonu taşı ve moloztaş malzeme kullanılmış dikdörtgen plan özelliğine sahiptir. Eğimli bir arazi üzerine inşa edilmesi ve kot farkı nedeniyle kısmen toprak altına gömülmüştür. Yapının aşağı kısmında dere bulunması nedeniyle adını muhtemelen buradan almıştır. Hamamın su ihtiyacının da bu dereden sağlandığı düşünülmektedir. Kuzey cepheye zemin bölümüne dere nedeniyle zemine kadar taş duvar set çekilerek destek sağlanmıştır (Foto. 475) (Kabasakal, 2018, s. 76-77: Sağlam, 2002, s. 210; Arslan, 2003, s. 366).

Yapıya kuzey cepheden bir kapıyla girildiği düşünülmektedir. Bu bölüm günümüze ulaşmamıştır. Muhtemelen kapıdan içeri girilen bölümde üzeri kubbeyle örtülmüş yaklaşık 6.79 x 6. 70 m. ebatlarında soğukluk (camekânlık, soyunmalık) bölümü yer aldığı düşünülmektedir (Foto. 476) (Özmen, 1965, s. 41). Bu bölümün duvarlarında üç bölümlü duvardan 25 cm. çıkıntı yapan kemerler gözlenmektedir Duvar taş izlerinden köşelerde ve kemerlerde kesme taş, duvarlarda moloz taş kullanıldığı ve kubbeye geçişlerin tromplarla sağlandığı kalan izlerden görülmektedir (Foto. 477-479). Bu bölümün yapılan tespitlere göre kuzeybatı yönünde iki penceresi bulunmaktadır. Yaklaşık 6 m. uzunluğunda olan kuzeybatı duvarı, 1 m. genişliğe sahiptir. Duvarda yer alan pencere iki adet kemerli pencere dıştan daha küçük içten daha büyük boyuttadır. Duvar kalınlığı 70 cm.'dir (Foto. 480-481). Duvarın güneyinde köşe noktasında kesme taş malzemenin kullanıldığı tek parça üçlü kemeri olan ve yaklaşık 80 cm. genişliğinde bir pencere yer alır (Foto. 482) (Kabasakal, 2018, s. 76-77). Hamamlarda yer alan muhtemel özelliklere göre bu bölümde de ortada bir havuz ve etrafında sekiler yer almakta ayrıca kubbede aydınlık feneri ile aydınlanma sağlanmaktaydı (Eyice, 1997, s. 402-430; Ertuğrul, 2009, s. 250). Soyunmalık kısmının sağında kuzeydoğudan bir geçişle uzun dikdörtgen bir mekâna geçilir. Bu

bölümün tavanında havalandırma deliği yer alır. Ilıklık kısmı olduğu düşünülen bu bölümde duvarda derinliği az olan basık kemerli bir niş yer alır. Yapının plan bütünlüğün bozulması nedeniyle bağlantıları ve toprak altında kalan bölümleri net verilere ulaşılmasını engellemiştir. Bu bölümden sıcaklık kısmına geçilir. Toprak altında kalan kısımları sıcaklığa geçişi göstermemektedir (Foto. 483-486). Plan çizimine göre, sıcaklık bölümünün klasik 4 eyvanlı köşelerinde 4 halvet hücresi yer alır. Bu halvet hücrelerinin küçük boyutlu üzeri kubbeyle örtülü yaklaşık 2,20 x 2,20 m. ebatlarında olduğu muhtemeldir (Sağlam, 2002, s. 211). Eyvanların üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Bu bölümde zeminde taş duvarlarda moloz taş izleri görülmektedir (Foto. 487). Yapının güneyinde büyük ölçülerde doğu-batı doğrultulu külhan bölümü uzanır (Foto. 488-491) (Arslan, 2003, s. 367). Osmanlı döneminde XVI. yy.'da bölge hamamlarında yapılan tadilatın bu yapıda da yapıldığı düşünülmüştür. Genel olarak Kızıl Hamam köşelerde dört hücreli (köşe halvetli) dört eyvanlı plan tipolojisiyle Harput hamamlarında görülen plan tipolojisini devam ettirmiştir. Kale Hamamı, Esediye Hamamı ve Cimşit Bey Hamamlarıyla benzer plan ve mimari özelliklere sahiptir (Sağlam, 2002, s. 212-213).

Kızıl Hamam, Harput'ta Artuklu dönemine ait sivil mimari örneklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Yapının mimari özelliklerinin daha iyi anlaşılabilmesi ve tarihsel süreçte geçirdiği değişimlerin ortaya konulabilmesi için kapsamlı bir arkeolojik belgeleme çalışması gereklidir. Ayrıca mevcut durumunun korunabilmesi amacıyla, yapının özgün malzeme ve tekniklerine uygun bir restorasyon süreci başlatılmalıdır. Bu sayede hem yapı sağlıklı bir şekilde geleceğe aktarılabilir, hem de Artuklu hamam mimarisine dair bilgi birikimi daha da derinleştirilebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.1. KAYNAKLARDA ADI GEÇEN VE GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN ESERLER

4.1.1. Harput Maristanı

Harput İç Kale'de, Nûrüddin Artukşah dönemine ait H. 622- 631/M. 1225-6 – 1233-4) batı sur duvarları güney ucunda yer alan burçtan alınan maristan kitabesi, Nurettin Ardıçoğlu tarafından Elazığ Müzesi'ne kaldırılmıştır (Ardıçoğlu, 1964, s. 58-59) (Foto. 492). Paris'te bulunan özel bir koleksiyonda muhafaza edilen bronz ayna üzerinde bulunan kitabeden hareketle Harput Artuklularının son hükümdarının Nûrüddin Artukşah olduğu anlaşılmaktadır (Ataoğlu, 1992, s. 56). Taş malzeme üzerine inşa kitabesi amacıyla yazılmıştır. Celi Sülüs hat ile yazılan kitabenin metin kısmı iki satır, tarih kısmı ise alt alta üç satır şeklinde yazılmıştır. Beş bloktan meydana gelen kitabelerin birinde usta ismi yer almaktadır (Karaçam, 2012, s. 214-215; Ardıçoğlu, 1964, s. 58-59; Memişoğlu, 1977, s. 31). Moğol komutanı Baycu Noyan hastalığının tedavisi için bu maristanda tedavi gördüğü bilinmektedir (Gaspak, 2004, s. 60). Maristan kitabesinde "El-Melik ül-Muiz Nureddin" ifadesi yer alır. Bu ifade Nureddin Artukşah'ın şahsına söylenen bir hitap şeklidir. Paris'te yer alan özel koleksiyondaki ayna kitabesinde de bu isim zikredilmiştir. Maristan Harput İç Kale'nin kuzeybatı noktasında Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'nin yakınlarında yapılmış olabilir. Zamanla harap olunca taşları kalenin tamiri sırasında Dabaz Pınarı karşısında bulunan burçta kullanılmıştır. Maristan kitabesinin bir kısmı kaybolmuş bazı bölümleri de herhangi bir yerin inşasında kullanılmıştır. Yapı günümüze ulaşamamıştır (Ardıçoğlu, 1964, s. 58-60; Danık, 2001a, s. 56, 81).

4.1.2. Palu Köprüsü

Elazığ'ın Palu İlçesi'nde Murat Nehri üzerinde bulunan köprü ilk inşa tarihi Roma dönemini işaret etse de Artuklu ve Bizans dönemlerinde tamir geçirdiği araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. Selçuklu tipi köprü özelliğinde olan yapı bazı kaynaklara göre Artuklular döneminde inşa edilmiştir. Artuklu hükümdarı

Fahreddin Karaarslan'ın (1135/1175) Dicle nehri üzerinde Hasankeyf köprüsünü inşa ettirdiği bilinmektedir. Artuklu hanedanlarının hakimiyet alanlarında ulaşım ve ticarete önem vermeleri nedeniyle köprü inşa etmeleri oldukça doğal bir sonuçtur. Eski kaynaklarda İstanbul ve Bağdat arasını birleştiren köprü olarak geçer. Köprü yaklaşık 156. 50 m. uzunluk ve 3.5 m. genişliğe sahiptir. Orijinalinde 12 açıklığa sahip olan yapı günümüze temelleri ve iki kemeriyle gelmiştir. Köprünün diğer bölümleri restorasyonlarla yenilenmiştir. Osmanlı döneminde IV. Murad tarafından tamir ettirildiği bilgisi de bulunmaktadır (Arslan, 2003, s. 384-387: Yapıcı, 2004, s. 193-194). 1853 yılında yıkılmak üzere olan yapı bir mazbatayla durumu Maliye Nezaretine bildirilmiştir. 1862, 1886-88 yılarında sel nedeniyle yapının ahşap olan kısımları zarar görmüştür. Yapının XIX. yy. boyunca defalarca taşkınlardan etkilenip zarar gördüğü kayıtlarda mevcuttur. 1924'te yıkılan yapı, 1941, 1957, 1969 yangınlarıyla çok zarar görmüş 1986 yılında iki kısmı yeniden yapılmıştır. 1996 yılında yeniden yapılarak hizmete açılmıştır. Köprü üzerinde yer alan figürlü süslemelerle Hasankeyf Köprüsü üzerinde bulunan süslemeler benzer formlara sahiptir. Köprünün ahşap olan kısımları zamanla aşınmaya maruz kalarak tamamen taş malzemeyle yenilenmiştir. Doğu Anadolu'nun kadim yerleşim merkezlerinden biri olan Palu, Murat Nehri ile çevrelenen vadide tarihi Palu Kalesi eteklerinde kurulmuş ve Palu Köprüsü'yle göz doldurmaktadır. Osmanlı döneminde yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemiyle yönetilen Palu eski dönemlerden beri Diyarbakır bağlantısını bu köprü üzerinden yapmaktaydı. Palu köprüsü Suriye-Irak bağlantısıyla kuzeyde bulunan şehirleri Palu'ya bağlamaktaydı. XVIII. yy.'dan XX. yy.'a kadar defalarca tamir geçiren köprü son şeklini yakın dönemlerde kesme taş malzemeyle yeniden inşa edilerek tamamlamıştır (Foto. 493-494) (Yapıcı, 2004, s. 193-194; Çakar, 2018, s. 1-12).

4.2.3. Harput Eski Mescit

Elazığ Yeni Fırat Dergisi 25. sayısında kaleye giden yol üzerinde Acıpınar ile Tatlıpınar arasında eski bir mescidin olduğu bilgisi yer alır. Bu kaynakta, mescidin kapısında bulunan taş kitabe üzerinde H. 583/M. 1163 tarihleri verilmektedir (Anonim, 1965, s. 10). Kitabede işaret edilen bu tarih aralığı Artukluların Harput hâkimiyeti dönemini kapsamaktadır. Araştırmalara göre, yapının Elazığ'ın yaklaşık 9 km. kuzeyinde eski Harput Mahallesi Ulu Camii'nin doğu yönünde kaleye giden yol

üzerinde yer aldığı düşünülmektedir. Kitabesi Elâzığ Müzesi'ne kaldırılan yapının tarihi 1187-1188 M. yılını işaret etmektedir. Günümüze ulaşmayan bu yapının genel plan, mimari ve süsleme özellikleri hakkında bir değerlendirme yapılamamıştır (Arslan, 2017, s. 1472).

4.2.4. Harput İç Kale Darphanesi

Harput'ta ilk yapılan sikke darbı Sophane Kralı I. Arsames dönemini işaret etse de mevcut nümizmatik veriler Harput'ta ilk darphane inşasının ve yapılan sikke darplarının Artuklu hakimiyeti döneminde olduğunu göstermektedir. Harput'ta İç Kale kazılarında ortaya çıkarılan ilk Artuklu sikkesi Belek Gazi'ye ait olan Halep darplı sikkedir. Harput Artuklularına ait ilk sikke örnekleri bu beyliğin ilk kurucusu İmâdeddîn Ebû Bekir dönemine (Baluken, 2007, s. 226-227) (1185-1203 M.) aittir. Yapılan araştırmalar, İmâdeddîn Ebû Bekir döneminin Harput'taki ilk sikkesi 582/1186, son sikkesi ise 599/1202 tarihini işaret etmektedir. Darp edilen sikkelerin bakır olduğu tespit edilmiştir. Anadolu Selçuklu dönemine ait sikke darbına rastlanmamıştır. Elde edilen verilere göre bu darphanede; İlhanlı dönemi, Eretna Beyliği, Akkoyunlu Uzun Hasan dönemi gümüş sikkeleri, Safevi dönemi ilk altın sikke, Yavuz Sultan Selim zamanında basılmış 920/1514 tarihli akçenin yanı sıra gümüş ve bakır sikkelerin darp edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman döneminin (926-974-1520-1566) akçe ve mangırları da bu darphanede darp edilmiştir. Darp edilen sikkeler ışığında Harput'ta bir darphanenin varlığı bilinmektedir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda darphaneye ulaşılamamıştır. Oldukça önemli bir yeri olan darphanenin yerinin gizli kalması gerektiği düşünülerek Harput İç Kale içinde ya da Artuklu Sarayı içerisinde bir yerde olduğu ifade edilmektedir (Aytaç, 2022, s. 181-185; Danık, 2001a, s. 57-58).

4.3.1. Zahiriye Camii ve Medresesi

Zahiriye ismiyle anılan mahallede yer alan yapının mescit, medrese, imarethane, zaviye ve türbe yapılarının yer aldığı külliye şeklinde inşa edildiği fakat külliyeden geriye sadece Zahiri Baba adıyla anılan türbe yapısının kaldığı bilinmektedir. Araştırmacılara göre külliyenin inşa tarihi XII-XIV. yy. aralığını kapsamaktadır (Danık ve Balaban, 2004, s. 110; Arslan, 2003, s. 38).

Yapıya dair herhangi bir kitabe bulunmamasına rağmen Artuklu dönemine ait olduğu düşünülmektedir. 1523 tarihli Evkafı Medrese-i Melik Zahiriye icmal defterinde adı geçen Melik Zahir'in Artukluların Mardin kolu hükümdarlarından Melikü'z-Zahir İsa (1376-1407) olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu hükümdarın Harput'la ilgisinin ne olduğu konusu bilinmemektedir (Aytaç, 2010, s. 19; Arslan, 2003, s. 39).

XVI. yy.'da Zahiriye Medresesi gelirleri, Haceri Köyü'nden, Harput Vasati Hamamı'ndan ve bedesten kiralarından karşılanmıştır (Atıcı, 2021, s. 31). Gelirler Kale Camii Vakfı ile birleştirilerek toplam gelir 8.552 akçeye ulaşmıştır. XVII. yy. 'da Harput bedesteni kira gelirlerinin yarısı vakfa verilmiştir. XVIII. yy.' da medrese ve cami yine zahiriye medresesi vakfı tarafından desteklenmiştir. Vakıf giderleri, vakıf hizmetlerini yürüten mütevelliye, loğkeşlere, damcılık hizmetlerini görenlere, vaiz, müderrislere ve muallimlere ayrılmaktadır. Külliyede yer alan mektepte çalışan muallim ücretleri Molla Ahmed Peykerici vakfından karşılanmaktaydı (Çakar ve Uzun, 2017, s. 98-99; Ünal, 1989, s. 215-216).

Buk'a (zaviye) yöneten kişi olarak bilinen Mevlâna Osman, âlim ve dindar hizmetinde çalışan biri olduğundan kemakân nişanının kendisine verilmesi konusunda Muharrem 1044 tarihli bir vesikanın varlığı bilinmektedir (Aytaç, 2010, s. 19; Sunguroğlu, 2013, I, s. 352).

Mescit, medrese, imarethane, zaviye ve türbe yapılarının yer aldığı külliye şeklinde inşa edilen yapılar grubundan günümüze yalnızca türbe bölümü ulaşmıştır. Zahiriye Camii ve Medrese yapıları günümüze ulaşamamıştır.

4.3.2. Elâzığ/Harput-Dere Hamamı

Harput'un doğu yönünde Çatalkaya mevkii Hacılar Mahallesi'nde derenin içinde bulunan yerde inşa edilmiştir. Sunguroğlu'na göre yapı, önceleri çok şenlikliymiş üstelik yapının bulunduğu mahallenin adı da Dere Mahallesi olarak anılırmış. Dere Hamamı[33], hakkında 1301 H. tarihli Mamuretü'l-Aziz salnamesinde,

[33] *Rivayete göre; Kalede bulunan dehlizlerin birinde çok güzel bir kız yaşarmış. Bu dehlizde bir hazinenin üstünde bulunan taht üzerinde uyurmuş. Bu güzel kız yılda bir kez uyanır ve sorarmış: "Süt Kalesi yıkıldı mı? Dere Hamamı yıkıldı mı? Katır kuzuladı mı? Sonra tekrar uykuya dalarmış. Harput'ta yaşayan bazı kişiler bu kızın sesini duyduklarını söylemektedirler. Halk arasında güzel kızın söylediği şeylerin gerçekleşmesi durumunda kıyametin kopacağına inanılır* (https://elazig.ktb.gov.tr/)

Melikü'l-Muzaffereddin kaydı dikkat çeker. Bu kayıtta Farstan (Fars asıllı) olarak adı geçen kişi tarafından inşa ettirildiği Eyyubi Hama hâkimi Melikü'l-Muzaffer ile karıştırılmaktadır. Adı geçen şahıs Fars asıllı değildir. 630 H. tarihi sonrasında Harput Nureddin Artukşah tarafından yönetilmiştir. Sonraları Harput, Eyyubi Melikü'l-Muzaffer işgali altında kalmıştır. Nureddin 581 H. yılında vefat etmiştir. Hamam Fahreddin Karaarslan'ın ikinci oğlu 1232 yılına kadar Harput'u yönetmiş olan İmadeddin Ebubekir'in Eyyubi hakimiyetini kabul ettiği yıllarda inşa ettirilmiştir. Yapının önceleri son dönemlerinde tuğladan yapılmış bir kemeri ve mekân kalıntıları gözlenmiştir (Sunguroğlu, 2013, I, s. 394; Altun, 1978, s. 394). Harput Dere Hamamı günümüze ulaşamamıştır.

4.3.3. Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı

Yapı, Fırat Nehri kenarında höyük alanı olan Elazığ İl merkezinin yaklaşık 40 km kuzeybatı yönünde; Balıbey Nahiyesi'nin kuzeydoğusunda, yeni adı Esenkent olan aynı adlı köyün hemen yanında bulunmaktaydı. Keban Baraj göl sularının altında kalarak yok olmuştur[34] (Çiz. 106).

Michigan Üniversitesi Antropoloji bölümü, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya kürsüsünden oluşan ekip Elâzığ/Keban Barajı sahasında 1968 yılında eski kültürlerin yerleşim alanlarını tespit etmek amacıyla çalışmalara başlamıştır. 1968 yılında yerli ve yabancı araştırmacıların çalışmaları sonucunda Keban Barajı sahasında 47 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Han İbrahim Şah Kervansarayı 'da bu saha içinde yer almaktadır (Memişoğlu, 1977, s. 7-8).

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nin 1966 yılı Ocak ayı raporlarına göre yapı; XIII. yy.'da Artukoğullarının Harput hakimiyeti döneminde Nizameddin İbrahim tarafından yaptırılmıştır. İngilizce yazılan raporun tercümesine göre, yapı ilk bulunduğunda kısmen saman deposu olarak kullanılıyormuş. Mimari olarak iki bölümden oluşan yapı, yazlık ve kışlık bölümlere ayrılmaktadır. Kışlık bölümü kapalı yazlık bölümü ise açıktır. 1966 yılında yapı son şekliyle yalnızca kışlık

Erişim Tarihi: 28.06. 2025.

[34] (http://www.tayproject.org/). Erişim Tarihi: 29. 06. 2025.

bölümü ayakta kalmış yazlık bölümü ise tamamen harap olmuş yıkık vaziyettedir. Kışlık bölümü dikdörtgen plan özelliğinde olup 33x22.50 m. ölçülere sahiptir. Yapıya giriş bölümü her iki kısmında birer oda bulunan eyvandan sağlanır. Güneydeki oda yazlık bölüme aittir buradaki eyvana girişi yoktur. Eyvana tek girişi olan kuzey yönündeki odanın batı duvarından yazlık bölüme geçilir. Ana salon üç adet uzunlamasına beşik tonozlu bölümden meydan gelir. Ortadaki bölüm daha yüksek ve geniştir. Ana salon eksende uzanan revaklarla gizlenen bölümlere ayrılır. Duvarlarda moloz taş köşe bölümlerinde iyi işlenmiş taşlar kullanılmıştır. Portalde ise kemer biçiminde kalıplaşmış bir çerçeve hakimdir. Yazlık bölüm tamamen yıkılmış temel izleri görülmektedir[35] (Çiz. 107) (Foto. 495).

Yapı plan özelliği olarak Anadolu Selçuklu kervansaraylarından 1210 tarihli Demet Han ve 1201 tarihli Altunapa Han ile benzer özelliklere sahip olması nedeniyle de bu yüzyılla tarihlendirilir. Bu nedenle yapının Harput Artuklularından Nizameddin İbrahim tarafından 1203 tarihinden sonra yaptırılmış olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Artukoğlu Sökmen ve hanımının köprünün karşı tarafında kervansaray inşa ettirdiği kayıtlarda mevcuttur. Bu tarz köprü karşısına yapılan kervansaray yapısı bölgede rastlanan bir özellik değildir. Diyarbakır etrafında bu tarz yapı kalıntılarına IV. Murat devrine tarihlenen yapılarda karşılaşılmıştır. Mardin Artukoğullarından Sultan İsa'nın babası II. Davud'un kız kardeşiyle evlenen Moğol Amid (Diyarbakır) Emir'i İbrahim Şah adına da rastlandığı kayıtlarda mevcuttur (Altun, 1978, s. 262).

Kervansaray, Farsça kârban (kervan) ve saray kelimelerinden türetilmiştir. Kervansaraylar şehirlerarasında inşa edilerek yolcuların ve kervanların konaklamaları amacıyla ana yol güzergahları üzerinde yapılmış hayır kurumlarıdır. 1019-1020 yıllarında yapılmış ilk kervansaray örnekleri Gazneli Sultan Mahmud dönemine ait Ribat-ı Mahi ve 1028 tarihli Sengbest Ribat'ıdır. Büyük Selçuklular döneminde Karahanlılar ve Gaznelilerden devraldıkları kervansaray mimarisini, gelişmiş bir üslupla anıtsal ölçekte ribatlar inşa etmişlerdir. Tuğrul Bey döneminde, taş ve tuğla malzeme kullanılarak inşa edilen ilk kervansaray yapısı Anuşirvan Kervansarayı'dır (Günel, 2010, s. 138-139).

[35] M.E.T.U. Arch. Archives. B. And w. Neg. 2992-3038. M. E. T. U. Fac. Of. Arch. Dept. Of. Restoration. Date Of Record: Oct. 1966.

Selçuklular, Orta Çağ'ın uluslararası dünya ticaretinde birleşme noktası olmuştur. Tarihi İpek Yolu, Çin üzerinden Horasan ve Merv oradan da İran, Irak, Mısır ve Filistin üzerinden Anadolu'ya ulaşıyordu. Ticari ürünler Akdeniz limanlarıyla Venedik, Sicilya, İtalya ve Kıbrıs Krallıklarına ait filolarla Müslüman ticari gemileri karşılıklı ilişki içerisindelerdi. Türkler, Anadolu hakimiyeti sonrasında Avrupalı tüccarları Anadolu üzerinden Doğu ile ticaret yapmaları hususunda teşvik de etmişlerdir. Bu nedenle, Anadolu'da Antalya, Sinop ve Kırım'ın fethi sonrası Karadeniz ve Akdeniz yol güzergahlarında ticari faaliyetler artmıştır (Bedirhan, 2023, s. 1-3, 27).

XII. yy.'ın sonlarından itibaren Anadolu Selçuklu döneminde Anadolu uluslararası ticaret merkezi konumuna gelmiştir. Selçuklu sultanları Anadolu'nun ticari yol güzergâhları üzerine kervansaray yapıları inşa etmişlerdir. Han sahipleri tarafından yolcular üç gün ücretsiz misafir edilerek onların her türlü zaruri ihtiyacı karşılanırdı. Kervansaraylar; barınma, hayvan bakımı, yemek, eczane, hamam, mescit vb. ihtiyaçları karşılanan misafirler dışında orduların karargâh yeri olarak da kullanılmıştır (Eryavuz, 2022, s. 300).

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Anadolu'da inşa edilmiş olan menzil kervansarayların ve menzil hanlarının sayısının 200 civarında olduğu belirlenmiştir. Bu yapıların pek çoğu günümüze kadar ulaşamamıştır. Alay Hanı, II. Kılıçarslan (1156-1192), Aksaray Sultan Hanı, Tuzhisar Sultan Hanı, Evdir Hanı 1. İzzeddin Keykavus (1210-19), Alara Hanı I. Alaeddin Keykubad (1219-36), İncir Hanı ve Kırkgöz Hanı ile Eğirdir Hanı Gıyaseddin Keyhüsrev (1236-46) tarafından yaptırılmıştır. Anadolu Selçuklu dönemi kervansaraylarının, Orta Asya ve Arap örneği bulunan ribatlara işlevsel ve plan şeması yönünden benzediği, üst örtülerde tonoz kullanıldığı ve orta bölümlerde aydınlık feneri olduğu bilinmektedir. Anadolu Selçuklu dönemi sultan hanlarının XII. yy. sonunda II. Kılıçarslan döneminde başlayarak ve XIII. yy. ortalarında II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile tamamlanarak sultan hanı inşa edilmediği ya da günümüze ulaşmadığı görülmektedir. Bu yapıların genellikle hem yazlık (açık avlu) hem kışlık (kapalı) kısımlardan oluştuğu saptanmıştır. Sadece Evdir Hanı'nda kapalı bölüm bulunmamaktadır. Kervanların öncelikle önem verdiği şey emniyet ve barınma ihtiyacı olduğu için, kervansaray

inşaatında öncelikle kapalı bölüm bitirilir daha sonra avlunun tamamlandığı bilinmektedir (Karakuş, 2022, s. 72, 104; Bedirhan, 2023, s. 56-76).

Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı, plan ve mimari özellikleriyle Anadolu'da inşa edilen Selçuklu kervansaray ve sultan hanlarıyla benzer özelliklere sahiptir. Yapı, Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla 1965 yılında inşasına başlanan ve yaklaşık olarak 10 yılda tamamlanan Keban Barajı ve Hidroelektrik Santrali sonrasında sular altında kalmıştır. Su altı arkeolojisi çalışmalarıyla yapı hakkında daha kapsamlı bilgilere ulaşılacağını ve özellikle yapının tarihlendirmesi ve mimari detayları konusunda önemli verilerin elde edileceği kanaatindeyiz.

4.3.4. Harput Alacalı Medrese

Harput Ağa Mahallesi Kayabaşı yolunda, Belek Gazi Parkı'na giden yol güzergâhı üzerinde yer alır. Kayıtlara göre; Artukoğullarının Harput hükümdarlarından Hızır Şah döneminde 1203-1204 tarihleri arasını kapsayan süreçte inşa edildiği bilgisi yer alır. Bu medresede, müderrislik yapan Şeyhoğlu Sait Efendi'nin 13 öğrencisi olduğu bilgisine ulaşılmıştır. 1312/1894-1895 tarihli Salnamede Alacalı Medrese, Muhammed Ağa Medresesi olarak geçen yapının Alacalı Camii/Mescid bitişiğinde olduğu ifadesi geçmektedir (Arslan, 2003, s. 400).

İshak Sunguroğlu, Alacalı Camii ve Medrese yapılarının Kayabaşı Meydanı'na karşı büyük taş kemerli bir kapısı olduğunu, kapıdan içeri girilince uzun bir avluya geçildiğini ve avlu sol tarafında iki katlı aynı isimli bir medrese yapısı var olduğunu ifade eder (Sunguroğlu, 2013, I, s. 299). Ara Altun, Alacalı Camii'ye ait bir Mescid ve etrafında odalarının olduğunu ifade etmektedir (Altun, 1989, s. 315).

Harput'ta farklı Türk beylik ve devletlerinin inşa ettiği birçok önemli eser günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Bu dönemlere ait olan vakfiyeler günümüze ulaşmamıştır. Mehmet Kemalettin Bey'e ait olan, 1139-1140 M. tarihli vakfiye; Harput ve çevresinde tespit edilen en eski vakfiyedir. (Öztürk, 1992, s. 81-82). Araştırmacılara göre eğitim giderlerine yönelik harcamalar, yapının bir avlu etrafında kurgulanan bir medrese olduğunu işaret etmektedir. Nitekim Alacalı Camii çevresinde yapılan arkeolojik sondaj çalışmaları, bu medreseye ait temel izlerinin tespit edilmesiyle bu görüşü desteklemektedir (Altun, 1989, s. 315; Sağlam, 2002, s. 104). Yapı, günümüze ulaşamamıştır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

5.1. DEĞERLENDİRME

XI. yy.'ın sonlarında Selçuklu akınları ile Anadolu topraklarında İslâmi kültüre dayanan ve bu kültürle gelişen kent gelişimleri meydana gelmiştir. Türklerin kitleler halinde Orta Asya'dan Anadolu'ya göçü ile yerleşik ve göçebe gruplar olmak üzere, yaşam alışkanlıkları farklı iki grup insan gelmiştir. Göçebe Türkler genellikle; Denizli-Antalya, Sinop-Ankara çizgisinin batı yönünde uzanan ve "uç" olarak tanımladığımız bir sınır boyunca hareket etmişlerdir. Uçların doğusunda ise ulaşım ticaretinin kazançlarından yararlanan kentli kültürünü daha çok benimsemiş, daha yerleşik bir nüfus varlık göstermiştir (Uğurlu, 2010, s. 54).

Anadolu'nun sınır bölgelerinde kendisine özgü bir hayat tarzı vardı. Orta Çağ Anadolu'sunda Sugur-Avasım bölgesinde yaşayan halkın yaşam tarzıyla iç bölgelerde yaşayan halkın yaşam biçimi aynı değildi. Oluşan bu kültüre İslâm'ın cihad veya gaza fikri hükmetmişti. Genellikle kumandanlarının adlarına göre bilinen Sugur-Avasım şehirlerinin valileri, Abbasi Devleti'nin ilk dönemlerinde bölüklerinin kumandanlığını yapmışlardır. 636-960 yılları arasında Anadolu'da Bizans-İslâm mücadelesi Tarsus, Adana ve Malatya şehirlerinden harekete geçen ordular tarafından yapılmıştı (Bahadır, 2011, s. 121).

Türkmenler, Anadolu'ya geldikten sonra burayı yaşanacak bir hale getirebilmek adına oldukça geniş kapsamlı imar çalışmaları gerçekleştirmişlerdir. Böylece Anadolu'da bir taraftan iskân hareketleri devam ederken, diğer taraftan da işgale uğramış ya da yeni inşa edilmiş şehirlerde Selçuklu hükümdarları, devlet adamları ve Anadolu'da kurulan beyliklerin yöneticileri tarafından çok sayıda vakıf müesseseleri kapsamında cami, mescit, köprü, çeşme, han, medrese, hamam vb. kültürel, sosyal ve mimari alanlarda meydana getirdikleri eserleriyle Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır (Altın, 2022, s. 35).

Anadolu'da yeni fethedilen bir şehire komutan, emir ya da vali atanıyordu. Sultan fethedilen yere birkaç idare adamı gönderiyordu. Yeni kurulan Türk şehirlerinin

ilk sakinleri askerler arasında bulunan "ikta" sahipleriydi. Fethin Anadolu'da kesinleşmesinden sonra, ordu görevlileri ile birlikte dolaşan dervişler, halktan bazı kişiler, tüccarlar, farklı bölgelerden özellikle getirilenler, yeni şehirlere yerleşmişlerdir. Anadolu'da İslam egemenliğinin tesis edilmesinin ardından, Hristiyan halk cizye vergisi ödeyerek yeni yönetime uyum sağlamaya çalışmıştır. Gayrimüslim toplulukların ibadet özgürlükleri korunmuş, dini uygulamalarına müdahale edilmemiştir. Cami ve kilise gibi ibadet yapılarının yan yana bulunması, farklı inanç gruplarının Anadolu'da bir arada yaşamasının doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bazı bölgelerde Hıristiyanların devlet idaresinde önemli mevkilerde olduğu da görülmektedir. Hristiyanların yeni Anadolu toplumundaki en önemli katkısı zanaat alanında olmuştur. Türk şehirlerinin kuruluş aşamasında ve gelişiminde, rol oynayan bir diğer grup ise dervişlerdir. Anadolu fethinde gazilerin, abdallar ve Horasan erenlerinin oldukça önemli bir rolü olduğu bilinmektedir. Fethedilen şehirlerde bir şeyhin zaviyesi çevresindeki mahallelerin çokluğu, zaviye ismiyle anılan sayısız mahalleden anlaşılmaktadır (Kuban, 1968, s. 58-60; Yıldız, 1991, s. 139-141). Anadolu'ya Türkistan'dan gelen bu toplumlar arasında yer alan dervişler yeni vatanda oldukça kısa sürede bir etkileşim oluşturdular. Dervişler ve tekkeler Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasına hizmet etmişlerdir. Türkler, Anadolu'da dinî bilgi konusunda eksik olan konuları, dillerini ve yeni yaşama uyum sürecini kendilerine yatkın olan dervişlerden öğrendiler. İşte bu süreçte eski Türk inanışları ve kültürü ile İslam inanışınının harmanlandığı bir inanç sistemi meydana gelmiştir (Sarı, 2024, s. 134). Kolonizatör dervişler Anadolu'da stratejik öneme sahip bölgelerde tekkelerini kurup irşada başlamışlardır. Hızlı bir şekilde organize olan bu tekke ve zaviyeler Anadolu'yu adeta bir ağ gibi sarmaya başlamışlardır. Kurulan bu müesseseler şehir ve kasabalara yerleşerek İslam'ın yayılması, milli birlik ve bütünlüğün sağlanması adına faaliyet göstermişlerdir. Halkın bürokrasi, entelektüel kesimi dahil olmak üzere her kesime ulaşarak, dini ve kültürel bilgilendirmelerle halkı eğitmişlerdir (Özköse, 2003, s. 254).

Anadolu'da XII. yy.'da zanaatkarlık genellikle yerli ustaların elindedir. Mimari alanda çalışan duvar ve taş ustaları, mimarlar, zanaatkarlar çoğunlukla gayrimüslim tebaadandı. Yerli gayrimüslim ustalar ortaya koydukları ince işçilikleri nedeniyle Türkler tarafından tercih edilmişlerdir. Anadolu'nun birçok bölgesinde gayrimüslim

sınıfta bulunan Ermeni ve Rum ustalar, sanayi, dokumacılık, kuyumculuk, madencilik, halı dokuma sektörlerine hakimlerdi. Türkmenler zaman içinde gelişen ekonomik rekabetin farkına varmışlar et ve süt üretimini pazar ekonomisine dahil ederek karşılıklı alışveriş içine dahil olmuşlardır (Danık, 1995, s. 66).

Anadolu, tarih öncesi çağlardan beri doğu ve batı arasında bir köprü görevi üstlenmiştir. Anadolu Selçuklu sultanları bu stratejik önemi çok geçmeden fark ederek siyasi, sosyal, ticari alanlarda devrim niteliğinde atılımlar gerçekleştirdiler. Denizlerdeki gücü fark eden I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzedin Keykavus ve I. Alaeddin Keykubat gibi Selçuklu sultanları Antalya (1207-1216), Sinop (1214) gibi liman kentlerini ele geçirerek Venedik ve Kıbrıs Frankları ile ticaret antlaşmaları yapmışlardır. Anadolu'da Danişmentliler (1175-1178), Erzurum'da Saltuklular (1202), Erzincan'da Mengücekliler (1228), Doğu Anadolu'da Artukluların şubelerinden Harput (1234), Çukurova'da Ermeni Kontluğu ve Trabzon Rum Krallığı da ele geçirilip Anadolu Selçuklu hakimiyetine katılarak siyasi bütünlüğü tamamlamışlardır (Koca, 1996, s. 466-467).

Anadolu şehirlerini zamanla içeriye ve dışarıya bağlayan ticaret yolları belirli bir rotayı takip eden şöyle bir görünüm arzeder: Kuzey yönüne doğru yönelen Antalya ve Alâiye limanları üzerinden gelen bir yol Konya hattından Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum üzerinden Gürcüstan'a; aynı yolun Sivas üzerinden güneydoğuya ayrılan bir kolu Malatya, Diyarbakır-Mardin ve Musul hattından Bağdat-Basra'ya ulaşmaktadır. Anadolu'da bu yol güzergâhında ticari rantı arttırmak adına menzil menzil bir dizi kurulan kervansaraylar: Alâiye'de Şerefzah Han (M. 1236-1245), kuzeye doğru Evdir Han (M. 1219), Susuz Han (M. 1246), İncir Han (1238-39) ve Kırkgöz Hanı (M. 1236), Er-Tokuş Hanı (M. 1223), Akşehir ile Altunaba (Argıt Hanı) (XII. yy.) gibi kervansaraylar inşa edilmiştir. Konya, Aksaray ve Kayseri arsında Obruk (XIII. yy.), Zazadin (M. 1235-1236), Alaeddin Han (XIII. yy.); Aksaray-Ürgüp arasında Ağzıkara (M. 1231-1237), Lâtif kervansarayları (XIII. yy.) bulunmaktadır. Doğuya giden yol üzerinde Kayseri'den ileride Karatay (XIII. yy.), Kayseri-Sivas arasında Sultan Han (1232-1237), Sivas ile Tokat arasında Çiftlik Hanı (XIII. yy.), Tokat-Zile arasında Hatun Hanı (M. 1239) ve daha ileride Pazar Han-Azine (M. 1238-1246) gibi meşhur kervansaraylar yer alır (Kayaoğlu, 1981, s. 364-365; Bedirhan, 2023, s. 50-79).

Artukoğullarının 1087 tarihinde Kudüs Valiliğiyle başlayan hakimiyet serüveni daha sonra onun halefleri tarafından adını Eksük oğlu Artuk'tan alarak Güneydoğu Anadolu'da Hasankeyf, Mardin ve Harput Artukluları olmak üzere üç kol halinde kurulmuştur. Kuruldukları dönemden itibaren bölge siyasetinde önemli rol oynayan Artuklular Haçlılara karşı oldukça önemli başarılar elde etmişlerdir. Artuklular, Haçlılarla olan mücadelelerinin yanı sıra; Zengiler, Eyyübiler, Anadolu Selçukluları, Ahlatşahlar, Danişmentliler, İlhanlılar, Akkoyunlular ve Karakoyunlularla 1243 Kösedağ Savaşı'na kadar bölgede denge siyaseti izleyerek varlıklarını devam ettirmişlerdir (Ataoğlu, 2007, s. 2).

XII. yy.'da Haçlılara karşı verdiği mücadelelerle İslam dünyasında ses getiren Nûrüddevle Belek, Artuk Bey'in torunudur. Belek'in Suriye ve Anadolu coğrafyasında verdiği mücadeleler, bu bölgelerin tarihinde önemli rol oynar. Belek, Harput ve Bingöl'e hâkim olan Çubukoğlu Mehmet Bey'in ölümünün ardından bölgeye gelerek Harput hariç Genç, Çapakçur, Palu ve Tunceli'nin güney kısımlarını ele geçirmiş, Palu'ya yerleşmiş ve burasını emaret (beylik) merkezi yapmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın dul eşi Ayşe Hatun'la evliliği sonrasında Tuğrul Arslan adına Malatya'yı Atabeg rütbesiyle yönetmeye başlamıştır. 1115 yılında Harput'u alan Belek, bölgenin en güçlü emirliği olmuştur (Erdem, 2018, s. 197-199; Alptekin, 1992b, s. 402; Sunguroğlu, 2013, s. 143; Abu'l Farac, 1950, II, s. 351-352). Belek, Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Puist'i Suruç civarında yakalayarak Harput Kalesi'nde zindana attırdı. Frank şövalyelerini de Palu Kalesi'ne hapsettirdi. Harran ve Halep'te Haçlılara karşı verdiği mücadeleler sonrasında bu bölgelerin hâkimiyetini ele geçirdi (İbnü'l Esir, 1991, X, s.464, 468-469, 483-488; Mateos, 1987, s. 271-277).

Belek Gazi'nin Menbic'te şehit edilmesinin ardından (İbnü'l-Esîr, 1991, X, s. 489), 1112-1134 yılları arasında sırasıyla Süleyman, Davud b. Sökmen, Fahreddin Karaarslan, Nasreddin, Nurettin Muhammed, Kutbeddin Sokman, İmâdeddin Ebubekir, Nizâmeddin İbrahim, İzzeddin Ahmed ve son Artuklu hükümdarı Nurettin Artukşah dönemlerinde Harput'ta Artuklu hâkimiyeti 70 yıl sürmüştür (Sunguroğlu, 2013, s. 145-148; Danık, 2001a, s. 10-12). Harput Artuklularının Eyyûbîlerle yakın ilişkiler içerisine girmesi sonucunda, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad tarafından Harput'taki Artuklu hâkimiyetine son verilmiştir (1234) (Ardıçoğlu, 1964,

s. 51; Alptekin, 1991, s. 417). Artuklu hâkimiyet alanı, en çok İl-Gazi ve Belek dönemlerinde kuzeyde Harput, güneyde Halep, doğuda Hakkâri ve batıda Maraş bölgelerine kadar yayılmıştır (Turan, 2022, s. 214).

Harput, Keban-Arapkir-Kemaliye ve Divriği'den geçip Sivas'a varan tarihî yol hattı üzerinde olmasının etkisiyle, Mezopotamya-Anadolu ve Karadeniz arasında bir köprü vazifesi üstlenerek sadece farklı ticaret kervanlarının konaklama yeri olarak değil, aynı zamanda ticaret merkezi olma özelliği kazanmıştır (Hayli, 1992, s. 6; Arslantaş, 2013, s. 369). Artuklu hâkimiyetinin olduğu şehirlerde yaşanan ticari büyüme Harput'a da yansımış, bu dönemde hükümdarların vergileri azaltmaları sonucunda şehir cazip bir merkez olarak göç almaya başlamıştır. Ekonomide yaşanan gelişme sonucunda kentte hızlı bir şekilde imar ve inşa faaliyetleri başlamıştır. Vergi yükünden kurtulan halk daha refah ve bolluk içinde yaşamıştır. Artuklu şehirlerinde darp edilen sikkelerde bulunan figürler, farklı kültürlerle olan etkileşimleri göstermekte ve darphanelerin varlığı da ekonomik refahı kanıtlamaktadır. Harput İç Kale'de yapılan kazılarda Fahreddin Karaarslan dönemi öncesine ait Artuklu sikkesi bulunmamıştır. Fahreddin Karaarslan, Nureddin Muhammed ve İmadeddin Ebubekir gibi hükümdarlar dönemine ait ele geçirilen sikkeler, aynı dönemde yapılan inşa ve imar faaliyetleri ile Artuklular Dönemi'nde Harput'taki ticari ve sosyal hareketliliğin bir göstergesidir. Özellikle Fahreddin Karaarslan döneminde vergi yükünün kaldırılması bölge ticareti açısından rahatlatıcı bir gelişmedir. Vergi muafiyeti büyük ihtimalle oğlu Nureddin Muhammed döneminde de devam etmiştir. Harput'ta, Fahreddin Karaarslan tarafından M. 1146-1166 yılları arasında yaptırılan Ulu Camii, Artuklu yapıları içerisinde dikkat çeken özelliklere sahiptir. Harput ve Palu Bölgesi'nde Artuklu dönemine ait hamam, türbe, mescit, cami, köprü, saray ve kale yapıları bulunmaktadır. Kentte Artuklu döneminde ticaret, tarım ve zanaat işleri yoğun bir şekilde artış göstermiştir. Harput Artukluları döneminde ilmî çalışmalar desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. Örneğin; İmadeddin Ebubekir döneminde ilmî bir eser de kendisine ithaf edilmiştir. Melik İzzeddin Ahmed döneminde müellifi bilinmeyen el-Tenkihat adlı eser yazılarak kendisine sunulmuştur (Altun, 1978, s. 7; Aytaç, 2018a, s. 29-44; Bedirhanoğlu, 2019, s. 25-31; Danık ve Yapıcı, 2007, s. 23-24; Danık, 2001a, s. 27-51).

Çubuk Bey'in 1087 tarihinde Harput hâkimiyeti ile başlayan Türk egemenliği sonrasında Artuklu hâkimiyeti döneminde Harput, Türk kent kimliği kazanmıştır. Artuklu döneminden itibaren, Bizans'ın kale kent özelliğinden çıkıp kapalı kent özelliğine geçmiştir. Artuklu döneminde kent, sıkıştığı İç Kale'den çıkarak öncelikle kuzey yönünde sonrasında batı yönünde genişleme göstererek dış surlarıyla sınırlandırılmıştır. Bu dönemde Harput, Artuklulara başkentlik yapmış ve kentte birçok sosyal ve dini yapı inşa edilmiştir (Danık, 1997a, s. 313; Danık, 2010, s. 12).

İlk olarak yapım ve kullanım tarihi Urartulara uzanan Harput İç Kale, hemen her dönemde kullanılmış ve genişletilmiştir. Harput İç Kale, bugünkü şekliyle bir Artuklu Kalesi izlenimini vermektedir. Günümüze kadar ulaşmış olan sur duvarlarındaki kimi kitabeler onarım kitabeleridir. Bu kitabelerin bulunduğu burçlardaki kullanılan malzemeler, Geç Roma/Erken Bizans, Artuklu, Dulkadirli, Akkoyunlu dönemlerinde İç Kale'de çeşitli onarım ve eklemelere işaret ederler (Balaban, 2008, s. 33; Danık, 1995, s. 33-37). Nizâmüddin İbrahim döneminde, (H. 600-620 /M.1203-4-1223-4) Nasureddün Mahmud ve Nizâmüddin İbrahim arasında çıkan çatışmada Harput İç Kale surları zarar görmüştür. Bunun üzerine Nizâmüddin İbrahim kalede geniş çaplı bir tamirat yaptırmıştır. Dabaz Pınarı'na bakan mıntıkada batı sur duvarları güney ucunda Kızlar Kulesi olarak bilinen burç üzerinde 14 blok halinde tamir kitabesi bulunmaktadır (Ardıçoğlu, 1964, s. 49-51; Danık ve Balaban, 2004, s. 37; Altun, 1978, s. 236; Sunguroğlu, 2013, I, s. 290-298; Danık, 2001a, s. 27-37).

Harput İç Kale'de, Nûrüddin Artukşah dönemine ait H. 622- 631/M. 1225-6 – 1233-4) batı sur duvarları güney ucunda yer alan burçtan alınan maristan kitabesi, Nurettin Ardıçoğlu tarafından Elâzığ Müzesi'ne kaldırılmıştır (Karaçam, 2012, s. 214-215; Ardıçoğlu, 1964, s. 58-59; Memişoğlu, 1977, s. 31).

Harput İç Kale'de Artuklu dönemine ait olduğu düşünülen yapılar arasında; Aslanlı Burç, İç Kale kuzey uç noktasında bulunan saray, Kale Mahallesi'nde kazılar sonucu ortaya çıkarılan Kale Camii, yer almaktadır (Sevin vd., 2011, s. 26, 84-85). İç Kale'de Artuklu dönemine ait sarnıç/zindan yapısıyla XII. yy.'ın çok önemli tarihi olaylarına şahitlik etmiştir (Danık, 2010, s. 27-29).

Lehmann-Haupt, Harput'a yaptığı seyahatte kente yaklaşırken, özellikle coğrafi çevrenin dramatik yapısından etkilenmiştir. "*Subarnak Uçurumu'ndan"* bakıldığında, Harput'un kalesi ile şehrin sol tarafında kalan kısmı birlikte görünmektedir. Burada kaleden aşağıda, Synamud adlı köy yer almaktadır. Harput'un çevresini tanımlarken, doğrudan "r*essamın fırçasından çıkmış gibi etkileyici bir kayalık kale*" betimlemesiyle, bu kale, *"Batı-Keldani temelleri"* üzerine kurulmuş Orta Çağ'dan kalma bir yapıdır. Lehmann, "*Subarnak Uçurumu*" olarak tarif ettiği yer birçok araştırmacı tarafından kalede bulunan saray yapısı olarak düşünülmektedir (Haupt, 1910, s. 473; Balaban, 2008, s. 35).

2014-2016 tarihleri arasında Harput İç Kale kazılarında 4 adet, 2017 tarihinde 2 adet, farklı yapılarda 10 adet Artuklu dönemi sikkesi bulunmuştur. Bulunan sikkelerden, Fahreddin Karaarslan (H. 539-570/M. 1144-1174), Nureddin Muhammed (H. 570-581/M. 1174-1185), İmameddin Ebubekir (H. 581-600/M. 1185-1203) dönemlerine tarihlendirilmiştir (Aytaç, 2018a, s. 37-38).

Artukluların Harput'ta inşa ettiği yapılar arasında olan Harput Ulu Camii, plan ve mimari özellikleriyle Artuklu dönemi camilerinden çok farklı bir yapıya sahiptir. Yapıda kullanılan tuğla ve moloztaş malzeme ve küçültülen avlu ölçüsüne rağmen eyvanlı yapısını koruyarak enine gelişim göstermiştir. Buna bağlı olarak cami harim mekânındaki mihrap önü kubbesiyle XII. yy. Anadolu cami plan özelliklerine kısmen uymaktadır. Enine gelişim gösteren planı ve mihrap önü kubbesi, tonoz uygulamaları Artuklu dönemi cami plan özelliklerini yansıtmaktadır. Yapıda moloz taş uygulanan duvarlarda tuğla malzeme kullanılması Artuklu yapılarında sıkça kullanılan kesme taş özelliğiyle ayrılmaktadır. Harput Ulu Camii, XIII. yy. yapısı Malatya Ulu Camii gibi İran Selçuklu Cami plan tipolojisini Anadolu'ya özgü bir biçimde harmanlayan bir ustanın Artuklu dönemi dışındaki bir uygulaması olarak nitelendirilebilir (Altun, 1973, s. 85; Altun, 1978, s. 27-30).

Erken İslam döneminde Müslümanlar için ön saflarda namaz kılmak Hz. Peygambere yakın olmak anlamına geliyordu. Hz. Peygamberin ön saflara verdiği değeri hadis kitapları belirtmektedir. Medine'deki ilk cami planı bu nedenle ortaya çıkmıştır. Müslümanlar Peygamberin emrine uygun olarak camilerde derinlikten ziyade genişliğe önem vermişlerdir (Yetkin, 1965, s. 3-4). İslam'ın ilk dönemlerinde

Müslümanlar Hz. Muhammed'in tavsiyesine bağlı kalarak fethettikleri bölgelerde camii/mescit inşa ettirmişlerdir. Müslümanlar, yapılan fetihlerde hızlı genişlemeye bağlı olarak kılıç hakkıyla kilise benzeri yapıları camii/mescit yapılarına çevirmişlerdir. Buna bağlı olarak Emevî Halifesi I. Velid tarafından Şam'da (705-715 m.), Aziz İoannes (Yuhanna) Kilisesi satın alınmış ve kilisenin yerine Emevilerin en önemli eseri Emeviye Camii inşa edilmiştir. Anadolu'da "Fethiye veya Fatih" adı ile anılan camiler, Erken İslam dönemindeki bu düşüncenin devamı olarak Selçuklular ve Osmanlılardaki yansımasıdır. Şam Emeviye Camii Mescid-i Nebevî'den esinlenerek inşa edilen eserlerden en önemlisidir. Enine gelişen, uzun sahınlı ve avlulu plânı ile Anadolu'da daha sonraki cami mimarisinin öncüsü olmuştur (Akın, 2016, s. 180-182; Can ve Gün, 2005, s. 64). XI. yy. Gaznelilere ait Hilmend Nehri yanında ordugâh kenti Leşker-i Bâzâr'da yer alan Ulu Camii Türk İslam sanatında oldukça önemli bir basamak teşkil eder. İlk kez enine gelişen harim mekânı planı mihrap önü kubbeli planı ilk kez uygulanmıştır. Buna bağlı olarak Anadolu'da Türk mimarisinde devam eden bir gelişim planı ortaya çıkmıştır (Altun, 1996, s. 484) Emeviye Camii plan tipini devam ettiren ilk örnekler arasında Karahanlı dönemine ait Talhatan Baba Camii (XII. yy.) dikdörtgen formlu cami yanlara doğru çapraz tonozla genişletilerek 18x10 m. ebatları ve kubbeli yapısıyla ilginç özelliklere sahiptir. Enlemesine gelişim gösteren planı, tuğla malzemesi ve ortada geniş kemerli yanlarda dar olan kemerleri ve süslemeleri ile XVI. yy. Osmanlı döneminde Mimar Sinan'ın tek kubbeli camilerinde uyguladığı enine gelişim gösteren plan özelliğini bilhassa uyguladığı görülmektedir (Aslanapa, 1989, s. 29.). Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler döneminde bu plan tipinin çokça uygulandığı görülmektedir. 1129 tarihli Selçuklu dönemi Siirt Ulu Camii, 1150 tarihli Dilmaçoğullarına ait Bitlis Ulu Camii, 1152- 1176 tarihli Artuklu dönemi Necmettin Alpi tarafından inşa ettirilen Silvan Ulu Camii, 1156 tarihli Artuklu dönemi Fahrettin Karaarslan dönemi Harput Ulu Camii planı Büyük Selçukluya bağlanan Zevvare Mescid-i Cuması'na benzemektedir. Şam Emeviye Camii'ne oldukça benzer özellikte Diyarbakır Ulu Camii'nin ilk yapılışı Emeviler dönemidir (639) . Yapı, 1092 tarihinde Büyük Selçuklu döneminde onarılmış sonrasında sırasıyla; İnaloğulları, Anadolu Selçuklu, Artukoğulları, Akkoyunlular ve Osmanlı döneminde yapılan eklemeler ve onarımlarla son şeklini almıştır (Karpuz, 2001, s. 25-28; Altun, 1988, s. 34-36).

Harput Ulu Camii enine sahınlardan oluşan plan özelliği harim mekânı ortasında yer alan mihrap önü kubbesiyle Silvan Ulu Camii, Cizre Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Urfa Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii yapılarıyla benzer plan özelliklerini yansıtmaktadır. Bu yapılarda mihrap önü kubbeyle örtülürken enine sahınlarda (Urfa Ulu Camii hariç) beşik tonoz örtü sistemi uygulanmıştır. Harput Ulu Camii üç yönden çevrili revaklı avlusuyla diğerlerinden ayrılmaktadır (Güler ve Kolay, 2006, s. 87).

Artuklu camileri kâgir mimariyi en iyi şekilde örneklemiş dış avlulu ve enlemesine çok destekli plan tipi çeşitlemeleriyle karşımıza çıkmaktadır. Artuklu mimarisi, Suriye ve Mısır'da yer alan benzer plan özelliklerini geliştirerek yeni bir plan tipolojisine geçişi sağlamıştır. 1152-57 tarihlerinde Necmettin Alpi tarafından inşa edilen Silvan Ulu Camii Artuklu mimarisinin tüm teknik ve mimari özelliklerinin yüzyılın ilerleyen dönemlerini de etkileyecek bir sentezidir. Yapının enlemesine planı, 13.50 m. çapındaki mihrap önü kubbesi, iç mekâna hâkimiyeti ve kendi içinde ortaya koyduğu oran bütünlüğü bu yapının Doğu ve Anadolu arasındaki mimari gelişimin köprü görevini üstlenmesine neden olmuştur (Durukan, 1995, s. 54).

Anadolu'da Beylikler dönemi cami mimarisi, sonraki gelişmeler dâhilinde değerlendirildiğinde, en önemli yapılardan biri 1374 tarihli Aydınoğullarına ait Selçuk İsa Bey Camii'dir. Selçuk İsa Bey Camii, Şam'daki Emeviye Camii ve Artuklu camilerinin plan tasarımlarını Batı Anadolu'da XIV. yy. sonunda tekrar etmiştir. Bunun yanı sıra, avlusunda yer alan iki katlı pencere düzeni Osmanlı dönemi avlulu camilere öncü niteliğindedir. Ana mekânda ard arda uygulanan ortada kubbeli yatay dikdörtgen formlu nef düzeni, yan girişleri ve minareleriyle dönem ve bölge mimarisinde bir yeniliktir (Altun, 1988, s. 38; Kalfazade, 2000, s. 476-478). Sonuç olarak; enine gelişim gösteren dikdörtgen planlı harim mekânı, açık avlulu plan tipi, mihrap önü kubbe gelişimi, çifte minare uygulamaları Anadolu'da Selçuklulardan Artuklulara ve Osmanlı dönemine kadar uzanan etkileri görülmektedir. Selçukludan aldığı birikimle Artuklu dönemi mimarisinin cami plan tipolojisinin yansımalarını Osmanlı dönemine ait İstanbul Sinan Paşa Camii, Edirne Üç Şerefeli Camii yapılarında görmekteyiz (Kutlu ve Soyluk, 2021, s. 22).

Ulu Camii süsleme detaylarını minber, son cemaat yeri ile harim mekânı mihrapları ve minare formları üzerinde görmekteyiz. Minber süslemelerinde kıvrık dal

ve palmet süslemesi ve geometrik motiflerden yıldız motifi, inci bordürler oluşturmaktadır. Genel olarak süslemelerin kaynağı Orta Asya kültürüne dayanmaktadır. Türk İslam sanatında mimariye hâkim motif geometrik süslemelerdir (Aşan, 1987, s. 36-37). Harput Ulu Camii ile benzer özelliklere sahip Malatya Ulu Camii minberi de eğri kesim kündekâri tekniğiyle yapılmıştır. Her iki minber mimari ve teknik olarak çok yakın özelliklere sahiptir. Minberlerin mimari kaynakları İran Büyük Selçuklu sanatına dayanmaktadır (Kurtişoğlu, 2015, s. 90).

Son cemaat yeri mihrabı, alçı malzemeden istridye kabuğu formunda yapılmış olan bu mihrap, XIII. yy. sonu XIV. yy. başlarında Anadolu'da yaygınlaşan mihrap tipleriyle benzerlik gösterir. Özellikle Dunaysır ve Akşehir Ulu Camii mihrabıyla benzerlik arz eder. Mukarnaslı mihrap tepeliği, Fatımi dönemi örnekleriyle, özellikle Seyyide Rukiye Türbesi ile tipolojik açıdan ilişkilidir (Bakırer, 2000, s. 28, 64, 124; Altun, 1978, s. 29; Şimşek, 2010, s.91; Özmen, 1965, s. 6-7).

Dunaysır ve Harput Ulu Camiilerinde harimle avluyu ayıran duvarda ayrıca birer mihrap bulunması Anadolu'daki en erken örneklerden biri olarak karşımıza çıkar (Bakırer, 2000, s. 36; Renda, 1977, s. 312).

Harput Ulu Camii minaresinde uygulanan nöbetleşe malzeme kullanımı tuğla ve kesme taş sıralı süslemeler bu yapıya özgüdür. Eski Malatya Ulu Camii yapı konum ilişkisiyle Harput Ulu Camii ile benzer özelliktedir. X. yy. itibariyle, Türkistan, Horasan ve İran'ın bazı bölgelerinde, tuğla minarelerin kaidesi bulunmamakta, var olanlarda tuğladan inşa edilmiştir. Sonuç olarak Harput Ulu Camii minaresi tüm özellikleriyle X. yy.'da Horasan, Türkistan ve İran'dan aldığı tuğla mimarisi ve süsleme geleneğini XII. yy. da Anadolu'da özgün bir biçimde devam ettirmiştir (Bakırer, 2006, s. 341-342; Bakırer, 1980, s. 376-383).

Harput'ta Artuklu dönemi camileri içinde yer alan bir diğer yapı Harput Alacalı Cami'sidir. Cami harim mekânı, mihraba dikey duvar payelerine atılan iki sivri kemer açıklığı ile 3 sahından oluşur (Kılıç, 2020, s. 56-57). Bazilikal plan olarak da tanımlanan mihraba dikey uzanan plan şeması Emevi dönemi Kayrevan Seydi Ukba Ulu Camii (670-728) kıble duvarına dik uzanan on yedi sahınıyla bu plan tipinin en erken örneğini temsil eder. Abbasi Dönemi Samarra Ulu Camii (848-852) ve Emeviler döneminde kıbleye dikey yedi sahınlı özelliğiyle Kudüs Mescid-i Aksa Camii'dir

(702). İspanya'da 786 tarihli Endülüs Emevilerine ait Kurtuba Ulu Camii kıble duvarına dikey dokuz sahınlı plan özelliğine sahiptir (Can ve Gün, 2005, s. 63-75; Yetkin, 1965, s. 12-13, 34-35, 54-55).

Anadolu'da mihraba dikey derinlemesine plan tipinin önemli örnekleri bulunmaktadır. Ahlatşahlar dönemi Van Ulu Camii (XII. yy.), mihraba dikey uzanan yedi sahınlı bir plana sahiptir. Dânişmendli Beyliği dönemine ait Kayseri Battal Camii (XI.-XII. yy.) mihraba dikey üç sahınlı, Kayseri Kölük Camii (XII. yy.) ve Kayseri Ulu Camii (XII. yy.) mihraba dikey beş sahınlı plandadır. Mengücekoğulları Beyliği dönemine ait Kemah İç Kale Camii (XI.-XIII. yy.), Divriği İç Kale Camii (1180-81) mihraba dikey üç sahınlı, Divriği Ulu Camii (1228-29) ise mihraba dikey beş sahınlı bir plana sahiptir. Saltukoğulları dönemine ait Erzurum Ulu Camii (1179-80) ise kıble duvarına dikey yedi sahınlıdır (Arslan, 2017, s. 2431). Ani Menuçehr Camii (M.1072), Bayburt Ulu Camii (M.1282-1298), Niğde Alaeddin Camii (H.620/M.1223), Amasya Burmalı Minare Camii (M.1245), XIII. yy. Kırşehir Lala Camii, Mazgirt Elti Hatun Camii (M. 1252), Amasya Gökmedrese Camii (M. 1266-1267) mihraba dikey plan tipini yansıtmaktadır (Pınar, 2014, s. 57).

Yapının minaresi kuzeybatı köşede yer almakta ve tek şerefelidir. Osmanlı dönemine ait olan minare yapıya adını veren iki renkli taş işçiliği ile dikkat çekmektedir. Siyah ve siyaha yakın patlıcan moru rengi taşlar minare gövdesine sırayla yerleştirilmiştir. Minareye çıkış kısmının önceleri var olan medrese bölümüyle bağlantısı olduğu düşünülmektedir (Danık ve Balaban, 2004, s. 52).

Harput İç Kale Camii, Anadolu'nun farklı birçok yerinde inşa edilen örneklerde olduğu gibi, iç kale camii/mescit özelliği göstermektedir. Kentin en yüksek yeri olan surlarla çevrili iç kaleler hükümdarların, beylerin, ya da komutanların ikametgâhı için ayrılmış son savunma yeridir. İç kalede, beylerin konutları, hükümdarların sarayı, darphane, zindan, cami, kilise vb. ibadethane yapıları yer almaktadır. 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında Türkler Orta Asya'dan aşina oldukları kale mimarisi ile Anadolu'da karşılaşmışlardır. Anadolu'da fethedilen bölgelerin Türkleşmesinde kalelerin önemli bir etkisi vardır. Türk iskânı açısından her kaleye savunma nedeniyle asker bırakmak gerekiyordu. Beylerin bu nedenle gücü ve ileriye gitme imkânı azalmış ve beyler bir derecede o bölgede kalmışlardır. Saltuk Bey'in Erzurum, Artuk Bey'in ise Diyarbakır

ve Mardin yörelerinde hâkimiyetlerini devam ettirmeleri bu duruma örnek verilebilir (Boran, 2002, s. 1307, 1310). Selçuklu döneminde yapılandırılan Kayseri İç Kale (1224), Alanya İç ve Dış Kale (1227-1229), 1068 tarihli Ardahan İç Kalesi'nde mescit ve hamam yapıları yer alır. XI. yy. Selçuklu dönemine ait Kars Kalesi, mescit-türbe özelliği gösterirken, Diyarbakır Kalesi, (Artuklu hâkimiyet süreci 1183-1232), Bayburt Kalesi Camii-Mescit yapısıyla Anadolu'nun Selçuklu ve Beylikler dönemi İç Kale Camii ve Mescit yapılarıdır (Boran, 2002, s. 1310-1312).

Harput İç Kale (Fetih/Artuklu) Camii Anadolu'da inşa edilen camiiler içerisinde enine düzenlenmiş, mihraba paralel iki sahınlı plana sahiptir. Harput Esadiye (Arslanlı) Camii (XII. yy. sonları) yapısı mihraba paralel üç sahınlı, Harput Ulu Camii (1144-1165) ise mihraba paralel iki sahınlı planda inşa edilmişlerdir. Harput'ta inşa edilen bu camilerin plan ve dönem özellikleri benzer niteliktedir (Arslan, 2017, s. 2441).

Harput'ta bulunan bir diğer Artuklu yapısı Harput Esediye Camii ve Medrese kompleksidir. Cami harim mekânı kıble duvarına paralel üç sahından oluşur. Bu özelliği Anadolu'da enine düzenlenmiş, paralel sahınlı cami gelişiminin Harput Artukoğulları dönemine ait örneklerinden birini teşkil eder. Artukoğullarının geliştirdiği bu plan tipinin en güzel örnekleri; Batman/Hasankeyf Ulu Camii (XII. yy.), Mardin Emineddin Camii (XII. yy. birinci çeyreği), Diyarbakır/Eğil Ulu Camii (XII. yy.) ve Mardin Melik Mahmud (Melik Ahmed) Camii (1363-67) mihraba paralel tek sahınlı camilerdir. Harput Ulu Camii (1144-1167) mihraba paralel iki sahınlı plan özelliği göstermektedir. Mardin Molla Hari Camii (XIV. yy. sonları) ve Mardin Abdullâtif Camii (1371) ise iki sahınlı plan düzenlemesi ile karşımıza çıkmaktadır. Mardin Ulu Camii (1177), Diyarbakır/Hani Ulu Camii (XII. yy.), Diyarbakır/Çermik Ulu Camii (1144-45), Mardin/Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii (1200-04) ise kıble duvarına paralel üç sahınlı olarak düzenlenmiştir. Diyarbakır/Silvan Ulu Camii (1157) ise mihraba paralel dört sahınlı olarak düzenlenmiştir (Arslan, 2017, s. 2441; Altun, 1978, s. 27-110).

Harput Esediye Külliyesi plan tipolojisinin kaynağına göre; Türk mimarisinde külliyelerin kökeni X. yy.'da Semerkant, Buhara ve Tirmiz kentlerinde saray etrafında gelişen yapılar topluluğu şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Orta Asya'da

Karahanlı Dönemi Hâkim Tirmizi Külliyesi (XI. yy.) ilk külliye örnekleri arasındadır. Araştırmacılara göre, Orta Asya'da Akbeşim'de bulunan bazı Budist tapınaklarında açık avlulu mekânlar bulunmaktadır. Avlulu bu mekânların etrafını saran beşik tonozlu koridor varlığı ise Anadolu Selçuklu dönemi külliye kuruluşlarında var olan avlu düzenlemesi için vazgeçilmez bir mimari ögenin kaynağı olmuştur (Demir, 2019, s. 145-146). Eski Türk inanışlarına göre; gök kubbe bir ve yeryüzü ise dört ya da sekiz köşeli bir düzlük olarak ifade ediliyordu. Uygur metinlerinde kâinat otağ şeklinde düşünülmüş, otağın ortasında bulunan sekiz köşeli ağaç dört ana ve dört ara yönü simgeleyerek kozmolojik bir anlam içeriyordu. Bu inanış, Orta Asya'da dört yönlü açık mekân plan şemasının çok eskilere dayandığını göstermektedir (Niar, 2016, s. 82-84).

Türk mimarisinde külliye bütünlüğü içerisinde yer alan eğitim ve öğretimle ilgili yapıların cami merkezli inşa edildiği gibi aynı zamanda bağımsız birimler olarak da inşa edildiği bilinmektedir. Bağımsız medrese yapılarının önemli örneklerinin Büyük Selçuklu Devleti'nde Alparslan ve Melikşah'ın bilhassa Vezir Nizam'ül Mülk'ün göreve gelmesinden sonra inşa edilmiştir. Bu dönemde medreselerde dini, pozitif bilimlerin yanı sıra tıp, astroloji gibi bilimlerin okutulduğu günümüze ulaşan yazma eserlerden anlaşılmaktadır (Cantay, 2006, s. 337).

Külliyeler kentlerin oluşum süreçlerin de gelişmesi ve değişmesinde oldukça önemli roller üstlenmiştir. Kentlerin sosyo ekonomik ve askeri birimlerini temsil eden özelliklere sahiptir. Külliyeler, bünyesinde çeşitli fonksiyonel yapı birimlerinin bir arada planlanıp, inşa edildiği sosyal kuruluşlardır. Anadolu Türk mimarisinde, öncülerinin Artuklulular, Mengücekler ve Anadolu Selçuklu devleti olduğu bilinmektedir. Külliyelerin kökeni Selçuklu dönemi cami medrese birlikteliğine dayanmaktadır. Osmanlı döneminde ilk kez planlanmış bu kompleks yapılar topluluğu, bu dönemde eklenen yeni fonksiyonel birimlerle kentin önemli dini ve sosyal merkezi konumuna gelmiştir (Sınmaz, 2017, s. 382).

Anadolu'da inşa edilen cami örnekleri gibi medrese örnekleri de ilk kez Danişmentli ve Artuklu devletlerinde ortaya çıkmıştır. XII. yy.'dan XV. yy. sonlarına kadar çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Anadolu medreseleri eyvanlı ve kubbeli olmak üzere iki temel yapıda gelişim göstermiştir. Medreselerde bilinen bu plan tipleri

ve bünyelerinde yer alan süslemeleri temel esaslarına bağlı kalarak sürekli bir gelişim göstermiştir. Anadolu'da Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi'nin kardeşi Eminüddin adına inşa ettirdiği Eminüddin Külliyesi (1108/9-1122/23) bünyesinde maristan, medrese, çeşme, mescit ve hamam yapısı yer almaktadır. Eminüddin Külliyesi Anadolu'da inşa edilen ilk külliye yapısıdır (Aslanapa, 1991, s. 70-71; Aslanapa, 1973, s. 80).

Anadolu'da en erken tarihli medrese uygulamaları Artuklu döneminde görülmektedir. Medreselerde Suriye ve Mısır etkisinin yanı sıra bölgesel iklim ve eğitim sistemi etkisiyle yapılarda kat, eyvan sayısı ve revak düzeni açık avlulu yapılarda değişiklik göstermektedir. Medrese yapılarının bu bölgede etkili bir çeşitlikte olmasının nedeni ise, dini bilimlerin yanında farklı bilim dallarına önem verildiğini kanıtlamaktadır. Bazı Artuklu medreselerinde Avluyu "U" şeklinde çeviren plan tipi küçük ölçekte külliye anlayışını da yansıtmaktadır. Bu plan şekli daha sonra, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı medrese plan gelişiminde öncü rol oynar (Durukan, 1995, s. 54-55). Anadolu Selçuklu Devleti'nin Anadolu'da genişleme döneminde cami-medrese planlı külliye kuruluşları içinde ortak avlu geleneğinin en olgun örneği, Kayseri Hacı Kılıç Camii (1249) ve medresesinde görülmektedir. Yapı, Anadolu mimarlık tarihinde farklı bir tasarıma sahip külliyeler içerisinde yer alır. Banisinin Tus'lu Ebû'l Kasım olması, plan kurgusu yapıdaki İran etkilerini göstermektedir. Bu nedenle Hacı Kılıç Camii plan özelliklerinin kaynağı Büyük Selçuklu Cami geleneğinden beslendiğini işaret eder (Demir, 2019, s. 155-156).

Esediye Külliyesi'nin anıtsal nitelikteki avlu giriş portali mimari özellikleri açısından Anadolu'da Selçuklu dönemi mimari yapılarında görülen özelliklerin yansımalarını barındırmaktadır. Orta Çağ Türk-İslam sanatında mimari tasarımın en önde gelen elemanlarından biri, taç kapılardır. Taç kapıların mimaride kazandığı statü, sadece yapıya giriş işlevi değil, aynı zamanda yapıyı temsil etme işlevinin de üzerinde simgesel derinliği olan bir anlam yüklendikleri görülmektedir. XIII. yy.'ın ikinci yarısını takip eden süreçte, Doğu Anadolu'da inşa edilen büyük medreselerde oldukça zengin süslemeli taç kapılar yer alır. Anadolu'da Orta Çağ mimarisinde önde gelen taç kapılar; Erzurum ve Sivas Çifte Minare Medreseleri (XIII. yy. sonları), Divriği Ulu Camii (XIII. yy.) ve Konya İnce Minareli Medrese (M. 1254) örnekleridir (Kuban, 2003, s. 58).

Esediye Külliyesi'nde dikkat çeken portalde kullanılan mukarnas dolgunun ilk çıkış yeri, İran yapılarından İsfahan Mescid'-i Cuması'nın (XI. yy.) köşe tromplarında, aynı şekilde Gulpayegan Mescid-i Camii'nde (XII. yy.) kullanılan ilk örneklerdir. Anadolu öncesinde Halep ve Şam'da bulunan Zengilere ait eserlerde portalde mukarnas örnekleri yer almaktadır. İran'dan başlayan bu özellik Anadolu'da kendine has bir üslupla yoğrularak tezyinde bambaşka bir özellik kazanmıştır. Anadolu'da Alay Han (M. 1156-1192), Ağzıkara Han (M. 1231-1237), Sivas Gök Medrese (M. 1271), Aksaray Sultan Hanı (M. 1229) Anadolu Selçuklunun en önemli mukarnas dolgulu taç kapı örnekleridir (Ögel, 1966, s. 99, 101).

Suriye ve Mısır'da mimari yapılarda oldukça yoğun bir şekilde uygulanan mukarnas kavsaranın, Artuklu döneminde inşa edilen mimari yapılarda da karşımıza çıktığını görmekteyiz. Mardin Artuklularına ait, Mardin Zinciriye Medresesi (M. 1385) ve Mardin Latifiye Camii (M. 1371) vb. anıtsal taç kapı formlarında mukarnas kavsaranın uygulandığı önemli yapılardır (Altun, 1978, s. 170).

Artukoğulları dönemine ait bir başka yapı olan Diyarbakır/Çermik Ulu Camii (1144-45) taç kapısı oldukça sade sivri kemerli bir eyvan içerisinde yer alır. Tıpkı Esediye Külliyesi giriş portalinde yer aldığı gibi taç kapının iç bölümünde karşılıklı olarak birer sivri kemer formlu mihrabiye nişi görülmektedir. Burmalı bir gövdeye sahip bir sütuncesi olan taç kapının her iki yanında çan başlıkları mevcuttur (Arslan, 2017, s. 2499).

Harput'ta Artuklu dönemi türbe ve mescit yapılarından biri olan Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi, Harput'ta Ahilik teşkilatının varlığına işaret eden bir yapıdır. Harput ve çevresinde oldukça önemli bir yeri olan bakırcılık mesleğinin Ahilik teşkilatıyla bağlantılı olduğu kesin bir kanaattir. Ferhan Memişoğlu'nun eserinde işaret ettiği Ahi Musa Mescit Türbesi ile bağlantılı olan ve yörede önemli bir iş kolu bakırcılık mesleğidir. Elâzığ-Diyarbakır arasında bulunan Ergani bakır madenlerinin yakınlığı bölgede bakırcılık mesleğinin önemli bir şeklide geliştiğini göstermektedir. X. yy.'da İslamiyet'i kabul eden Oğuzlar mesleki bir tarikat olan Ahilik teşkilatıyla tarih sahnesine çıkmışlardır. Ahi şeyhlerine Ahi Baba, dergâhlarına ise Ahi zaviyesi denmektedir. Bu nedenle Ahi Musa Mescid ve Türbesi Harput'ta Ahilik kurumunun varlığını kanıtlar niteliktedir. Bakır işçiliğinin bölgede gelişmesi de Ahilik teşkilatı ile

ilgilidir (Memişoğlu, 1973, s. 33-34, 53-54). Moğolların Türkistan ve Horasan'ı XIII. ve XIV. yy. itibariyle yağmalaması sonucu burada bulunan kalabalık Türkmen grupları kitleler halinde Anadolu'ya sığındılar. Kalabalık Türkmen grupları arasında sanatkârlar, tüccarlar ve din adamları yer almaktaydı. Türkmen boyları Anadolu'ya yerleştikten sonra teşkilatlanarak Ahilik birliğini kurmuşlardır. Ahi Evran Şeyh Nasrüddin Ebu'l Hakayık Mahmud b. Ahmet el-Hoyis (1172-1262) Kayseri bölgesine yerleşmiş ve burada derici ustası olarak çalışmıştır (Çağatay, 1982, s. 423-427). Anadolu'da bulunan Türkmenleri Ahilik teşkilatı etrafında toplayarak aynı zamanda halkın Moğollara karşı örgütlenmesini sağlamıştır. Ahilik teşkilatı yalnızca ticari amaçlı kurulmamış aynı zamanda oldukça önemli hedefleri olan bir kuruluştur. Fütüvvet anlayışı doğrultusunda belli prensipleri olan bir topluluktur. Fütüvvet, yiğitlik, cömertlik, Allah'ın emirlerine uyma, güzel ibadet, nefsine sahip olmadır (Kaya, 2014, s. 548-551).

Ahilik teşkilatı, Beylikler döneminde örgütlü bir şekilde ortaya çıkarak dönemin mimari, ekonomi, sosyal, siyasi ve sanat anlayışını etkileyen bir kurumdur. Anadolu'da Ahi kimliğinin oluşturulmasında zaviyelerin rolü büyüktür. Ahilik teşkilatı, Anadolu'da Türk-İslam kültürünün şehirlerin merkezlerine yayılmasında etkili olmuştur. Kısa sürede bu etkiyi inşa faaliyetleriyle hayata geçirmişlerdir (Erdoğru, 2000, s. 41-45). Ahi zaviyelerinde, yolcuların ağırlandığı odalar mevcuttur. Zaviyelerde musiki, dil dersleri, tasavvuf, okuma- yazma dersleri verilmiş ayrıca Tanrıyla insan arasındaki bağı güçlendirmek amacıyla Sema ritüelleri yapılmıştır (Kazıcı, 1988, s. 540-542; Hacıgökmen, 2016, 82-87). Anadolu'da, XIII. ve XIV. yy.'larda Ankara, Antalya, Denizli, Kayseri, Konya, Harput, Amasya, Aydın, Bayburt, Tokat, İstanbul ve Kırşehir'de, Ahi teşkilatının ileri gelenleri tarafından türbe, medrese, hamam, cami, zaviye, mescit yapıları inşa edilmiştir (Durukan, 2014, s. 391-502). Erzurum ve çevresinde Ahîlere ait pek çok zaviye, türbe, mezar taşı, bulunduğu kayıtlarda yer almaktadır. İlhanlı dönemleriyle tarihlenen, Ahî Yusuf, Ahî Pîr Mahmud Ahî Muhammed b. Abdurrahman, zaviye, türbe ve mezarları önemli Ahî yapılarıdır. 1261 tarihli Eskişehir Şeyh Abdullah el-Bedevi Zaviyesi, XIII. yy. yapısı Kayseri Melikgazi Ahi Evran Zaviyesi, önemli Ahilik yapılarıdır. Harput Ahî Musa Zaviyesi ve Türbesi, mescit-türbe bileşiminde inşa edilmiştir. Yapının aynı zamanda tekke ve darülhadis olarak da kullanıldığı bilinmektedir (Ersay Yüksel, 2023, s. 1310-1326).

Harput'ta bulunan Artuklu dönemine ait bir diğer türbe mescit yapısı olan Fethi Ahmet Mescit ve Türbesi plan olarak Ahi Musa Mescid ve Türbesi ile ortak bir duvarı paylaşmaları yönünden benzer olmasına rağmen bağımsız girişe sahiptir. Bu yönüyle Ahi Musa Mescid ve Türbesi'nden ayrılır. Fethi Ahmet Türbesi sekizgen, Ahi Musa Türbesi dikdörtgen plana sahiptir. Ahi Musa Mescit ve Türbesi plan kurgusu ile Anadolu'da az rastlanan özelliğe sahiptir. Maraş Merkez İklime Hatun Mescid ve Türbesi (1547), Ankara Merkez Saraç Sinan Mescit ve Türbesi (1288) Anadolu'da mescid-türbe birlikteliğine örnek yapılardır (Danık, 1998, s. 39). Hakkı Önkal'a göre, dahil olduğu yapının bir hacmini işgal eden türbeler sınıflandırmasında olan örnekler; 1230-1240 tarihli Alanya Akşebe Sultan Mescit ve Türbesi, XIII. yy. Konya Beyhekim Türbesi, XIII. yy. yapısı Konya Tahir ile Zühre Mescit ve Türbesi, mescid-türbe birlikteliğine sahiptir. 1279-1280 tarihli Selçuklu dönemi Harput Arap Baba Mescit ve Türbesi, mescid bünyesine dâhil edilmiş türbe özelliği gösteren yapılar topluluğuna girmektedir (Önkal, 1996, s. 411-412, 427-434).

Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'nin tek süsleme özelliği cenazelik bölümünde yer alan sanduka üzerindeki motif detayıdır. Merkezdeki motifte on köşeli yıldız etrafında birbirini kesen beş köşeli iki yıldızın meydana getirdiği on köşeli yıldız motifi şeklindedir (Aytaç, 2010, s. 11-12).

Anadolu Türk mimarisinde XIII. ve XIV. yy.'larda yıldız motifi geometrik kompozisyonlarla birlikte oldukça yoğun uygulanan bir bezeme şeklidir. Türbe, cami ve medrese gibi yapıların farklı bölümlerinde ahşap, taş, tuğla, çini gibi malzemeler üzerine uygulanmıştır. Genel olarak yıldız motifli geometrik süslemelere kufi yazılı kitabeler de eşlik eder (Yapar Ünal, 2024, s. 59-60). Anadolu Türk mimari bezemesinde yoğun olarak çokgen ve çok köşeli yıldızlar kullanılmıştır. Türk sanatında önemli bir yeri olan geometrik şekillerden bir kısmının kaynağı Ege-Akdeniz çevrelerine, diğer bir kısmı ise İslâm öncesi Türk inançlarına dayanmaktadır (Erkaya, 2015, s. 6).

Anadolu yapılarında karşımıza çıkan geometrik bezemelerin oluşturduğu kompozisyonlarda; dini ve mistik etkilerin yansımalarının olduğu söylenebilmektedir. İslami dönemde Türk süslemelerinde yer alan yıldızlar, İslam öncesine kadar dayanan bir inanç sisteminin ürünü olduğu düşünülmektedir. Haç, gamalı haç, altı kollu yıldız

gibi motiflerde sembolik anlam içerirler. Buna karşılık sonsuz karakterdeki kompozisyonların İslami düşüncenin eseri olmaya daha yakın olduğu düşünülmektedir (Kop, 2019, s. 5-6).

Geometrik üslup içeriğe bağlı, yöntem ve malzeme yapıdan ayrı olarak düşünülen görüşler benimsenmiştir. Bunların arasında kişisel psikolojinin derinlerine inenler olduğu gibi din ve siyasi yapıya ağırlık verenler de bulunmaktadır. Batının estetikçi ve sanat tarihçileri (Nitsche, Platon, Croce, vd.) geometrik kompozisyonları psikolojik nedenlerle açıklamışlardır. İslam sanatında geometrik kompozisyonların tercih edilme nedeni "tasvir yasağı" probleminden kaynaklanmaktadır. İslam'da tasvirden kaçınılmıştır. Yasaklanan, hayvan ve insan suretlerini heykellerini yapmak, sanatkârları geometrik kompozisyonlarda, yaratıcılığa zorlamıştır. Geometrik formlar bazı felsefi ve dini kavramları ifade etmektedir. Buna göre "Tanrı ve insan bütündür", "yaşam ve evren ritmik bir düzen içindedir" (Mülayim, 1982'a, s. 68; Ulu, 2009, s. 35).

Geometrik süslemeler neredeyse tarihin her döneminde kullanılmıştır. İslam sanatlarında Emeviler, Abbasiler, Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu dönemlerinde geliştirilmiştir. Coğrafi bölgelere göre malzemenin türüne göre farklılaşan tipler meydana çıkmıştır. İran çevresinde kullanılan tuğla malzemeyle oluşturulan geometrik kompozisyonlar Anadolu'da kendine has malzemeye uygulanarak, çini ve ahşap örneklerle zenginleşerek devam etmiştir. Farklı malzemelerle ve bezemenin her türünde uygulamasına rastladığımız geometrik formlar, yazı, bitkisel, ve figürlü formlarla birlikte Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde varlığını devam ettirmiştir (Mülayim, 1982b, s. 51).

M. Büyükçanga'nın Rus bilgini Prof. Dr. A. Zadneprosky'den aktardığına göre, yıldız motifinin kaynağı Hun Türkleridir. Coğrafi kökeni Orta Asya'ya dayanan yıldız motifleri karşımıza ahşapta, mimaride, halıda, kilimde, çinide, dokumalarda da çıkmaktadır. Farklı dönemlerde ve birbirinden çok uzak ülkelerde ve bölgelerde bezemede kullanılan yıldız madalyonlardan oluşan kompozisyonlar aynı olmakla birlikte içlerinden bir kısmında bazı iç süslemeler, birbirinin benzeridir. Bazıları ise farklılıklar göstermektedir (Büyükçanga, 2008, s. 1231).

Osman Nuri Karadayı'nın İbnü'l-Arabî'den aktardığına göre; yıldızlar, güneş ve ay Tanrı'nın kâinatın bazı faydalarını kendilerine bağladığı unsurlardır. Kur'an-ı Kerim'de bu üç kavram üzerine yemin edilmiştir. Âlemdeki her şeyin birer ayet olduğuna işaret edilir. Allah (cc) yarattığı bu kavramlar üzerine yemin ederek kullarının dikkatini hikmetlerine yönlendirmek istemiştir. Allah, yıldızları, güneş ve ayı, ısı ve ışık yönünden insanların niyetine sunarak bazı hikmetleri onların ardına gizlemiştir. İnsanoğlunun sadece Allah'ın yarattıklarına ibret nazarıyla bakınca arkalarında gizlenen hikmetleri görmeleri mümkündür (Karadayı, 2021, s. 454).

Anadolu bezeme sanatında matematik ve geometrinin etkisi özellikle XII. ve XIII. yy.'da yoğun olarak görülmektedir. Örneğin, Muhiddin İbn-i Arabî'nin eserlerinde kullandığı mecazlar mutlak varlık kavramlarına dayanmaktadır. Bu mecazlar bezeme sanatında geometrik formlar ve matematik sembollerinde etkili olmuştur. Rumi bezemelerin yanı sıra geometrik sistemler, bu yüzyıl eserlerinin ana şemasını oluşturmuşlardır (Elkıran ve Bilginer, 2024, s. 1551).

Beş köşeli yıldız motifi Pentagram adıyla da anılmaktadır. Bu yıldız, birçok içsel yoruma sahip olan bir semboldür. Beş köşeli yıldızın dört köşesi, eski kadim inançlara göre yeryüzündeki dört ana elementi hava, su, ateş ve toprağı sembolize etmektedir. Beşinci köşe ise bazı araştırmacılara göre, beşinci elementi temsil etmektedir. Kavod veya Sekinah olarak bilinmekte olan, Türkçede ise "Sekine" olarak kullanılan "Allah'ın rahmeti" veya "yaratıcının gücü" ile ilişkilendirilir. Yıldızın beşinci köşesi yaratılan âdemi yani insanı simgelemektedir (Özkan, 2025, s. 333).

Altı köşeli iç içe geçen iki eşkenar üçgenin oluşturduğu motif Anadolu Selçuklu döneminde çok sık karşımıza çıkan motifler arasındadır. İslam coğrafyasında çağının ötesinden de altı köşeli yıldızın kullanımı ile karşılaşılmaktadır. Üç kutsal dinde de kendine yer bulan altı köşeli yıldız Davut Peygamber'in oğlu Süleyman Peygamber ile özdeşleşmiştir. Mühr-ü Süleyman olarak bilinen altı köşeli yıldız, Yahudi ve mason ustaların eserlerinde sıkça kullnıldığı kadar İslam sanatlarında ahşap, mimari, metal, dokuma vb. birçok alanda nakşedilerek süslemelerde göbek motifi olarak oldukça sık uygulanmıştır. Halk arasında Mühr-ü Süleyman motifinin bulunduğu yere şeytan giremediğine olan inanç nedeniyle Selçuklu, Artuklu ve İlhanlı dönemi mimarisinde kubbe kilit taşlarında, ahşap yüzeylerde, mezar taşları, günlük

kullanım eşyalarında, camilerde kullanılmıştır. Nazardan, kötü ruhlardan, belalardan korunmak amacıyla, bereket ve tılsım gücüne inanılmıştır (Pala, 2020, s. 523-525; Tercanlı, 2023, s. 191-196).

Türk sanatında ve kültüründe eskiden beri kullanılan sekiz sayısına yüklenen manalar, arasında cenneti temsil etmesiyle öne çıkmaktadır. İslam öncesi Türk mitolojisinde Gök Tengri tarafından yaratılan ilk ağacın kollardan birinin Tengri'nin kapısının önüne, diğer kollarının ise sekiz köşeli olduğu inancıyla âlemin sekiz köşesine uzanmaktadır. İslami anlamda sekiz cennet kapısı olması nedeniyle "sekiz cennet" ibaresi önem kazanmıştır. Sembol olarak sekiz sayısı sanata yansıması "cennet" damgası olarak şekillendiği görülmektedir. Cennet damgası, sekiz sayısıyla özdeşleşerek özellikle Orta Çağ Türk İslam mimarisinin, geometrik süslemelerinde motifleşerek karşımıza çıkmaktadır. Türk kültürünün etkisi ile sekiz damgası, İslam sanatında yaygın olarak kullanılmaktadır (Aslan ve Duran, 2021, s. 383).

On köşeli yıldız motifi tıpkı on sayısı gibi tam ve mükemmel olanı ifade eder. On, İslamiyet'te beş içsel ve 5 dışsal duyuya karşılık gelmektedir. Hz. Muhammed'in, ilk Müslümanlar arasında "cennetle müjdelediği on kişiden söz etmiştir. Hz. Peygamberin sözünü ettiği bu sahabelerin isimleri sık olarak sekizgen formlu muskalara yazılmıştır (Yapar Ünal, 2024, s. 63).

Gamalı haç (svastika) motifi Orta Asya Türk kültüründe "Oz" tamgası olarak bilinmektedir. Proto-Türk dönemine kadar uzanan bu motifin sembolü Tanrıya ulaşma ve kavuşmadır. İlk olarak petroglifler olmak üzere seramikler üzerinde yaygın olarak karşımıza çıkan bu motif Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra da gelişerek varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Türk-İslam sanatının yayıldığı bölgelerde tarihsel süreçte oldukça yoğun kullanım alanı olan bu motifin ikonografik anlamları bulunmaktadır. Tanrıya ulaşma, göğe yükselmenin, İslam'ın dört temel misyonu (Namaz, Oruç, Zekât, Hac)'nun, ışık ve aydınlığın, kötülüklerden koruyucu, nazarlık, tılsım sembolleri olarak kullanılmıştır. Türk-İslam sanatı bezeme programında karşımıza çıkan en önemli motifler arasında çarkıfelek motifi bulunmaktadır. Bu motifin ikonografik anlamları; evren imgesi, Tanrıya ulaşma, göğe yükselmenin, iki dünya arasındaki geçişin, topraktan gelenin toprağa döneceğinin, iyilik ve bereketin, şans ve talihin sembolleri olarak kullanılmıştır (Çetin, 2017, s. 354-358). Geometrik

bezemeler içerisinde sonsuzluk ilkesine göre işlenen motifler sekizgen, beşgen, altıgenlerden oluşmaktadır. Bu bezeme türü kaynağını Karahanlı dönemi yapılarındaki tuğla süslemelerden almaktadır. Anadolu'da Van Gölü çevresi başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde rastlamak mümkündür. Gevaş Halime Hatun Kümbeti (1335), Ahlat kümbetleri, Divriği Sitte Melik Kümbeti (1106), Erzurum Emir Saltuk Kümbeti (XII. yy.), ve Sivas İzzettin Keykavus Türbesi'ndeki (1217) geometrik süslemeler bu türün örnekleri arasındadır (Bingöl, 2020, s. 112-113).

Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi Harput'ta bulunan Artuklu dönemi türbeleri içerisinde plan özelliğiyle Fethi Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne benzer plan özelliklerine sahiptir. Yapı, Harput'ta Artuklu hâkimiyeti döneminde Ahilik teşkilatının varlığını kanıtlar niteliktedir. Yapının mescid kısmı mihraba dikey uzanan plan özelliğine sahiptir. Bu yönüyle Harput'ta Artuklu dönemi yapısı Alacalı Camii plan tipiyle benzeşmektedir. Yapı geçirdiği restorasyonlar nedeniyle orijinal özelliklerini kaybetmiştir.

Harput Artuklularının siyasi ve kültürel etkinliğinin önemli bir uzantısı olan Palu, bölgenin stratejik merkezlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Murat Nehri'ne hâkim konumuyla hem savunma hem de idari açıdan kritik bir rol üstlenen Palu Kalesi, Artuklu döneminde bir yerleşim ve yönetim odağı hâline gelmiştir. Bu kalede yer alan Artuklu Sarayı, yalnızca mimari bir yapı olarak değil, aynı zamanda dönemin sosyo-politik atmosferine ışık tutan tarihî bir mekân olarak değerlendirilmektedir. Orta Çağ tarihçilerinden Abul Farac'ın aktardığına göre, dönemin önemli Artuklu beylerinden Belek Gazi ile Ayşe Hatun'un bu sarayda evlendiği bilgisi, yapının hanedan yaşamındaki merkezî yerini ortaya koyar (Abu'l Farac, 1950, II, s. 351). Bu bağlamda Palu, Harput merkezli Artuklu hâkimiyetinin doğuya açılan önemli bir kapısı olarak değerlendirilmelidir.

Orta Çağ'da Palu Kalesi, Malatya Ovası, Kömürhan ve Hanzit üzerinden Murat Nehri boyunca uzanan önemli yol güzergahlarına hâkim konumuyla Artuklular açısından hem askeri hem de yönetim merkezi olarak büyük stratejik öneme sahipti. Bu yol Hısn-ı Ziyad ve Arsamosata gibi Orta Çağ'ın en stratejik iki merkezini birbirine bağlamaktaydı. Artuklular döneminde Belek Gazi, Harput ve çevresinde Palu'yu beyliğin merkezi olarak seçmiştir. Bu nedenle kalede bir saray inşasını gerekli kılan;

yönetici sınıfın ikamet etmesi, idari faaliyetlerin yürütülmesi ve bölge kontrolünün sağlanması açısından zorunlu bir ihtiyaç nedeni olmalıdır (Yapıcı, 2006, s. 7-8).

Söz konusu olan Palu Artuklu Sarayı hakkında yapılan bir diğer önemli araştırma; Fırat Havzası yüzey araştırma ekibi tarafından yapılan değerlendirmelerdir. Bu değerlendirmeye göre; bu yapı kale içinde, olasılıkla saray ya da köşk yapısı olarak kullanılmış olmalıdır. Bu durumda Balak Gazi'nin düğününe ev sahipliği yapmıştır ifadesi rapora eklenmiştir (Fırat Havzası Palu Araştırma Ekibi, 2006, s. 37).

Fırat Havzası Palu Yüzey Araştırma Ekibi'nin yaptığı değerlendirmeler ve tarihî kaynaklar Palu Artuklu Sarayı hakkında bilimsel bir kanıt olarak önem taşımaktadır. Yapının kapsamlı bilimsel değerlendirmelerinin yapılması adına detaylı arkeolojik kazı ve değerlendirmelere ihtiyaç duyulmaktadır (Fırat Havzası Palu Araştırma Ekibi, 2006, s. 36-39; Danık, 2006b, s. 13).

Artukluların Harput kolunda önemli bir yeri olan Palu'da Kındik Urartu Kayalık alanı olarak bilinen alanda Murat Nehri'ne hâkim kayalık sarp bir noktada Palu Kındik Mescidi bulunur. Mescidin ilk haliyle Bizans döneminde inşa edilen bir kilise olduğu sonrasında, Artuklu döneminde yapılan düzenlemelerle mescide çevrildiği bazı kaynaklarda geçmektedir (Kurucu, 2018, s. 55). Palu Kındik Mescidi, mihraba dikey uzanan iki kemerle üç sahınlı plan özelliğine sahiptir. Bu yönüyle Harput'ta bulunan Artuklu dönemi yapılarından Alacalı Camii (1202-1204 M- 600 H) ve Ahi Musa Mescidi'nin 581 H./1185 M. plan tipiyle benzeşmektedir.

Palu Kındik Mescidi doğu duvarında yer alan taşçı işareti; Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi mimarisinde, kâgir yapı geleneğinin bir uygulaması olarak kesmetaş ile inşa edilen hemen hemen tüm yapılarda karşımıza çıkmaktadır. (Bilgin ve Bilgin, 2024, s. 171, 186).

Anadolu Türk mimarisinde yer alan taşçı işaretlerini düzenli bir biçimde kaydeden ilk araştırmacı, Albert Louis Gabriel'dir. Gabriel, Doğu ve İç Anadolu'da on ilde yer alan yapılarda saptadığı taşçı işaretlerini belgelemiştir (Bilgin, 2024, s. 242).

Hasankeyf Ulu Camii karşısında yer alan Büyük Saray'ın dönemini belirleyen tıpkı Hasankeyf köprüsü kemer ayaklarında bulunan taşçı işaretlerinin benzerleri yer almaktadır. Bu nedenle her iki yapıda Hasankeyf Artuklularının ilk hükümdarlarından birine ait olmalıdır. Diyarbakır İç Kale girişi C kemeri olarak adlandırılan aslan-boğa

mücadelesi figürlerinin olduğu bölümde taş kemerin yüzünde ve sırtında ayrıca bitişiğinde yer alan D-E numaralı silindirik burçlarda da taşçı işaretleri bulunmaktadır. Bu nedenle yapının bu bölümünü Artuklu dönemine tarihlendirilmektedir. Bitlis'in yaklaşık 4 km. kuzey yönünde Bab-ış Şın Kervansarayı dış beden duvarında taşçı işaretleri yer alır. Yapının kitabesi ve süsleme özellikleri olmamasına rağmen beden duvarı üzerinde bulunan taşçı işaretlerinden XIII. yy. sonu ile XIV. yy. başlarına tarihlendirilmektedir. Ahlat Bugutay Ağa Türbesi (1281) dışında su tutan bantlarda taşçı işaretleri uygulanmıştır. Ahlat Bayındır Türbesi ve Mescidi (1483) üzerinde taşçı işaretleri yer almaktadır (Gabrıel, 2022, s. 28-29, 50, 71, 83-84, 144-146, 208, 212-213). Anadolu'da Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı, Kayseri Cırgalan Hanı, Aksaray Ağzı Kara Han, Konya Horozlu Han, Kayseri Karatay Hanı, Antalya Alara Han, Malatya Hekim Han, Hüdavent Hatun Türbesi, Huand Hatun Türbesi, Amasya Burmalı Minare Camii, Niğde Alaaddin Camii yapılarında araştırmacılar tarafından tespit edilen farklı özellikte taşçı işaretleri bulunmaktadır (Bilgin ve Bilgin, 2024, s. 175-178).

Genel olarak mimari yapılarda kesme taşların üzerinde görülen taşçı işaretleri, taşa şekil veren ustayı, taşçı usta gruplarını ya da en önemlisi o taşın nerede kullanılacağına işaret eden basit biçimde kazıma olarak isimlendirilir. Bir açıdan ustanın imzası olan bu işaretler yapıların inşası devam ederken denetleme ve ücretlendirme döneminde kolaylık sağladığı düşünülmektedir. İlk örnekleri M.Ö. 2500'de Mısır'da, Roma, Bizans ve Orta Çağ Avrupası'nın İngiltere ve Fransa'da inşa edilen yapılarında görülmektedir. Anadolu Selçuklu dönemi mimari yapılarında sıklıkla bu işaretlerle karşılaşmaktayız. Bilhassa Anadolu kervansaraylarında taşçı işaretleri daha fazla görülmektedir. Taşçı işaretleri, araştırmacılar tarafından genel olarak Orta Asya Türk tamgaları ve Runik alfabe ile bağlantılı olduğu ifade edilir (Yelen, 2019, s. 2741).

Harput Artuklularına ait önemli bir diğer yapı olan Mansur Baba Türbesi, Anadolu Selçuklu dönemi türbe plan tipolojisini yansıtmaktadır. (Aslanapa, 1989, s. 153)

X. yy.' a kadar İslam kültürünün temellerinin atılmış olduğu topraklarda nadir türbe örneklerine rastlanmaktadır. Bunun nedeni anıtsal türbe geleneğinin İslam

düşüncesiyle bağdaşmamasıdır. X. yy. itibariyle anıt-mezar mimarisi geleneksel bir şekil alarak Türkistan ve Horasan bölgelerinde meydana çıkmıştır. Samarra'da IX. yy.'da Halife el Muntasır için inşa edilen Kubbet-üs-Süleybiye yapısı form özellikleriyle Hristiyan mimari yapılarını andırmaktadır. Halifenin annesinin Hristiyan olması bu yapının form özelliklerinde etkili olduğu düşünülmüştür. Tavaf koridorlu kubbeli plan Kubbetü's Sahra'da da görülmektedir (Arık, 1967, s. 57-58).

Türk İslam sanatında çadır mimarisi, Anadolu'da farklı birçok dönemde ve zamanda mimari yapıların oluşturulmasında ilham kaynağı olmuştur. Türkler için oldukça önemli bir unsur olan çadır kavramı Hun kurganlarında görülen yapılara yansıyarak kutsallığını ve önemini göstermiştir. İslam öncesi Türk sanatının ürünü olan kafesli çadırlar olarak tanımlanan yurtlar Anadolu, İran ve Afganistan'da bulunan örnekleriyle kendini göstermektedir. Kurganda başlayan mezar mimarisi çadır ve barklarla devam ederek İslami döneme ulaşmıştır. Böylece İslam öncesi Türk çadır sanatının Anadolu'da kümbet mimarisini etkilediği görülmektedir. Türklerin XIII. yy.'da Horasan'da tuğla mimari örneğiyle ortaya koyduğu Radkan Kümbeti'nde karşımıza çıkmaktadır. Türkler, XII. yy.'dan itibaren geliştirdikleri kümbet mimarisini İran, Karahanlı, Büyük Selçuklu'da tuğla, Anadolu'da taş yapılar olarak inşa etmişlerdir. Anadolu'da kümbetler silindirik ya da çokgen planlı mezar yapıları olarak inşa edilmişlerdir (Vardar, 2002, s. 91-93).

İslâm coğrafyalarında tanınmış kişilerin anıt mezarları, türbeden başka "kümbet, kubbe, meşhed, ravza, darîh, makam," gibi isimlerle de anılmıştır. Bu isimlendirmeler genelde yapının ait olduğu kişinin makam, mevkii, rütbe, dini, sosyal zümre ve yapının mimari özelliklerini yansıtmakla beraber birbirinin yerine de kullanılmıştır (Orman, 2012, s. 464).

Türbelerde ölü, doğrudan toprağa verilirken, genellikle kare ya da çokgen gövdeli, üzeri ise daha çok kubbe ile örtülü yapılardır. Kümbetlerde ise kripta, mumyalık veya cenazelik gibi isimlerle anılan bir bodrum katı üzerinde silindirik ya da çokgen gövde üzeri içten kubbe, dıştan konik ya da piramidal bir çatı ile örtülmektedir. Kümbetlerde genelde mumyalama geleneğinin devam ettirilmesi ve bu geleneğin XIII-XIV. yy.'larda Anadolu'da sürdürülmüş olması, ölü gömme adetlerinin

ve anıt mezar fikrinin Türkler arasında köklü bir devamlılığa sahip olduğunu göstermektedir (Doğan, 2002, s. 547; Kemaloğlu, 2013, s. 13).

Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu mimarisinde öncül olarak görülen türbe örneklerine kıyasla Anadolu Selçuklu yapıları daha sade detaylar barındırmaktadır. Anadolu'da başlangıçta bağımsız olarak görülen türbe ve kümbetler sonraları cami ve medreselere bağlı yapılar olarak gelişimini devam ettirmişlerdir. Plan özellikleri olarak, sekiz, on, silindirik gövde üzerinde konik ya da pramidal külah şeklinde yükselir (Aslanapa, 1989, s.153). Anadolu, Türk mimarisinde birçok yapıda en çok kullanılan şema çokgen ya da silindirik gövde üzerinde yükselen yuvarlak ya da prizmatik bir külahla örtülen yapılardır (Arık, 1967, s. 94-95).

Türklerin su medeniyet tarihinin önemli bir bölümünü hamam mimarisi oluşturmaktadır. Türklerin Anadolu'nun fethi öncesi yaşadıkları coğrafyada göçebe yaşam biçiminde "çerge" adı verilen çadır hamamları kullandıkları bilinmektedir. Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat'ın da seferlerde "hamam-ı seferi" adlı çadır hamamı kullandığı yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır (Önge, 1995, s. 7, 9). VII. yy. Emeviler Antik dönemden devraldıkları mimari kalıntıları yeni bir tezyinatla birleştirip hamam ve bina yapılarında uygulamışlardır. Kusayr Amra ve Sarak Hamamları örnekleri İslami dönemlerin ilk hamam yapıları olarak Bizans hamam mimari yapılarının benzeri örneklerini yansıtır (Eyice, 1997, s.406, 412; Ertuğrul, 2009, s. 242, 246). XII. ve XIII. yy.'da Anadolu'nun güneydoğusunda Mardin Artuklularına ait Savurkapı Sitti Radviye (Çetin, 2022, s. 179) ve Yeni Kapı Artuklu hamam yapıları, merkezi kubbe aksında gelişen eyvanlı ve sıcaklık bölümünün vurgulandığı köşe halvetli plan tipine sahiptir. Harput Kızıl Hamam, Kale Hamamı, Dere Hamamı, Cimşitbey Hamamı ve Hoca Hasan Hamamı dört eyvanlı köşe halvetli plan grubuna dâhil yapılardır. Bu plan tipolojisinde Anadolu'da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde sık karşılaşılan hamam yapıları mevcuttur. Kars Ani Menuçehr Hamamı) (XII. yy.), Kayseri Huant Hatun Hamamı (XIII. yy.), Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı (XIII. yy.), Malatya Tahtalı Hamamı (XIX. yy.) örnek verilebilir (Arslan, 2003, s. 505).

Evliya Çelebi, Harput'ta bulunan hamamlar hakkında; *"Harput'ta 120 kadar hamam olduğunu, bunlardan kalenin kapısı önündeki hamam havası, yapısı, suyu*

oldukça güzel, seçkin ve halk için hoş bir hamamdır" şeklinde ifade etmektedir (Çelebi, 2006, III/I, s. 302).

Kale Hamamı'nın soyunmalık bölümünde giriş kapısının önüne bir medhal ve revak inşasına Beylikler döneminde başlanıldığı anlaşılmaktadır. Tonozlu ve kubbeli kargir revak kısımlarının eklenmesi Edirne, Süleymaniye, İstanbul Ayasofya ve Havsa Sokullu Hamamlarında yer aldığı gibi, Mimar Sinan'ın bir buluşudur (Arslan, 2003, s. 351, 504).

Harput'ta bulunan hamamların bazıları yok olmuş, kötü kullanımlar ve onarımlar sonucu birçok mimari unsur kaybolmuştur. Günümüze ulaşan Harput hamamlarının sade yapılar olduğu, dekoratif unsurların bulunmadığı dikkat çekmektedir. Harput hamamları, inşa edildikleri dönemin mimarilerine uygun şekilde yapılmıştır. Elâzığ İli, Harput ve çevre ilçelerdeki hamamların su ihtiyaçları, şebekelerle kuyulardan veya yakınındaki derelerden sağlanmıştır. 2016 yılında kazı çalışmaları yapılan Esediye Hamamı'nda yapılacak olan restorasyonda özgün malzemelere yönelik analizler yapılmalı ve olabildiğince özgün nitelikte malzeme kullanılmalıdır. Harput'ta İç Kale'nin eteklerinde bulunan Kızıl Hamam günümüze kadar kısmen gelebilmiş oldukça harap durumdadır. Yapı'nın Harput'a kazandırılması adına restorasyonu yapılarak ayağa kaldırılması gerekmektedir.

Harput Artuklularına ait olan kaynaklarda adı geçen fakat günümüze ulaşmayan tespit ettiğimiz yapılar ise; Harput Maristanı, Palu Köprüsü, Harput Eski Mescit, Harput İç Kale Darphanesi, Zahiriye Camii ve Medresesi, Elâzığ/Harput-Dere Hamamı, Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı, Harput Alacalı Medrese olarak belirlenmiştir.

Harput'ta bulunan mimari eserlerde; Harput İç Kale'de orijinal taş dokusu yapıya hâkim iken yer yer yapılan eklemelerle orijinal özelliğini yitirmiştir. Horasan harcının kullanıldığı yapıda orijinal taş dokusu yerine daha farklı ve küçük boyutlu taş dokusu kullanılması orijinalliğinden uzaklaştırmıştır. Genel olarak Artuklu dönemi olarak tespit edilen burçlarda yapılan ekleme ve tamiratların malzeme ve teknik açıdan bu dönemle uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

Düzensiz oval bir form gösteren yapı da yöresel taş olan Fethi Ahmet taşı kullanılmıştır. Feth Ahmet taşı moloz taşı ve kumtaşının birlikte kullanıldığı iki renkli

taştır. Düzensiz kesmetaş ve dolgu tekniği surlarda kullanılmasına rağmen burçlarda düzenli kesmetaş sistemi uygulanmıştır (Danık, 1997a, s. 316; Balaban, 2008, s. 32). Harput İç Kale ilk şekliyle Urartu sonrasında sırasıyla Roma, Bizans, Artuklu, Selçuklu, İlhanlı, Dulkadiroğulları, Akkoyunlu ve Osmanlı etkilerini taşımaktadır (Sevin vd. 2008, s. 630-632).

İç kalede süsleme özellikleri açısından Aslanlı Burç'ta yer alan hayvan kabartmaları Anadolu Selçuklu dönemi aslanları ile benzer özellikleri yansıtmaktadır. Aslan ve boğa mücadelesini anlatan figürler Orta Asya hayvan üslubundadır. Artuklu dönemine ait farklı yapılarda sıkça karşımıza çıkan figürlü süslemelere, Diyarbakır Yedi Kardeş Burcu aslanları ve Ulu (Evli) Beden Burcu aslanlarını örnek verebiliriz (Gabriel, 2022, s. 114-121). Artuklu mimarisinde yoğun olarak kullanılan hayvan, insan, hibrit yaratıklar ve astrolojik figürlerde en çok Orta Asya inanç sisteminin etkilerini gözlemliyoruz. Genel olarak Artuklu sanat üslubunu değerlendirirsek; Orta Asya, İslam, Mezopotamya, Suriye ve Hristiyan etkileşimlerini görmekteyiz. (Turan, 2022, s. 151; Altun, 1978, s. 4-5; Diyarbekirli, 1972, s. 72-83; Çoruhlu, 1995, s. 86).

Harput'ta Artuklu dönemi eserlerinde karşılaştığımız bezeme unsuru geometrik, bitkisel ve figürlü süslemelerdir. Geometrik ve bitkisel süslemeleri; Harput Ulu Camii, minberi, mihrapları ve minaresinde; Fethi Ahmet Baba Türbesi'nin sandukası üzerinde bulunan motifte; figürlü süslemeleri Harput İç Kale Aslanlı Burç üzerinde bulunan aslan-boğa mücadelesi ve tek aslan figüründe; Esediye Camii ve Medrese giriş portali üzerinde günümüze ulaşmamış olan aslan figürlerinde; Artuklu dönemi yapılarında yoğun olarak karşımıza çıkan taşçı işaretlerine ise Palu Kındik Mescidi dış doğu duvarında görmekteyiz. Genel olarak bu süslemeler; ahşap, alçı, tuğla, taş malzeme üzerinde yer almaktadır.

Yapıların inşasında tuğla ve moloz taş malzemenin yanı sıra düzgün kesme taş kullanılmıştır. Harput Ulu Camii'nin avlu kemerlerinde tuğla kullanılması yapıya işlevsel ve estetik bir değer katmıştır. Önceleri orijinalinde taş olan harim mekânı mihrabı sonraları alçı ile sıvanarak orijinalliğini kaybetmiştir. Son cemaat yeri mihrabında alçı malzeme kullanılmıştır. Yapının harim mekânı duvarlarında düzgün kesme taş kullanılmış ancak sonradan üzeri sıvanmıştır. Ayrıca avlunun üzerinin

kapatılması nedeniyle de yapıda yer yer nem problemi olduğu gözlenmiştir. Orijinal özelliğinde açık olan avlu üst örtüsünün kapatılması yapıya bu yönde zarar vermiştir.

Mansur Baba Türbesi'nde dış cephede düzgün kesme taş malzeme kullanılırken bu türbenin en dikkat çeken bölümü cenazelik kısmındaki kubbeye geçişlerde kullanılan yıldız tonozlar kartuşlarla dilimlere ayrılmıştır. Yapının ilk haliyle eski fotoğraflarında görüldüğü şekliyle yöresel taş kum-kireç taşı olan Fethi Ahmet taşı kullanıldığı görülmektedir.

Esediye Camii ve Medrese yapısına uygulanan restorasyon sonucunda orijinal özelliğinden uzaklaştığı görülmektedir. Yapının portalinde avlu ve cami harim mekânı mihrapları ve duvarlarında kullanılan malzeme orijinal malzemeyi yansıtmamaktadır. Yapı ilk şekliyle tuğla malzemenin özellikle mihraplarında kullanıldığı tespit edilmiş ancak restorasyon sonrası biçim ve formları orijinalliğinden uzaklaşıldığını göstermektedir. Yapının kaynaklara göre tespit edilen portal girişi üzerinde önceleri bilinen aslan figürleri yapının gerek banisi gerekse dönemini yansıtması açısından önemli bir özelliktir. Restorasyon sırasında bu aslan figürleri yapının portali üzerine replikaları yapılabilirdi.

Artuklu yapılarında genel olarak tuğla malzemenin yoğun olarak kullanıldığı bilinmektedir. Alacalı Camii yapısında yapılan restorasyon sonrasında orijinalliğinden uzaklaştığı görülmektedir. Yapının eski fotoğraflarından tespit ettiğimiz üst örtüsü önceleri toprak ve düz dam iken sonrasında çatıyla kaplandığı içten ise ahşap tavanla kaplandığı görülmektedir. Yapının önceleri zemin malzemesinin ahşap olduğu belirlenmiştir. 1965 yılında müze haline getirilmiş ve zemini betonla kaplanmıştır. Ara Altun, ayrıca yapının minaresinde kullanılan iki renkli taş işçiliğinin Artuklu dönemini işaret ettiğini ifade eder. (Altun, 1978, s. 76, 274; Altun, 1989, s. 315).

Harput'ta bulunan Artuklu yapılarında yoğun olarak orijinalinde tuğla, moloz taş, kesme taş ve yöresel taş olan Fethi Ahmet taşı kullanıldığı görülmektedir. Yapılan restorasyonlarda bu özellikleri taşıyan yapılarda orijinal dokuya sadık kalınmadığı gözlemlenmiştir.

Kitabeleri olan birçok yapıda inşa, bani, tamir ve dönem bilgisi konusunda net verilere ulaşılırken kitabe bilgisi olmayanların eksik bilgilerine dönemin vakıf kayıtlarından ulaşılmıştır. Osmanlı döneminde Harput'ta 1516 yılında başlayan

hakimiyet sürecinde 1518, 1523 ve 1566 yıllarında üç ayrı tahrire tabidir. Bu dönemlerde Harput Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancaktır (Aksın, 1999, s. 24-25). Harput'ta bulunan vakıflar mescit, cami, zaviye, mektep ve tekke gibi sosyal, dini ve eğitim amacıyla kurulan yapıların ihtiyaçlarını karşılamak, personel maaşlarını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Ayrıca bu dönemde kurulan vakıfların bazıları su yolları, çeşmelerin onarım ve bakımlarından sorumlu olanlarda bulunmaktaydı.1518, 1523 ve 1566 yılı kayıtlarına göre adı geçen yapılar; Ulu Camii, Alaca Mescid, Esediye Camii, Mansuriye Zaviyesi, Zahiriye Medresesi, Kale Camii, Esediye Medresesi vakıf kayıtlarından yapıların bani, tarih, plan ve dönem özellikleri, yapılan harcamalar, gelirleri ve bu vakıflarda görevli kişiler hakkındaki bilgilere ulaşılmıştır (Atıcı, 2021, s. 27-77; Ünal, 1989, s. 205-221).

1518 yılı tahririne göre Harput'ta bulunan mahallelerden dokuzunda Müslüman, dördünde gayrimüslim halk yaşıyordu. 1523'te Müslümanların mahalle sayısı on dörde çıktığı görülürken gayrimüslimlerin mahalle sayısı değişmemiştir. 1523-1566 tahrirlerine göre Molla Seydi Ahmed, Câmi-i Kebîr, Arslaniye Mescidi ve Müderris Mescidi Mahallelerinde en kalabalık Müslüman nüfusa sahip idi. Yoğun olarak gayrimüslim yerleşimin görüldüğü en kalabalık mahalleler ise Harput'un Elazığ'a bakan batı yönündeki Gürcü Bey ile doğu yamaçlarında kurulmuş olan Norsis Mahalleleriydi. 1518-1566 yıllarında toplam nüfus oranının %54-62'sini Müslüman, %38-46'sını gayrimüslim toplum teşkil etmekteydi. Harput'un nüfusu XVII. yy.'a ulaşılana kadar sürekli artmıştır (Ünal, 1997, s. 233).

Genel olarak Artukoğulları hakimiyet dönemlerinde; Selçuklular, Zengiler, Eyyübiler, Haçlılar, Danişmendliler, Ermanşahlar, Bizanslılar, Gürcüler, Harzemşahlar, İlhanlılar, Memlükler, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Timur ile siyasi ilişkiler içinde olmuş var oldukları coğrafyada varlıklarını hissettirmişlerdir. Başlangıçta Sökmen, İlgazi ve Belek ile siyasi güçlerini Haçlılara karşı başarılarıyla ispat etmişlerdir. Zengilerin ortaya çıkması başarılarını gölgelemiş Eyyübilerle vassal konumuna düşmüş ve bu nedenle bu devletlerle Selçuklular arasında denge siyaseti izlemek zorunda kalmışlardır. Tebaalarında Türkmen, Arap ve Kürtlerden oluşan topluluklara karşı ayrımcılığa gitmemişler gayrimüslim halka hoşgörülü yaklaşmışlardır. İslami inanç ve kültürü yönetim ve sosyal hayata uyarlamışlardır. Halk üzerine ağır vergiler uygulanmamış bunu kitabeleriyle ispatlamışlardır. İlmi

alanda eşine az rastlanır Cizre'li Ebu'l İzz'in "Kitabu'l Cami Beyne'l İlim vel Amelin Nafi fi- Sınatil Hiyel" isimli hidromekanik sistem ve denge kurma üzerine yazılmış eser çağımıza uzanan regülatör sistemiyle çığır açmıştır (Ataoğlu, 2007, I, s. 9-10).

Artuklu mimarisinin ana karakterini hem işlevsel hem de anıtsal yapılar oluşturmaktadır. Ana malzemenin taş olması tonoz gibi örtü sistemlerinde farklı malzemelerin kullanılması estetik sorunlara karşı oluşturulan strüktüel bir çabanın sonucudur. Artuklu yapılarında Kuzey Suriye etkileri kaçınılmazdır. Taç cepheler, dilimli kemerler, iki renkli taş işçiliği ile hareketlendirilmiş cephelerle Erken İslam sentezini yakalamıştır. Artuklular, Anadolu topraklarında Türk tarih bilincini oluşturmuş aynı zamanda mimari ve sosyal hayattan etkilenmişlerdir. Artuklu kültür ve sanatında insan ilişkileri ve coğrafi etkilerin yansımaları görülmektedir. Anadolu'nun Orta Asya'dan getirdiği kültürel mirası yüzyıllar ötesinden Artuklu'ya yansıyarak 1262 tarihli bronz bir Artuklu aynasında yer alan kartal kabartmasında ya da çift başlı kartal figürlü sikkesinde hayat bulmuştur. Artuklu yapılarının şekillenmesinde Orta Asya'dan gelen atalar mirası, inanç sistemleri ve Anadolu'da eklenen yeni girdiler etkili olmuştur (Özkan, 2007, II, s. 297-303).

5.2. SONUÇ

Paleolitik dönemden günümüze kadar uzanan tarihi geçmişiyle kadim şehir Harput'ta birçok kültür ve medeniyetin izleri yer almaktadır. Ziata Castellum, Hartabird, Hısn Zait, Hesna de Ziyad, Hasan Ziyad, Hayral-buyut, Kharpot, Quartapiert, Hinzit, Handzit gibi birbirine benzeyen pek çok isimle anılarak son genel adı "Harput" olarak söylenmektedir (Danık, 2010, s. 12). Harput Havzası; Elâzığ Ovası, Çemişgezek, Altınova, Kuzova, Ağın ve Palu gibi yerleşim birimleri ile çevrelenmiştir (Ardıçoğlu, 1992, s. 11-17). Mağara devri yerleşimlerinden Demir Çağ'ın hâkimi Urartuların inşa ettiği stratejik kalelerine uzanan yöredeki dikkat çeken yerleşim, geçmişin tanıklığını yapmaktadır. Şimdiye kadar bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırmalarına göre, Paleolitik dönemden Cumhuriyet dönemine uzanan zengin Harput tarihi, Murat ve Fırat Nehirlerinin beslediği coğrafyaya egemen olma isteğinin tarihidir.

Harput'taki nüfusun Ağavat Mezrası'ndan inmeye başlamasıyla şehir yeni bir merkez haline gelmiş ve daha sonra şehrin adı "Ma'muratü'l-Aziz" olarak

değiştirilmiştir. Cumhuriyet sonrası dönemde "Elazık" adını almıştır. Elâzığ, Cumhuriyet döneminde Doğu Anadolu Bölgesi'nin en gelişmiş şehirlerinden biri olmuştur (Danık ve Balaban, 2004, s. 25).

Bu tez çalışmasında Harput ve Palu çevresinde hâkimiyet sürmüş olan Artukluların siyasi, kültürel ve mimari mirası incelenmiş; özellikle Artuklu dönemine tarihlenen yapılar üzerinden mimari tipoloji ve uygulama biçimleri değerlendirilmiştir. Harput tarihinin, Paleolitik Çağ'dan başlayıp Urartular, Medler, Romalılar, Bizans ve Türk-İslam hâkimiyetleri üzerinden şekillenen zengin, kültürel arka planla örüldüğü tespit edilmiştir.

Selçuklu Sultanı Alparslan komutasında kazanılan 1071 Malazgirt Zaferi Türkler için yalnızca Anadolu'nun kapılarını açmakla kalmamış aynı zamanda ileride yaşanacak olan Haçlı zihniyetine karşı İslam'ın güçlü bir savunucusu olmalarına zemin hazırlamıştır. Malazgirt sonrasında Anadolu Türkmen akınına uğramış, Alparslan'ın yanında yer alan Türkmen emirleri Anadolu'nun fethi için görevlendirilmiştir. Bu emirlerden biri, Bizans'la yaptığı mücadelelerle dikkat çeken Artuk Bey olmuştur. Artuklular, Kudüs'ün kendilerine ikta olarak verilmesiyle tarih sahnesinde yer almaya başlamışlardır. Artuk Bey'le başlayan Artuklu tarihi, Mardin, Silvan, Hasankeyf ve Harput Artukluları olarak kollara ayrılmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Artuklu hâkimiyeti sonrasında bölgede kalıcı bir Türk yerleşmesinin oluşumu sağlanmış oldu. Harput Artukluları tarihinde en önemli süreç hiç şüphesiz Belek Gazi'nin Haçlılarla kahramanca mücadele ederek adından söz ettirdiği dönemdir.

Harput, Bizans hâkimiyeti döneminde kale kent özelliğinde iken Artuklu döneminde kale kent özelliğinden kapalı kent özelliğine geçmiştir. Bu dönemde Harput, İç Kale'nin batı ve kuzey aksında gelişim göstermiştir. Artuklu döneminde kentin tahmini nüfus özelliği XI. yy.'da 5000'lerde iken bu sayının hâkimiyetin son dönemlerine doğru XII. yy. 'da 18.000 ile 20.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Harput Dış Kale'nin, Artuklu döneminde şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Mansuriye, Aslaniye, Zahiriye ve Ulu Camii çevresi, Müslüman mahalleleri olarak bilinmektedir. Batı yönünde yer alan Alaca Mescid ve Sara Hatun çevresi de Müslüman mahalleleri arasında sayılmaktadır. Buna karşılık, Şehroz ve Gürcü Bey

Mahalleleri ile doğudaki Sinabud, gayrimüslim mahalleleri olarak bilinmektedir (Danık, 1995, s. 79; Danık, 1997a, s. 313-316).

Harput Artukluları, Anadolu'ya Türk-İslam kültürünün yerleşmesi ve bölgedeki siyasi istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Harput Artukluları, bölgede Haçlı birliğine karşı kazandıkları zaferlerle İslâm dünyasında saygıyla anılmışlardır. Artuklular, Harput'un coğrafi ve stratejik önemi nedeniyle hem ticaret yollarını hem de askeri geçişleri kontrol edebilmiş ayrıca hâkimiyetlerini sürdürürken çevre bölgelerle ilişkiler geliştirmiş, bu sayede siyasi ve ekonomik bir denge sağlamışlardır. Siyasi karışıklık ve taht kavgalarının yaşandığı dönemlerde denge ve hoşgörü siyaseti izlemişlerdir. Zengiler, Eyyübiler ve Türkiye Selçukluları arasındaki ilişkilere göre güçlü olan kimse onun yanında yer almışlardır. 1234 tarihinde Anadolu Selçukluları tarafından Harput Artukluları hakimiyet dönemi sona erdirilmiştir.

Tez kapsamında incelenen Harput Ulu Camii, İç Kale, Kale Camii, Alacalı Camii, Ahi Musa Mescidi ve Türbesi, Zahiri Baba Türbesi, Esediye Külliyesi, Mansur Baba Türbesi, Fetih Ahmet Baba Mescidi ve Türbesi, Esediye Hamamı, Kale Hamamı ve Kızıl Hamam gibi yapılar; dönemin dini, kamusal ve sosyal yaşamını yansıtan önemli mimari örneklerdir. Ayrıca Harput İç Kale'de yer alan Artuklu Sarayı ve sarnıç yapısı, idari işlevlerin sürdürüldüğü, aynı zamanda dönemin tarihi olaylarına şahitlik yapmasıyla dikkat çeken mimari unsurlardır. Bu yapıların yanı sıra Palu Kalesi'nde tespit edilen Artuklu Sarayı ile Kındık Mescidi, Harput Artuklularının etkisinin yalnızca Harput merkezinde değil, çevre yerleşimlerde de güçlü şekilde hissedildiğini ortaya koymaktadır. Günümüze ulaşmayan ancak belgelerle varlığı bilinen Han İbrahim Şah Kervansarayı, Alacalı Medrese, Palu Köprüsü, Harput Maristanı, Zahiriye Medresesi gibi yapılar ise bu mimari mirasın sınırlarını ve boyutunu daha da genişletmektedir.

Harput, Orta Çağ'da Artukoğullarının idaresinde bir süre yönetilmiş ve önemli bir merkez haline gelmiştir. Harput'ta Artuklu hâkimiyetinin kesin olarak varlığını inşa edilen yapılardan, kazılarda bulunan Artuklu hükümdarlarına ait olan sikkelerden, günlük kullanım eşyalarından, vakıf kayıtlarından, yapılara ait bazı kitabe ve süslemelerden anlamaktayız.

Yapıların plan tipleri, yapı malzemeleri, süsleme özellikleri ve işçilik detayları göz önüne alındığında Harput Artuklularının mimari faaliyetlerinde hem estetik hem de işlevsel kaygılara önem verdikleri anlaşılmaktadır. Yapılar, süsleme özellikleri ve taş malzeme kullanımı bakımından dönemin farklı Artuklu merkezleri olan Mardin, Hasankeyf ve Silvan ile benzer özellikler taşımakla birlikte, Harput'a özgü bazı yerel karakteristik nitelikler de barındırmaktadır. Bazı mimari yapıların Osmanlı döneminde onarım ya da eklemelerle değişikliğe uğramış olması, bu mimari mirasın tarihsel devamlılık içinde nasıl dönüşüme uğradığını göstermesi açısından önemlidir.

Bu çalışma, Harput Artuklularının mimari, tarihi ve kültürel mirasını sistematik bir biçimde inceleyerek, Anadolu Türk mimari tarihi içerisindeki yerini ve özgün özelliklerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, Harput ve Palu'da bulunan Artuklu mimari yapılarının yalnızca birer anıt özelliğinde değil; aynı zamanda dini, siyasi ve toplumsal kimliğin ön plana çıkarılarak inşa edildiği mekânlar topluluğu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda bölgedeki Artuklu yapıları, Orta Çağ'ın sosyo-politik yapısını anlamak adına da birer belge niteliği taşımaktadır.

Gelecekte yapılacak olan arkeolojik kazılarla, mimari belgeleme çalışmaları ışığında ve karşılaştırmaya dayanan bölgesel nitelikteki analiz çalışmalarıyla Harput Artuklularının daha kapsamlı ve detaylı bir biçimde değerlendirilmesi mümkün olacaktır. Özellikle harap durumda ya da izleri silinmiş yapılara ait ulaşılacak yeni veriler, Harput bölgesindeki Artuklu mimarisinin eksik kalmış kısımlarını tamamlayarak, bu döneme ait bilgi birikimini daha da derinleştirecektir.

XIX. yy.'da Harput bugünlerde adı Elâzığ olan Mezre'ye taşınmasıyla birlikte Elâzığ ile bütünleşse de geride tarihini, gayrimüslim komşularını, anılarını bırakarak özünden çok şey kaybetmiştir. Bir zamanların başkenti Harput, Elazığ'da yaşayanların deyimiyle artık "Yukarı Şehir" olmuştur.

Köklü tarihi geçmişi ve zenginliği olan Harput'ta zamana ve doğaya direnen mimari yapıların korunması ve geleceğe miras bırakılması adına Harput'un UNESCO süreci, bölgenin korunması ve dünyada tanıtımı açısından oldukça önemlidir. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Elâzığ Kültür-Tanıtma Vakfı ve Elâzığ Belediyesi tarafından UNESCO süreci 2017 yılında başlatılmıştır. Bu nedenle, 2017 yılında Paris UNESCO

merkezinde “Harput Konferansı” düzenlenmiştir. Prof. Dr. İlber Ortaylı gibi akademisyenlerin katılımıyla gerçekleşen konferansta Harput’un uluslararası tanıtımı sağlanmıştır. Başlatılan bu süreç 2018 yılında Harput’un UNESCO Geçici Dünya Miras Listesi’ne alınmasıyla sonuçlanmıştır. UNESCO kalıcı listesine geçmek için hazırlıklar devam etmektedir.

Artuklu dönemi yapılarının korunması, restorasyonu ve UNESCO süreci ile birlikte planlanması, bu mirasın sürekliliği açısından büyük önem taşımaktadır. Kalıcı listeye geçiş ile birlikte, hem kültürel mirasın profesyonel anlamda korunması sağlanacak hem de Harput’un turizm destekli akademik çalışmalarda öne çıkmasına zemin hazırlayacaktır.

Harput’un UNESCO kalıcı liste adaylık dosyası içeriğinin tam uygulanabilir bir yönetim planı hazırlanmalıdır. Harput’ta bulunan farklı dönemlerde inşa edilmiş mimari yapıların karşılaştırmalı mimari değerlendirmeleri ile bölgesel Artuklu mimarisi ilişkilerinin incelenmesi önem arz eder.

Bölgede bulunan mimari yapıların restorasyonlarına yönelik daha detaylı saha verilerinin bir araya getirilerek toplanması gerekmektedir.

Harput Artukluları döneminin önemli iki merkezi olan ve kültürel doku bakımından çok zengin bu bölgelerde yapılacak her tür faaliyette yerel halkın, sivil toplum örgütlerinin ve kamu kuruluşlarının bilgilendirilmesi, katılımlarının sağlanması binyılların mirası olan bu zengin kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması için büyük önem arz etmektedir.

VI. KAYNAKÇA

Abu'l-Farac. (1945). *Abu'l Farac Tarihi: Cilt I* (Ö. R. Doğrul, Çev.). TTK Basımevi, 337 s., Ankara.

Abu'l-Farac. (1950). *Abu'l Farac Tarihi: Cilt II* (Ö. R. Doğrul, Çev.). TTK Basımevi, 728 s., Ankara.

Afyoncu, E. (2007). Otlukbeli Savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34, 4-6.

Akdemir, İ. O. (2013). Elazığ'ın kentleşme sürecinin coğrafi analizi. *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2013, Fırat Üniversitesi,* Elazığ, Türkiye.

Akkan, E. 1972. Elazığ ve Keban Barajı çevrelerinde coğrafya araştırmaları. *A.Ü.D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, (5-6), 125-215.

Akın, A. (2016). Tarihi süreç içinde cami ve fonksiyonları üzerine bir deneme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(29), 179–211.

Aksın, A. (1999). *19. Yüzyılda Harput*. Ceren Ofset ve Matbaacılık, 294 s., Elazığ.

Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*. TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları Yayınları, 417 s., Ankara.

Akyel, S. (2015). XIX. yüzyılda Harput sancağının demografik yapısı üzerine bir değerlendirme. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34(57), 199–220.

Alanoğlu, M. (2017). Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Alptekin, C. (1991). Artuklular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 415–418.

Alptekin, C. (1992a). Selçuklular Zamanında Harput. *Tarih İçinde Harput*, Ed. Namık Açıkgöz. Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 45-51.

Alptekin, C. (1992b). Belek b. Behram. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, 402–403.

Altun, A. (1973). Harput Ulu Camii'nin durumu. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 5, 79–94.

Altun, A. (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 328 s., İstanbul.

Altun, A. (1989). Alacalı Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2, 315.

Altun, A. (1988). Orta Asya Türk Sanatı ile Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimarisi. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Ed: S. Bayram. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 33–44.

Altun, A. (1991). Artuklu Sanatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 418–419.

Altun, A. (1996). Gazneliler Mimarisi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13, 484–486.

Altun, A. (2006). Anadolu'da Artuklu devri medreselerinin plan şemaları üzerine notlar. *Vakıflar Dergisi*, (10), 229–233.

Alıç, S. (2020). Dulkadir Beyliği-Akkoyunlu Devleti münasebetleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 211–226.

Altın, K. (2022). Malazgirt Savaşı sonrası kurulan Türk beyliklerinin Anadolu'daki izleri. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 12(59), 33–54.

Anonim. (1965). Harput Elazığ rehberi. *Yeni Fırat Dergisi Özel Sayısı*, 25, 1-32.

Anonim. (1982). Elazığ. *Elazığ Yurt Ansiklopedisi,* 4, 2488–2571.

Ardıçoğlu, N. (1939). Harput Artuk Oğulları'na ait kitabeler. *Türkiyat Mecmuası*, 6, 41–48.

Ardıçoğlu, N. (1964). *Harput Tarihi*. Harput Turizm Derneği Yayınları No: 1, Matbaa Teknisyenleri Basımevi, 94 s., İstanbul.

Ardıçoğlu, N. (1966a). *Harput Hükümdarı Balak Gazi*. Ajans Türk Matbaası, 55 s., Ankara.

Ardıçoğlu, N. (1966b). Harput'ta Artukoğulları devrine ait eserler. *Yeni Fırat Dergisi*, 33, 12-13.

Ardıçoğlu, N. (1997). *Harput Tarihi*. Elâzığ Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma Vakfı Yayınları, 122 s., Ankara.

Ardıçoğlu, Ü. (1992). Harput'un Prehistoryası. *Tarih İçinde Harput*, Ed. Namık Açıkgöz. Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 11-17.

Arık, O. (1967). Erken devir Anadolu Türk mimarisinde türbe biçimleri. *Anadolu (Anatolia)*, 11, 57–100.

Artuk, İ., & Artuk, C. (1993). *Artukoğulları Sikkeleri*. Sümer Kitabevi, 168 s., İstanbul.

Artuk, İ. (1944). *Mardin Artukoğulları Tarihi*. Gençler Kitabevi, 128 s., İstanbul.

Artuk, İ. (1988). *Artuk Beğ* (Türk Büyükleri Dizisi: 104). Türk Tarih Kurumu Yayınları, 36 s., Ankara.

Artuk, İ. (1992). Artukoğlu Belek'in hayatı ve mezarı. *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, 20–21 Mayıs 1987 Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları,* Elazığ, Türkiye.

Arslan, C. (2003). Elazığ'daki Türk Devri Yapıları. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Arslan, H. (2019). Artuklular Döneminde Mardin. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Arslan, M. (2017). Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi (Plan–Mimari–Süsleme). Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Aslan, Y., & Duran, R. (2021). Türk sanatında "Cennet" damgası ve Türk kültüründe sekize yüklenen anlamlar. *Selçuk Türkiyat Dergisi*, 51, 383–405.

Arslantaş, Y. (2013). Tarih öncesi dönemde Harput ve çevresinde tarım ve hayvancılık. *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2013 Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi,* Elazığ, Türkiye.

Atasoy, A., & Çitçi, M. D. (2009). Değişen iklim koşullarının Elâzığ Ovası ile yakın çevresinin ekosistemine etkileri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14(21), 33–52.

Arslan, Z. (2012). Mamuretü'l-Aziz (Elâzığ) ve Çevresinde Asayiş (1914–1923). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aslanapa, O. (1973). *Türk Sanatı II: Anadolu Selçuklularından Beylikler Devri'nin Sonuna Kadar* (1. Basım). Milli Eğitim Basımevi, 264 s, İstanbul.

Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı*. Remzi Kitabevi, 452 s., İstanbul.

Aslanapa, O. (1991). *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi: Başlangıcı ve Gelişmesi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 163 s., Ankara.

Aşan, B. (1987). Harput Ulu Camii minberi. *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 1(2), 29–46.

Aşan, B. (1989). *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI. XIII. Yüzyıllar)* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 184 s., Ankara.

Aşan, M. B. (2018). Artuklu sikkeleri üzerinde figürler. *XVIII. Türk Tarih Kongresi Arkeoloji, Roma ve Bizans Tarihi ve Medeniyeti Sanat Tarihi Bildirileri, 1-5 Ekim 2018,* Ankara, Türkiye.

Ataoğlu, R. (1992). Harput'ta Artuklu İdaresi. *Tarih İçinde Harput*, Ed. Namık Açıkgöz. Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 53-57.

Ataoğlu, R. (1994). İbnü'l Erzak'a göre Artukluların nesebi. *Tarih İnceleme Dergisi*, 9, 407–413.

Ataoğlu, R. (2007). Artukluların Güneydoğu Anadolu'da yeri ve diğer beylikler arasındaki önemi. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim 2007,* Mardin, Türkiye.

Atıcı, K. (2020). Harput Yeni (Esediye) Hamamı'nın restorasyon projesine yönelik kazı çalışması üzerine bir değerlendirme. *Sanat ve İnsan Dergisi*, 4(2), 25–36.

Atıcı, K. (2021). *Harput'ta Vakfa Tabi Meslek Grupları: (Arşiv Kayıtlarına Göre)*. Telmih Yayınevi, 174 s., Ankara.

Aydın, M. (2005). Türk sanatında aslan ve boğa ikonografisi. *Türk Kültürü Dergisi*, 20(3), 45–58.

Aylar, M. (2019). İslam coğrafyacılarına göre Orta Çağ'da Amid (Diyarbakır). *Tarih Okulu Dergisi (Journal of History School),* 43, 1384–1412.

Ayman, İ. (2013). Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aytaç, G. (2010). *Harput Türbeleri*. İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Raporu Elazığ.

Aytaç, İ. (2018a). Harput İç Kale kazılarında bulunan Artuklu dönemi sikkeleri. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 29–55.

Aytaç, İ. (2018b). Harput İç Kalesi kazıları 2016 yılı çalışmaları. *39. Kazı Sonuçları Toplantısı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 22-26 Mayıs 2017,* Bursa, Türkiye.

Aytaç, İ. (2017a). Harput İç Kale kazılarında 2014–2015 sezonunda bulunan Bizans dönemi sikkeleri. *Social Sciences*, 12(3), 140–153.

Aytaç, İ. (2017b). Harput İç Kalesi kazısı 2014 yılı arkeolojik buluntuları. *Turkish Studies*, 12(1), 191–210.

Aytaç, İ. (2017c). Harput İç Kalesi kazıları 2015 yılı çalışmaları. *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, c. 3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 23-27 Mayıs 2016*, Edirne, Türkiye.

Aytaç, İ. (2019). Harput İç Kale kazıları 2018 yılı kazıları. *41. Kazı Sonuçları Toplantısı, c. 2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 17-21 Haziran 2019*, Diyarbakır, Türkiye.

Aytaç, İ. (2022). Harput darplı Osmanlı sikkeleri ve belirlenen iki yeni tip. *TTK Höyük*, 9, 179–198.

Aytaç, İ. (2024). Harput İç Kale kazılarında görülen kürevî konik kaplar. *26. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi, Şubat 2024,* Ankara, Türkiye.

Bahadır, G. (2011). Orta Çağ Anadolu'sunda Türk-İslam medeniyetinin oluşması. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 113–126.

Bahşi, E., & Özçelik, Y. (2022). Investigation of the historical Harput Ulu Mosque. *Bingöl Üniversitesi Teknik Bilimler Dergisi*, 3(2), 50–59.

Balaban, M. (2008). Bin yılların tanığı Harput Kalesi. *Tarihi Kentler Birliği Dergisi*, 14, 32–37.

Balaban, M. (2018). 1941 Palu yangını. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildirileri, 11–13 Ekim,* Elazığ, Türkiye.

Baluken, Y. (2007). Harput Artukluları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-27 Ekim,* Mardin, Türkiye.

Bakırer, Ö. (2000). *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 342 s., Ankara.

Bakırer, Ö. (1980). Harput Ulu Camii minaresi. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi*, Özel Sayı: Bedrettin Cömert'e Armağan, 375–394.

Bakırer, Ö. (2006). Anadolu'da XIII. yüzyıl tuğla minarelerinin konum, şekil, malzeme ve tezyinat örnekleri. *Vakıflar Dergisi*, (9), 337–365.

Baş, G. (2012). Mardin'de Türk dönemine ait bilinmeyen bir mezar ve mezar taşları. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 61, 31–46.

Bayrak, M. (2016). Palu İlçesinin (Elazığ) Coğrafi Etüdü. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Bedirhan, Y. (2019). *Malazgirt'ten Vatan'a: Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*. Eğitim Yayınevi, 352 s., Konya.

Bedirhan, Y. (2022). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi*. Eğitim Yayınevi, 648 s., Konya.

Bedirhan, Y. (2023). *Selçuklu Çağında Türkiye'de İç ve Dış Ticaret*. Eğitim Yayınevi, 416 s., Konya.

Bedirhanoğlu, H. E. (2019). XIII ve XIV. yüzyıl Artuklularında sosyo-ekonomik hayat üzerine bir değerlendirme. *The Journal of International Scientific Researches*, 4(1), 25–32.

Bedirhanoğlu, H. E. (2020). Artukluların Anadolu'da hâkimiyetlerini tesis etme süreçleri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(1), 137–148.

Bedirhanoğlu, H. E. (2021). Artuklu dönemi iktisadi faaliyetleri, Hısn Keyfa, Mardin, Âmid, Meyyâfârikîn örneği. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(16), 501–511.

Bezer, G. Ö. (1997). Harput'ta bir Türkmen beyliği Çubukoğulları. *Belleten, Türk Tarih Kurumu Yayınları,* 61(230), 67–92.

Bilgiç, E. (1959). Birkaç yeni Urartu kral kitabesi. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 12, 44–90.

Bilgin, A. R., & Bilgin, S. E. (2024). Anadolu Türk mimarisinde taşçı işaretleri: Genel bir literatür değerlendirmesi. *Sanat Tarihi Dergisi*, 33(1), 171–261.

Bilgin, A. R. (2024). Anadolu Selçuklu mimarisinde taşçı işaretleri: İncir Hanı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (41), 241–257.

Bilgicioğlu, B. (2003). Mardin (Mimari). *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28, 48–51.

Bingöl, E. (2020). Erciş Karakoyunlu Dönemi Tarihi ve Kültür Varlıkları. Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı.

Boran, A. (2002). Türk Sanatında Kale Mimarisi. *Türkler Ansiklopedisi*, 7, 1307-1327.

Bozan, O. (2023). Millî Mücadele Döneminde Elâzığ. *Millî Mücadele'nin Yerel Tarihi 1918-1923,* Ed: M. Göleç, Z. K. Şerefoğlu & İ. Danış. Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 8, 109-160.

Büyükçanga, M. (2008). Türk mimarisinde sekiz köşeli yıldız motifleri. *6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 25–28 Mayıs,* Calalabat – Kırgızistan.

Cahen, C. (1988). *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi* (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı). (Çev. Y. Yücel & B. Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 59 s., Ankara.

Cahen, C. (1994). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. (Çev. Yıldız Moran), E yayınları, 411 s., İstanbul.

Can, S. (2025). Kovancılar ve Palu'nun Kültür Varlıkları. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Can, Y., & Gün, R. (2005). *Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği*. Kayhan Yayınları, 288 s., İstanbul.

Cankara, O, (2021). Tarihi Yapıların Yeniden Kullanım Olanaklarının Değerlendirilmesi: Harput Hamamları Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Konya Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Konya.

Cantay, G. (2006). Medreseler. *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat),* Ed: A. U. Peker & K. Bilici. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, II, 337–349.

Çağatay, N. (1982). Anadolu'da Ahilik ve bunun kurucusu Ahi Evren. *Belleten, Türk Tarih Kurumu Dergisi,* 46(182), 423–436.

Çakar, E. (2018). Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Palu Köprüsü. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi, 5*(1), 1–28.

Çakar, E., & Uzun, C. (2017). *Hurufat Defterlerinde Harput (1690–1812)*. Fırat Üniversitesi Matbaası, 238 s., Elazığ.

Çakırca, D. (2015). Keban Barajı ile neler kaybettik? *4. Su Yapıları Sempozyumu, 19–21 Kasım,* Antalya, Türkiye.

Çakmak, Ş. (2006). Hüzünlükent Harput. *Sanat Tarihi Dergisi*, 15(2), 137–163.

Çelebi, E. (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3/1, (Haz: S. A. Kahraman & Y. Dağlı), YKY.

Çelik, A. (2009). Harput Tarihi. *Geçmişten Günümüze Harput Mimarisi TMMOB Mimarlar Odası Elazığ Şubesi Bildirisi*, 5–6 Haziran, Elazığ, Türkiye.

Çelik, A., & Yıldırım, T. (2013). İlk İslam fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu Bildiri Kitabı, 23–25 Mayıs*, C. 2, Elazığ, Türkiye.

Çelik, S. (2020). Artukoğulları Beyliği'nin Haçlılar ile mücadelesine bir bakış. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 5*(1), 15–32.

Çelik, S. (2021). Harput Artuklu Emîri Belek Gazi'nin Haçlı liderlerini tutsak etmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 31*(1), 525–540.

Çetin, Y. (2015). Ağrı mezar taşlarında form ve bezeme unsurları. *International Journal of Social Science, 40*, 87–105.

Çetin, Y. (2017). Türk-İslam bezeme sanatında gamalı haç (svastika) ile çarkıfelek motiflerinin köken ve ikonografik anlamları üzerine bir değerlendirme. *Social Sciences Studies Journal, 3*(8), 353–365.

Çetin, Y. (2022). Mardin Savurkapı (Sitti Radviye) Hamamı'nda bulunan figürlü taş plastik süslemelerin Türk süsleme sanatı ikonografisi açısından bir değerlendirmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 53*(6-25), 178–188.

Çetinkaya, E. (2014). Harput Kalesi ve Yakın Çevresinin Peyzaj Mimarisi Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Çevik, A. (2002). XI–XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Çoruhlu, Y. (1995). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Ötüken Neşriyat, 399 s., İstanbul.

Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. Kabalcı Yayınevi, 238 s., İstanbul.

Danık, E. (1995). Orta Çağ'da Harput. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Danık, E. (1997a). Harput Kalesi. *Vakıflar Dergisi, 26*, 313–334.

Danık, E. (1997b). Palu bölgesinin tarihi coğrafyası üzerine bir deneme. *Murat Havzası Palu Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, 2*(3), 17–22.

Danık, E. (1998). Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi. *Türk Kültürü Araştırmaları, Dr. Orhan Fuat Köprülü'ye Armağan*, *34*(1–2), 35–50.

Danık, E. (1999a). Orta Çağ'da Harput yüzey araştırması 1997 yılı çalışmaları. *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, Türkiye.

Danık, E. (1999b). Orta Çağ'da Harput yüzey araştırması 1998 yılı çalışmaları. *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 24–28 Mayıs, Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü,* Ankara, Türkiye.

Danık, E. (2001a). *Orta Çağ'da Harput*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 140 s., Ankara.

Danık, E. (2001b). Orta Çağ'da Harput yüzey araştırması 1998 yılı çalışmaları. *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, Türkiye.

Danık, E., & Balaban, M. (2004). *Harput Gezi Rehberi*. Örnek Ofset Matbaacılık, 162 s., Elazığ.

Danık, E. (2006a). Yukarı Fırat Bölgesi 2005 yılı arkeolojik yüzey araştırmaları. *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, 29 Mayıs- 2 Haziran Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü,* Çanakkale, Türkiye.

Danık, E. (2006b). Seyyahların gözüyle Palu. *Murat Havzası Palu Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, 1*(1), 13–15.

Danık, E., & Yapıcı, S. (2007). Tarihi ve kültürel mirasımız yok oluyor. *Murat Havzası Palu Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, 2*(3), 23-27.

Danık, E. (2007). Palu'nun Tarihi coğrafyası. *Murat Havzası Palu Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını, 2*(3), 17-22.

Danık, E. (2010). *Anılarda Fotoğraflarda Kalan Harput*. Ankara Ofset, 348 s. Ankara.

Danışmaz, H. (2018a). Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Danışmaz, H. (2018b). Palu Kalesi'ndeki Urartu kaya işaretleri. *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1, Elâzığ, Türkiye.

Danışmaz, H. (2024). A provincial centre on the western border of Urartu: Palu Fortress. *Anadolu Araştırmaları–Anatolian Research*, 30, 131–166.

Darkot, B., (1943). Türkiye'nin bölgeleri arasında Yukarı Fırat Bölgesi. *III. Üniversite Haftası*, Elazığ, Türkiye.

Demir, B. (2017). 2016 yılı Harput Nevruz Ormanları kurtarma kazısı ve Harput kabartması. *26. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 19–20 Nisan*, Hatay, Türkiye.

Demir, B., Abay, E., & Sevin, V. (2016). Harput kabartması: Anadolu uygarlıklarına yeni bir bakış. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 153, 1-9.

Demir, H. (2019). Anadolu Selçuklu dönemi külliye düzenlemesinde cami ve medresede ortak avlu kullanımı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar (30), 143–166.

Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri Tarihi*. Dünya Yayıncılık, 306 s., İstanbul.

Diyarbekirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. Millî Eğitim Basımevi, 242 s., İstanbul.

Doğan, S. (2002). Kümbet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26, 547–550.

Durukan, A. (1995). Artuklu mimarisinin düşündürdükleri. *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler*, 2, Ankara, Türkiye.

Durukan, A. (1999). Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri. *Dünü ve Bugünüyle Harput,* Ed: A. Aytekin, Elazığ Valiliği Yayınları Elazığ, 1, 305–338.

Durukan, A. (2014). Beylikler dönemi kültür ortamından bir kesit. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(10), 391–502.

Düzgün, S. (2022). Artuklu Mimarisinde Figürlü Süslemeler. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ebu Bekr-i Tihrani. (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (Çev. M. Öztürk). Kültür Bakanlığı Yayınları, 402 s., Ankara.

Elazığ İl Yıllığı. (1970). Elazığ. İl Valiliği Yayınevi, 214 s., Elazığ.

Elkıran, G. A., & Bilginer, S. (2024). Tezhip sanatındaki sekiz köşeli şemse motifinin tarihsel süreci ve günümüz kullanım örnekleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 13(4), 1547–1566.

Erdal, Z. (2020). Mardin'deki Artuklu türbeleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(1), 455–486.

Erdem, İ. (2002). Doğu Anadolu Türk Devletleri. *Türkler Ansiklopedisi*, 6, 383–424.

Erdem, İ. (2018). Haçlılar ile mücadelede Menbic ve Emir Belek. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(64), 191–204.

Erdoğru, M. A. (2000). Anadolu'da Ahiler ve Ahi Zaviyeleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (4), 37–55.

Ertem, H. (1982). Korucutepe kazısı, 1974, 1975. Levha 1-12. *Keban Projesi 1974–1975 çalışmaları*. ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I, No. 7, Ankara.

Erkaya, H. (2015). Anadolu Türk Mimari Tezyinatında Sekiz Kollu Yıldız Motifi (Osmanlı'ya Kadar). Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ersay Yüksel, A. (2023). Beylikler Döneminde Anadolu'da İnşa Edilen Ahî Yapıları Hakkında Bir Değerlendirme. *Diyanet İlmî Dergi*, 59(4), 1305–1338.

Ertem, H. (1972). Han İbrahim Şah kazısı 1970. *Keban Projesi 1970 çalışmaları*. ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri 1, No. 3, 63–74, Lev. 40–49. TTK Basımevi, Ankara.

Ertem, H. (1990). Korucutepe'nin Hititler devrindeki adı hakkında. *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II, Ankara, Türkiye.

Ertuğrul, A. (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (13), 241–266.

Eryavuz, Ş. A. (2022). Kervansaray. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, 299–302.

Eyice, S. (1997). Hamam. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15, 402–430. İstanbul.

Esen, N. (2018). Şeyh Sait İsyanında Abdullah Sadi (Kör Sadi)'nin faaliyetleri ve yargılanması. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1, Elazığ, Türkiye.

Fulcherius Carnotensis. (2009). *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium: Kudüs Seferi (Kutsal Toprakları Kurtarmak)* (İ. B. Barlas, Çev.). IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 304 s., İstanbul.

Gabriel, A. (2022). *Şarkî Türkiye'de Arkeolojik Geziler* (Çev.: İ. Çetin). Dipnot Yayınları, 415 s., Ankara.

Gaspak, A. (2004). Osmanlı Öncesi Harput'un Tarihi ve Dini Yapısı. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Gaspak, A. (2015). Eskiçağ'da Harput'un tarihi ve dini yapısı. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1), 143–164.

Gierlichs, J. (2000). Artuqid Architecture. *Islam: Art And Architecture*, Ed: M. Hattstein & P. Delius. Könemann, Köln, Almanya, 380–381.

Göyünç, N. (1994). Diyarbakır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, 464–469. İstanbul.

Günek, H. (1998). Harput ve Elazığ şehrinin iklim elemanlarının karşılaştırılması ve iklim koşullarının çevresel etkileri. *TDV Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, II, Elazığ, Türkiye.

Gül, M. (2007). Artuklu ekonomisi ve kaynakları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, II, 25–27 Ekim*, Mardin, Türkiye.

Güner, U. (2022). 1048 Hasankale (Pasinler) Savaşı ve sonuçları. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*, (15), 69–78.

Gündüz, A. Y. (2016). Geçmişten günümüze Elazığ İli'nin sosyo-ekonomik yapısı ve Fırat Üniversitesi'nin katkısı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(38), 1–8.

Gündüz, T. (2008). Safevîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35, 451–457.

Günel, G. (2010). Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu–kervansaraylar–köprüler. *Kebikeç Dergisi*, (29), 133–146.

Güler, M., & Kolay, İ. A. (2006). 12. yüzyıl Anadolu Türk camileri. *İTÜ Dergisi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım*, 5(2), Kısım 1, 83–90.

Güzel, E. (2018). Harput Sara Hatun Camii kitabe ve süslemeleri. *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan), 2, 8–9 Ekim 2018*, Malatya, Türkiye.

Hacıgökmen, M. A. (2016). Ahi Zaviyeleri ve Cemevi benzerliği üzerine bir çalışma. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (78), 81–90.

Hammer, J. V. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I.* Ed: M. Güçlükol & B. Bozkurt. İlgi Yayınevi, 560 s., İstanbul.

Lehmann-Haupt, C. F., (1910)**.** *Armenien einst und jetzt: Reisen und Forschungen von* I. 544 s., Behr's Verlag, Berlin.

Hauptmann, H., (1970). Norşun-Tepe 1968 kazıları ön raporu. ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I–Yayın: I, Ankara.

Hayli, S. (1992). Harput'un Tarihi Coğrafyası. Doktora Semineri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı.* (Çev. F. Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 282 s., İstanbul.

Hübschmann, H., (1904). Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. *Indogermanische Forschungen*, 16, 197–490.

İbn Bibi. (1996). *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname* I. (Çev. M. Öztürk). Kültür Bakanlığı Yayınları, 467 s., Ankara.

İbn Kesir. (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslâm Tarihi* XII–XIV (Çev. M. Keskin). İstanbul.

İbnü'l -Esîr. (1985-87). el - Kâmil fi't - tarih, X-XII. (Çev. Abdülkerim Özaydın), İslâm Tarihi İbnü'l - Esîr El - Kâmil Fi't Tarih Tercümesi, Bahar Yayınları, 1420 s., İstanbul.

İbnü'l-Esîr. (1991). *el-Kâmil fi't-Tarih* X–XII, (Çev. A. Özaydın,), Bahar Yayınları, 1420 s., İstanbul.

İbn Cübeyr. (2008). *Endülüs'ten Kutsal Topraklara Seyahatname*. Selenge Yayınları, 284 s., İstanbul.

İbn Hurdazbih. (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (Çev. M. Ağarı). Kitabevi Yayınları, 204 s., İstanbul.

İbnü'l Adîm, K. (1954). *Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb II* (Der. S. Dehan). Türk Tarih Kurumu Yayınları, 202 s., Ankara.

İbnu'l Ezrak, Ahmet b. Yusuf b. Ali. (1992). *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular kısmı)* (Çev. A. Savran). Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 219 s., Erzurum.

İnceöz, M., & Tatar, Y. (1995). Harput (Elazığ) yakın kuzeyi ve doğusunun jeolojik özellikleri. *F.Ü. Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 113–130.

İpek, A. (2008). İslâm coğrafyacılarının gözüyle Artuklu merkezleri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, II, 25–27 Ekim 2007*, Mardin, Türkiye.

Kabasakal, S. C., (2018). Kızıl Hamam. *Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu*, Ed. S. Muşliyan, Anadolu Kültür Yayınları, İstanbul, 76–81.

Kafesoğlu, İ. (2016). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. Ötüken Neşriyat, 375 s., İstanbul.

Kalfazade, S. (2000). İsa Bey Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, 476–478.

Karaçam, H. (2012). Artuklu Kitabeleri (1102–1409). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Karadayı, O. N. (2021). İbnü'l-Arabî'de güneş-ay-yıldız sembolizmi. *Ekev Akademi Dergisi*, 25(86), 449–466.

Karakuş, F. (2022). Anadolu Selçuklu dönemi sultan hanları üzerine bir inceleme. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 12(1), 71–109.

Karayıl, Ş. (2018). 19. yüzyılda Harput'un Sosyal ve Dini Yapısı. Yüksek lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Karpuz, H. (2001). *Anadolu Selçuklu Mimarisi*. Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, 171 s., Konya.

Katar, M. (2018). Göğe baş uzatmış bir kale, Şebeteria (Palu Kalesi ve Palu Kalesi'ndeki Urartu izleri). *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1, Elazığ, Türkiye.

Kaya, S. (2019). Artuklularda iktisadî faaliyetler ve sosyo-kültürel etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 67–85.

Kahan, R., & Özkan, M. (2023). Ermenilerin Elazığ vilayetindeki konumu ve Türk nüfus. *Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi*, 6, 25–37.

Kan, K. (2007). Ortaçağ İslam coğrafyacısı Yakut El Hamevi'ye göre Artuklu şehirleri, I. *Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri II, 25–27 Ekim 2007* Mardin, Türkiye.

Kaya, A. (2014). Anadolu'nun Türk ve İslam yurdu haline gelişinde Ahilerin rolü ve önemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(29), 547–561.

Kayhan, H. (2008). Fahreddîn Kara Arslan devri Artuklu tarihi. *BELLETEN*, 72(263), 53–72.

Kayaoğlu, İ. (1981). Anadolu Selçukluları devrinde ticari hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1-2), 359–374.

Kazıcı, Z. (1988). Ahilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1, 540–542.

Keleş, H. (2006). Anadolu'da Akkoyunlu kültür mirası: Tarihi eserler. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 38, 63–80.

Kemaloğlu, M. (2013). XI.-XIII. yüzyıl Türkiye Selçuklu devletinde dini eserlerinden kümbet-türbe-ziyaretgah-namazgah ve camiler. *İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 1–18.

Kesik, M. (2018). *Anadolu Türk Beylikleri*. Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 446 s., İstanbul.

Kejanlı, T. (2010). Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kent sistemi, kale ve merkez-çarşı gelişimi. *New World Science Academy*, 5(3), 287–302.

Koca, S. (1996). Türkiye Selçuklularında ekonomik politika. *Erdem*, 8(23), 465–484.

Kop, H. (2019). Türk Süsleme Sanatı Tasarımlarında Yıldız Motifi. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tasarım Ana Bilim Dalı, Konya.

Köprülü, M. F. (1939). Eski Türk unvanlarına ait notlar. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 2, 17–31.

Köprülü, M. F. (1940). Artukoğulları. *Milli Eğitim Bakamlığı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, 1, 617–625.

Köymen, M. A. (1986). *Tuğrul Bey*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 140 s., Ankara.

Köprülüzade, M. F. (2011). Oğuz etnolojisine dair tarihî notlar. *Journal of Turkology*, 1, 185–211.

Kılıç, A. (2020). Kültür Varlığı Korumacılığında Harput Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Kiziroğlu, İ. (2022). Harput ve çevresi tarihi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41(72), 31–53.

Kıyak, A. (2010). Elazığ ve Yöresinde Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Din Bilimi Araştırması. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Kökten, İ. K. (1947). 1945 yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan tarih öncesi araştırmaları. *Belleten*, 11(43), 431–475.

Köroğlu, K. (1996). *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 134 s., İstanbul.

Köroğlu, K., 2022. Urartu Krallığı'nın Elazığ ve Çevresindeki Yerleşim Politikası. *Ülker Ardıçoğlu'na Armağan, Müzeciliğe ve Kültüre Adanmış Bir Ömür Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Yazıları,* Ed: O. Hetto. Kitabevi Yayınları, İstanbul, 219-238.

Kuban, D. (1968). Anadolu Türk şehri; tarihi gelişmesi, sosyal ve fiziki özellikleri üzerinde bazı gelişmeler. *Vakıflar Dergisi*, 7, 53–73.

Kuban, D. (2003). *Divriği Mucizesi: Selçuklular Çağında İslam Sanatı Üzerine Bir Deneme*. YKY Yayınları, 222 s., İstanbul.

Kuran, A. (1969). *Anadolu Medreseleri* I. O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları, 159 s., Ankara.

Kuran, E., (1992). Milli Mücadele'de Harput. *Tarih içinde Harput*, Ed: N. Açıkgöz, Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 113–117.

Kurucu, M. (2018). Palu'daki kültürel mirasın yerel yerleşim dokusu-modernite-koruma bağlamında değerlendirilmesi. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı II, Uluslararası Palu Sempozyumu, 11-13 Ekim*. Elazığ, Türkiye.

Kurtişoğlu, G. A. (2015). *Anadolu Selçuklu Dönemi Ahşap Minberleri.* Selçuklu Belediyesi Damla Ofset, 298 s., Konya.

Kutlu, İ., & Soyluk, A. (2021). Artuklu dönemi mimarisinin Anadolu camii tipolojisindeki etkilerin incelenmesi. *Sosyal Bilimler Gelişim Dergisi*, 6(24), 22-43.

Mateos (Urfalı). (1987). *Urfalı Mateos vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli, (1136-1162)* (Çev: H. D. Andreasyan,), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 411 s., Ankara.

Memiş, E. (2022). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Ekin Yayınevi, 352 s., Bursa.

Memişoğlu, F. (1965). Harput – Elazığ rehberi. *Yeni Fırat Dergisi Özel Sayı*, (25), 2-12. Elazığ.

Memişoğlu, F. (1973). Harput bakırcılığı. *Türk Etnografya Dergisi*, (63), 37-58.

Memişoğlu, F. (1977). *Elazığ Kılavuzu*. Gençlik Basımevi, 50 s., İstanbul.

Merçil, E. (2008). *Büyük Selçuklu Devleti, Siyasi Tarih*. Nobel Yayınları, 240 s., Ankara.

Merçil, E. (2013). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Bilge Kültür Sanat, 376 s., İstanbul.

Mülayim, S. (1982a). *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler.* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 405 s., Ankara.

Mülayim, S. (1982b). Geometrik kompozisyonların çözümlenmesine bir yaklaşım. *Sanat Tarihi Dergisi*, 1(1), 51-62.

Müneccimbaşı, A. b. L., (2001). *Câmiu'd-düvel: Selçuklular Tarihi II.: Anadolu Selçukluları ve Beylikler* (Haz. A. Öngül). Kabalcı Yayınevi, 428 s., İstanbul.

Mıynat, A. (2008). Bir Orta Çağ Kenti Hasankeyf. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Mıynat, A. (2020). Malazgirt savaşı sonrası Selçuklular ve Bizans arasında üç Ermeni figürü: Philaratos Brachamios, Gabriel (Khoril) ve Theodore Hetoum (Toros). *USAD*, Bahar (12), 317-336.

Nayır, Ş. (2010). Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

Niar, A. K. (2016). Büyük Selçuklu mimarisinde açık avlulu ve eyvanlı camilerin kökeni. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(4), 79-101.

Oğuzoğlu, Y. (1997). Hasankeyf. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 16, 364-368.

Okumuş, E. (2008). Artuklularda din toplum ilişkileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(26), 235-251.

Orakoğlu, M. E. (2011). Elazığ'daki tarihi yapıların temel sistemlerinin incelenmesi. *e-Journal of New World Sciences Academy – Engineering Sciences, 6*(4), 859–869.

Oral, M. Zeki. 1962. Anadolu'da san'at değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri. *Vakıflar Dergisi*, 5, 23–78.

Oral, Z., (1967). Harput Ulu Cami duvarındaki vergi kitabesi. *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (20–26 Ekim 1961).* Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara, Türkiye.

Oral, Z. (2006). Anadolu'da sanat değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri. *Vakıflar Dergisi*, *5*, 25–77.

Orman, İ. (2012). Türbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41, 464-466.

Önder, M. (1983). Bir Selçuklu şaheseri Mevlana'nın ahşap sandukası. *Vakıflar Dergisi*, 17, 79-92.

Önkal, H. (1977). Anadolu Selçuklu Türbeleri. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum.

Önkal, H. (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 489 s., Ankara.

Önge, Y. (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 312 s., Ankara.

Öngül, A. (2016). *Büyük Selçuklular*. Çamlıca Basım Yayın, 340 s., İstanbul.

Öney, G. (1969). Anadolu Selçuklu mimarisinde aslan figürü. *Ankara Üniversitesi Anadolu (Anatolia) Dergisi*, 13, 2-37.

Öney, G., (1970). Anadolu Selçuklu mimarisinde boğa kabartmaları. *Belleten*, 34(133), 83–100.

Ögel, S. (1966). *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 182 s. Ankara.

Özbolat, A. (2013). Ziyaret fenomeninden isim kültürüne Fatih Ahmet Baba türbesi örneği. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (67), 71-88.

Özdemir, A., & Can, S. (2024). Yeni araştırmalar ışığında Elâzığ arkeolojisi ve eski çağ tarihi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(1), 1-15.

Özkan, M. (2007). Artuklu kültürünün bileşenleri ve bu bileşenlerin bazı mimari karşılıkları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* II, 25-27 Ekim, Mardin, Türkiye.

Özkan, M. (2025). Tarihi Diyarbakır camilerinde bulunan yıldız sembollerinin, estetik, ezoterik ve sembolik mesajları üzerine bir inceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 328-350.

Özkan, H. (2019). *Saltuklular, Erzurum Emir Saltuk Kümbeti*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü, 236 s., Erzurum.

Özköse, K. (2003). Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında tasavvufî zümre ve akımların rolü. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7*(1), 249–280.

Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular I*. İSAM Yayınları İslam Araştırmaları Merkezi, 367 s., Ankara.

Özmen, N. F. (1965). Harput'ta Türk Mimari Eserleri. Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul.

Öztürk, M. (1992). Harput ve Yöresi Vakfiyeleri. *Tarih İçinde Harput,* Ed: Namık Açıkgöz. Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 81-87.

Pala, İ. (2020). Mühr-i Süleyman. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31, 523-525.

Parla, C. (2019). Niğde Hüdavend Hatun Türbesi'ne ikonografik yaklaşım. *Turkish Studies Social Sciences,* 14(3), 1007-1032.

Parlak, L. (2003). *Yukarı Fırat'ta Tarihi Eserler*. İstanbul Matbaası, 347 s., Elâzığ.

Pektaş, K. (2009). Sîdî Ukbe Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37, 149-151. İstanbul.

Polat, İ. (1988). Osmanlı İmparatorluğu'nda açılan Amerikan okulları üzerine bir inceleme. *Belleten,* 52(203), 627-652.

Polat, İ. E. (2007). Arap edebiyatında Artuklu-Haçlı mücadelesi. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* I, 25-27 Ekim, Mardin, Türkiye.

Pınar, M. (2014). Nevşehir-Ürgüp Şahin Efendi Köyü Camii. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 32, 55-68. Erzurum.

Renda, G. (1977). Anadolu'daki mihrapların dili. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 3(2), 311-315.

Sağlam, T. (2002). Harput'taki Türk İslam Eserleri. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Sarı, S. (2024). Kitap kritiği: Heteredoks dervişler ve Aleviler. *Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *2*(2), 133–139.

Sarıbeyoğlu, M. (1951). *Aşağı Murat Bölgesinin Beşerî Coğrafyası*. Anıl Matbaası, 103 s., Ankara.

Sergün, Ü. (1975). *Beşerî Coğrafya Açısından Bir Araştırma Uluova.* İstanbul Üniversitesi Yayınları, 208 s., İstanbul.

Sertel, S. (2015). Elazığ'da yapılan kamu yatırımları ve kamu harcamaları, 1960-1980. *17 Kasım Atatürk'ün Elazığ'a Gelişinin 77. Yıldönümü Anısına Tarihten Günümüze Elazığ Kongresi 2014,* Elazığ, Türkiye.

Sertel, S., & Sanyürek, M. B. (2017). Elazığda meydana gelen afetler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 5 (49), 132-162.

Sevim, A. (1961). Temürtaş'ın Halep hâkimiyeti. *Belleten*, 25(100), 571-582.

Sevim, A. (1962a). Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasi faaliyetleri. *Belleten,* 26(101), 121-146.

Sevim, A. (1962b). Artukoğlu Sökmen'in siyasi faaliyetleri. *Belleten,* 26(103), 501-520.

Sevim, A. (1962c). Artukoğlu İlgazi. *Belleten*, 26(104), 649-692.

Sevim, A. (1991). Artuk b. Eksük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 414-415.

Sevim, A. (1993). Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları. *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 219-229. Ankara.

Sevim, A. (1999). Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-Âyan adlı eserindeki Selçuklularla ilgili bölümler III, Melikşah dönemi. *Belgeler*, 20(24), 1-75.

Sevim, A. (2000). *İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb adlı eserindeki Selçuklularla ilgili bilgiler*. Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 21(25), 1–84.

Sevim, A. (2008). İbnü'l Kalânisî, Zeylü Tarihi Dımaşk, İbnü'l Kalânisî'nin Zeylü Tarihi Dımaşk adlı eserinde Selçuklularla ilgili bilgiler I (h. 436-500 = 1044/45/1106/07). *Belgeler*, 33.

Sevim, A. (2009). Sökmen b. Artuk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37, 392-394.

Sevim, A. (2011). *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. TTK Basımevi. 115 s., Ankara.

Sevin, V. (1988). Elazığ-Bingöl yüzey araştırması, 1987. *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 23-27 Mayıs, Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları,* Ankara, Türkiye.

Sevin, N., Sevin, V., & Kalsen, H. (2008). Harput iç kale mahalle kazısı: Osmanlı'ya arkeolojik bir yaklaşım (İlk sonuçlar). *Belleten,* 72(264), 629-642.

Sevin, V., Sevin, N., & Kalsen, H. (2011). *Harput Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*. Ege Yayınları, 275 s., İstanbul.

Sevin, N., Sevin, V., & Aşan, B. (2013). Harput Kalesi arkeolojik kazı çalışmaları 2005-2007. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu* 23-25 Mayıs, Elazığ, Türkiye.

Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri,* Doğuş Matbaası, 373 s., Ankara.

Sınclaır, T. A. (1989). *Eastern Turkey: An architectural and archaeological survey* (Vols. I-II). Pindar Pres, 579 s.,London.

Sınmaz, S. (2017). Külliyelerin mekansal tasarımı, Anadolu'da külliyelerin gelişim süreci ve kentsel tasarım kurgusu. *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, 10(4), 381-395.

Siracoğlu, S. (2022). Palu'da Türk İslam Dönemi Mimari Eserler. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Solak, A. (2017). *Elazığ İli Sosyal Analiz Çalışması*. Hermes Ofset, 255 s., Ankara.

Sunguroğlu, İ. (2013). *Harput Yollarında* (Cilt I-II/III-IV). İşaret Yayınları, c. 1-II: 976 s., c. II-III: 741, İstanbul.

Sunkar, M. (2013). Harput (Elazığ) çevresinde baki faktörünün doğal ve beşeri ortam üzerindeki etkisi. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu 23-25 Mayıs*, Elazığ, Türkiye.

Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*. Ankara Üniversitesi Basımevi, 532 s., Ankara.

Sümer, F. (1992). *Karakoyunlular I.* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 170 s., Ankara.

Sümer, F. (2010). Döğerlere dair. *Journal of Turkology,* 10, 139-158.

Süryânî Mihâil. (1905). *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)* III, (Çev: Jean Baptiste Chabot.). 488 p., Ernest Leroux. Parıs.

Şengün, M. T. (2007a). Harput Platosunda Doğal Ortam-İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Şengün, M. T. (2007b). Son değerlendirmeler ışığında Keban Barajı'nın Elazığ iklimine etkisi. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 116-121.

Şengün, M. T. (2012). *Harput Platosunda Doğal Ortam-İnsan İlişkileri ve Doğal Çevre Planlaması*. Korza Yayıncılık, 341 s., Ankara.

Şimşek, H. (2010). Harput Ulu Camii. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Şimşek, M. (2023). Artuklular Beyliği Üzerine Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi. Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bartın.

Strzygowski, J., & Berchem van, M. (1910). *Amida*. Heidelberg, Ernest Leroux, 460 s., Paris.

Şeşen, R. (1993). Cezîre. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7, 509-511.

Taşkın, Ü. (2018). Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Palu'da tabii afetler. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 73-81. Elazığ.

Taşcı, K. (2023). Serman/Seryan savaşı (514/1120) Beylikler Dönemi Türkiyesi'nde Mengücekli - Artuklu - Selçuklu - Danişmendli - Bizans ilişkilerinde bir kırılma noktası. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 247-299.

Taştemur, M. (2003). Mardin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28, 43-48.

Tanoğlu, İ. (2013). Harput Süryani Kadim Ortodoks Meryem Ana Kilisesi'nin dünü ve bugünü. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu 23-25 Mayıs*, Elazığ, Türkiye.

Tercanlı, A. (2023). Mühr-i Süleyman motifli bir kaide: Kilis İbrahim Efendi Cami minaresi. *Dini Araştırmalar*, 26(64), 183-206.

Tonbul, S., & Karadoğan, S. (1999). Harput'un kuruluş yeri ve şehrin fonksiyonunu yitirmesi üzerinde etkili olan doğal çevre faktörleri. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu II*, Elazığ, Türkiye.

Tomar, C. (1999). İbn Vasıl. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20, 438-440.

Tuncel, M. (1994). Bugünkü Elazığ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10, 552-554.

Tuncer, O. C. (1986). *Anadolu Kümbetleri 1: Selçuklu Dönemi*. Güven Matbaası, 386 s., Ankara.

Tuncer, O. C. (2007). Artuklu yapıları (yaptıran, yürüten ve yapanlar). *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* II, 25-27 Ekim, Mardin, Türkiye.

Tunç, Z. (2013). Akkoyunlular döneminde Harput. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, *23-25 Mayıs,* Elazığ, Türkiye.

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, 537 s., İstanbul.

Turan, Ç. (2014). Artuklu Dönemi Tarihi Yapılarındaki Figürlü Süslemeler ve Orta Asya Kültürünün Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.

Turan, O. (1998). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi: Saltuklular, Mengücekliler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri*. Ötüken Neşriyat, 286 s., İstanbul.

Turan, O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Turan, O. (2005). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ötüken Neşriyat, 540 s., İstanbul.

Turan, O. (2022). *Doğu Anadolu Türk devletleri Tarihi*. Ötüken Yayınları, 281 s., İstanbul.

Uğurlu, Ö. (2010). Kentlerin Tarihsel Gelişimi. *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları,* Ed: Ö. Uğurlu, N. Ş. Pınarcıoğlu, A. Konbak, & M. Şiriner. Örgün Yayınevi, İstanbul, 25-69.

Ulu, E. (2009). İslami Geometrik Örüntü Türetimi Amaçlı Bir Biçim Grameri Modeli. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Uluçam, A. (2012). Hasankeyf Ulucamii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, 102-104.

Uluçam. A. (2012). Harput Ulu Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, 102-103.

Usta, A. (2002). Artuklular. *Türkler Ansiklopedisi* 6, 810-826.

Usta, A. (2007). Latin (Haçlı) kronikleri ve yerli Hristiyan kaynaklarında Artuklular. İ. Özcoşar (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, I, 25-27 Ekim, Mardin, Türkiye.

Usta, A. (2019). Sâlâr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 452-453.

Urfalı Mateos. (1987). *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (H. D. Andreasyan, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları, 411 s., Ankara.

Uykur, R. (2010). Artuklu Sikkelerinde Yazı ve Süsleme Kompozisyonu. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Uykur, R. (2011). Artuklu Türkmenlerinin sikkelerinde görülen iktidar ve güç sembolü hükümdar portreleri. *Erdem*, 59, 169-198.

Uzun, C. (2014). 17. yüzyılda Harput Ulu Camii. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 29-48. Elâzığ.

Uzun, T., & Spor, Y. (2019). Yersel lazer (nokta bulut) tarama yöntemi ile röleve-restitüsyon-restorasyon projesi hazırlama süreci ve bir örnek: Elazığ Harput Kale Hamamı. *Tasarım Kuram Dergisi*, 15(28), 1-26.

Ünal, M. (1989). *XVI. yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 276 s., Ankara.

Ünal, M. (1992). XVI. ve XVII. yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı. Ed: N. Açıkgöz. *Tarih İçinde Harput*, Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ, 89-99.

Ünal, M. A. (1997). Harput. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16, 232-235, İstanbul.

Ünal, M. A. (2014). XVI. yüzyılda Palu hükümeti. *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 7(1), 246-270.

Vardar, K. (2002). Anadolu'da Türk çadır sanatı ile ilgili mezar yapıları. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 15, 91-114.

Yakut, M. E. (2020). Şehir Coğrafyası Açısından Diyarbakır. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yapıcı, S. (2004). *Palu, Tarih, Kültür, İdari ve Sosyal Yapı*. Anıl Matbaa ve Ciltevi, 375 s., Ankara.

Yapıcı, S. (2006). Şebeteria'dan Palu'ya. *Murat Havzası Palu Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını*, 1(1), 7-8.

Yapıcı, S. (2007). Medeniyetler merkezi Palu. *Murat Havzası Palu Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını*, 2(3), 6-8.

Yapıcı, S. (2009). *Osmanlı Salnamelerinde Harput (1869-1908)*. Elazığ Valiliği Eleskav Yayınları, 143 s., Elazığ.

Yapar Ünal, B. (2024). 13. ve 14. yüzyıl Anadolu Türk mimarisinde yıldız formlu Kûfi kitabeler. *Kesit Akademi Dergisi*, 10(38), 58-84.

Yedek, Ş. (2015). Atatürk döneminde Elazığ'ı temsil edenler (1920-1938). *Akademik Bakış Dergisi*, (*48*), 61-79.

Yener, A. K. (1983). The production, exchange and utilization of silver and lead metals in ancient Anatolia: A source identification project. *Anatoliaca*, 10, 1-15.

Yelen, R. (2019). Selçuklu ve İlhanlı dönemi Ahlat yapılarında taşçı işaretleri. *Turkish Studies - Social Sciences*, 14(5), 2737-2761.

Yeşilbaş, E. (2020). Mardin'deki 13.-15. yüzyıl cami ve medreselerinde taç kapı tasarımı ve bezemesi. *Mukaddime*, 11(1), 235-273

Yetkin, S. K. (1965). *İslam Mimarisi*. Ankara Üniversitesi Basımevi, 174 s. Ankara.

Yeşilbaş, E., & Acat Akgül, F. (2020). Artuklu yapıları örnekleminde sanatta kültürel etkileşim. *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 64-99.

Yıldırım, R. (2013). Harput/Elâzığ yöresinin tarihi coğrafyası. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu* 23-25 Mayıs, Elazığ, Türkiye.

Yınanç, M. H. (1944). *Türkiye tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları 112 S., İstanbul.

Yıldız, H. D. (1991). Anadolu Beylikleri; Teşkilat ve Kültür. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, *3*, 139–141.

Yıldız, İ. (2008). Mardin'deki Su Mimarisi. Doktora tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Yıldız, İ. (2021). Diyarbakır'da Artuklu mirası. *Diyarbakır Belediyesi Kültür ve Medeniyet Dergisi*, 4, 56-61.

Whallon, R., & Kantman, S. (1970). Keban Barajı su birikim alanı yüzey araştırması, 1967. *Keban Projesi 1968 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1-12.

Woods, J. E. (1993). *Akkoyunlular* (Çev S. Özbudun). Milliyet Yayınları, 424 s., İstanbul.

Yılmaz, C. A. (2018). Urartu döneminde Şebeteria şehrine genel bir bakış. *Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı* 2, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Fırat Üniversitesi Elazoğ Türkiye.

Yinanç, R. (1994). Dulkadiroğulları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, 553-557.

Yüksel, F. A., & Avcı, K. (2018). Palu Kalesinde kültürel mirasın korunması ve geleceğe aktarılması çalışmalarında yeraltı görüntülemesi. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı* 1, Elazığ, Türkiye.

Yıldırım, E. (2024). Artuklular Döneminde Diyarbakır Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Diyarbakır.

Yıldırım, S. (2003). Aslan-Boğa mücadelesi kompozisyonu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 43(2), 1-18

Yukarı Fırat Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması Palu İlçesine Yönelik 2005 Yılı Sonuç Raporu. (2006). *Murat Havzası Palu Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını*, 1(1), 36-39.

VII. İNTERNET ERİŞİMLERİ

www.arkeolojikhaber.com (Erişim Tarihi: 15.11. 2024)

https://harput.web.tr/ (Erişim Tarihi: 30. 04. 2025)

KUDEB | Harput. (Erişim Tarihi: 17. 04. 2025)

https://turkishmuseums.com/ (Erişim Tarihi: 04.05. 2025)

https://www.elazighaberajansi.com/egik-minare-efsanesi/ (Erişim Tarihi: 13.05. 2025)

https://kanal23.com/ (Erişim Tarihi: 19. 05. 2025)

https://elazig.ktb.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 28.06. 2025)

http://www.tayproject.org/ (Erişim Tarihi: 29. 06. 2025)

https://www.evliyalar.net/ (Erişim tarihi: 08. 06. 2025)

https://www.elazigfirat.com/ (Erişim Tarihi: 30.04. 2025)

https://www.firat.edu.tr/ (Erişim Tarihi: 30.04. 2025)

https://diyarbakir.ktb.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 30. 04. 2025)

https://www.lafsozluk.com/ (Erişim Tarihi: 30.04. 2025)

https://www.harita.gen.tr) (Erişim Tarihi: 30.04.2025)

https://www.anadoluuygarliklari.com/ (Erişim Tarihi: 30.04. 2025)

www.turkishmuseums.com (Erişim Tarihi: 06.05. 2025)

https://kulturenvanteri.com/ (Erişim Tarihi: 06. 05. 2024)

https://tr.pinterest.com/ (Erişim Tarihi: 21.05. 2025)

https://www.yenisafak.com/ (Erişim Tarihi: 13. 05. 2025)

https://mardin.ktb.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 20. 05. 2025)

https://www.kulturportali.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 20. 05. 2025)

https://www.selcuklumirasi.com/ (Erişim Tarihi: 24.06. 2025)

https://turkiye.influence.cool/tr/ (Erişim Tarihi: 18. 06. 2025)

https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/ (Erişim Tarihi: 23. 06. 2025)

https://www.bing.com/images/ (Erişim Tarihi: 02. 06. 2025)

https://www.turkiyenintarihieserleri.com/ (Erişim Tarihi: 02. 06. 2025)

https://tarihgezisi.com/ (Erişim Tarihi: 07. 06. 2025)

https://okuryazarim.com/ (Erişim Tarihi: 06. 06. 2025)

https://www.aa.com.tr/tr (Erişim Tarihi: 17. 05. 2025)

https://blog.letoon.com.tr/ (Erişim Tarihi: 21. 05. 2025)

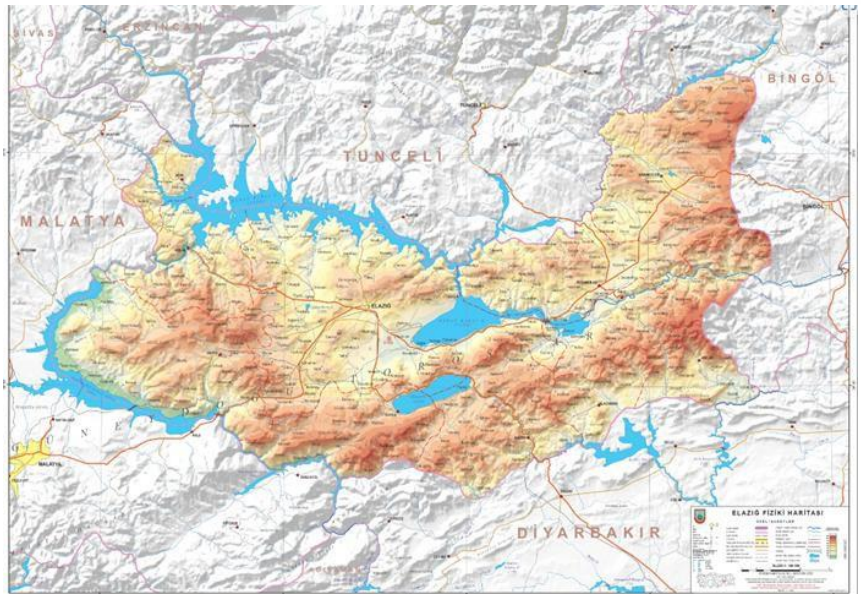
(https://www.tuik.gov.tr/) (Erişim Tarihi: 15. 04. 2025)

VIII. ÇİZİMLER

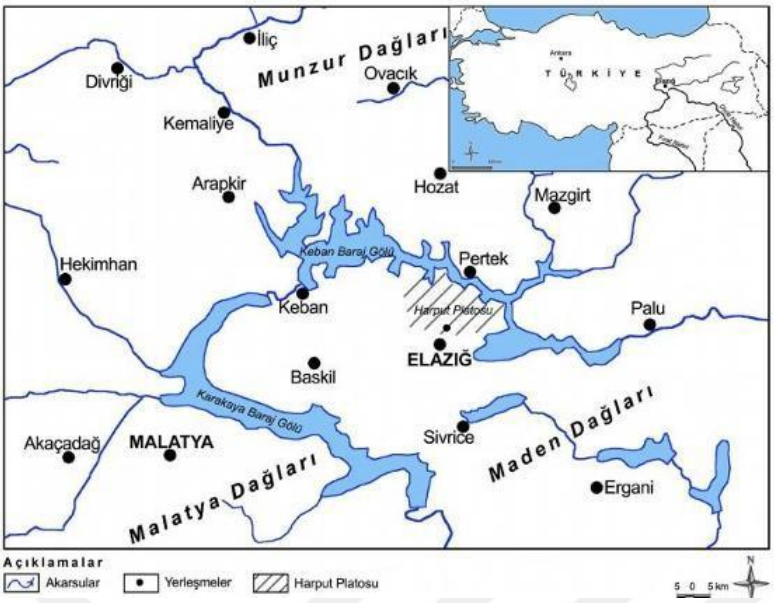

Çiz. 1: Elazığ İlinin Türkiye Haritasındaki Yeri ve Konumu.

(https://www.lafsozluk.com/) Erişim Tarihi: 30.04. 2025.

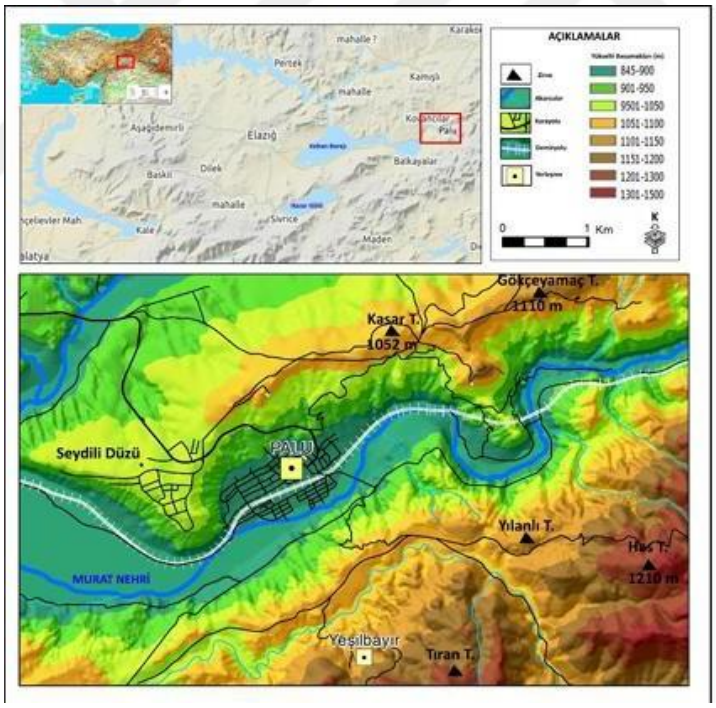

Çiz. 2: Elazığ Fiziki Haritası. (https://www.harita.gen.tr) Erişim Tarihi: 30.04.2025.

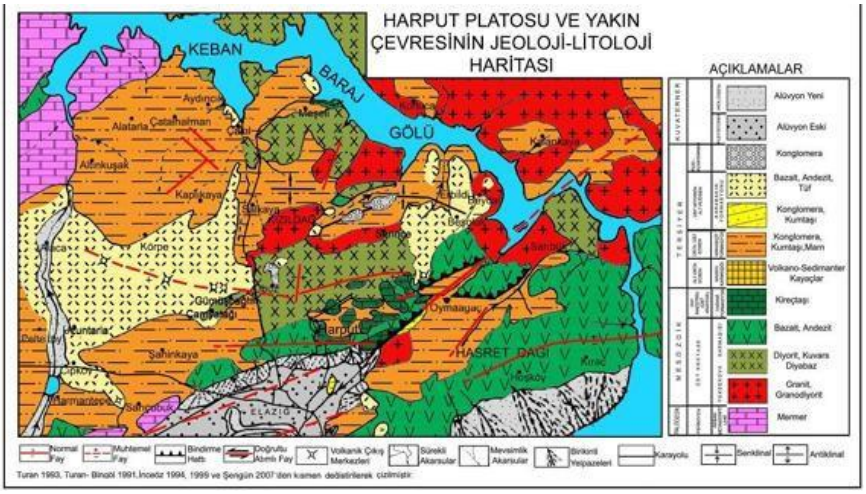
Çiz. 3: Harput Platosu'nun (Elazığ) Lokasyon Haritası.

(M. Sunkar, 2013, s. 280).

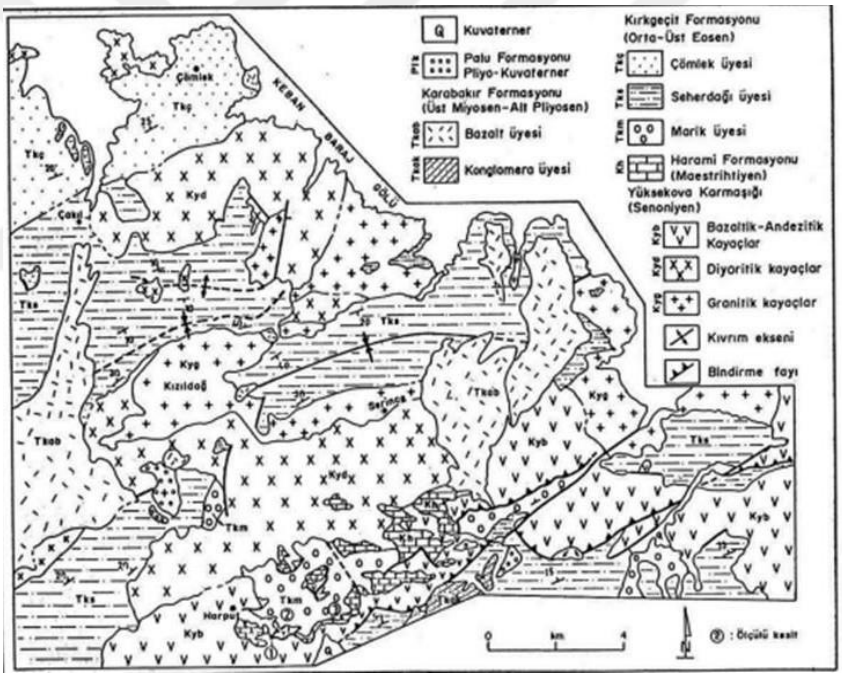
Çiz. 4: Palu Yerleşmesinin Lokasyon ve Fiziki Haritası.

(H. Günek ve T. Öz, 2018, s. 292).

Çiz. 5: Harput Platosu ve Çevresinin Jeoloji-Litoloji Haritası.

(M.T. Şengün ve M. Siler, 2014, s. 4).

Çiz. 6: Harput Platosu ve Çevresinin Jeolojik Formasyonu.

(M. İnceöz ve Y. Tatar, 1995, s. 22).

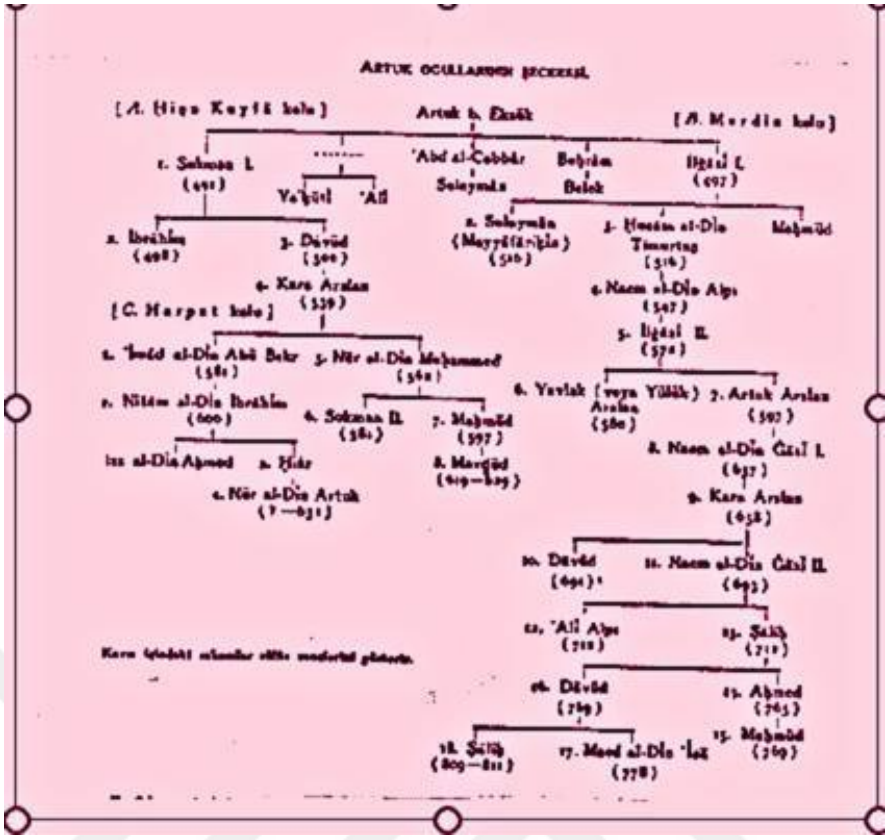
Çiz. 7: Anadolu'da İlk Yerleşimler Haritası.

(https://www.anadoluuygarliklari.com/) Erişim Tarihi: 30.04. 2025.

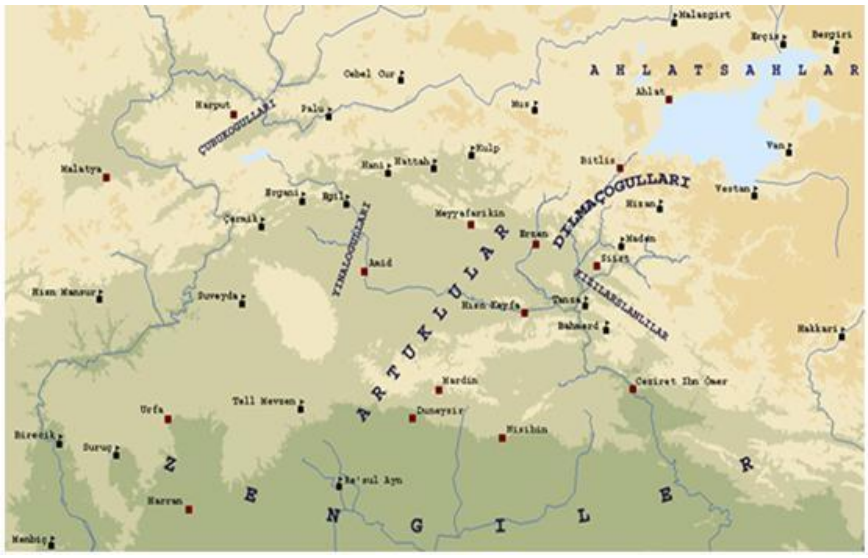
Çiz. 8: Keban Barajı Projesi Kazılarında Kazısı Yapılan Yerleşimler**.**

(A. Özdemir ve S. Can, 2024, s. 4).

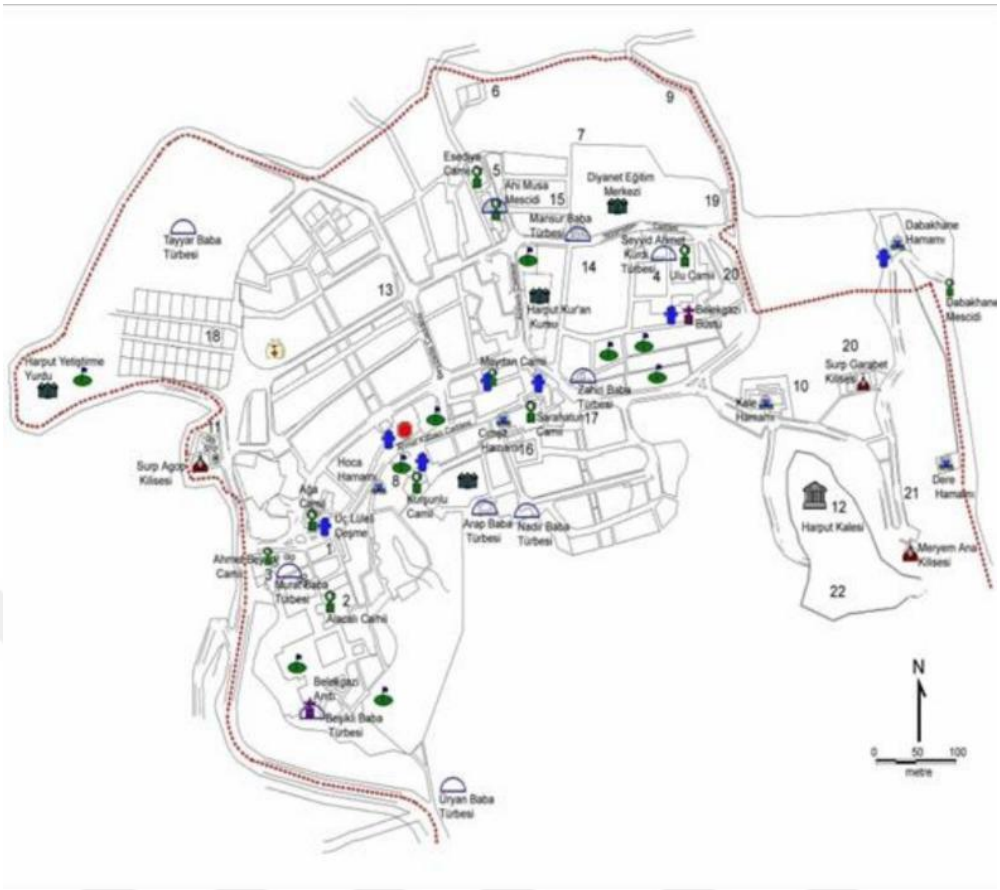
Çiz. 9: Artukoğulları Soyağacı**.**

(F. Köprülü'den Aktr. H. E. Bedirhanoğlu, 2020, s. 142).

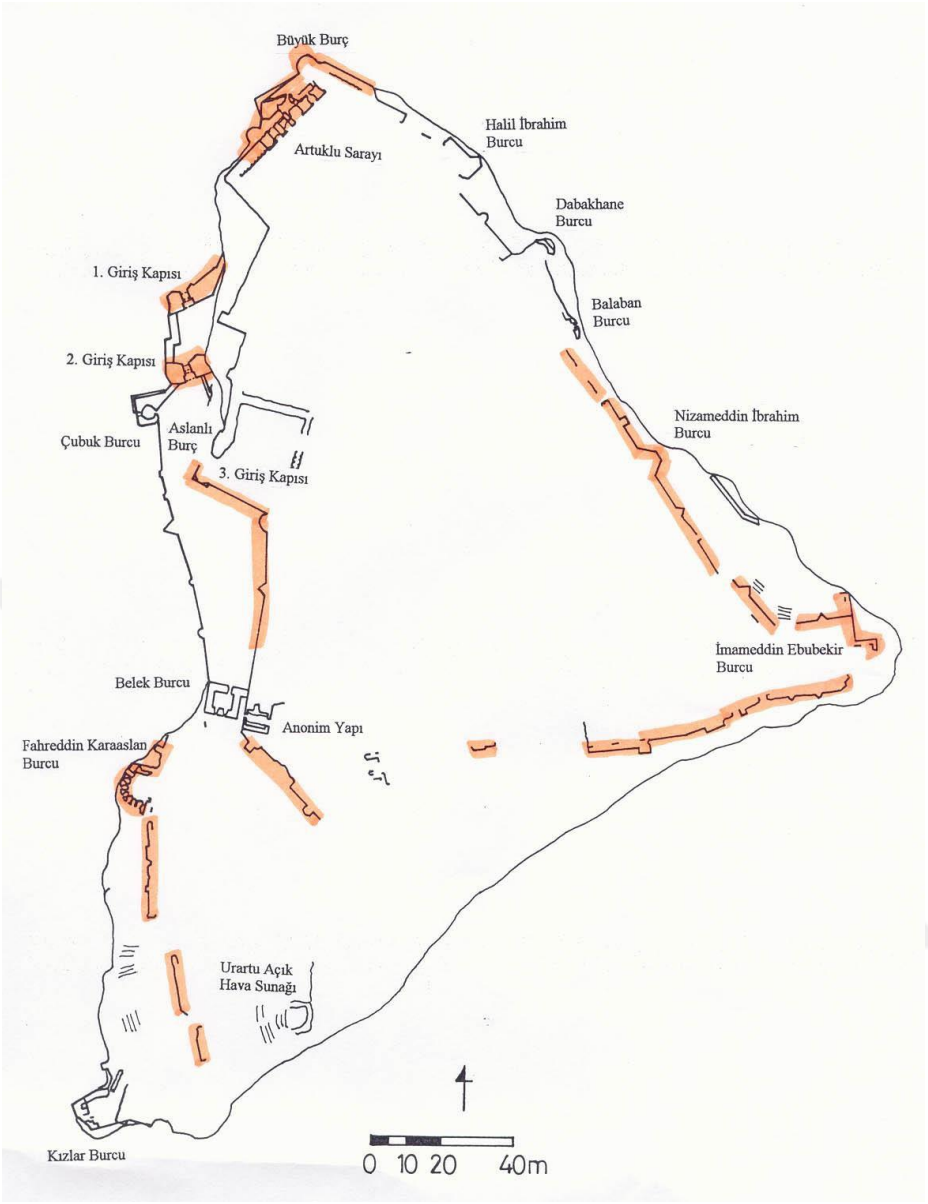

Çiz. 10: Artuklu Egemenlik Sahasını Gösteren Harita.

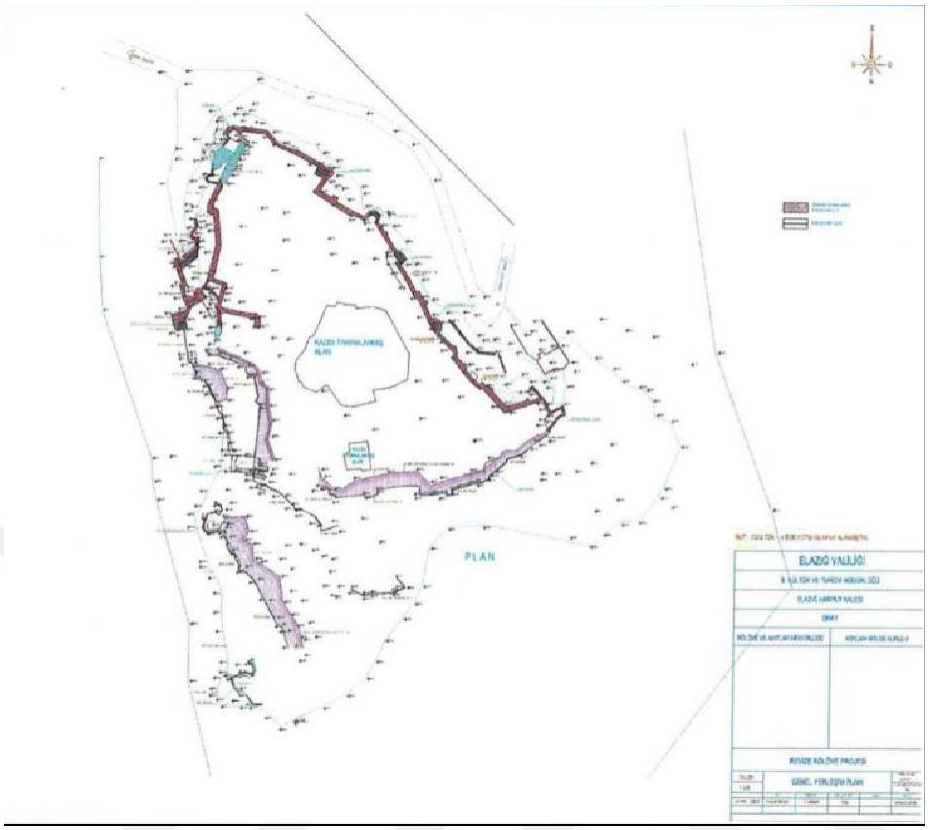
(Adnan Çevik Arşv, H. Bedirhanoğlu, 2020, s. 139).

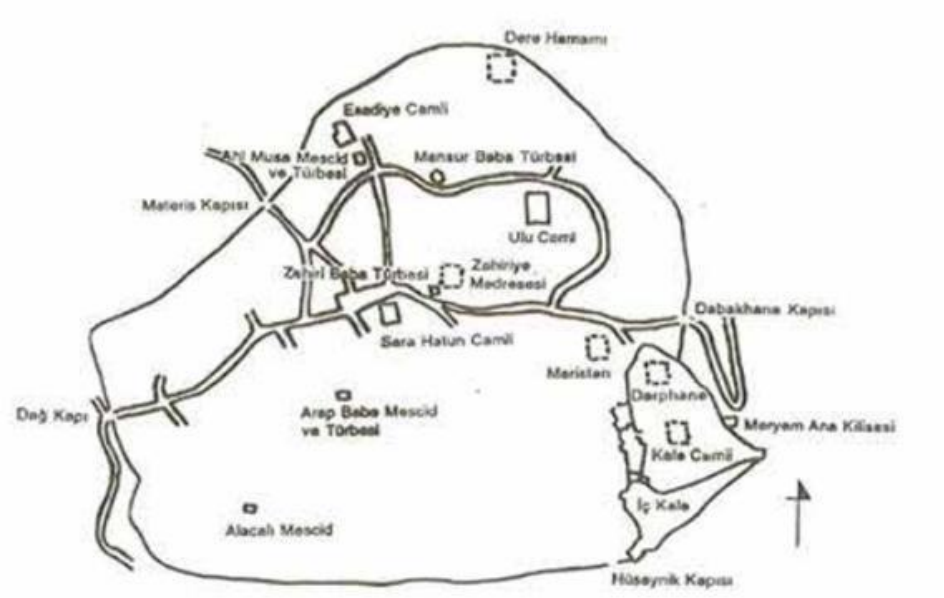
Çiz. 11: Harput Şehir Planı. (M. T. Şengün'den Aktr. A. Kılıç, 2020, s. 117).

Çiz. 12: Harput Kalesi Rölöve Planı. (E. Danık'tan Aktr. A. Kılıç, 2020, s. 118).

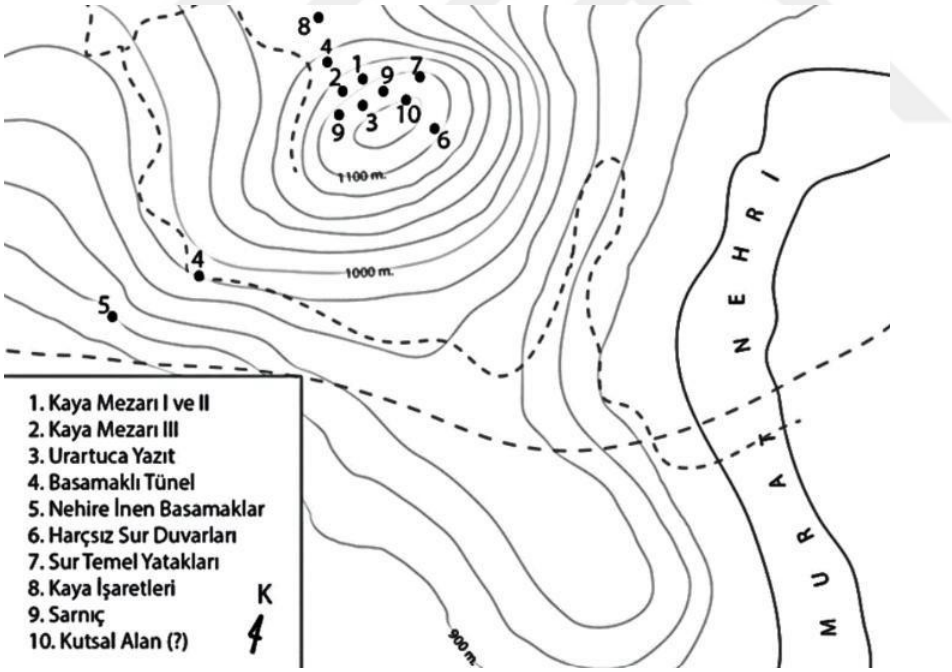
Çiz. 13: Harput Kalesi genel yerleşimi. (D.K.V. K.B.K.M 2012).

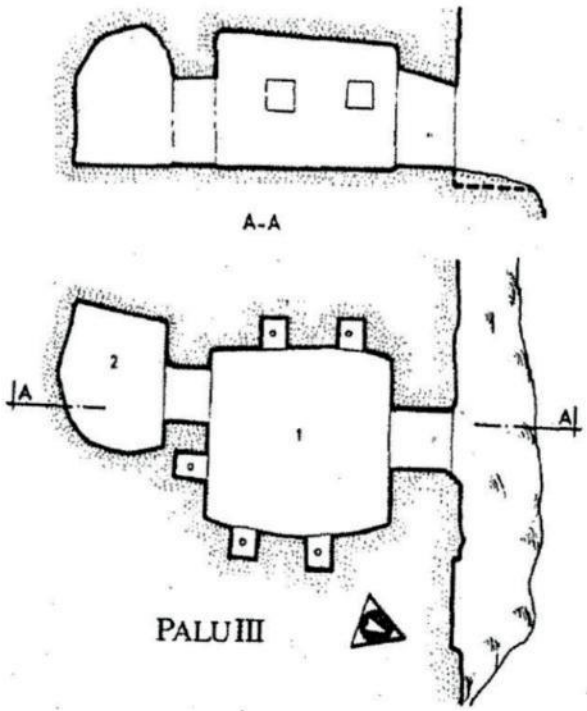
Çiz. 14: Harput Restitüsyon Planı. (E. Danık, 2001, s. 29).

SİKKE NO	BÖLGE/AÇMA	ENV./ET. NO	KOD	ÇAP	AĞIRLIK	HÜKÜMDAR	DÖNEM
1	1.B./B-1	Env. No: HK/14-23	-95 cm	28 mm	10.00 gr	Fahreddin Kara Arslan H.539-570/M.1144-1174	HISN-I KEYFA-AMİD ARTUK-LULARI H.495-629/M.1101-1231
2	4.B./A-1	Et. No: HK/14-60	-3.70 m	18 mm	2.91 gr		
3	1. B./B-2/M-II	Env. No: HK/16-52	-2.70 m	22 mm	3.10 gr		
4	5.B./F-1/F-2 O.M.	Env. No: HK/16-38	-1.30 m	21 mm	2.72 gr		
5	3.B./A-3	Env. No: HK/14-24	-80 cm	31 mm	13.85 gr	Nureddin Muhammed H.570-581/M.1174-1185	
6	1.B./C-1/C-2 O. M.	Env. No: HK/16-46	-1.80 m	30 mm	10.51 gr		
7	1.B./C-3/M-I	Env. No: HK/16-48	-2.25 m	23 mm	3.00 gr	İmameddin Ebubekir H.581-600/M.1185-1203	HARPUT ARTUK-LULARI H.581-631/M.1185-1234
8	3.B./A-2	Et. No: HK/14-20	-1.40 m	21 mm	4.25 gr		
9	2.B.	Env. No: HK/17-131	Yüzey	20 mm	4.18 gr		
10	1.B./D-5/M-II	Et. No: HK/17-5	1439.59 m	21 mm	3.62 gr		

Çiz. 15: Kazılarda Bulunan Artuklu Sikkeleri. (İ. Aytaç, 2018, s. 38).

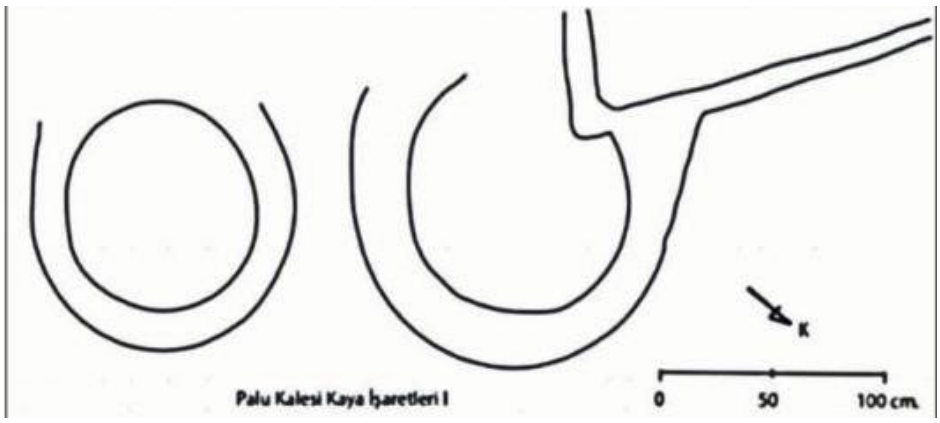

Çiz. 16: Palu Kalesi Topoğrafik Planı. (H. Danışmaz'dan Aktr. S. Can, 2025, s. 7).

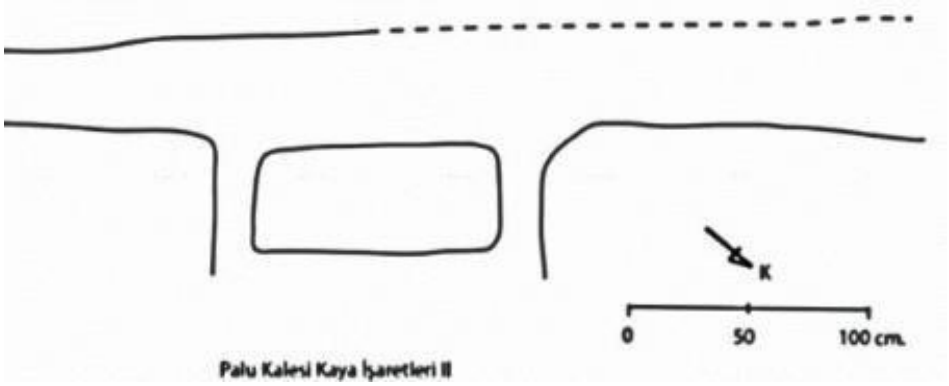

Çiz. 17: Palu Kalesi III No'lu Kaya Mezarı Planı.

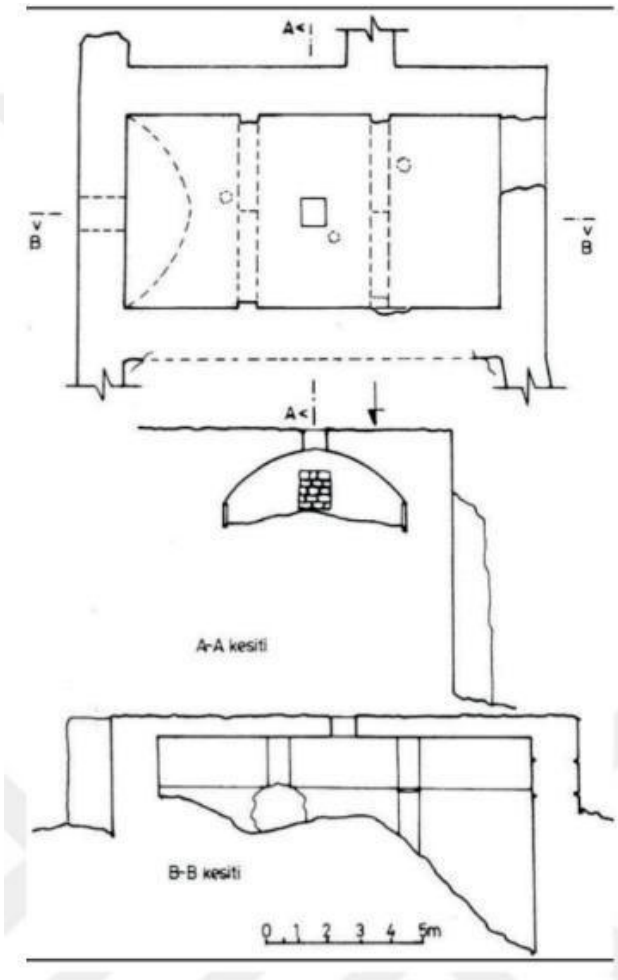
(V. Sevin'den Aktr. S. Can, 2025, s. 16).

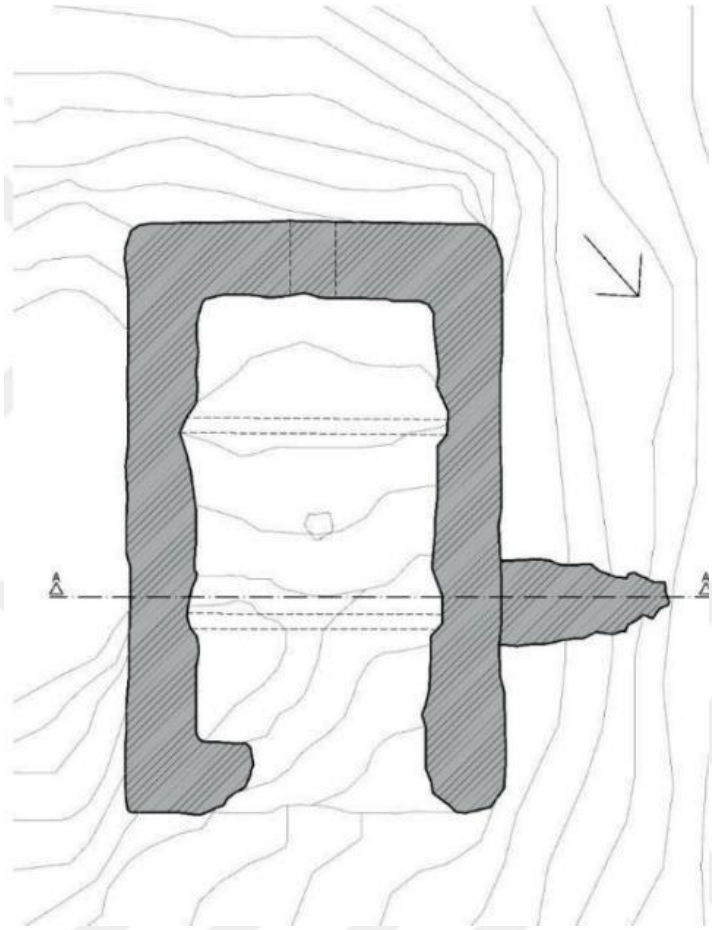
Çiz. 18: Palu Kalesi Urartu Kaya İşaretleri Çizimi I. (H. Danışmaz, 2018, s. 195).

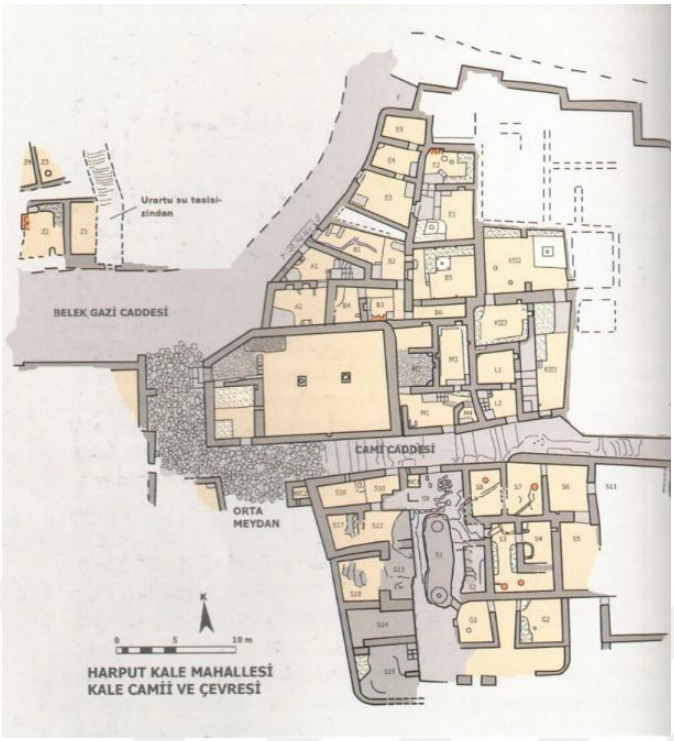
Çiz. 19: Palu Kalesi Urartu Kaya İşaretleri Çizimi II. (H. Danışmaz, 2018, s. 196).

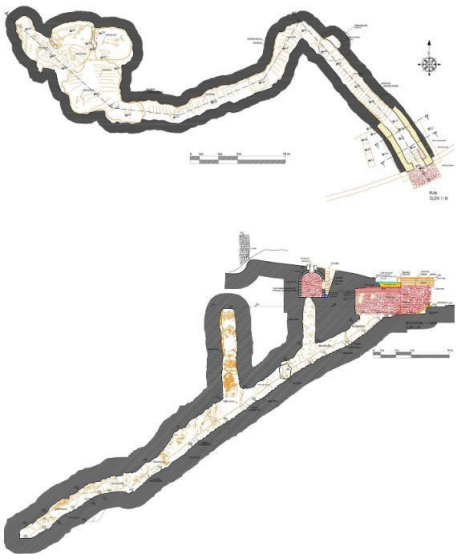
Çiz. 20: Palu Kalesi I No'lu Sarnıç. (E. Danık'tan Aktr. S. Can, 2025, s. 22).

Çiz. 21: Palu Kalesi II No'lu Sarnıç Planı. (S. Can, 2025, s. 24).

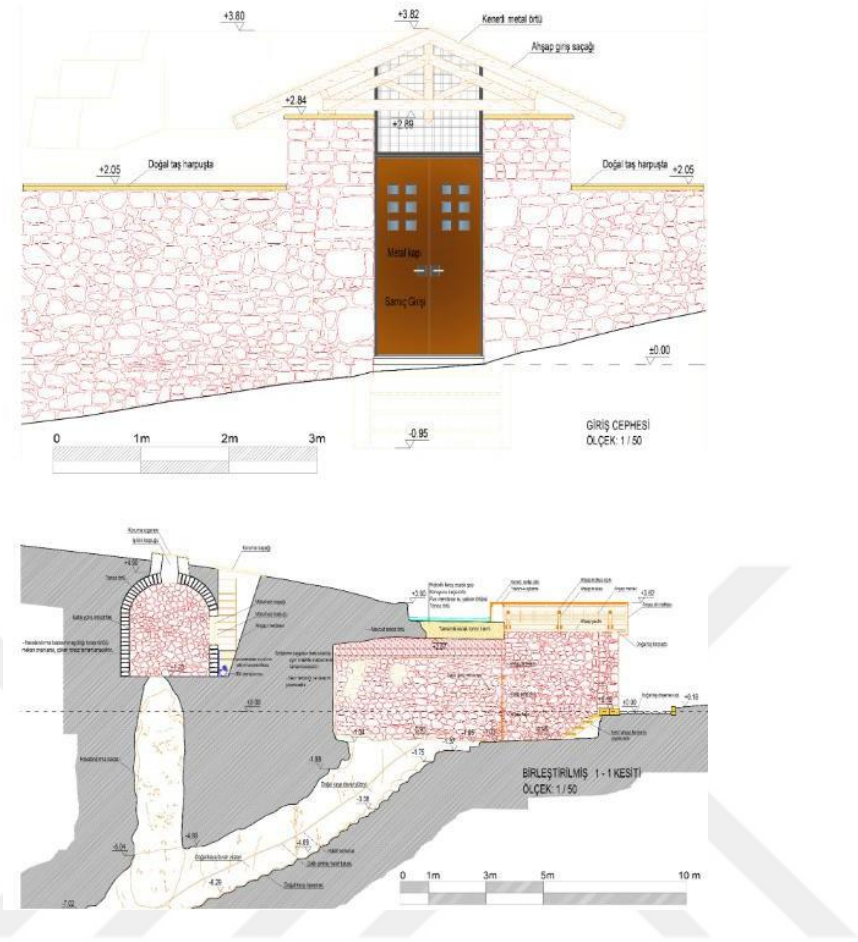

Çiz. 22: Artuklu Zindanı'nın Bulunduğu Konum Kale Mahallesi. (Sevin vd. 2011, s. 106).

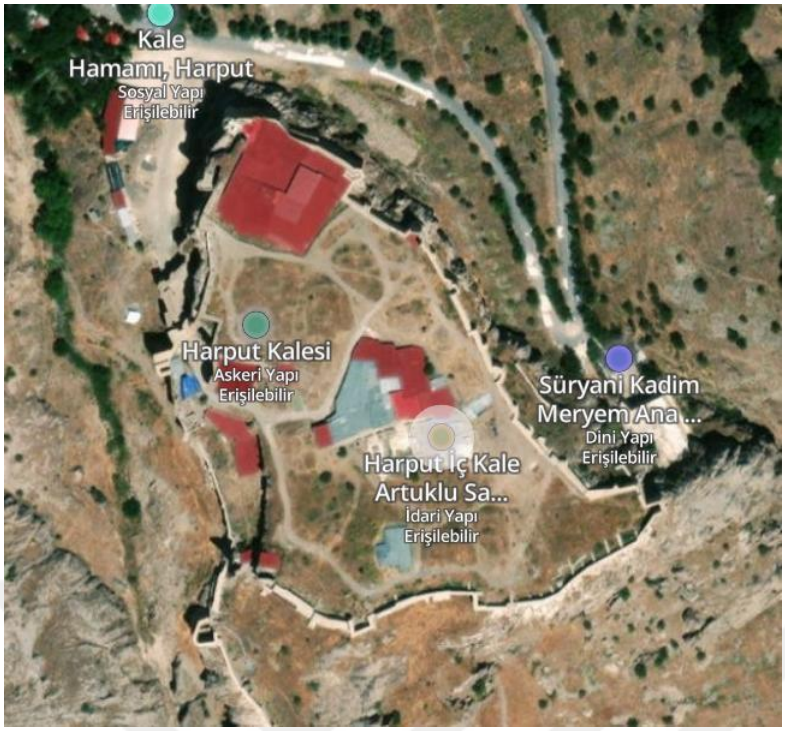
Çiz. 22: Artuklu Sarnıc/Zindan Planı.

(https://www.firat.edu.tr/) Erişim Tarihi: 05.05.2025.

Çiz. 23: Artuklu Sarnıc/Zindan Giriş Bölümü ve Havalandırma Bacası Tonozlu Bölüm Kesiti.

(https://www.firat.edu.tr/) Erişim Tarihi: 05.05.2025.

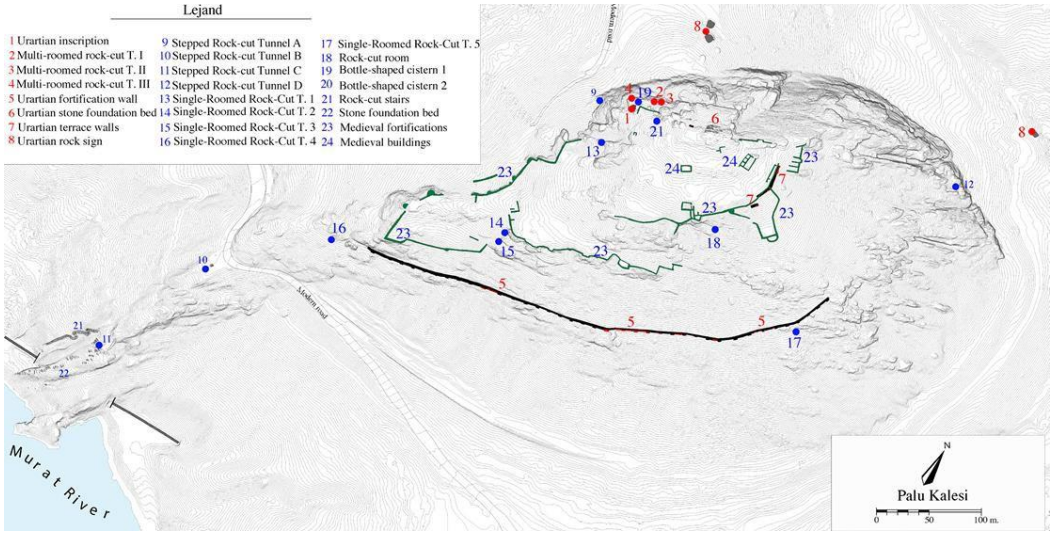
Çiz. 24: Artuklu Sarayı Bulunduğu Konum.

(https://kulturenvanteri.com/) Erişim Tarihi: 06. 05. 2024.

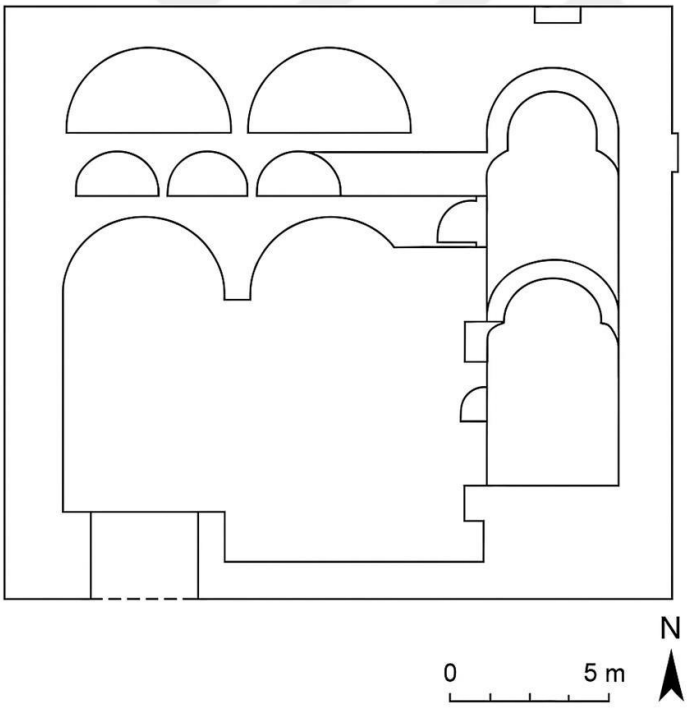

Çiz. 25: Harput Artuklu Sarayı Planı.

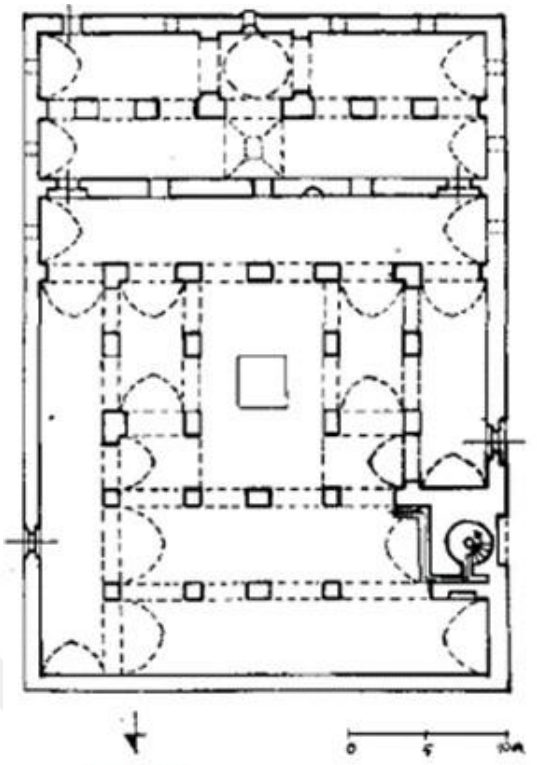
(E. Danık, 2001, s. 51).

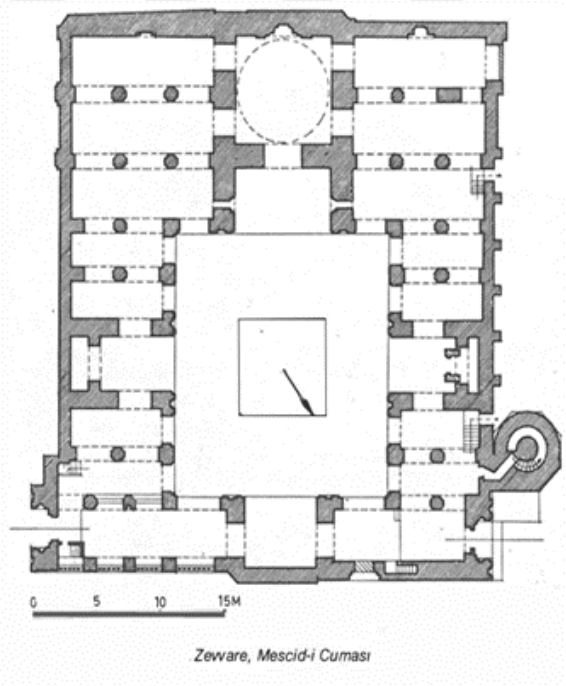
Çiz. 26: Palu Kalesi Artuklu Sarayı Bulunduğu Yer (Belirlenen Ortaçağ Yapıları Konumu, 24 Numaralı Yapı) (H. Danışmaz, 2024, s. 136).

Çiz. 27: Palu Artuklu Sarayı Planı (G. Yaylagülü tarafından Capilot Kullanılarak E. Danık'tan Uyarlandı) (E. Danık, 2006, s. 230-231).

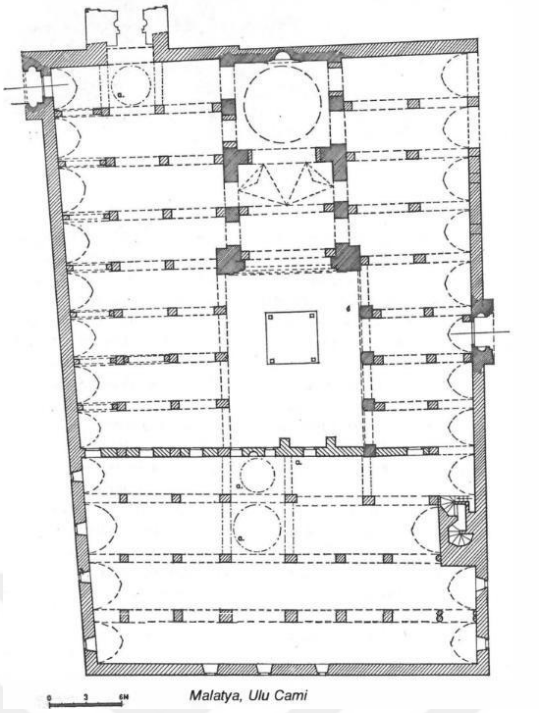

Çiz. 28: Hraput Ulu Camii Planı (V.B.M. Arşiv).

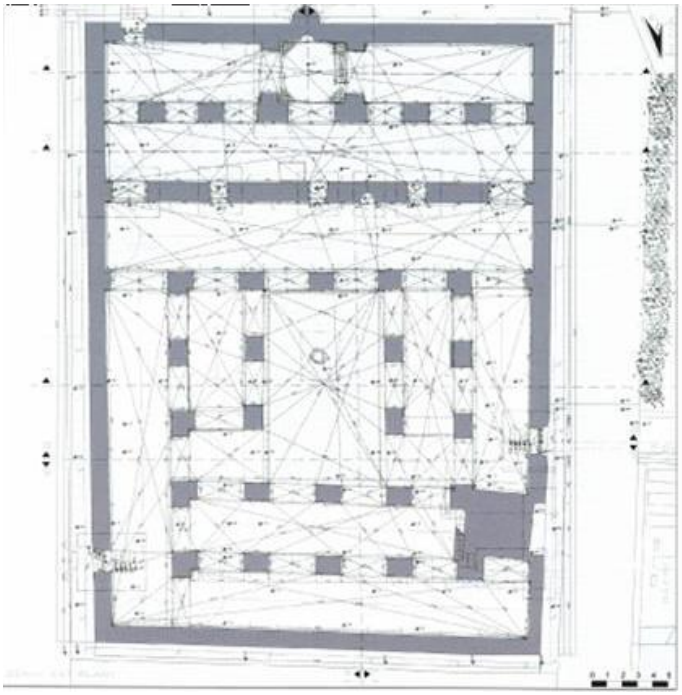
Çiz. 29: Zevvare Mescid-i Cuma'sı Planı.

(0. Aslanapa, 1989, s. 64).

Çiz. 30: Malatya Ulu Camii Planı

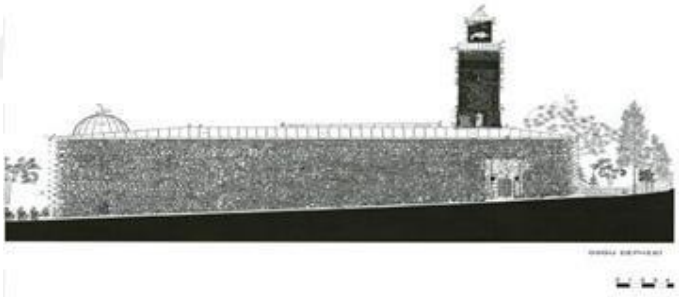
(O. Aslanapa, 1989, s. 124).

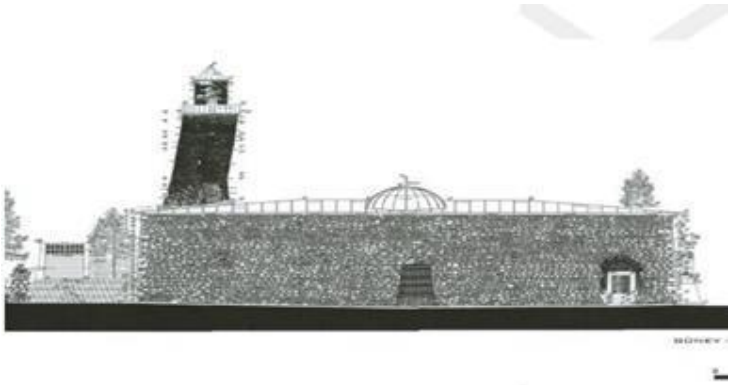
Çiz. 31: Harput Ulu Camii Planı. (Malatya V.B. M. Arşivi 2009).

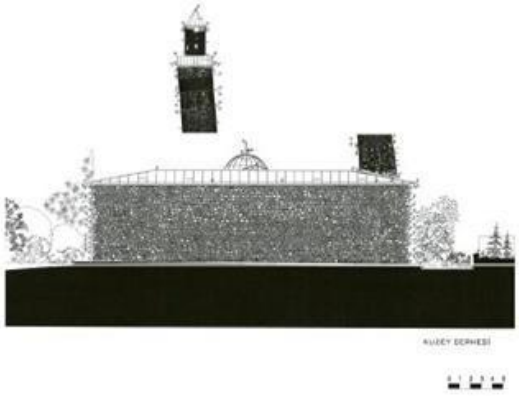
Çiz 32: Ulu Camii Batı Cephe Kesiti (Malatya V.B.M, 2009).

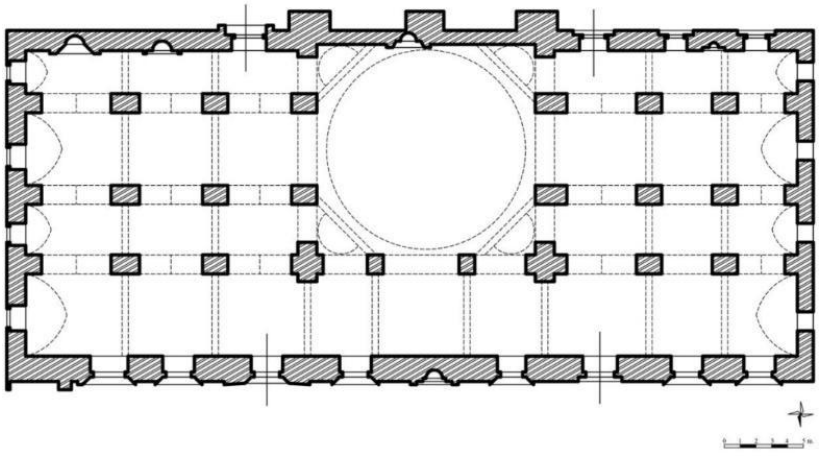
Çiz. 33: Ulu Camii Doğu Cephe Kesiti (Malatya V.B.M.).

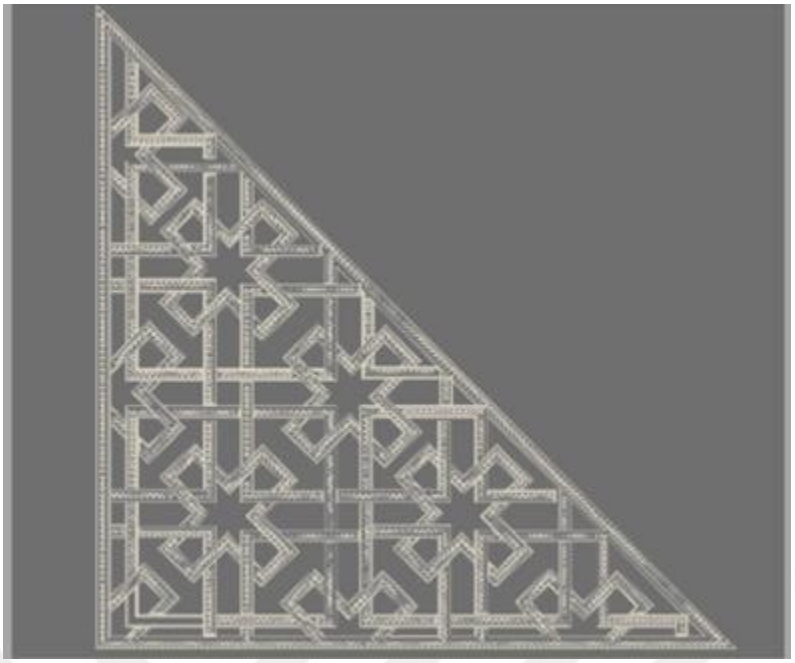
Çiz. 34: Ulu Camii Güney Cephe Kesiti (Malatya V.B.M.).

Çiz. 35: Ulu Camii Kuzey Cephe Kesiti (Malatya V.B.M.).

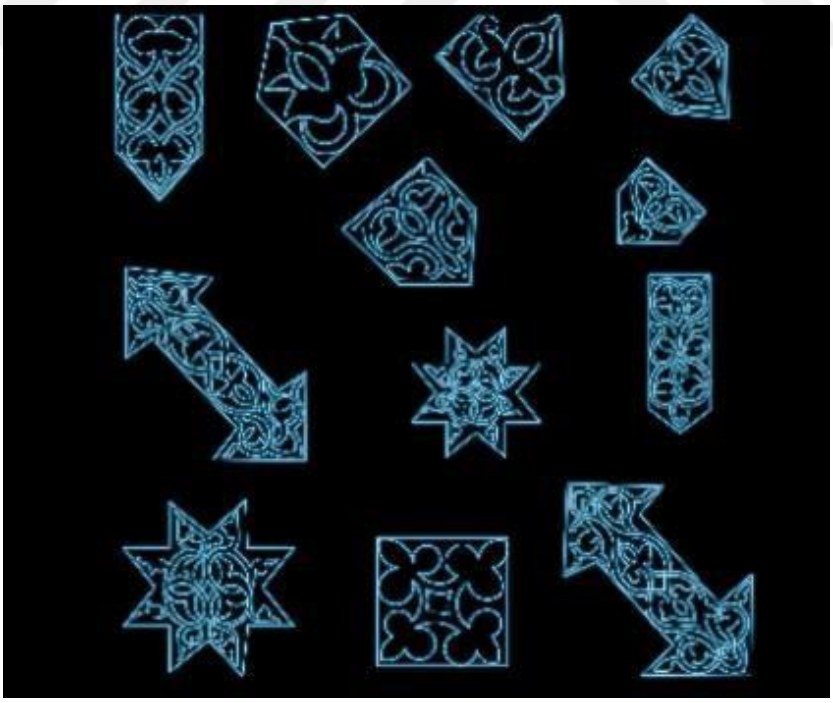

Çiz. 36: Diyarbakır Silvan Ulu Camii Planı (M. Arslan, 2017, s. 404).

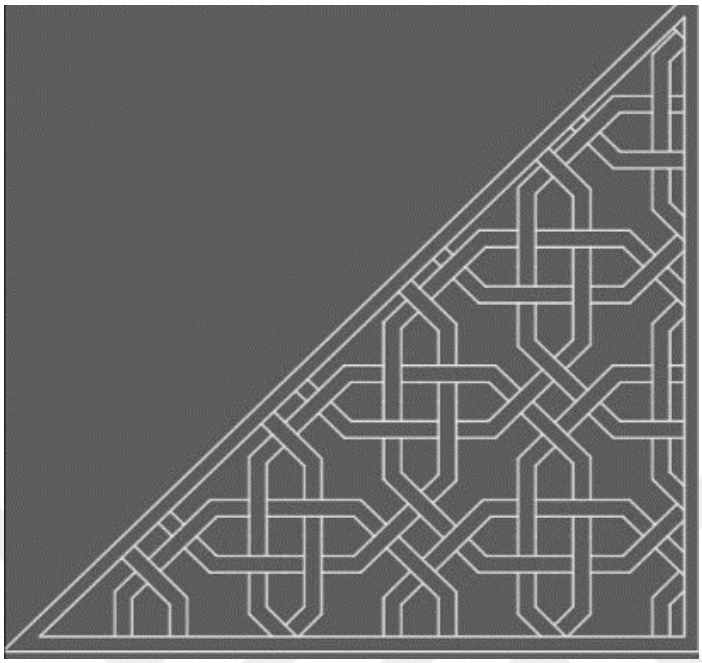
Çiz. 37: Harput Ulu Camii Minber Yan Aynalık Mihrap Yönü

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 91'den Aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Yeniden Oluşturuldu).

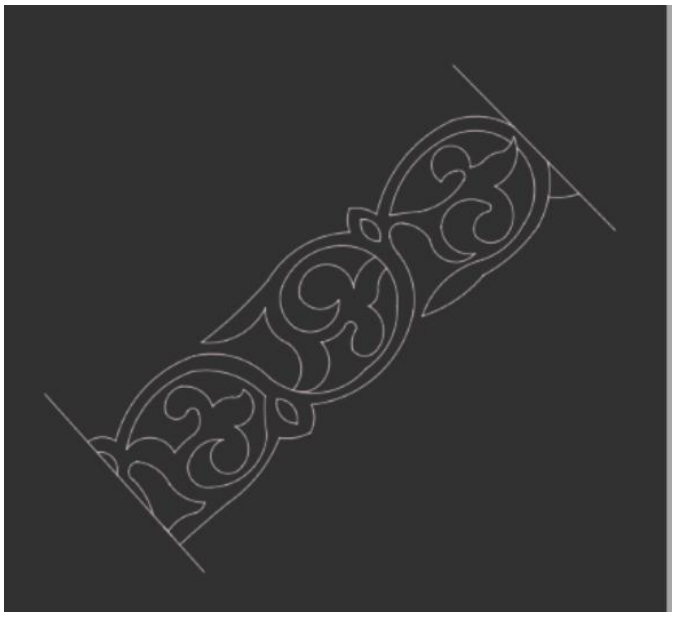

Çiz. 38: Minber Yan Aynalık Süsleme Detayları Mihrap Yönü

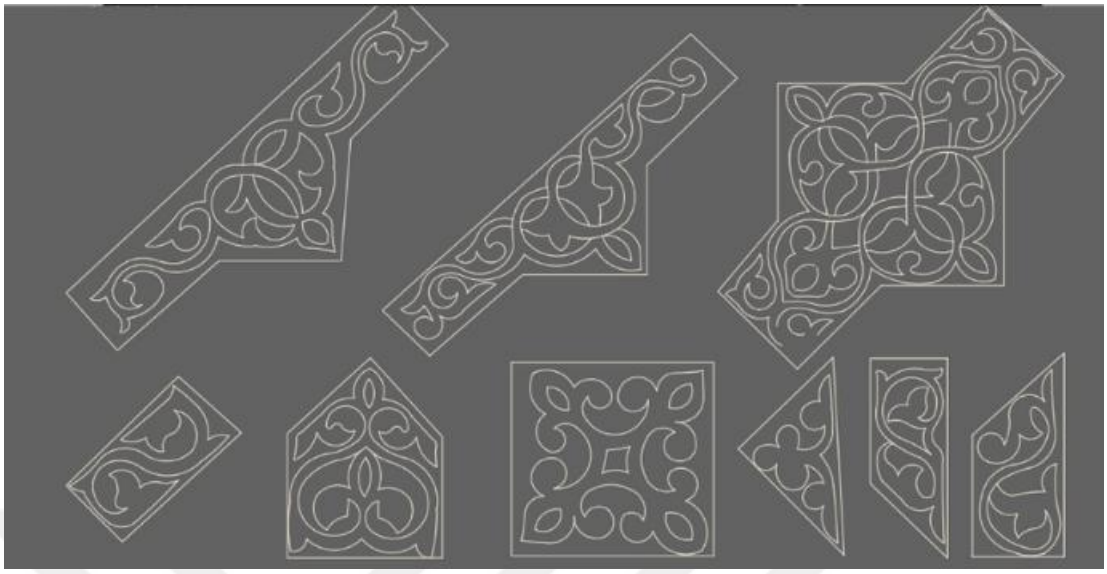
(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 92'den Aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Yeniden Oluşturuldu).

Çiz. 39: Harput Ulu Camii Minberi Yan Aynalık Duvar Yönü (G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 93'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Yeniden Oluşturuldu).

Çiz. 40: Harput Ulu Camii Minberi Korkuluk Alt Bordürü Süsleme Detayı (G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 93'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

Çiz. 41: Harput Ulu Camii Yan Aynalık Süsleme Detayları Duvar Yönü

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 93'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

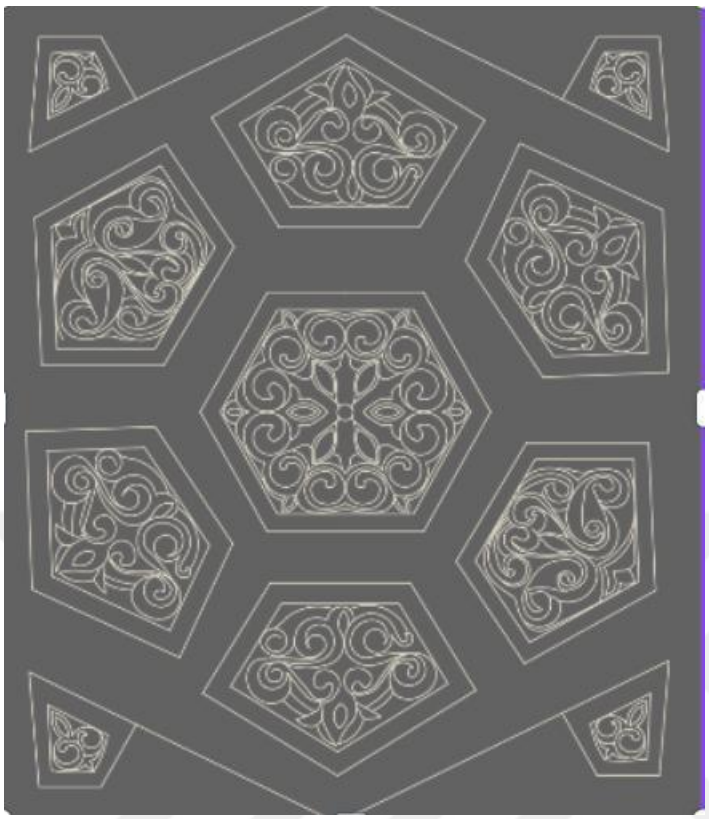
Çiz. 42: Harput Ulu Camii Köşk Altı Süslemesi Zemin Bordürü Detayı

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 94'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

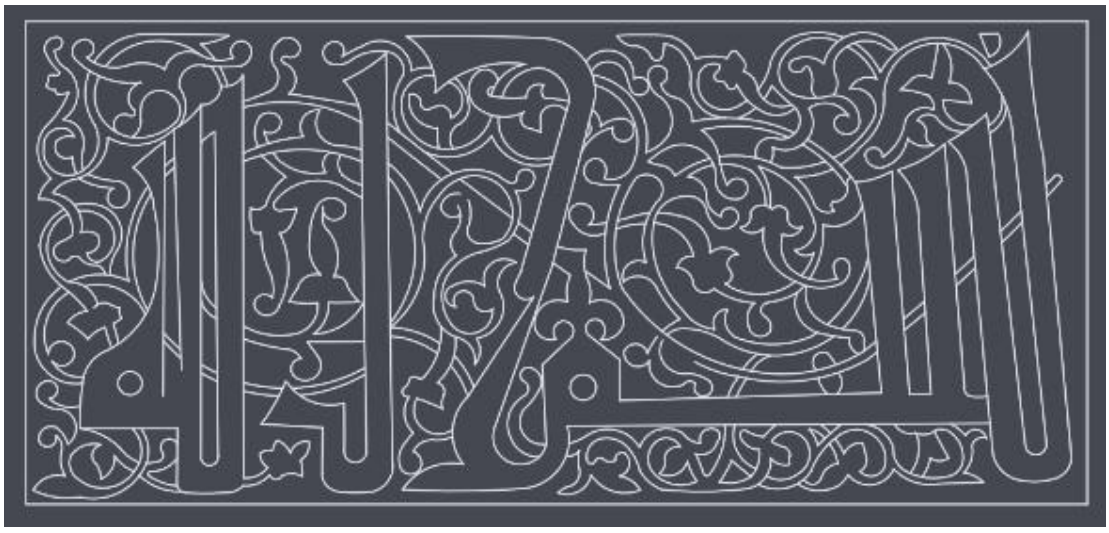
Çiz. 43: Harput Ulu Camii Köşk Altı

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 94'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

Çiz. 44: Harput Ulu Camii Minberi Süslemeleri Köşk Altı Detayı

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 94'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

Çiz. 45: Harput Ulu Camii Minberi Köşk Altı Süslemeleri Üst Pano Mihrap Yönü

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 95'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

Çiz. 46: Harput Ulu Camii Minberi Köşk Altı Üst Pano Duvar Yönü

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 95'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

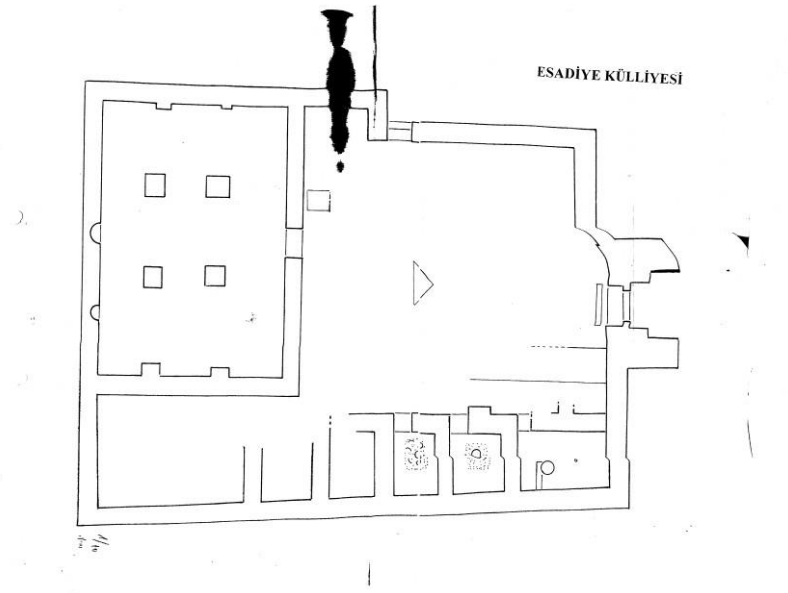
Çiz. 47: Harput Ulu Camii Köşk Yan Pano Süslemeleri Alt Bordür

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 95'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

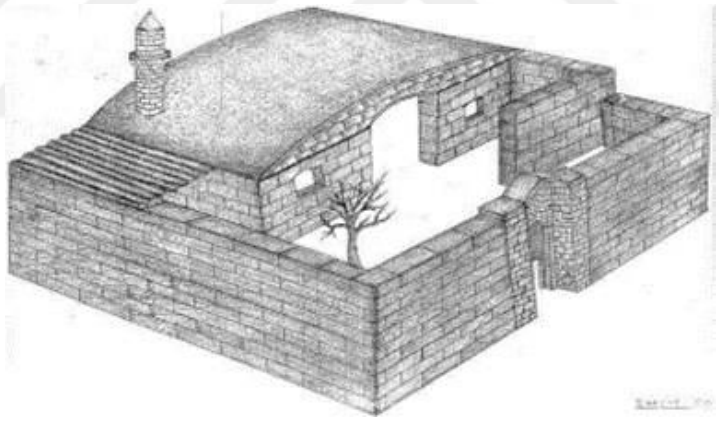

Harput Ulu Camii Köşk Yan Pano Süslemeleri Üst Bordür Detayı

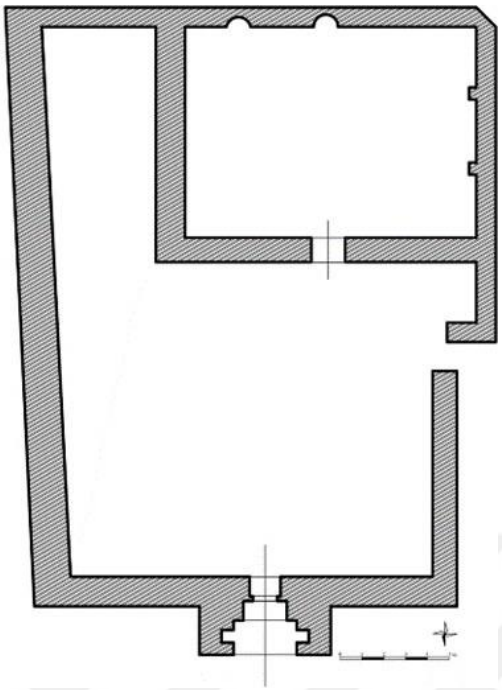
Çiz. 48: (G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 95'den aktarılarak G. Yaylagülü Tarafından Y. Olş.).

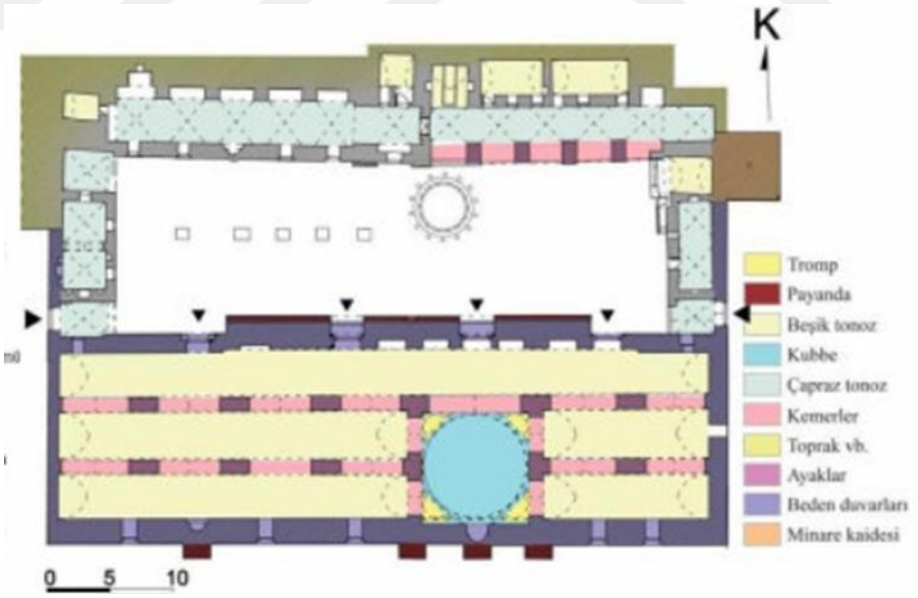
Çiz. 49: Esediye Külliyesi (V.B.M. Arşivi, 2007).

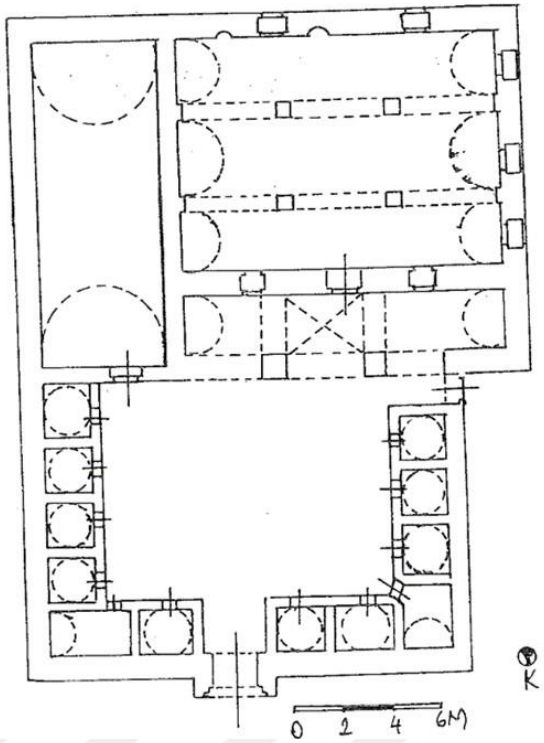
Çiz. 50: Esediye Külliyesi Jeolojik Kesit (Kılıç, 2020, s. 127).

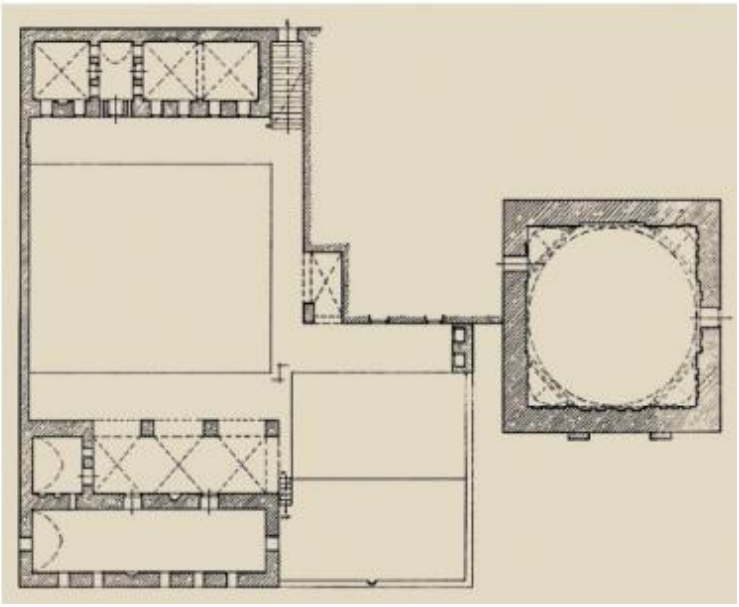
Çiz. 51: Harput Esediye/Arslanlı Camii Planı (M. Arslan, 2017, s. 430).

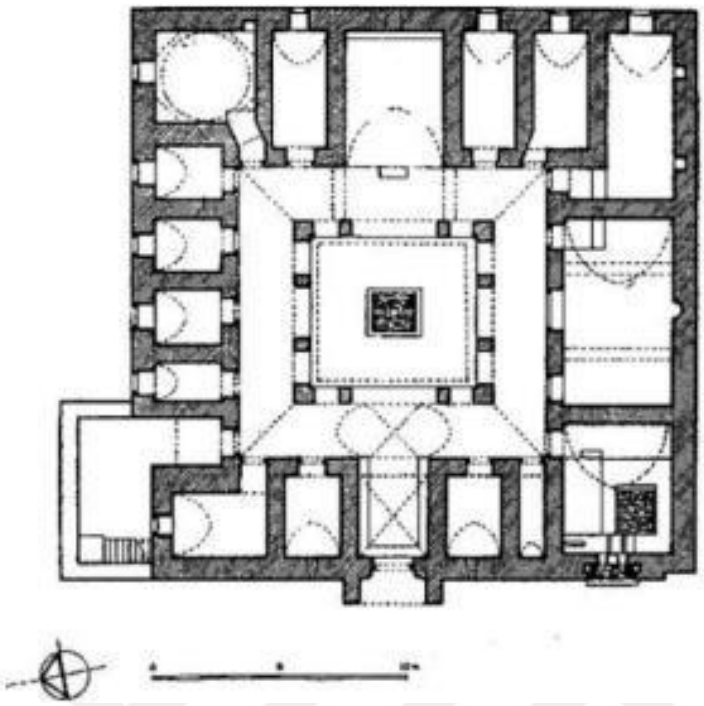
Çiz. 52: Mardin Ulu Camii Planı (Kutlu ve Soyluk, 2021, s. 33).

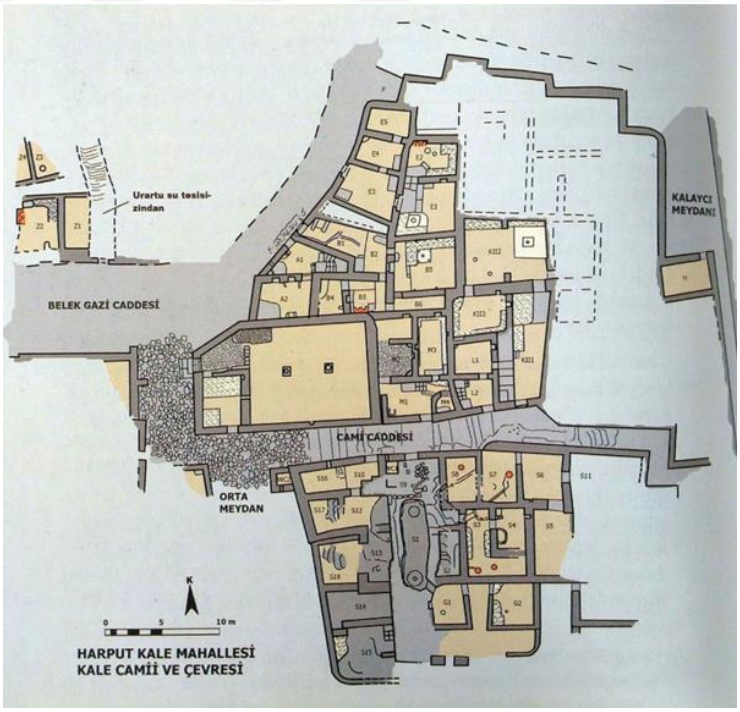
Çiz. 53: Esediye (Arslaniye) Medresesi ve Camii Plan (T. Sağlam, 2002, s. 373).

Çiz. 54: Mardin Eminüddin Külliyesi Planı (H. Demir, 2019, s. 155).

Çiz. 55: Diyarbakır Zinciriye Medresesi, Planı (H. Demir, 2019, s. 154).

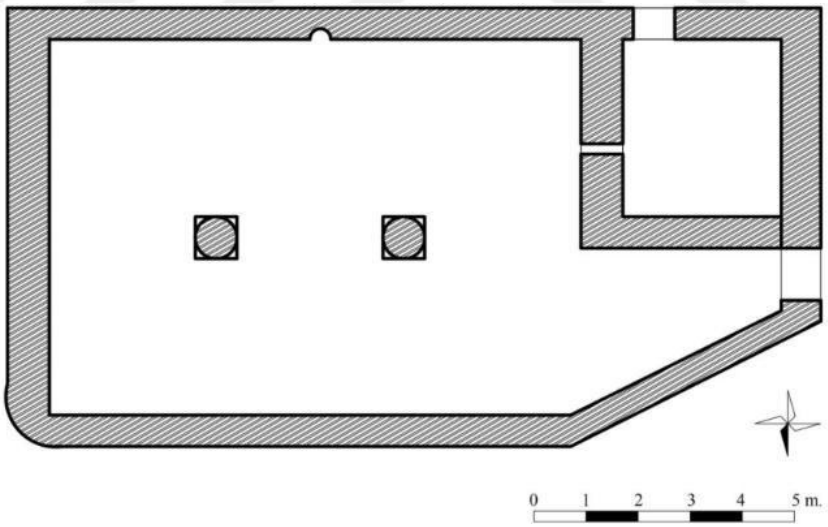
Çiz. 56: Harput İç Kale Fetih/Kale/Artuklu Camii Bulunduğu Yer

(V. Sevin'den Aktr. İ. Aytaç, 2022, s. 197).

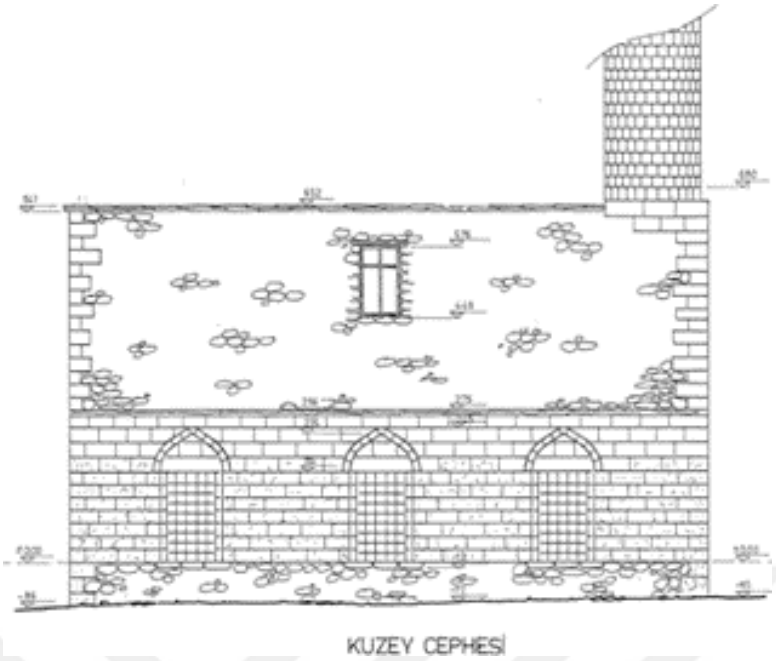
Çiz. 57: Harput İç Kale İçerisinde, Kale Camii'nin Konumu

(E. Danık'tan Aktr. İ. Aytaç, 2022, s. 198).

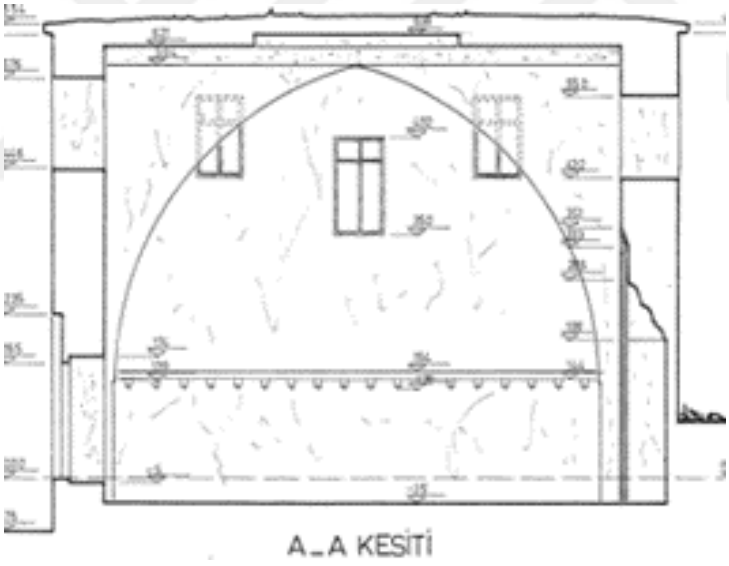

Çiz. 58: Harput İç Kale/Fetih/ Artuklu Camii Planı

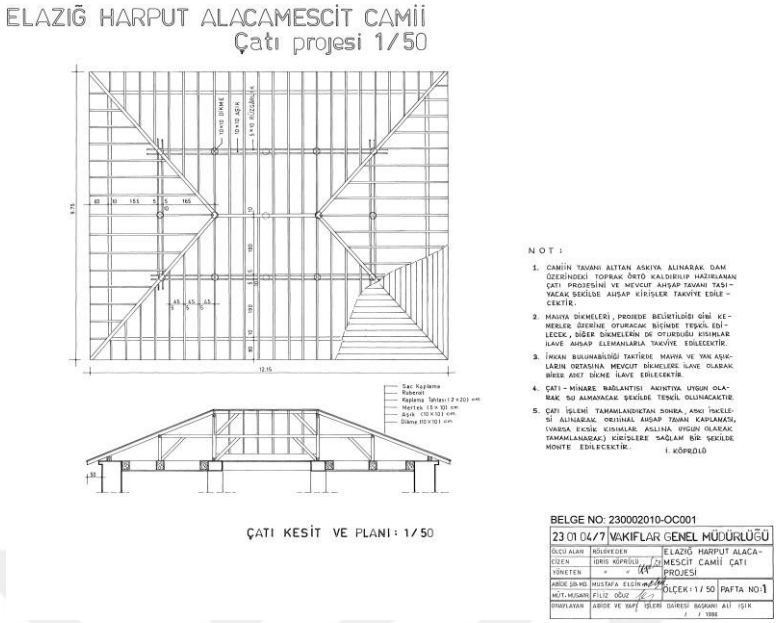
(V. Sevin'den Aktr. M. Aslan, 2017, s. 436).

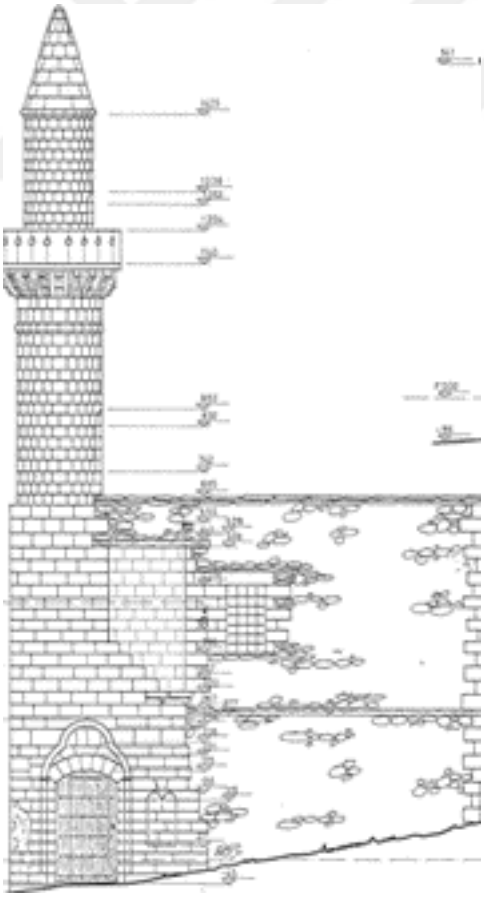
Çiz. 59: Harput Alacalı Camii Kuzey Cephe Kesiti (V.G.M. 1986, Arşiv).

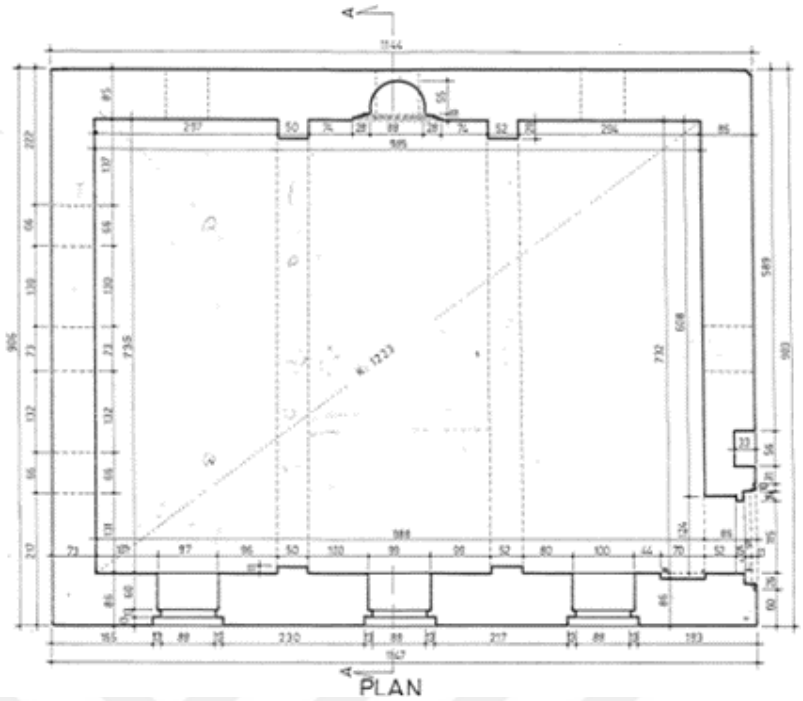
Çiz. 60: Harput Alacalı Camii Doğu Cephe Kesiti (V.G.M. 1986, Arşiv).

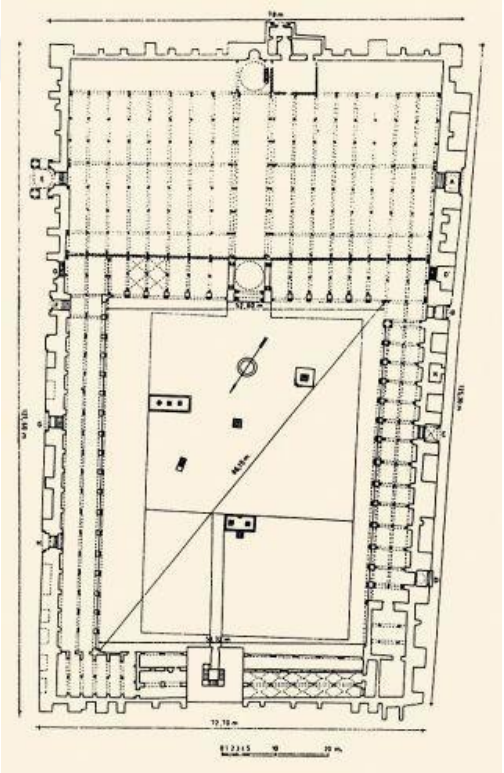
Çiz. 61: Harput Alacalı Camii Çatı Projesi (V.G.M. Arşiv).

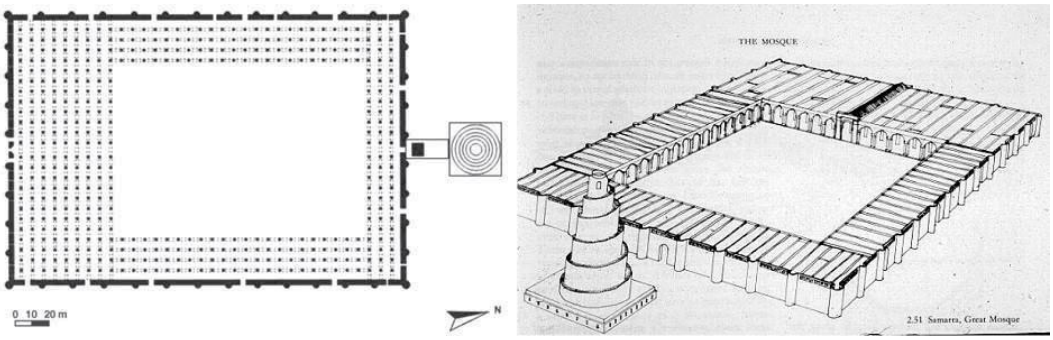
Çiz. 62: Harput Alacalı Camii Kuzeybatı Cephe Minare Kesiti (V.G.M. Arşiv).

Çiz. 63: Harput Alacalı Camii Planı (V.B.M.).

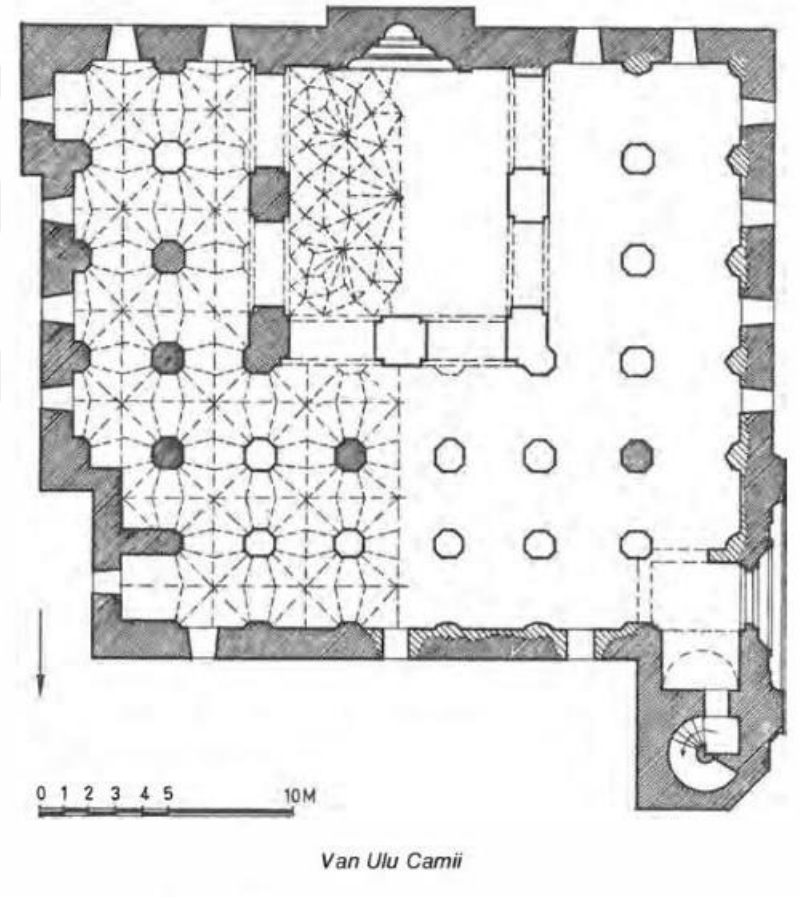

Çiz. 64: Kayrevan Seydi Ukba Camii Planı (Pektaş, 2009, s. 150).

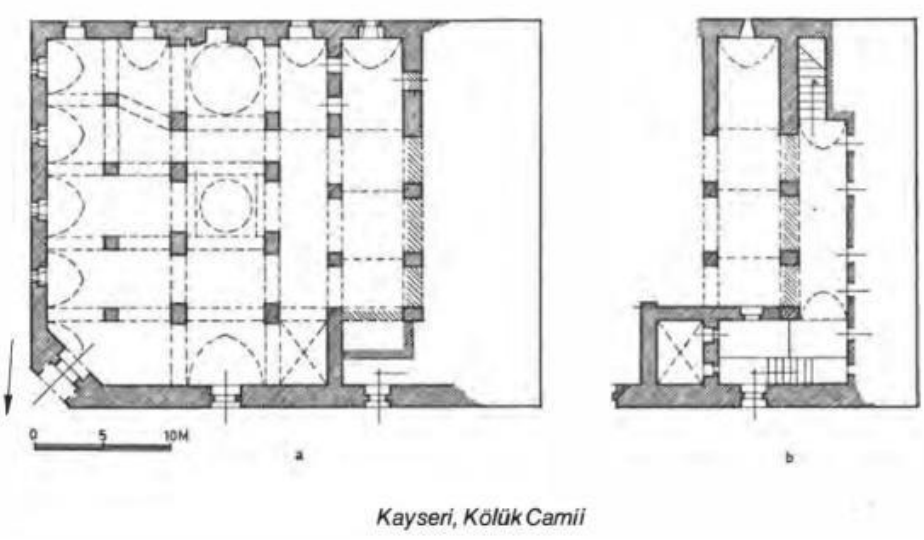

Çiz. 65: Samarra Ulu Camii Planı (https://okuryazarim.com/)

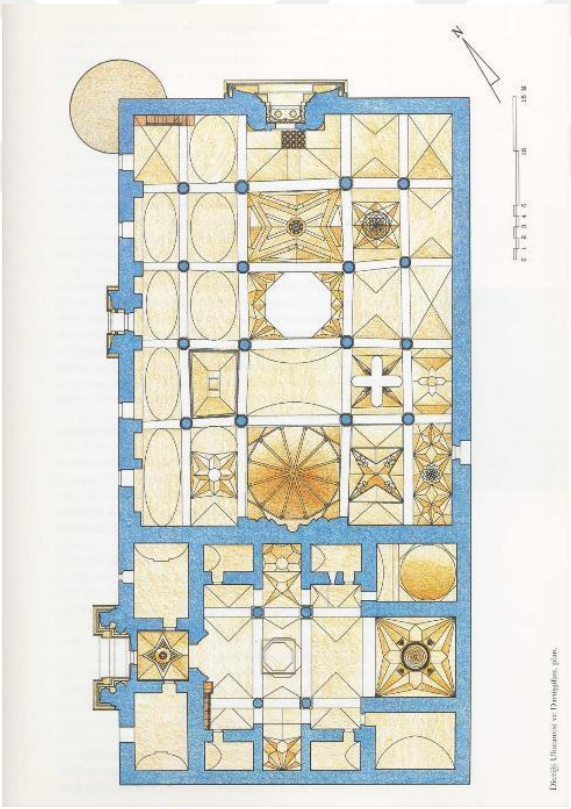
Erişim Tarihi: 06. 06. 2025.

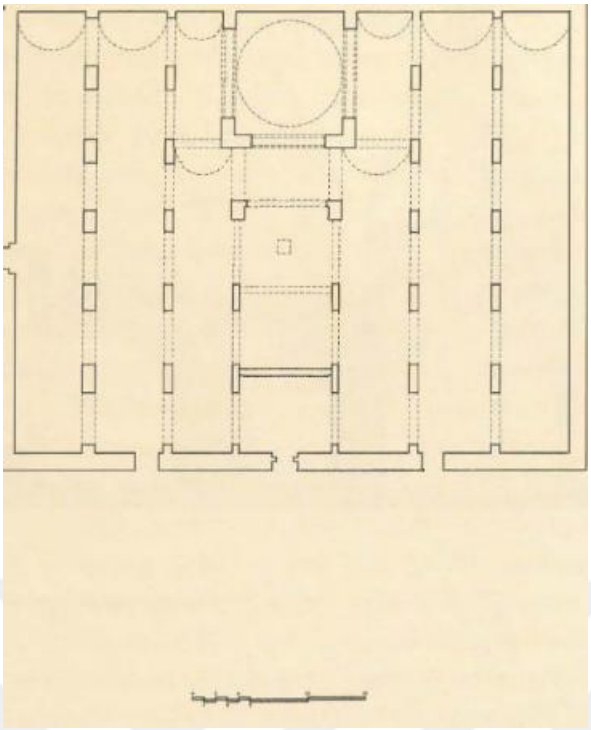
Çiz. 66: Van Ulu Camii Planı (Aslanapa, 1989, s. 196).

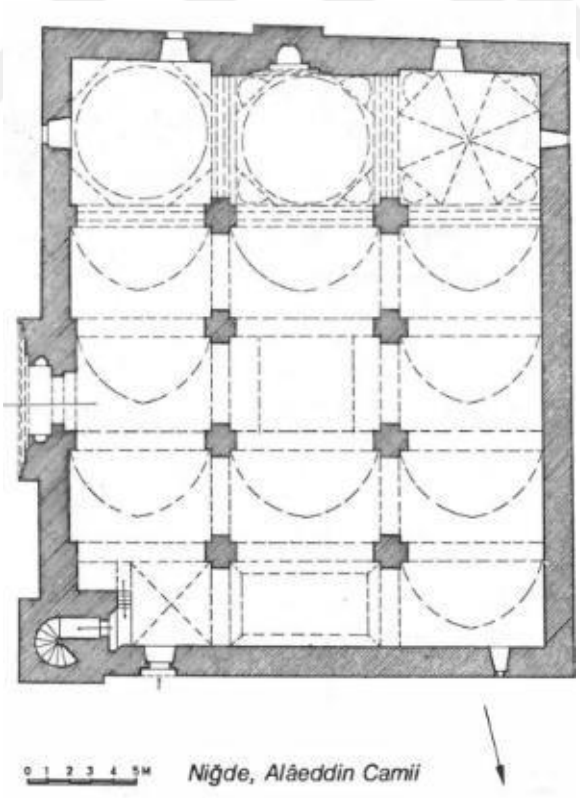
Çiz. 67: Kayseri Kölük Camii Planı (Aslanapa, 1989, s. 109).

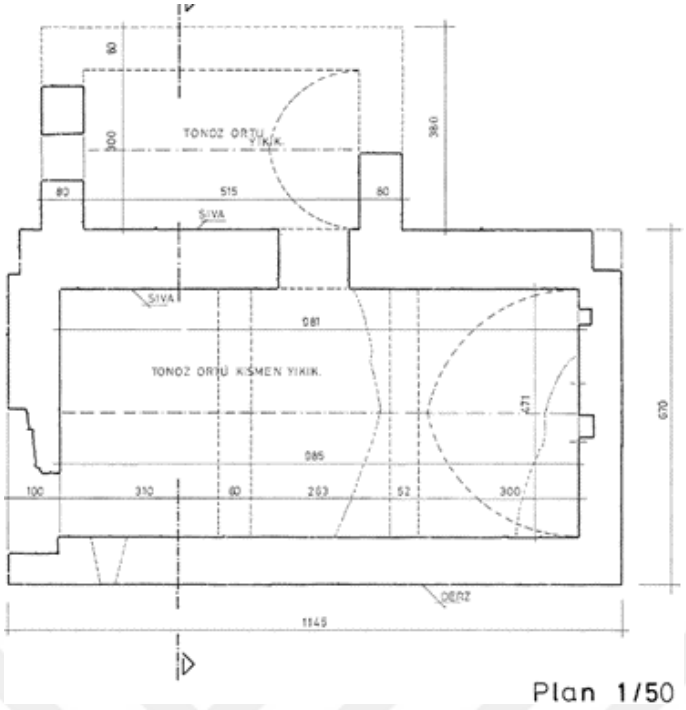
Çiz. 68: Divriği Ulu Camii Planı (Kuban, 2003, s. 41).

Çiz. 69: Erzurum Ulu Camii Planı (Kuban, 2003, s. 45).

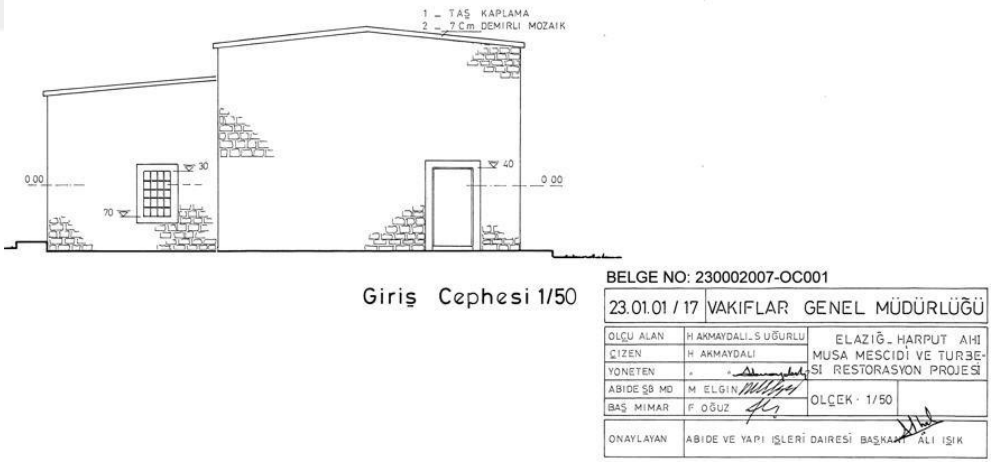

Çiz. 70: Niğde Alaaddin Camii Planı (Aslanapa, 1989, s. 122).

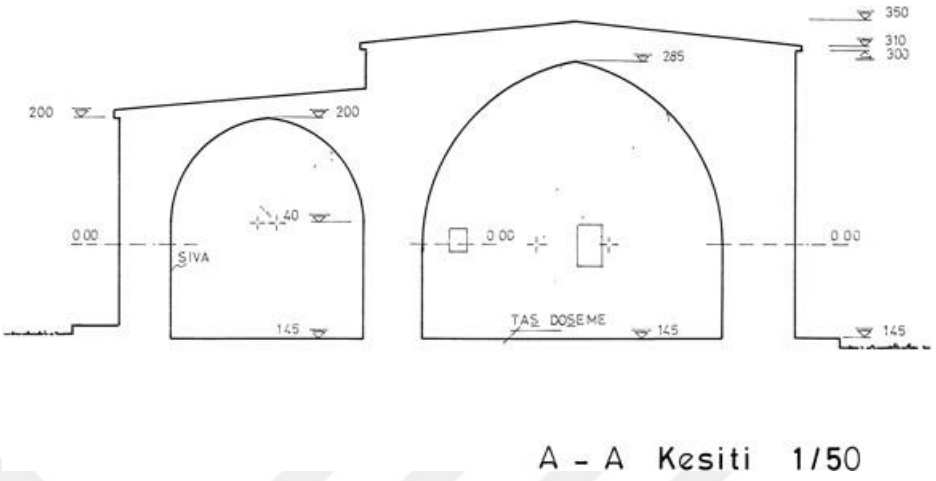
Çiz. 71: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Planı

(V.G.M. Rölöve Plan Arşivi).

Çiz. 72: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Giriş Cephesi Plan Kesiti

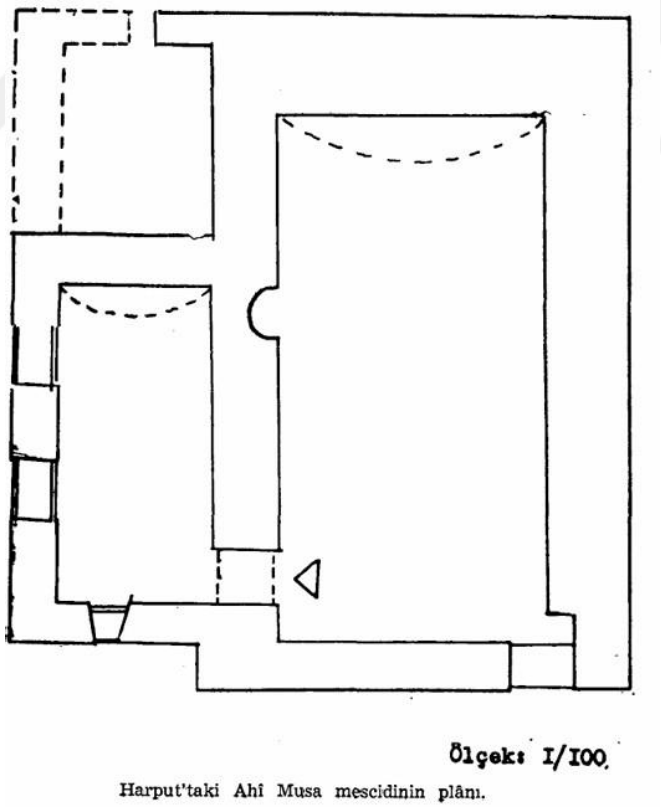
(V.G.M. Rölöve Planı Arşivi).

A - A Kesiti 1/50

Çiz. 73: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Plan Kesiti

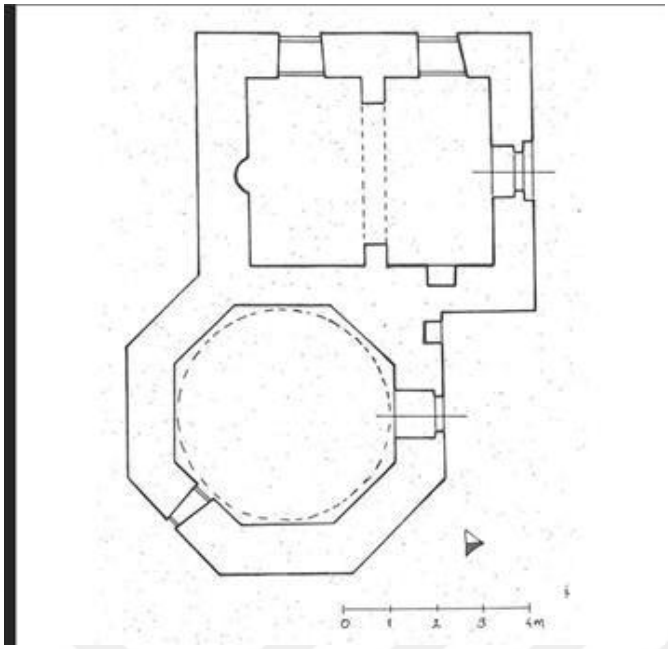
(V.G.M. Rölöve Planı Arşivi).

Ölçek: I/100.

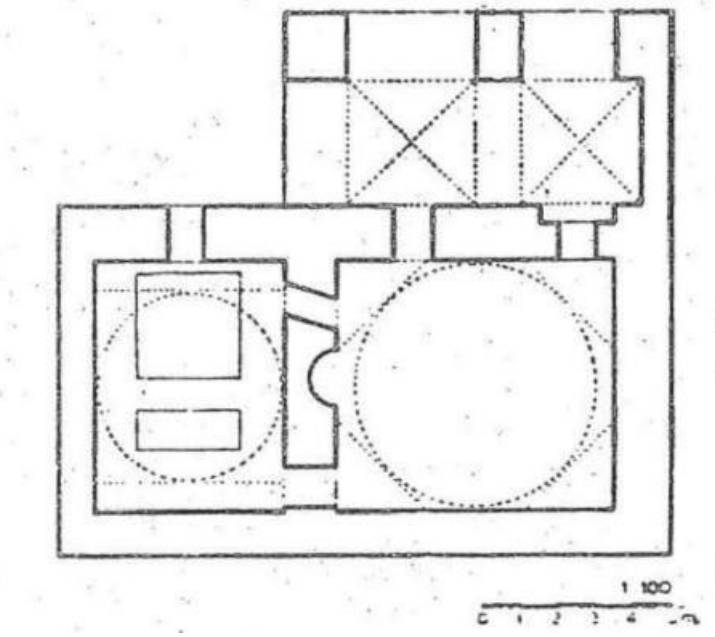
Harput'taki Ahî Musa mescidinin plânı.

Çiz. 74: Ferhan Memişoğlu'nun Çizdiği Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Rölöve Planı (Memişoğlu, 1973, s. 51).

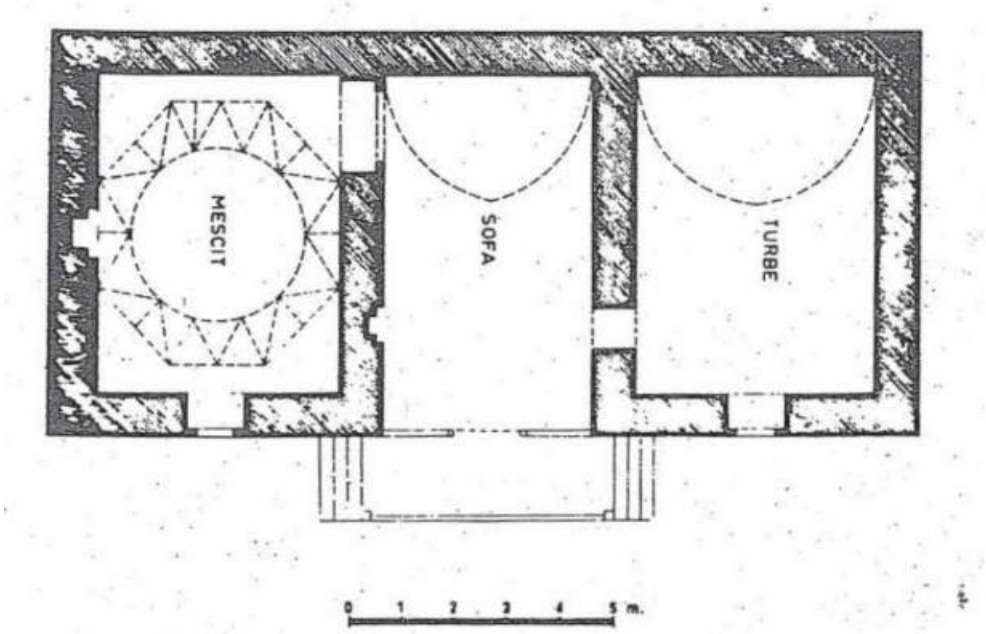

Çiz. 75: Harput Fethi Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Planı

(Danık, 2001, s. 46).

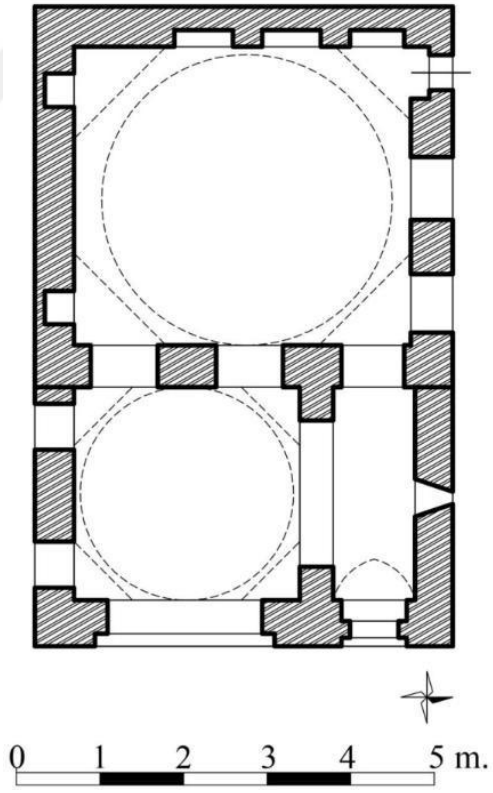

Çiz. 76: Maraş İklime Hatun Mescid Türbesi Planı (Danık, 1998, s. 50).

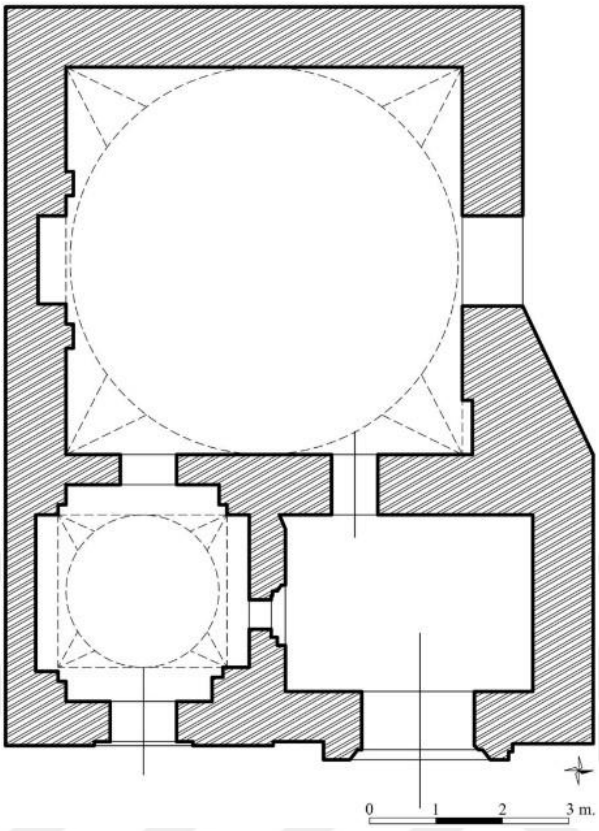
Çiz. 77: Ankara Merkez Saraç Sinan Mescid ve Türbesi

(Danık, 1998, s. 48).

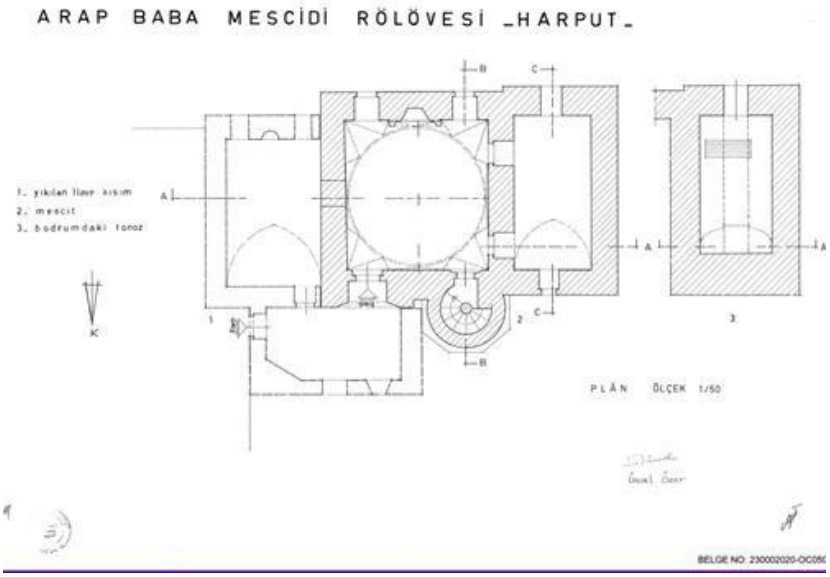
Çiz. 78: Alanya Akşebe Sultan Mescid ve Türbesi Planı

(M. Arslan, 2017, s. 1410).

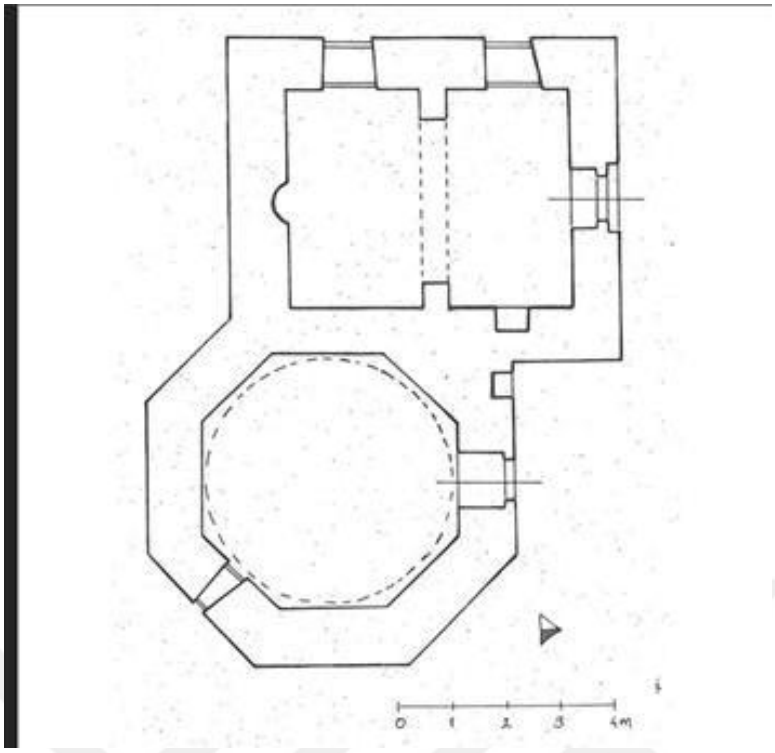

Çiz. 79: Konya Tahir ile Zühre Mescid ve Türbe Planı

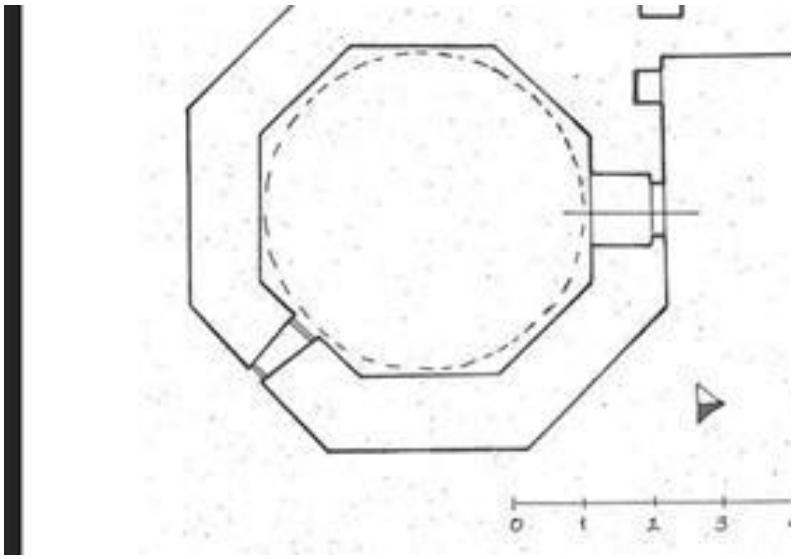
(M. Arslan, 2017, s. 1785).

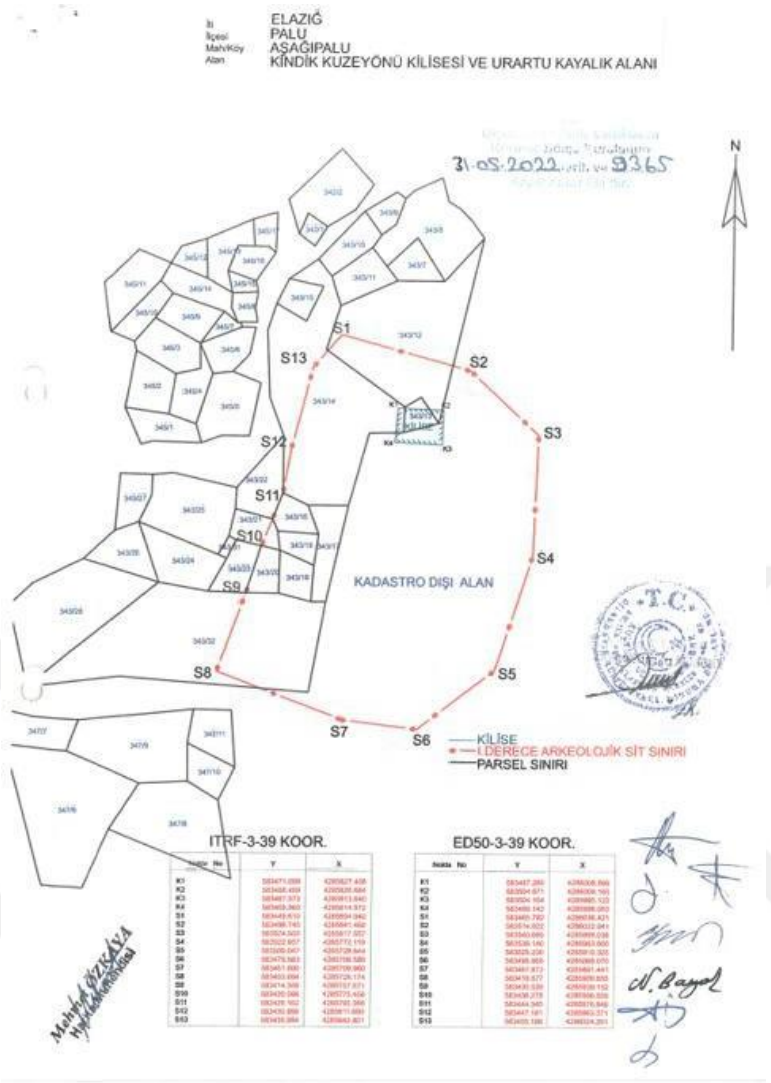
Çiz. 80: Harput Arap Baba Mescid ve Türbesi Planı (V.G.M. Arşiv).

Çiz. 81: Fethi Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Planı (E. Danık, 2001, s. 46).

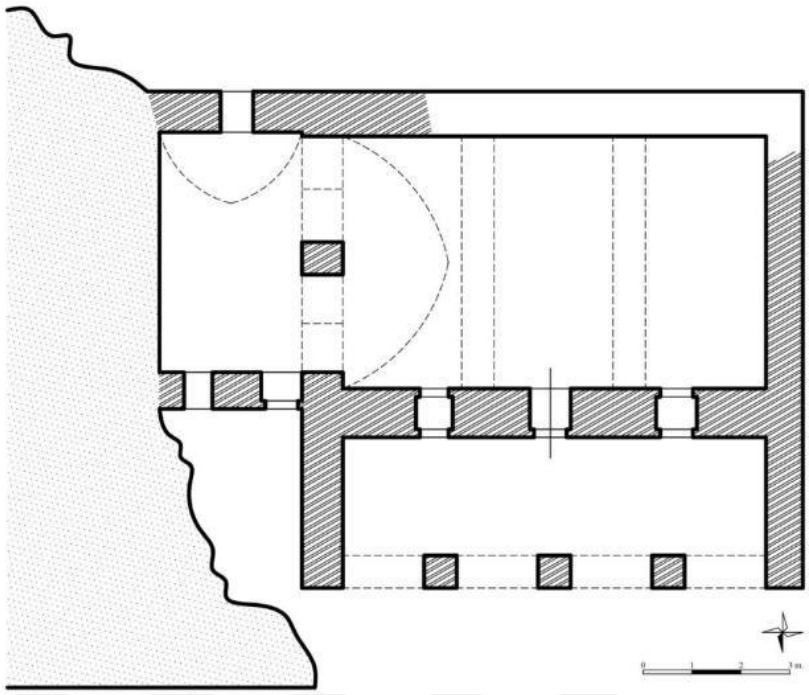

Çiz. 82: Fethi Ahmed Baba Türbesi Planı (E. Danık, 2001, s. 46).

Çiz. 83: Palu Kindik Mescidi'nin Bulunduğu Yer

(Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Karar Envanteri, 31. 05. 2022, 9365 Dosya No: 23.07.6).

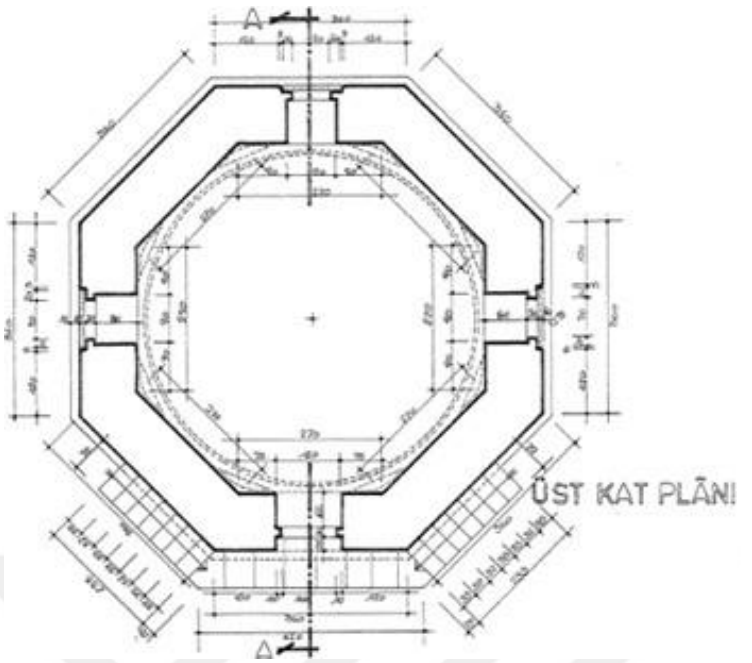

Çiz. 84: Palu Kındik Mescidi Planı (M. Arslan, 2017, s. 1475).

Kat. No	Çiz.	Kat. No.	Çiz.	Kat. No.	Çiz.
4-1		13-2		6-2	
6-1		26-1		10-1	
21-1		15-1		11-1	
12-1		42-1		14-11	
32-1		3-1		40-7	
19-1		13-5		34-1	
7-1		27-1			

Çiz. 85: Anadolu Yapılarında En Çok Kullanılan Yirmi İşaret

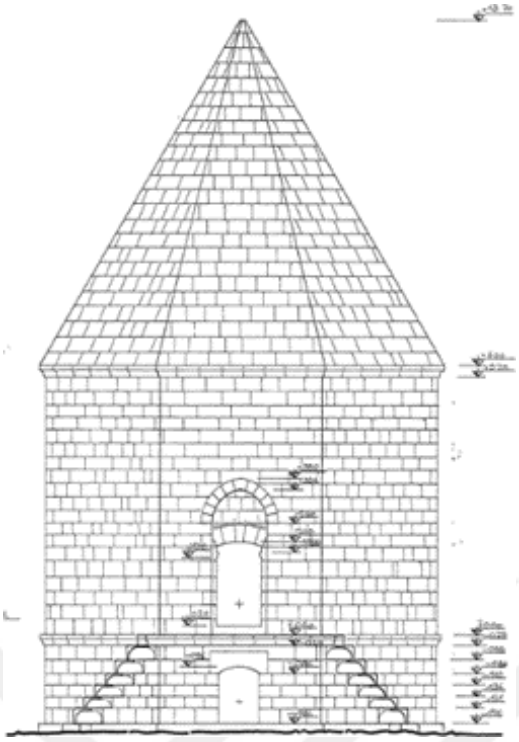
(Bilgin ve Bilgin, 2024, s. 186).

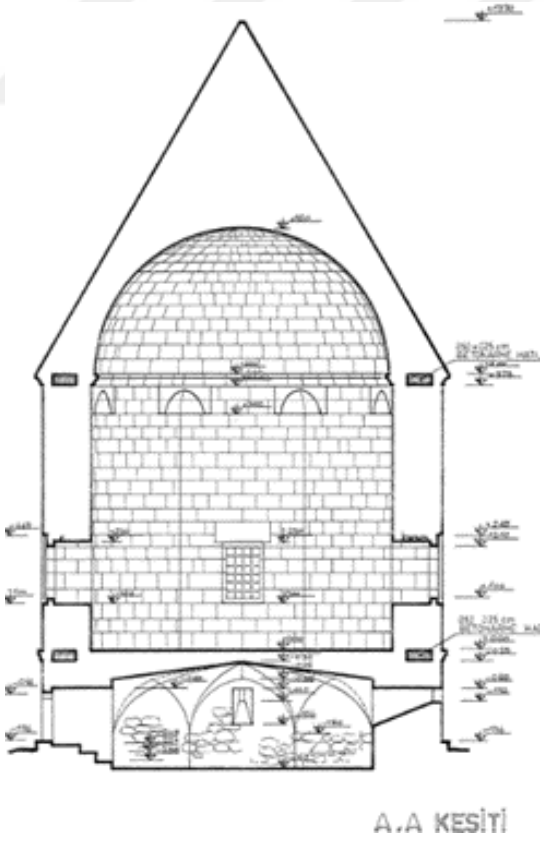
Çiz. 86: Harput Mansur Baba Türbesi Üst Kat Planı (V.G.M. Arşivi).

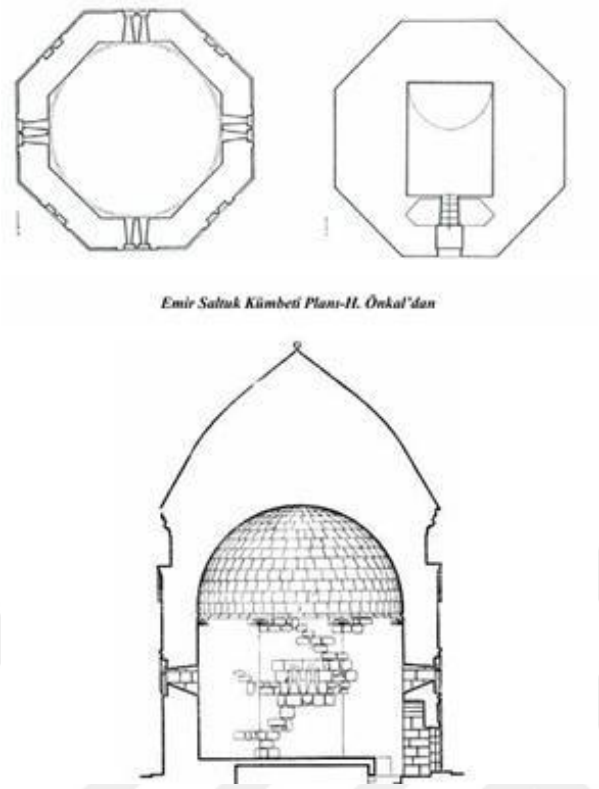
Çiz. 87: Harput Mansur Baba Türbesi Alt Kat Planı (V.G.M. Arşivi).

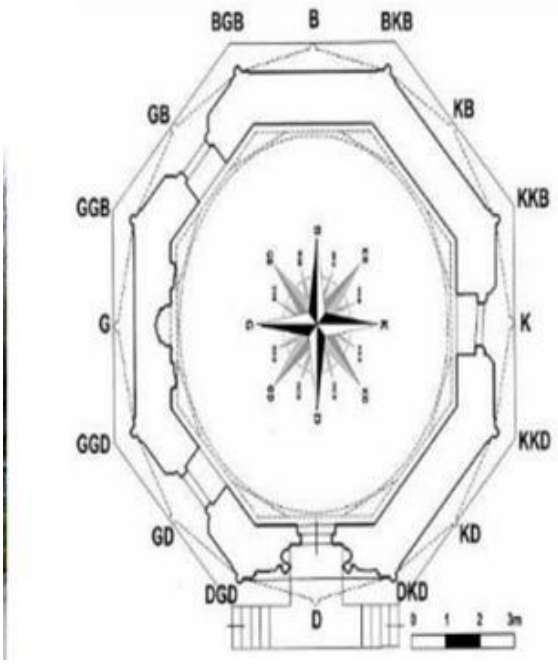
Çiz. 88: Harput Mansur Baba Türbesi Ön Cephe (V.G.M. Arşivi).

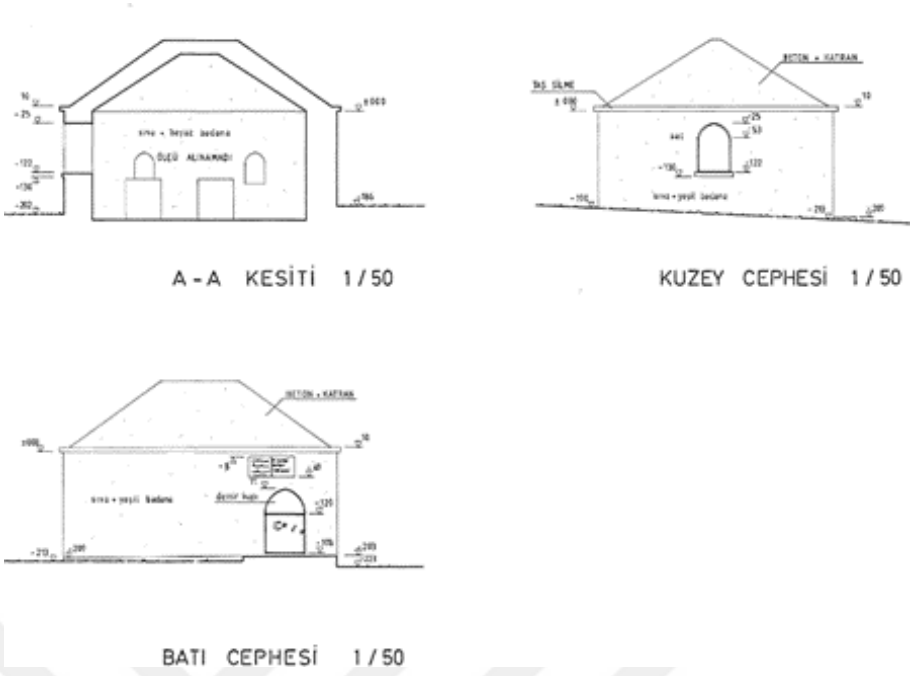
Çiz. 89: Harput Mansur Baba Türbesi Arka Cephe (V.G.M. Arşivi).

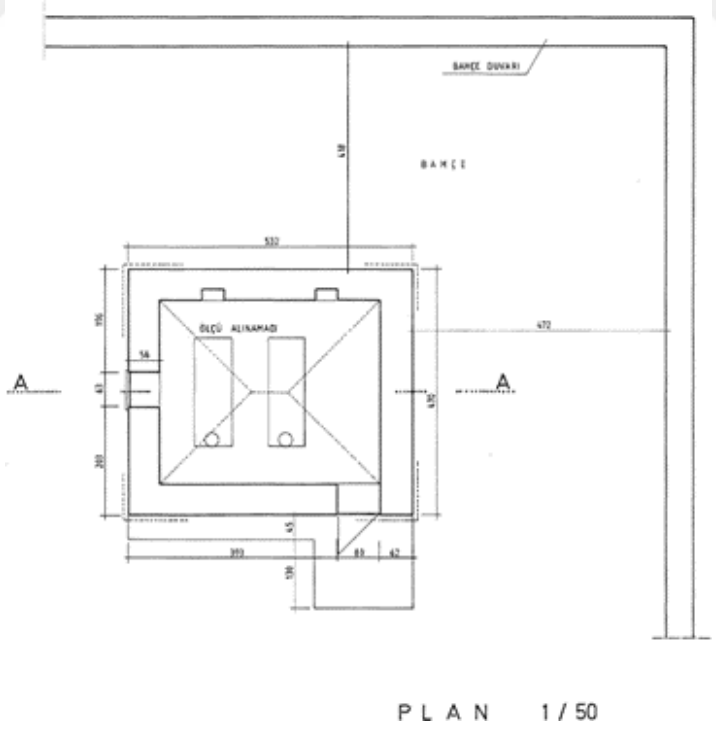
Çiz. 90: Erzurum Emir Saltuk Türbesi (H. Özkan, 2016, s. 119).

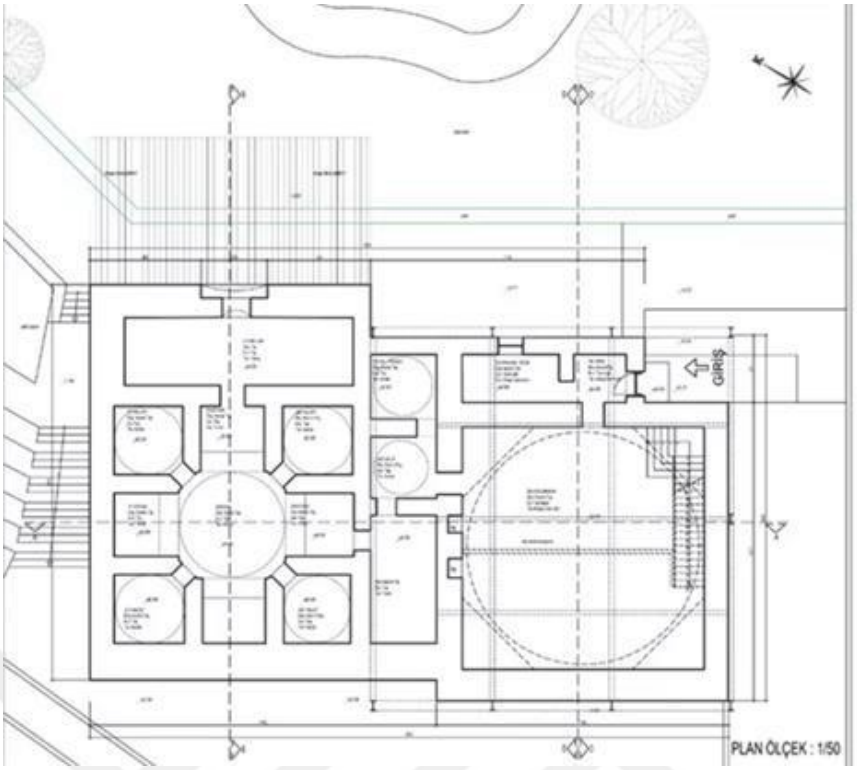
Çiz. 91: Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (C. Parla, 2019, s. 1014).

Çiz. 92: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Cephe Plan Kesitleri (V.G.M. Arşivi).

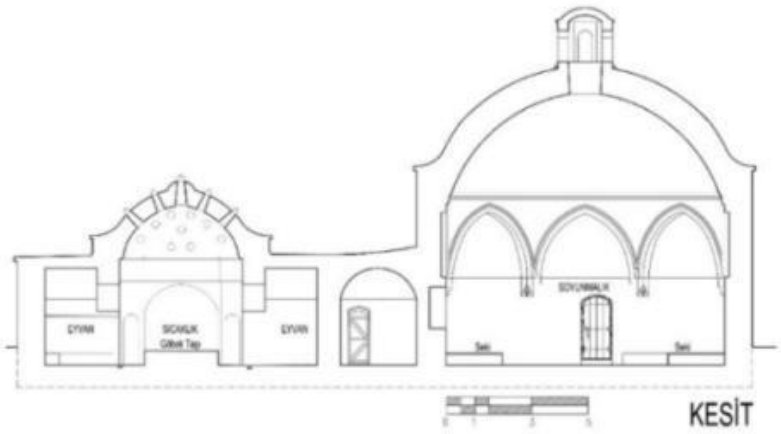

Çiz. 93: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Planı (V.G.M. Arşivi).

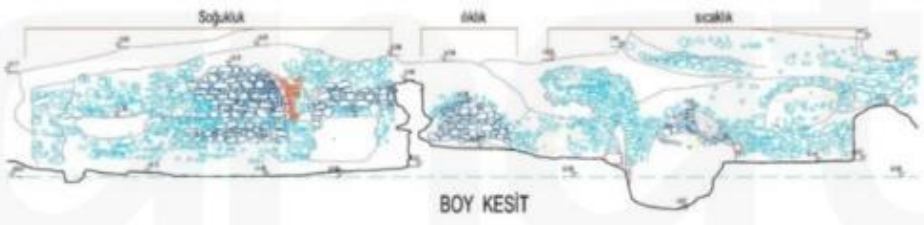

Çiz. 94: Harput Esediye Hamamı Planı **(** https://harput.web.tr/**)**

Erişim Tarihi: 23. 06. 2025.

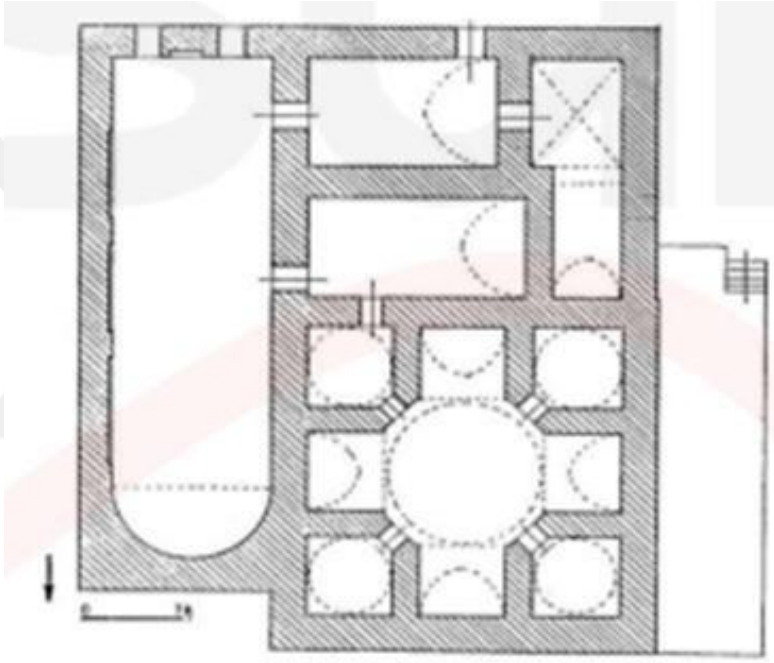

Çiz. 95: Harput Esediye Hamamı Kesiti (K. Atıcı, 2020, s. 29).

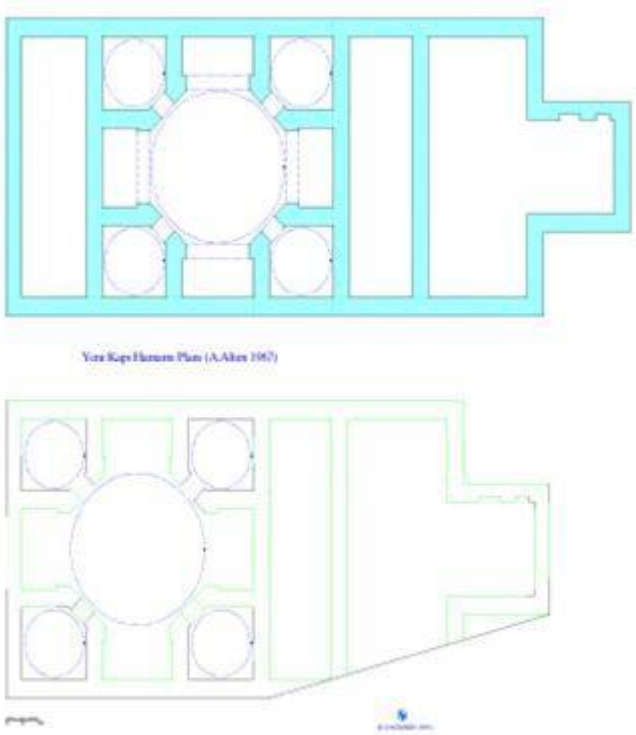

Çiz. 96: Harput Esediye Hamamı Ilıklık ve Sıcaklık Boy Kesiti

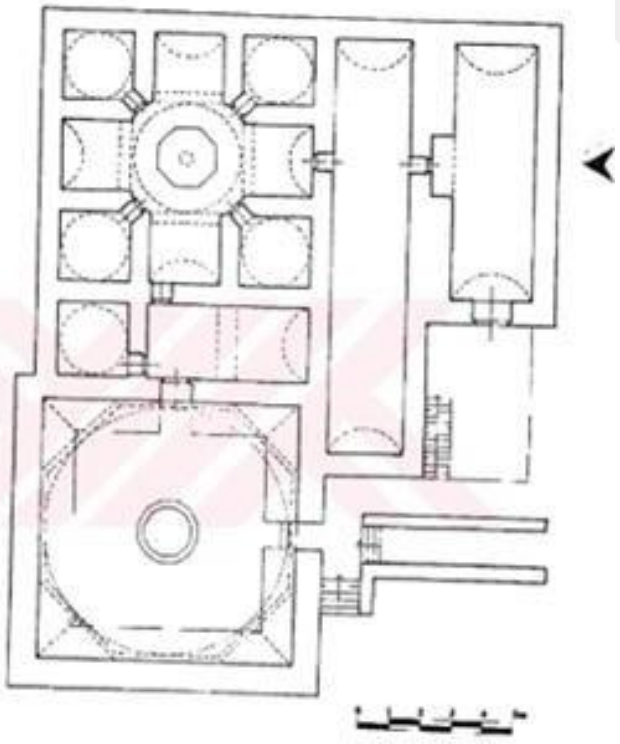
(K. Atıcı, 2020, s. 29).

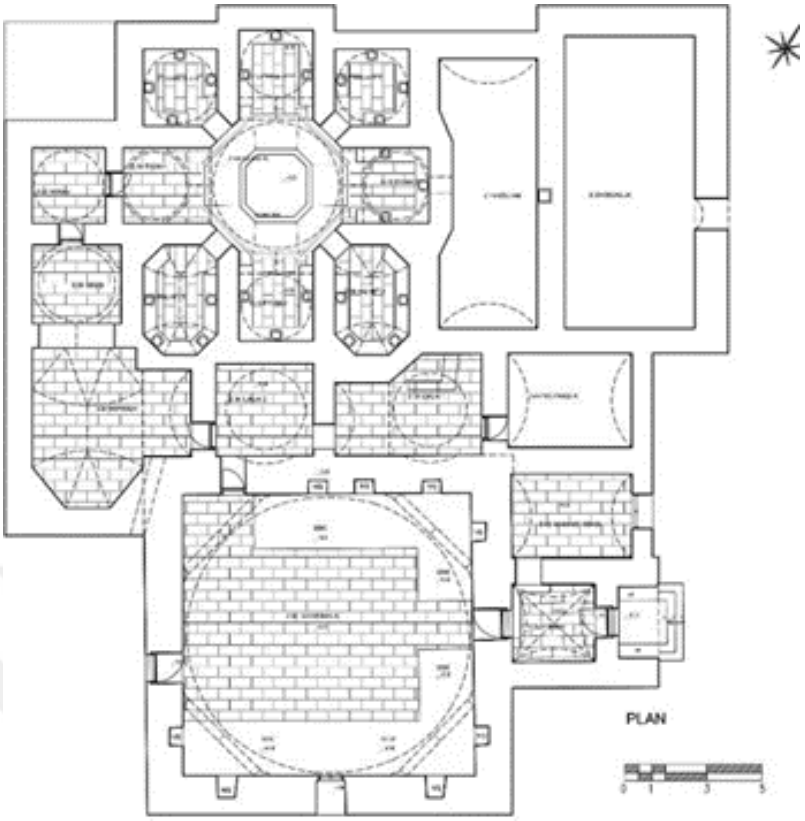
Çiz. 97: Mardin Savurkapı Sitti Radviye Hamamı Planı (Y. Çetin. 2022, s. 188).

Çiz. 98: Mardin Yeni Kapı Hamamı Planı **(**İ. Yıldız, 2008, s. 290).

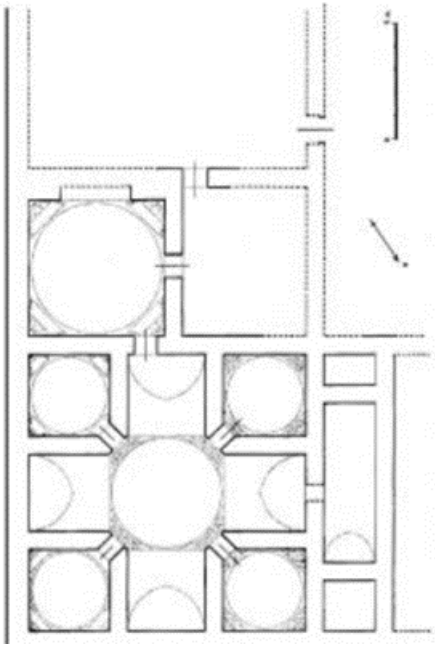

Çiz. 99: Harput Cimşit Bey Hamamı Planı (C. Arslan, 2003).

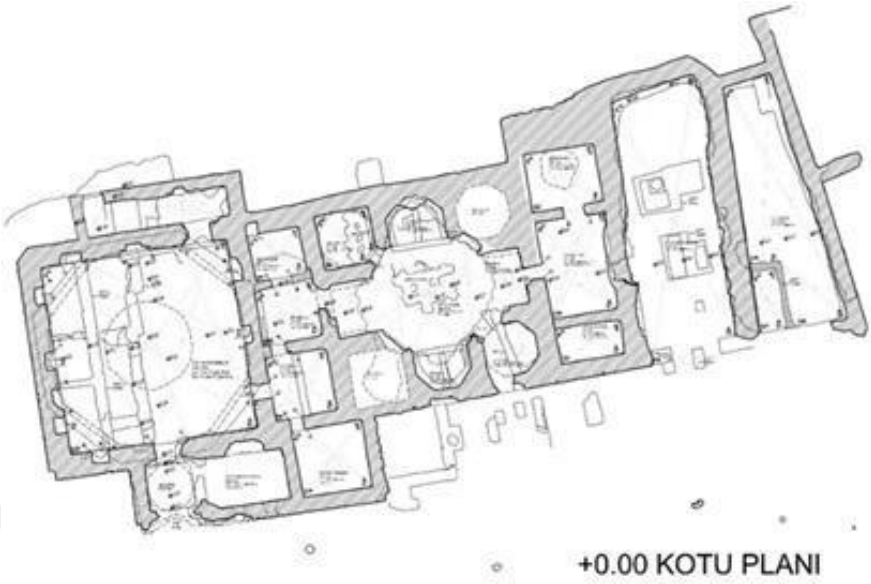
Çiz. 100: Hoca Hasan Hamamı (https://harput.web.tr/)

Erişim Tarihi: 24. 06. 2025.

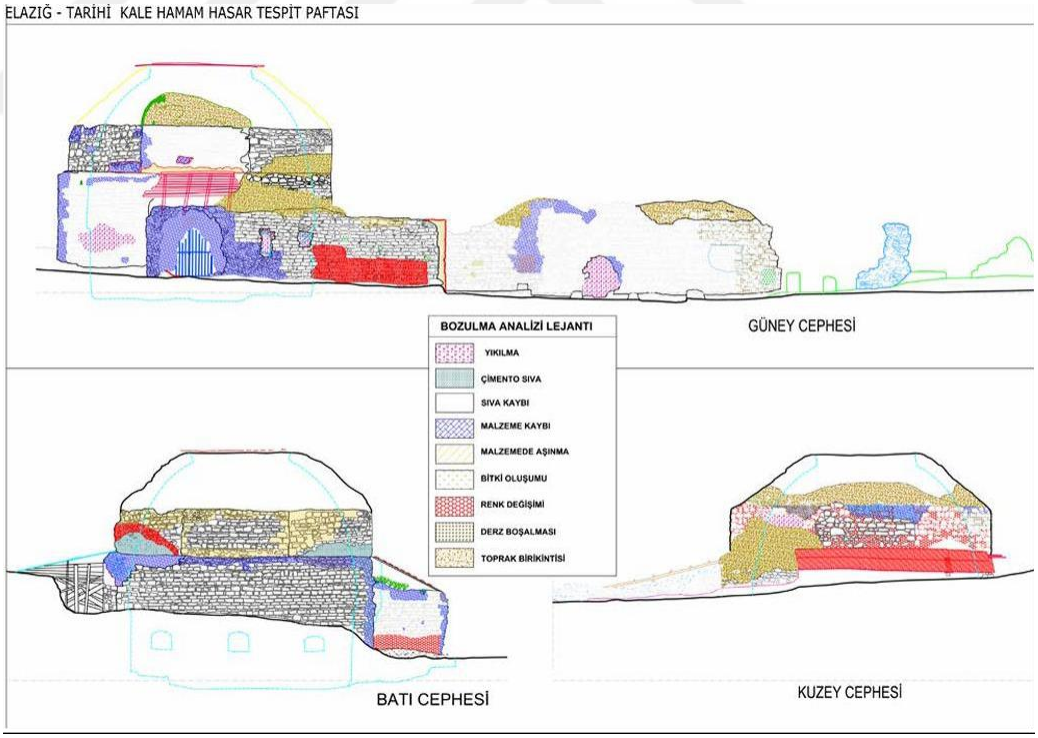
Çiz. 101: Kars Ani Menucehr Hamamı Planı

(https://www.selcuklumirasi.com/) Erişim Tarihi: 24.06. 2025.

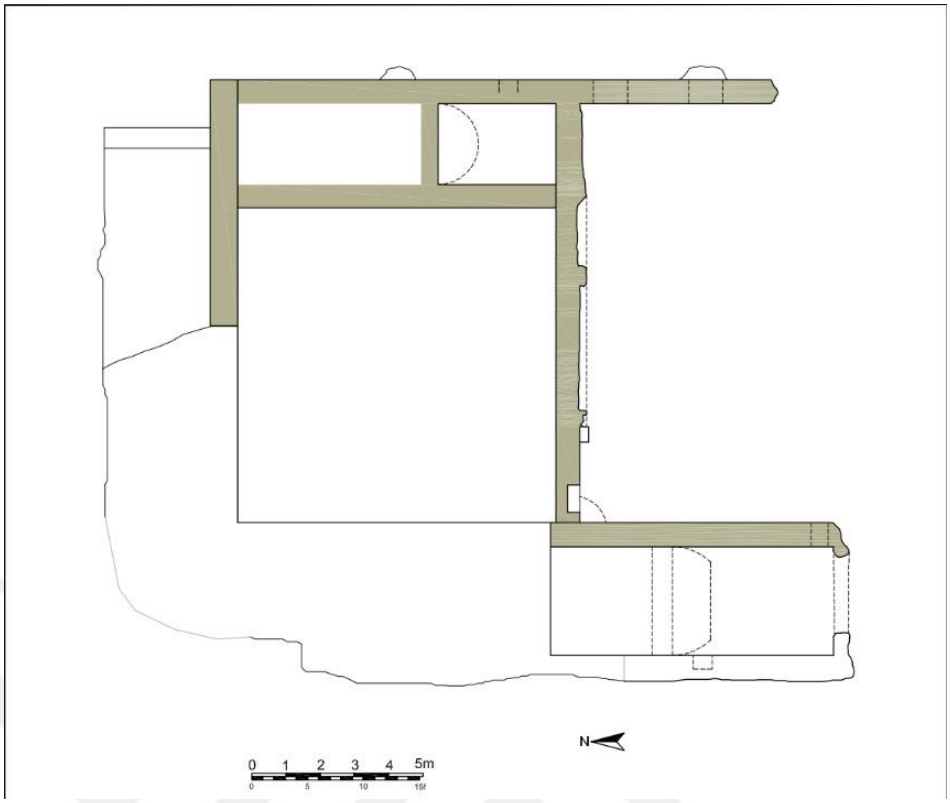

Çiz. 102: Harput Kale Hamamı Planı **(** https://harput.web.tr/**)**

Erişim Tarihi: 25. 06. 2025.

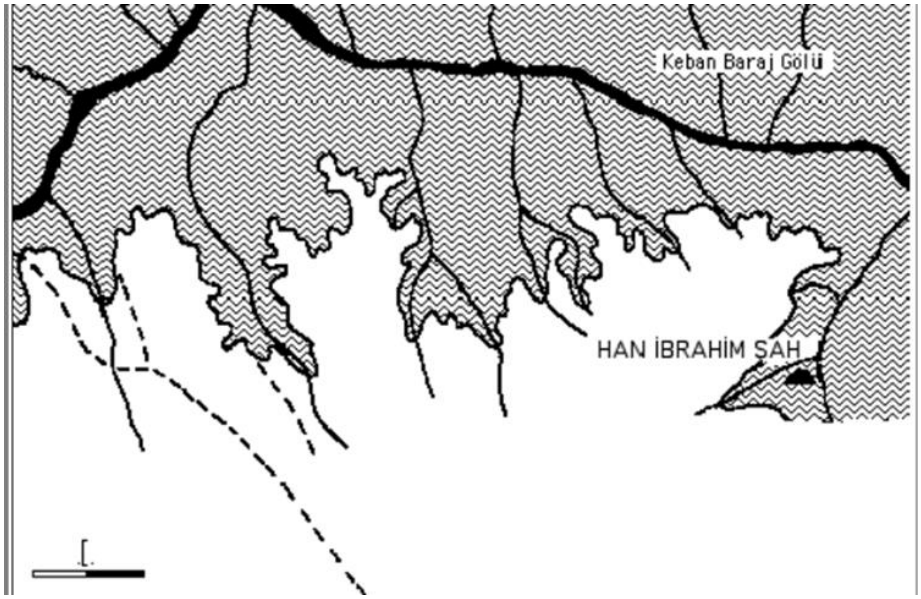

Çiz. 103: Harput Kale Hamamı Cephe Kesitleri (T. İ. Uzun ve Y. Spor, 2019, s. 20).

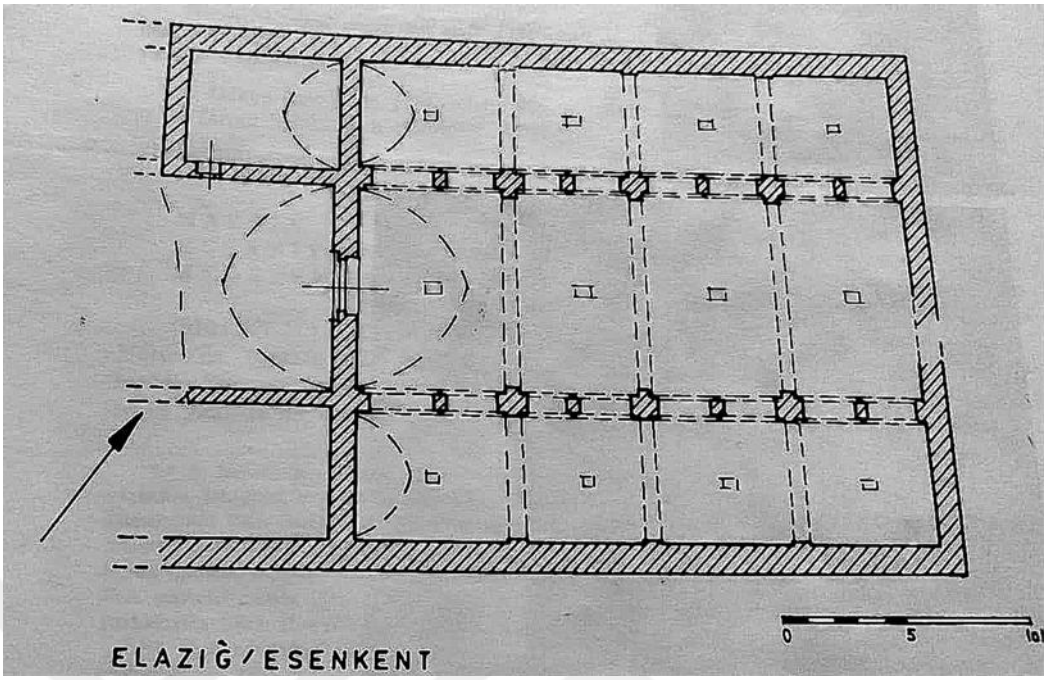
Çiz. 104: Harput Kızıl Hamam Planı

(Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporundan, 2018, s. 79).

Çiz. 105: Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı Bulunduğu Yer

(http://www.tayproject.org/) Erişim Tarihi: 29. 06. 2025.

Çiz. 106: Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı Planı

(A. Altun, 1978, s. 263).

IX. FOTOĞRAFLAR

Foto. 1: Harput İç Kale'den Harput'un Genel Görünümü.

Foto. 2: Harput İç Kale'den Harput'un Genel Görünümü.

Foto. 3: Harput'tan Elazığ Ovası'nın Görünümü.

Foto. 4: Harput İç Kale'de Baş Tanrı Haldi Kurban Kesim Alanı.

Foto. 5: Harput İç Kale Urartu Dönemi Kurban Kesim Alanı.

Foto. 6: Harput İç Kale Urartu Dönemi Basamakları.

Foto. 7: Harput İç Kale Urartu Dönemi Sarnıç Girişi.

Foto. 8: Harput İç Kale Urartu Dönemi Sarnıç Giriş Kapısı.

Foto. 9: Harput İç Kale Urartu Dönemi Sarnıcına İnen Basamaklar.

Foto. 10: Harput Kabartması. (Kaynak: https://www.elazigfirat.com/).

Erişim Tarihi: 30. 04. 2025.

Foto. 11: Harput İç Kale Harput Kabartması Replikası.

Foto. 12: Harput Arap Baba Mescit ve Türbesi.

Foto. 13: Harput Arap Baba Mescit Mihrabı.

Foto. 14: Arap Baba Türbesi Kripta Bölümü.

Foto. 15: Sara Hatun Camii Genel Görünüm.

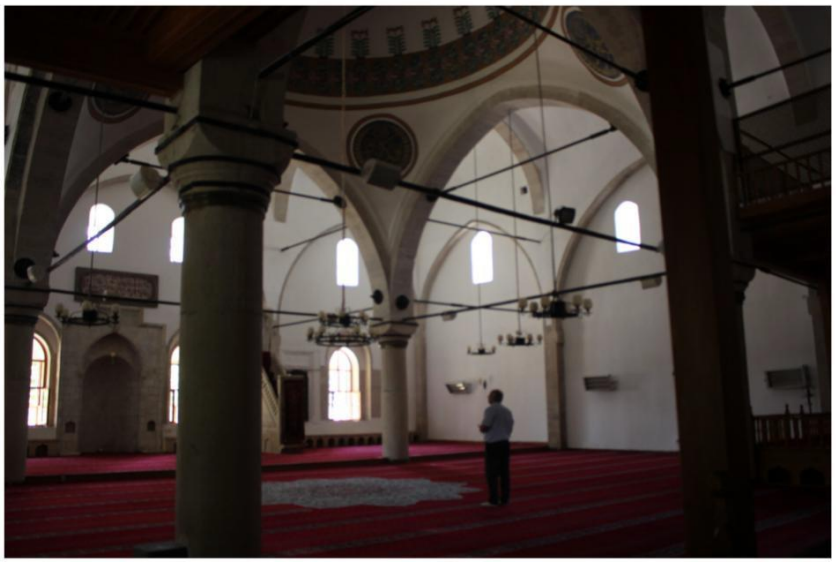

Foto. 16: Sara Hatun Camii Harim Mekânı.

Foto. 16: Harput İç Kale Genel Görünüm.

Foto. 17: Harput İç Kale ve Dış Kale Doğu Yönünden Görünüm.

Foto. 18: Harput İç Kale Kuş Bakışı Görünümü.

(https://www.firat.edu.tr/) Erişim Tarihi: 30.04. 2025.

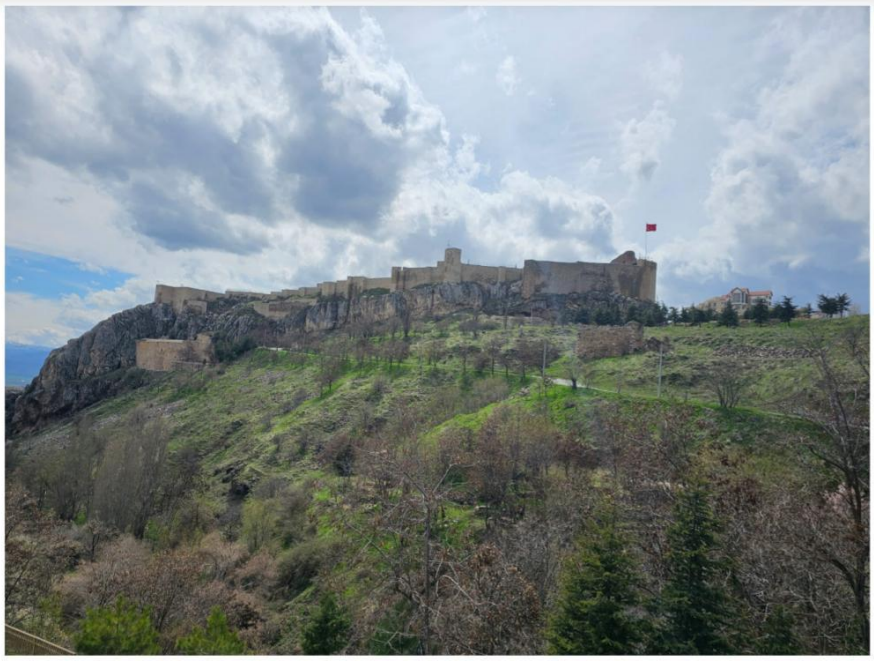

Foto. 19: Harput İç Kale Doğu'dan Genel Görünüm.

Foto. 20: Urartu Dönemi Taş Baskı Mühür. (İ. Aytaç, 2019, s. 567).

Foto. 21: Harput İç Kale Doğu Surları Altında Meryem Ana Kilisesi.

Foto. 22: Maristan Kitabesinin İlk Parçası.

Üstteki satır "هذا ما تطوع ..."

Alttaki Satır " ايام في ....."

(E. Danık'tan Aktr., H. Karaçam, 2012, s. 215.).

Foto. 23: Maaristan Kitabesi İkinci Parçası.

(E. Danık'tan Aktr., H. Karaçam, 2012, s. 216).

Foto. 24: Maaristan Kitabesi. (Elazığ Müzesi).

Foto. 25: Artuklu Saray Önü Tandıra Düşen Top.

Foto. 26: Harput İç Kale Saray Mutfak Bölümünde Bulunan Tandırlar.

Foto. 27: Harput İç Kale Saray Önü Kürevi Konik Kap Fargmanı.

(İ. Aytaç, 2024, s. 728).

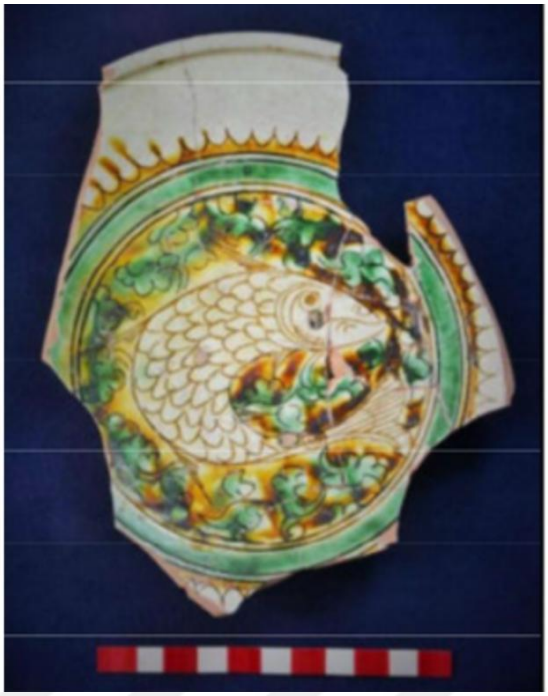

Foto. 28: Harput İç Kale Saray Önü Balık Figürlü Tabak. (İ. Aytaç, 2018, s. 326).

Foto. 29: Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri.

(İ. Aytaç, 2018, s. 55).

Foto. 30: Harput Artuklu Hükümdarı Nureddin Muhammed D. Melek Figürlü Sikke Örneği. (R. Uykur, 2011, s. 189).

Foto. 31: Harput İç Kale Kuzey Kulesi Aslanlı Burç.

Foto. 32: Aslanlı Burç Üzerinde Üstte Yer Alan Akkoyunlu Kitabesi.

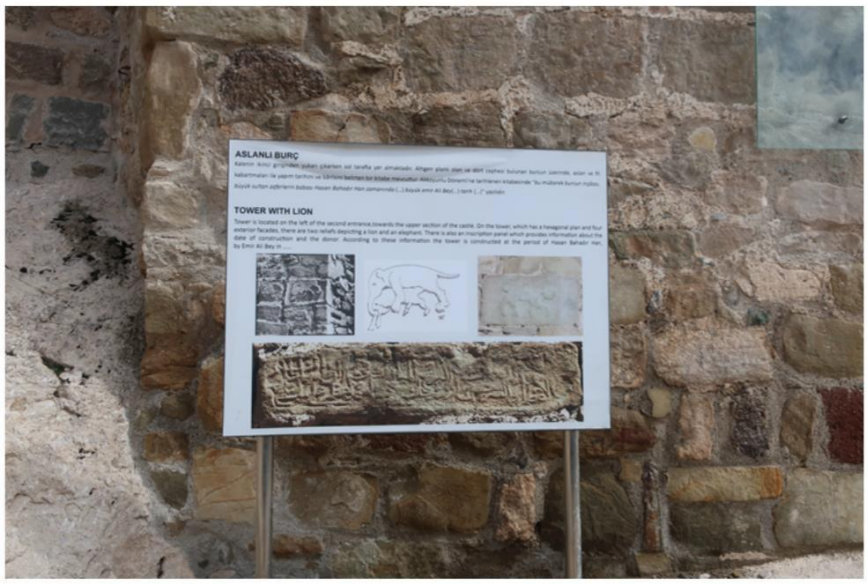

Foto. 33: Kuzey Kulesi Önündeki Burç Detaylarını Gösteren Tabela.

Foto. 34: Harput İç Kale Paşa Konağı.

Foto. 35: Paşa Konağı Mutfak Bölümü.

Foto. 36: XIX. yy. Başlarında Harput. (V.B.M. Arşiv).

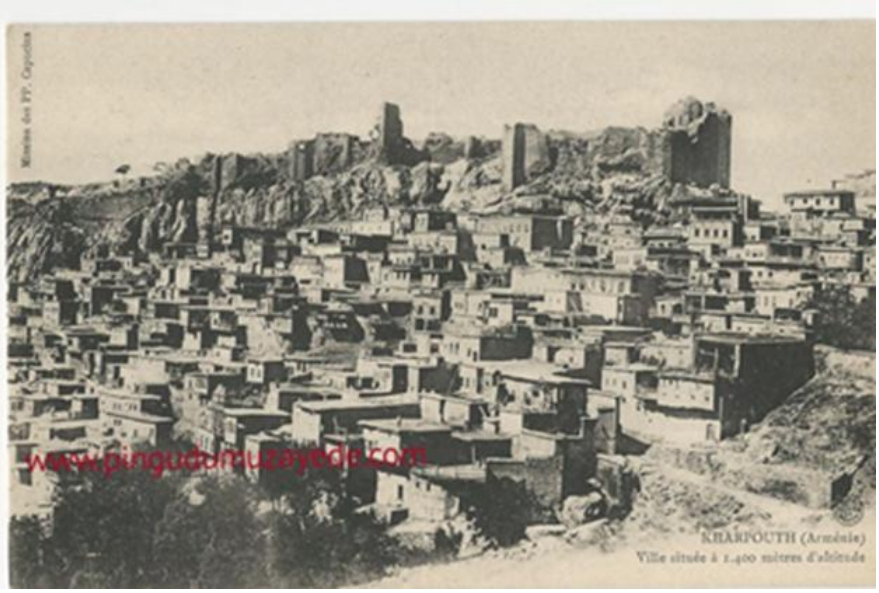

Foto. 37: XIX. yy. Harput Kalesi Genel Görünüm. (V.B.M. Arşiv).

Foto. 38: 1900'lü yıllar Harput Kalesi. (V.B.M. Arşiv).

Foto. 39: 1909 Yılı Harput Kalesi. (Getrude Bell, V.B.M Arşiv).

Foto. 40: Harput İç Kale Genel Görünüm.

Foto. 41: Harput İç ve Dış Kale Kuşbakışı Genel Görünüm.

(İ. Aytaç'tan Aktr. A. Kılıç, 2020, s.149).

Foto. 42: Harput İç Kale Genel Planı.

Foto. 43: Harput İç Kale Kuzeydoğu Surları.

Foto. 44: Harput İç Kale Kuzey Burçları.

Foto. 45: Harput İç Kale Kuzey Sur Duvarları ve Burçlar.

Foto. 46: Kuzey Sur Duvarları Altındaki Ana Kayalar.

Foto. 47: Harput İç Kale Giriş Solundan İtibaren Sur Duvarları.

Foto. 48: Harput İç Kale 1. Giriş Kapısı Genel Görünüm.

Foto. 49: Harput İç Kale 1.Giriş Kapısı Detay Görünüm.

Foto. 50: Harput İç Kale 1. Giriş Kapısı Detayı.

Foto. 51: Harput İç Kale 2. Giriş Kapısı Detayı.

Foto. 52: Kızlar Burcu (Nizameddin İbrahim) Genel Görünüm.

Foto. 53: Belek Burcu Genel Görünüm.

Foto. 54: Belek Burcu Detay Görünüm.

Foto. 55: Fahrettin Karaarslan Burcu.

Foto. 56: İmameddin Ebubekir Burcu.

Foto. 57: Balaban, Dabakhane, Halil İbrahim Burçları.

Foto. 58: Çubuk Bey Burcu.

Foto. 59: Aslanlı Burç Genel Görünüm.

Foto. 60: Kuzey Kulesi**,** Aslanlı Burç Genel Görünüm.

Foto. 61: Aslanlı Burç, Aslan-Boğa Mücadelesi Figürleri. (Kudep Arşivi).

Foto. 62: Hayvan Mücadelesi Figürleri Replikası.

Foto. 63: Diyarbakır Ulu Camii Aslan-Boğa Mücadelesi Figürleri. (Ş. Tümer).

Foto. 64: Aslan- Boğa Mücadelesi Figürlerinin 2015 Yılındaki Durumu. (Kudep Arşivi).

Foto. 65: Aslan Boğa Mücadelesi Figürleri Üzeri Koruma Amaçlı Damperli Camla Kaplanmıştır.

Foto. 66: Aslanlı Burç Üzerinde Yer Alan Aslan Figürü ve Kitabe.

Foto. 67: Aslan Figürü. (Kudep Arşivi).

Foto. 68: Aslan-Boğa Mücadelesi ve Tek Aslan Figürü Burç Üzerindeki Konumları.

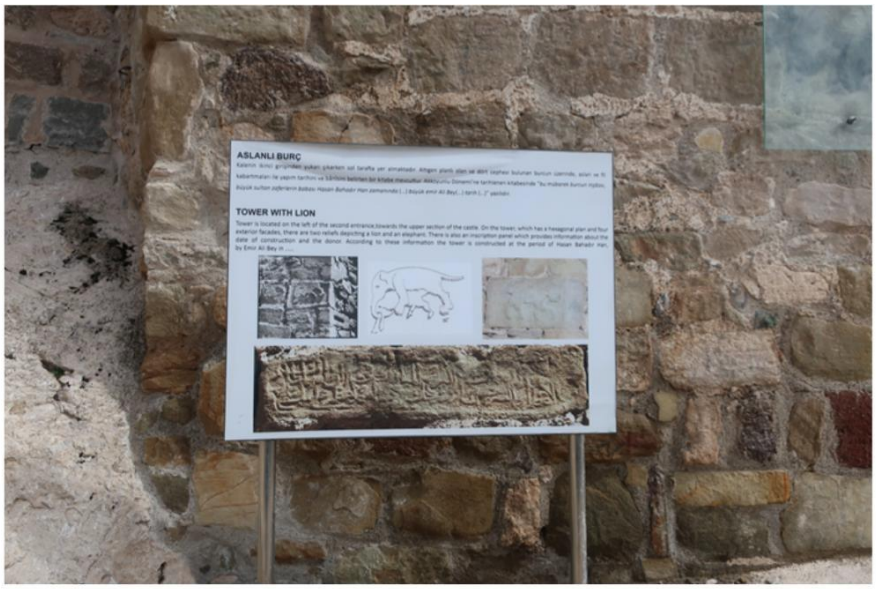

Foto. 69: Aslanlı Burç Önünde Kitabe ve Figürleri Anlatan Tabela.

Foto. 70: Diyarbakır Ulu Evli Beden Burcu Aslanları.

(https://diyarbakir.ktb.gov.tr/) Erişim Tarihi: 20.04. 2025.

Foto. 71: Diyarbakır Yedikardeş Burcu Aslanları.

Foto. 72: Palu Kalesi Kuzey Yönü Genel Görünüm.

Foto. 73: Murat Nehri ve Palu Genel Görünüm.

Foto. 74: Palu Kalesi Çevresi.

Foto. 75: Palu Kalesi Giriş Kısmı.

Foto. 76: Kale Girişi Sur Duvarları.

Foto. 77: Kale Girişi Sur Duvarları ve Temelleri.

Foto. 78: Kale Kuzey Yönünde Alt Kısımda Ana Kaya Tüneli Girişi.

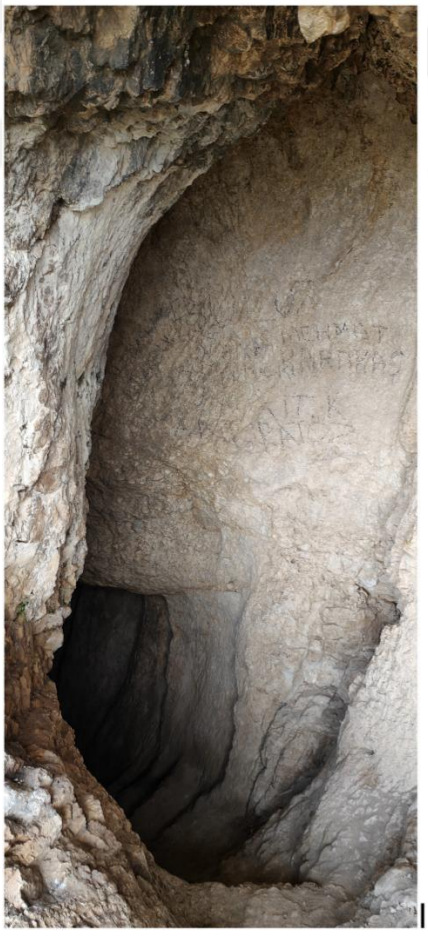

Foto. 79: Palu Kalesi Kaya Tüneli Girişi ve Basamakları.

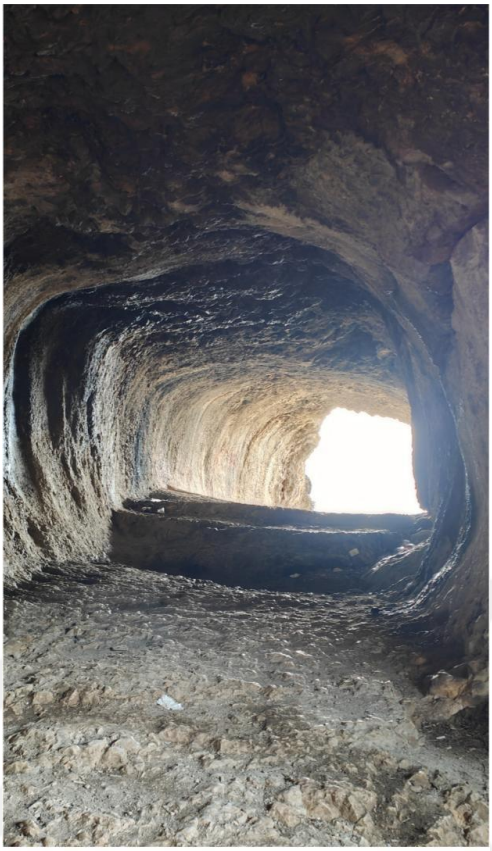

Foto. 80: Palu Kalesi Kaya Tüneli İç Görünümü.

Foto. 81: Palu Kalesi Kral Menua Yazıtı Tabelası.

Foto. 82: Palu Kalesi Kral Menua Yazıtı.

Foto. 83: Palu Kalesi Menua Kitabesi Benzeri Kapı Şeklinde Yapı.

Foto. 84: Palu Kalesi Kaya Mezarlarının Bulunduğu Alan.

Foto. 85: Palu Kalesi III. No'lu Kaya Mezarı Kapısı ve Girişi.

Foto. 86: Palu Kalesi III No'lu Kaya Mezarı Odası Batı Duvarı Niş Detayı.

Foto. 87: Palu Kalesi III No'lu Kaya Mezarı Odası Doğu Duvarı Niş Detayı.

Foto. 88: Palu Kalesi III No'lu Mezar Odası Güney Duvarı Niş Detayı.

Foto. 89: Palu Kalesi III No'lu Mezar Odası Arka Oda Giriş Kapısı.

Foto. 90: Palu Kalesi III No'lu Mezar Odası Arka Oda.

Foto. 91: Palu Kalesi Urartu Dönemi Kaya İşaretleri.

(H. Danışmaz, 2018, s. 195).

Foto. 92: Palu Kalesi Kaya Ambarı.

Foto. 93: Palu Kalesi B Tüneli İkinci Tünel (S. Can, 2025, 21).

Foto. 94: Palu Kalesi Güneybatı Yönü İlk I No'lu Sarnıç Girişi.

Foto. 95: Palu Kalesi Sarnıç İçi (Can, 2025, s. 23).

Foto. 96: Palu Kalesi Sarnıcı Kaş Kemer Detayı.

Foto. 97: Palu Kalesi Sarnıcı Künk Detayı.

Foto. 98: Palu Kalesi II No'lu Sarnıç (Can, 2025, s. 25).

Foto. 99: Palu Kalesi Güney Yönü Murat Nehrine İnen Basamak İzleri.

Foto. 100: Palu Kalesi Murat Nehri'ne İnen Basamak İzleri.

Foto. 101: Palu Kalesi Artuklu Sarayı.

Foto. 102: Palu Kalesi'nden Palu Köprüsü.

Foto. 103: Palu Kalesi'nden Bizans Kilisesi.

Foto. 104: Çarşıbaşı Mahallesi Bizans Kilisesi.

Foto. 105: Alacalı Mescid Genel Görünüm.

Foto. 106: Palu Küçük Camii.

Foto. 107: Palu Kındik Mescidi.

Foto. 108: Cemşid Bey Külliyesi Genel Görünüm.

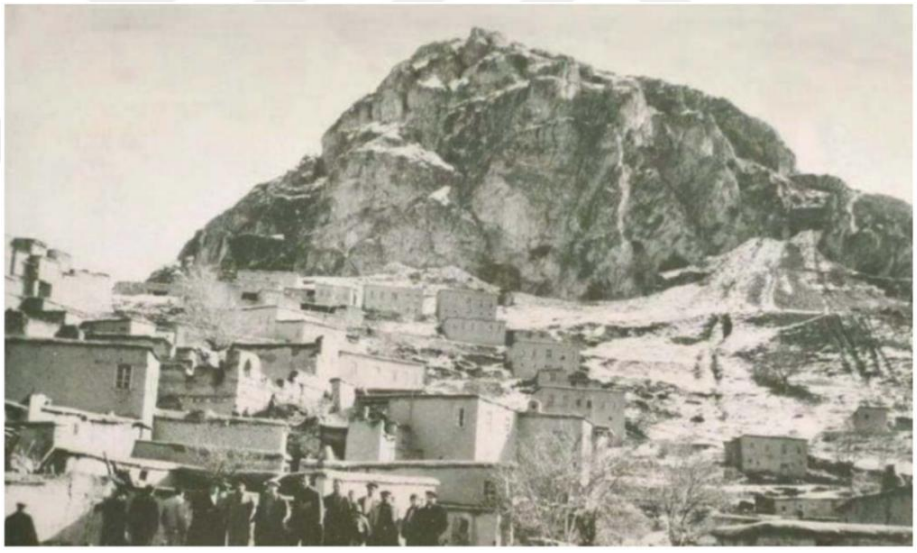

Foto. 109: Palu Kalesi 1900'lü Yıllar (S. Yapıcı'dan Aktr., S. Can, 2025, s. 6).

Foto. 110: Artuklu Zindanı Bulunduğu Alan

(https://www.firat.edu.tr/), Erişim Tarihi: 05.05. 2025.

Foto. 111: Belek Gazi'nin Harput Zindanına Attığı Kral II. Baudouin Şövalyeler Birliğini Huzuruna Kabulü XIII. yy. Gravürü

(Willermus Tyrensis'ten aktr. Sevin vd. 2011, s. 232).

Foto. 112: Artuklu Sarnıc/Zindanı Giriş Bölümü.

Foto. 113: Artuklu Sarnıc/Zindan Kapı Girişi Eşik.

Foto. 114: Artuklu Sarnıc/Zindanı Tünel Başlangıcı.

Foto. 115: Artuklu Sarnıc/Zindan İlk Basamaklar.

Foto. 116: Artuklu Sarnıc/Zindan Basamak Detayları.

Foto. 117: Artuklu Sarnıc/Zindana İniş Başlangıcı.

Foto. 118: Artuklu Sarnıc/Zindan Tonoz Örtülü Mekân.

Foto. 119: Artuklu Sarnıc/Zindan Havalandırma Bacası

(https://www.firat.edu.tr/), Erişim Tarihi: 05.05.2025.

Foto. 120: Artuklu Sarnıc/Zindan Batıya Dönüş.

Foto. 121: Artuklu Sarnıc/Zindan Duvarlarında Bulunan Çıralıklar.

Foto. 122: Artuklu Sarnıc/Zindana İnmeden Son Basamaklar.

Foto. 123: Artuklu Sarnıc/Zindan Mağara İçi Genel Görüntü

(https://www.firat.edu.tr/), Erişim Tarihi: 05.05.2025.

Foto. 124: Artuklu Sarnıc/Zindan 3 Bölümlü Sarnıc/Zindan Alanı.

Foto. 125: Artuklu Sarayı'nın Harput İç Kale'de Bulunduğu Konum.

Foto. 126: Harput İç Kale Artuklu Sarayı Genel Görünüm.

Foto. 127: Harput İç Kale Artuklu Sarayı Restorasyon Öncesi

(www.turkishmuseums.com) Erişim Tarihi: 06. 05. 2025.

Foto. 128: Harput Artuklu Sarayı Eyvan Kalıntıları Batı Yönü.

Foto. 129: Harput Artuklu Sarayı Doğu Yönü.

Foto. 130: Harput Artuklu Sarayı Odalara Geçiş.

Foto. 131: Harput Artuklu Sarayı Alt Katı Tonozlu Mekân.

Foto. 132: Harput Artuklu Sarayı Üst Katı Güney Yönünde Dışta Belirgin Hatıl Yuvaları.

Foto. 133: Harput Artuklu Sarayı Tonozlu Mekân.

Foto. 134: Harput Artuklu Sarayı Ana Eyvan Doğusundaki Duvar İzi.

Foto. 135: Palu Kalesi Artuklu Sarayı Bulunduğu Konum.

(H. Danışmaz, 2024, s. 138).

Foto. 136: Palu Artuklu Sarayı Genel Görünüm.

Foto. 137: Palu Artuklu Sarayı Giriş Bölümü Kemerli Açıklık.

Foto. 138: Palu Artuklu Sarayı İlk Giriş Kuzey Yönde Devamı.

Foto. 139: Palu Artuklu Sarayı Giriş Bölümündeki Kemer Detayı.

Foto. 140: Palu Artuklu Sarayı İlk Bölüm Destek Kemeri.

Foto. 141: Palu Artuklu Sarayı Ana Mekân.

Foto. 142: Palu Artuklu Sarayı Ana Mekân Duvar Detayları.

Foto. 143: Palu Artuklu Sarayı Ana Mekân Duvarında Eş Mesafeli Konsollar.

Foto. 144: Yapı İlk Bölüm İçten Üst Örtüsü.

Foto. 145: Palu Kalesi Artuklu Sarayı Ana Mekân Pencere Açıklıkları.

Foto. 146: Palu Kalesi Artuklu Sarayı Üst Örtüsü.

Foto. 147: Harput Ulu Camii Bulunduğu Konum.

(https://kulturenvanteri.com/) Erişim Tarihi: 14.05. 2025.

Foto. 148: Ulu Cami Genel Görünüm.

Foto. 149: Ulu Camii Batı Cephe Girişi Üzerinde İnşa Kitabesi.

Foto. 150: Ulu Cami Batı Cephe Kitabe Detayı (V.B.M. Arşiv).

Foto. 151: Ulu Cami Kuzey Kemerleri Arasındaki Vergi Kitabesi.

Foto. 152: Ulu Camii Vergi Kitabesi.

Foto. 153: Ulu Camii Vergi Kitabesi Detayı. (V.B.M. Arşiv).

Foto. 154: Harput Ulu Camii Minberi. (https://elazig.ktb.gov.tr/)

Erişim Tarihi: 21.05.2025.

Foto. 155: Minber Ön Görünüş Kapı Kanatları. (https://tr.pinterest.com/)

Erişim Tarihi: 21.05. 2025.

Foto. 156: Minber Doğusu (Mihrap Yönü)

Aynalık, Korkuluk, Taht Altı ve Süpürgelik

(V.B.M. Arşiv).

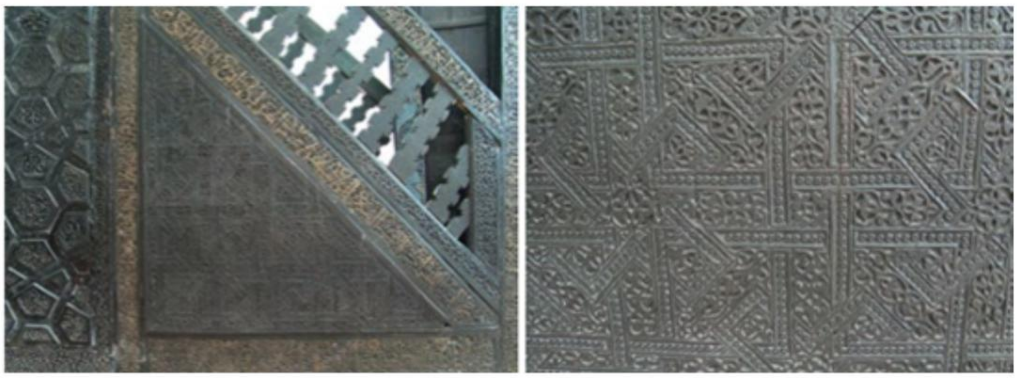

Foto. 157: Yan Aynalık Detay Mihrap Yönü (G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 83).

Foto.158: Minber Korkuluk Detayı ve Üstte Tek Satır Kitabe Kuşağı.

Foto. 159: Batı Aynalığı İle Taht Altının Birleşim Yerinde Dikey Şerit Halinde Tek Satır Çiçekli Kufi Yazı (H. Şimşek, 2010, s. 55).

Foto. 160: Ulu Camii Batı Cepheden Avluya Giriş Bölümü.

Foto. 161: Ulu Camii Batı Kapı'dan Revaklı Avluya Giriş.

Foto. 162: Avlu Kuzey'den Güney Kemerler Görünüş.

Foto. 163: Ulu Camii Avlu, Güneyden Kuzey Kemerler Görünüş.

Foto. 164: Ulu Camii Avlusu Ortasında Yer Alan Kuyu.

Foto. 165: Ulu Cami Avlu Kuzey Kemer Detayları.

Foto. 166: Ulu Camii Avlu Kuzey Revaklar Kadınlar Mahfili.

Foto. 167: Ulu Camii Avlu Kuzeyi Kadınlar Mahfili Dış Görünüş.

Foto. 168: Ulu Camii Güney Revak Kuzey Görünüm.

Foto.169: Ulu Camii Avlu Doğudan Batı Görünüm.

Foto. 170: Ulu Camii Avlu Doğu Revakı.

Foto. 171: Ulu Camii Batı Revakından Son Cemaat Yerine Bakış.

Foto. 172: Ulu Camii Avlusundan Son Cemaat Yerine Bakış.

Foto. 173: Ulu Camii Son Cemaat Yeri.

Foto. 174: Ulu Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı.

Foto. 175: Ulu Camii Son Cemaat Yeri Mihrabı Restorasyon Öncesi

((Malatya V.B.M. 1965-1969).

Foto. 176: Ulu Camii Harim Mekânı Kuzeydoğudan Görünüş.

Foto. 177: Ulu Camii Harim Kuzey Sahın.

Foto. 178: Ulu Camii Harim Mekânı Güney Sahın.

Foto. 179: Ulu Camii Harim Kemer Detayları.

Foto. 180: Ulu Camii Mihrap Önündeki Sahın.

Foto. 181: Ulu Camii Mihrap Önü ve Minberi.

Foto. 182: Ulu Camii Mihrap Önü Kubbesi.

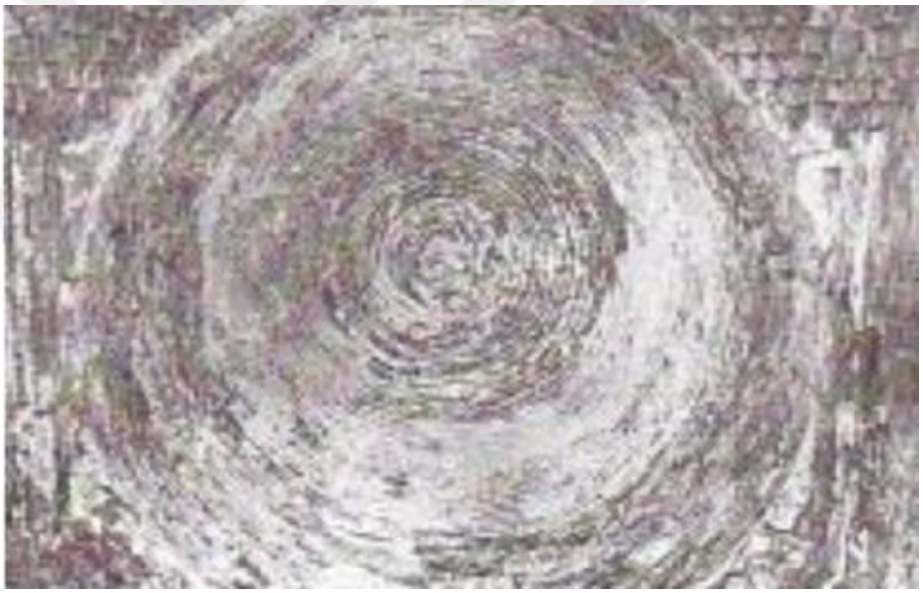

Foto. 183: Ulu Camii Mihrap Önü K. Restorasyon Öncesi

(Malatya V.G.M.1965-1969).

Foto. 184: Ulu Camii Harim Mekânı Mihrap Önü.

Foto. 185: Ulu Camii Mihrabın Üzerindeki Kapatılan Pencere.

Foto. 186: Ulu Camii Harim Mekânı Mihrap.

Foto. 187: Ulu Cami Harim Mekanı Mihrabı Restorasyon Öncesi.

(Malatya V.B.M. 1965-1969).

Foto. 188: Ulu Camii Batı Cephe.

Foto. 189: Ulu Camii Batı Cephe Giriş Kapısı.

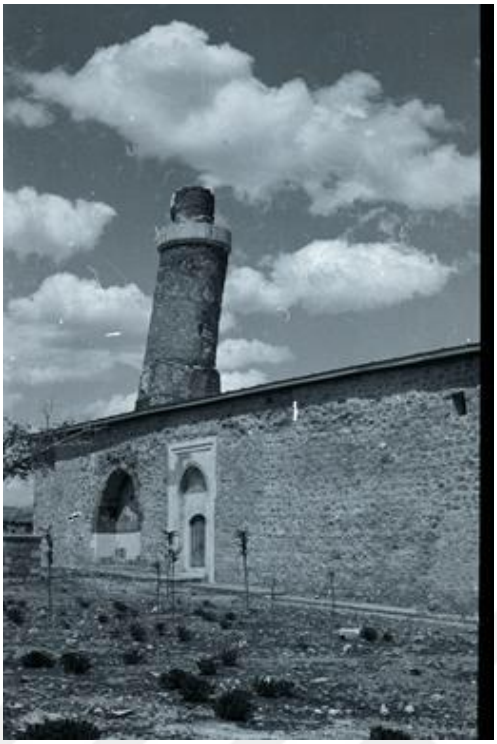

Foto. 190: Ulu Camii Batı Cephe (1965 ve 1969 Restorasyonları Öncesi V.G.M Arşvi).

Foto. 191 Ulu Camii Batı Cephesi Kemeri ve Minare.

Foto. 192: Ulu Camii Batı Cephe Kemerli Bölüm.

Foto. 193: Ulu Camii Minaresi.

Foto. 194: Ulu Camii İç Mekandan Minareye Çıkan Merdivenler.

Foto. 195: Ulu Camii Minaresi 3 Sıralı Süsleme Kuşağı.

Foto. 196: Ulu Camii Doğu Cephe.

Foto. 197: Ulu Camii Doğu Cephe Kapısı.

Foto. 198: Ulu Camii Doğu Cephesi (Malatya V.B.M. 1965-1969).

Foto. 199: Ulu Camii Güney Cephe.

Foto. 200: Ulu Camii Güney Cephe Kapısı.

Foto. 201: Ulu Cami Güney Cephe Mihrap Önünde Dışa Taşkın Payanda.

Foto. 202: Ulu Camii Güney Cephe (Malatya V.B.M. 1965-1969).

Foto. 203: Ulu Camii Kuzey Cephe.

Foto. 204: Harput Ulu Camii Üst Örtüsü

(https://www.yenisafak.com/) Erişim Tarihi: 13. 05. 2025.

Foto. 205: Ulu Camii Bahçesinde Yer Alan Mezarlık.

Foto. 206: Ulu Camii Bahçesi Abdesthane.

Foto. 207: Ulu Camii Mezarlığında Seyyid Ahmed Kürdi Hz. Kabri.

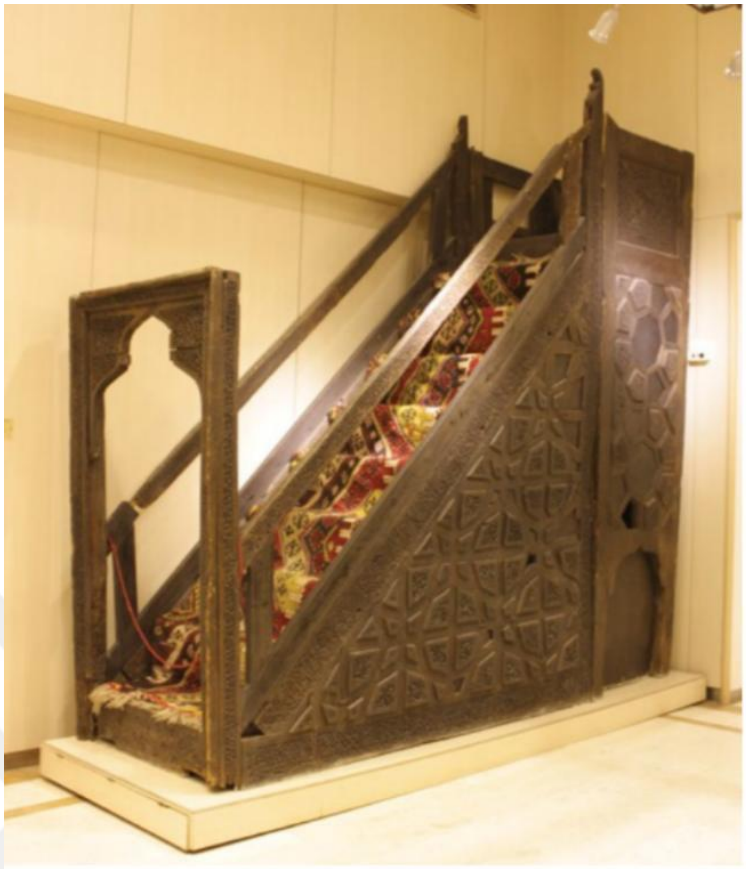

Foto. 208: Malatya Ulu Camii Minberi Genel Görünüm

(G. A. Kurtişoğlu, 2015, s. 99).

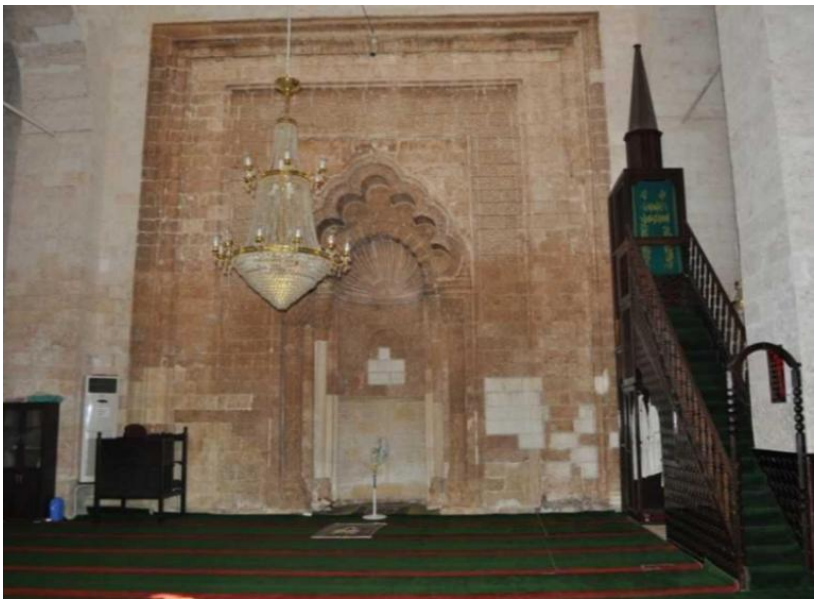

Foto. 209: Dunaysır Ulu Camii Mihrabı

(https://mardin.ktb.gov.tr/) Erişim Tarihi: 20. 05. 2025.

Foto. 210: Harput Ulu Camii Minaresi Minare Gövdesinin

Alt Kısmı İlk Sıralar Yatay Tuğla İstifli Süslemeler (V.B.M. Röleve Arşivi).

Foto. 211: Harput Ulu Camii Minare Gövdesi Yatay İstif Süsleme Detayı

(V.B.M. Röleve Arşivi).

Foto. 212: Harput Ulu Camii Minaresi Kaide Bölümü Düşey İstifler (V.B.M. Röleve Arşivi).

Foto. 213: Harput Ulu Camii Minare Gövdesinde Bulunan Üç Kuşak (V.B.M. Arşiv).

Foto. 214: Harput Ulu Camii Minaresi Birinci Geniş Kuşak (V.B.M. Röleve Arşivi).

Foto. 215: Harput Ulu Camii Minaresi İkinci Geniş Kuşak (V.B.M. Röleve Arşivi).

Foto. 216: Aksaray Kızıl Minare Tuğla Örgü Süsleme Detayları

(https://www.kulturportali.gov.tr/) Erişim Tarihi: 20. 05. 2025.

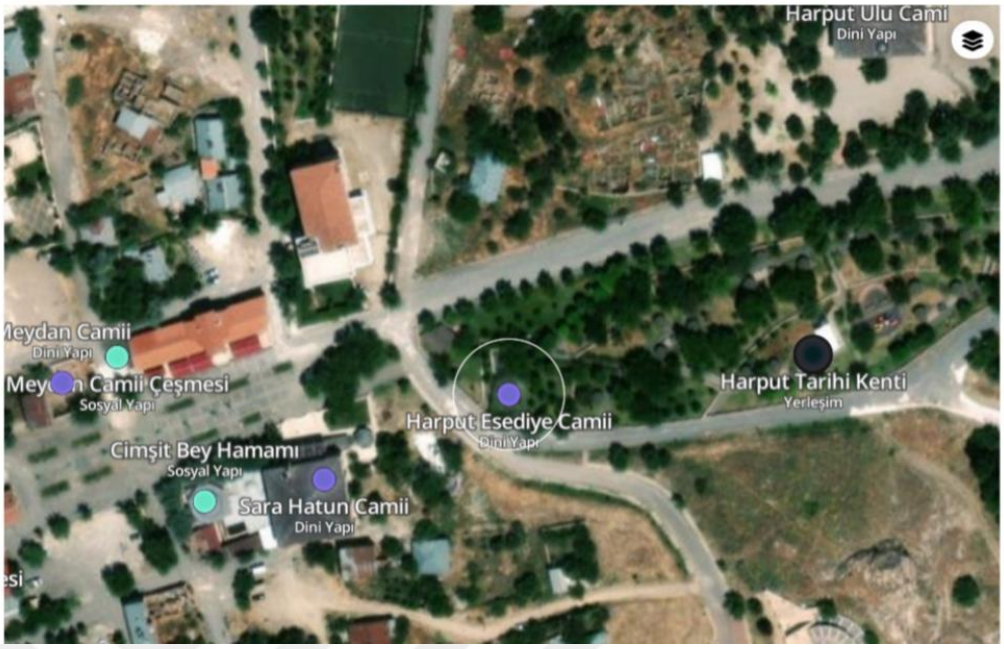

Foto. 217: Harput Esediye Camii ve Medresesi'nin Bulunduğu Konum.

(https://kulturenvanteri.com/) Erişim Tarihi: 18.05. 2025.

Foto. 218: Harput Esediye Külliyesi Genel Görünüm.

Foto. 219: Harput Esediye Külliyesi Portali.

Foto. 220: Harput Esediye Külliyesi Portal Mukarnas ve Kemer Detayları.

Foto. 221: Esediye Külliyesi Portal Batı Mihrabiye.

Foto. 222: Esediye Külliyesi Portal Doğu Mihrabiye.

Foto. 223: Esediye Külliyesi Portali Yıldırım Düşmeden Önce

(V.B.M. Arşiv 1990).

Foto. 224: Esediye Külliyesi Portale Yıldırım Düşmesinden Sonra

(V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 225: Esediye Külliyesi Portal İç Kapısı ve Avlu Bölümü.

Foto. 226: Esediye Külliyesi Restorasyon Öncesi Portal ve Avlu

(V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 227: Esediye Külliyesi Avlu Batı Cepheden Giriş Kapısı.

Foto. 228: Esediye Külliyesi Restorasyon Öncesi Batı Cephe

Camiiye Geçişi Sağlayan Açıklık (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 229: Esediye Külliyesi Restorasyon Öncesi Güney Cephesinde Yer Alan Camii (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 230: Esediye Külliyesi Camii Bölümü Restorasyon Sonrası.

Foto. 231: Esediye Camii ve Medresesi Güney Cephe.

Foto. 232: Esediye Camii ve Medresesi Doğu Cephe.

Foto. 233: Esediye Camii ve Medresesi Batı Cephe

(https://www.aa.com.tr/tr) Erişim Tarihi: 17. 05. 2025.

Foto. 234: Esediye Camii Son Cemaat Yerinde Ortaya Çıkarılan

Taş Döşeli Zemin ve Kemer Ayaklarına Ait Kalıntılar (V.B.M Arşivi 2007).

Foto. 235: Esediye Camii Son Cemaat Yeri Restorasyon Sonrası.

Foto. 236: Esediye Camii Giriş Kapısı.

Foto. 237: Esediye Camii Restorasyon Öncesi Harim Mekânı Doğu Duvarı (V.B.M. Arşiv 2007).

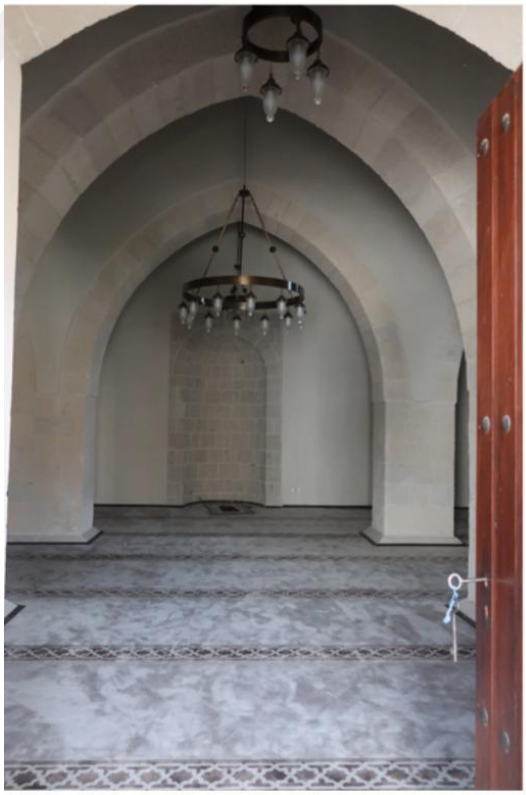

Foto. 238: Esediye Camii Harim Mekânına Giriş (Kıbleye Paralel Sahınlar Restorasyon Sonrası).

Foto. 239: Esediye Camii İlk Giriş Sahın.

Foto. 240: Esediye Camii İkinci ve Üçüncü Sahınlar Doğu Yönü.

Foto. 241: Esediye Camii Harim Batı Sahınlar Genel Görünüm.

Foto. 242: Esediye Camii Harim Doğu Sahın Genel Görünüm.

Foto. 243: Esediye Camii Harim Mekânı Restorasyon Öncesi Mihraba Paralel Sahınlar ve Kemer Ayaklarının Kalıntıları (V.B.M. Arşiv 2007).

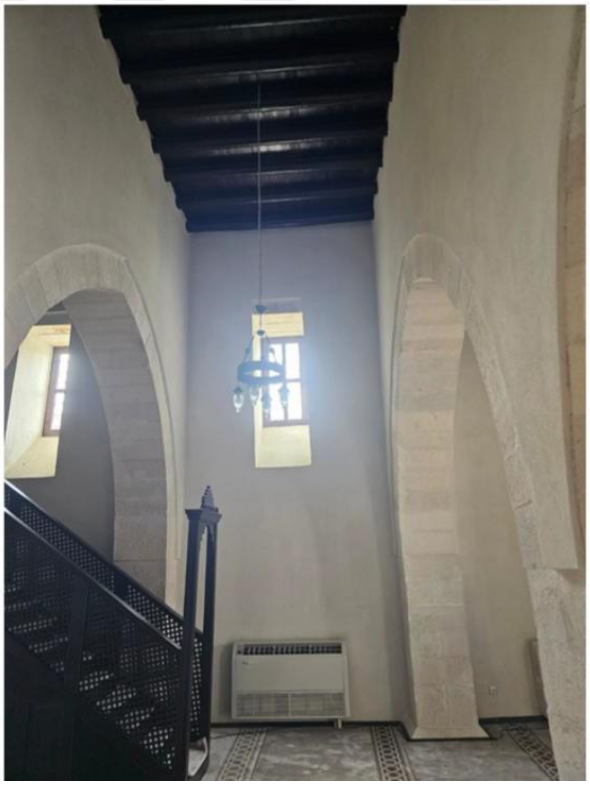

Foto. 244: Esediye Camii Harim Mekânı Orta Sahın Üst Örtü.

Foto. 245: Esediye Camii Harim Mekânı Üst Örtü Genel Görünüm.

Foto. 246: Esediye Camii Harim Mekânı Kuzey Cephe Batı Yönü Pencere İç Görünüm.

Foto. 247: Esediye Camii Harim Mekânı Kuzey Cephe Doğu Yönü Pencere İç Görünüm.

Foto. 248: Esediye Camii Kuzey Cephe Pencere Dış Görünüm Detayı.

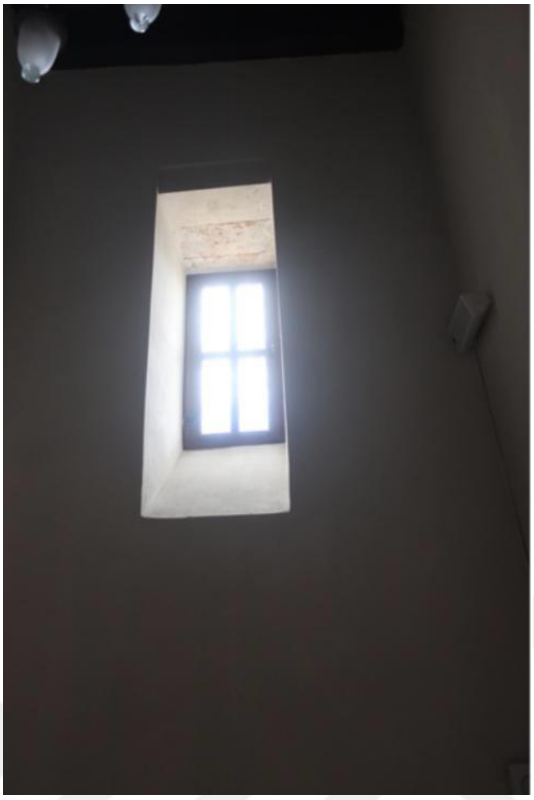

Foto. 249: Esediye Camii Batı Duvarı Üst Örtüye Yakın Giriş Yönü İlk Pencere.

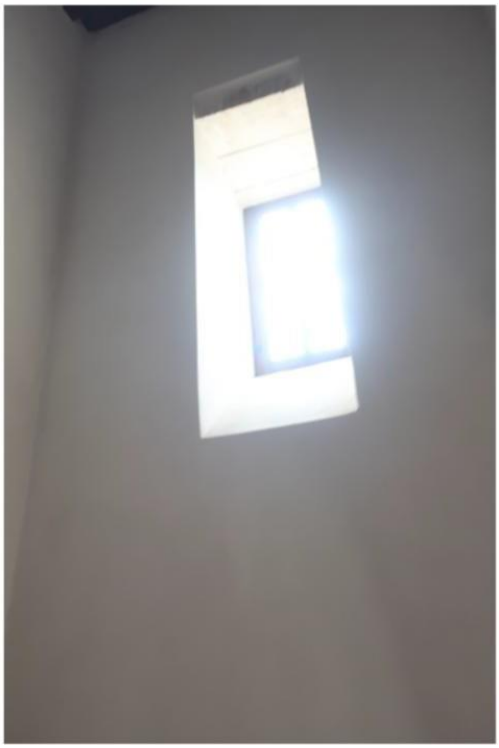

Foto. 250: Esediye Camii Batı Duvarı Üst Örtüye Yakın Son Pencere.

Foto. 251: Esediye Camii Restorasyon Öncesi Kazılarda Tespit Edilen Harimin Kıble Duvarında Yer Alan Çift Mihrap (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 252: Esediye Camii Restorasyon Öncesi Kazılarda Tespit Edilen Harimin Kıble Duvarında Yer Alan Çift Mihraplar Genel Görünüm (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 253: Esediye Camii Restorasyon Sonrası Kıble Duvarında Bulunan Çift Mihrap.

Foto. 254: Esediye Camii Doğu Duvarına Yakın Küçük Mihrap.

Foto. 255: Esediye Camii Kıble Duvarı Ortasında Bulunan Mihrap.

Foto. 256: Esediye Camii Orijinal Olmayan Ahşap Minberi.

Foto. 257: Esediye Camii Restorasyon Öncesi

Harim Batı Duvarı Taşıyıcı Kolon Çıkıntıları

Ve Üstte Pencere Açıklıkları (V.B.M. Arşiv Röleve Raporu).

Foto. 258: Esediye Camii Harim Doğu Duvarı Kolon Çıkıntıları

(V.B.M. Arşiv Röleve Raporu).

Foto. 259: Esediye Camii Batı Duvarı Kolon Çıkıntıları

(V.B.M. Arşiv Röleve Raporu).

Foto. 260: Esediye Camii Üst Örtüsü

(https://www.aa.com.tr/tr) Erişim Tarihi: 17. 05. 2025.

Foto. 261: Esediye Külliyesi Doğu Cephe Medrese Odaları.

Foto. 262: Esediye Külliyesi Doğu Cephe Medrese Odaları Bölümleri ve Üst Örtüsü.

Foto. 263: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi Odaları Güneydoğu Uçtan Kuzeydoğu 'ya Doğru Altı Oda (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 264: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi Güneydoğu Ucunda Bulunan Oda (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 265: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi Kuzeydoğu Ucunda Bulunan Oda (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 266: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi Kuzeydoğu Odasında Bulunan Su Gideri (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 267: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi

Kuzeydoğu Odasında Bulunan Su Gideri ve Tandır Çukuru (V.B.M. Arşiv).

Foto. 268: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi

Kuzeydoğu Odasında Bulunan Muhtemel Mutfak Tandırları (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 269: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi Kuzeydoğu Odası Avlu Yönü (V.B.M Arşiv 2007).

Foto. 270: Kazılarda Ortaya Çıkarılan Esediye Medresesi Odaları Güneyden Kuzeye Konumları ve Doğu Duvarı (V.B.M. Arşiv 2007).

Foto. 271: Sivas Gök Medrese Taç Kapısı (https://blog.letoon.com.tr/)

Erişim Tarihi: 21. 05. 2025.

Foto. 272: Mardin Latifiye Camii Taç Kapısı (Yeşilbaş, 2020, s. 240).

Foto. 273: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Güney Cephe Genel Görünüm (https://www.firat.edu.tr/) Erişim Tarihi: 25.05.2025.

Foto. 274: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Girişi Bilgilendirme.

Foto. 275: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Batı Cephe Giriş Kapısı.

Foto. 276: Fetih (KaleArtuklu) Camii Giriş Taş Blok Basamak Detayları.

Foto. 277: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Taş Döşeli Giriş Holü.

Foto. 278: Fetih (Kale/Artuklu) Camii 2006-2007 Kazıları Restorasyon Öncesi (https://www.firat.edu.tr/) Erişim Tarihi: 25. 05. 2025.

Foto. 279: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Harim Mekânı ve Ortasında Bulunan Sütun Kaideleri.

Foto. 280: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Harim Mekânı Sütun Kaideleri.

Foto. 281: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Sütun Kaidesi Detayı.

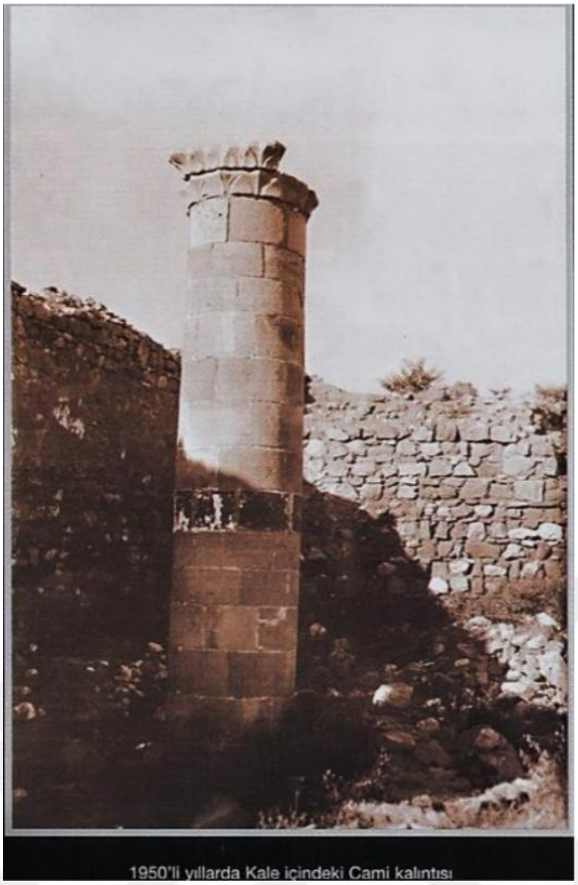

Foto. 282: Kale Cami Sütunu 1950'li yıllar (V.B.M. Arşivi.).

Foto. 283: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Mihrap Duvarı.

Foto. 284: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Mihrap Detayı.

Foto. 285: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Kazılarında Bulunan Çini Parça (Sevin vd., 2008, s. 649).

Foto.286: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Kazılarda Bulunan Seramik Eserler.

Foto. 287: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Kazılarda Bulunan Ok Uçları,

Kapı Kilitleri, Kemik Parçalar, Alçı Parçalar.

Foto. 288: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Giriş Kapısı.

Foto. 289: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Bölümü.

Foto. 290: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Bölümü Seki ve Duvar Nişi.

Foto. 291: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Seki Detayı.

Foto. 292: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Harim Mekânından Çilehaneye Açılan Işıklık.

Foto. 293: Fetih (Kale/Artuklu) Camii Çilehane Bölümünde Sergilenen Top Gülleleri.

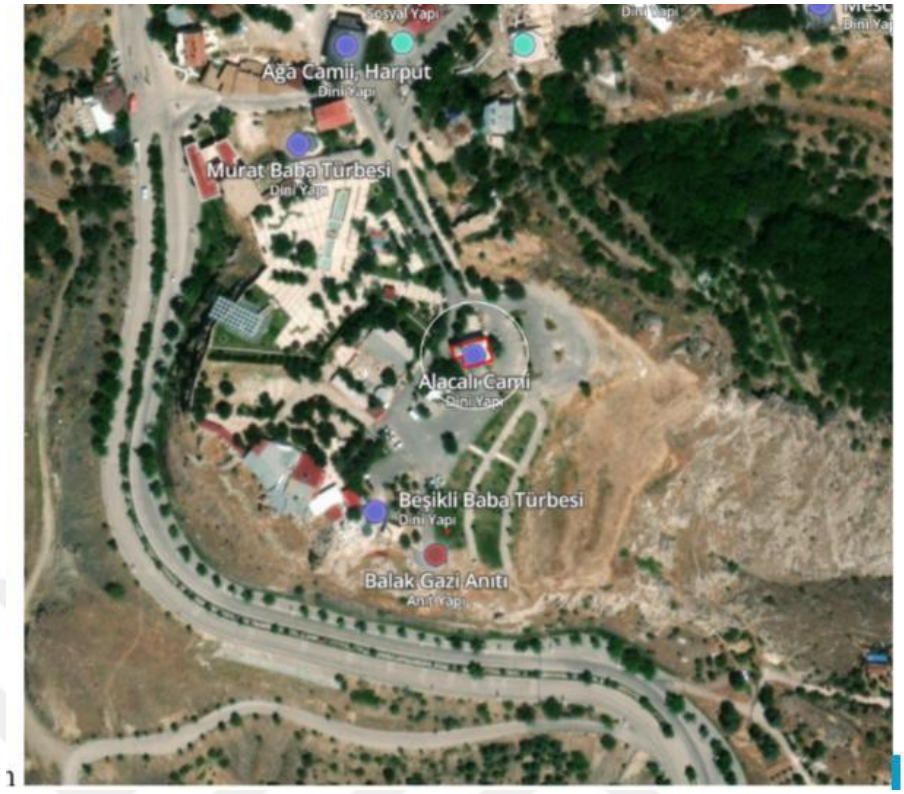

Foto. 294: Harput Alacalı (Çoraplı) Camii (https://kulturenvanteri.com/cs/)

Erişim Tarihi: 01. 06. 2025.

Foto. 295: Harput Alacalı Camii Genel Görünüm

(https://www.bing.com/images/) Erişim Tarihi: 02. 06. 2025.

Foto. 296: Harput Alacalı Camii Genel Görünüm.

Foto. 297: Harput Alacalı Camii Kuzey Cephe

(https://www.turkiyenintarihieserleri.com/) Erişim Tarihi: 02. 06. 2025.

Foto. 298: Harput Alacalı Camii Güney Cephe.

Foto. 299: Harput Alacalı Camii Güney ve Doğu Cephe (V.B.M Arşiv).

Foto. 300: Harput Alacalı Camii Doğu Cephe.

Foto. 301: Harput Alacalı Camii Dış Görünüş ve Üst Örtüsü (V.B.M. Arşiv).

Foto. 302: Harput Alacalı Camii Kuzeybatı Köşede Yer Alan Minare.

Foto. 303: Harput Alacalı Camii Minaresi ve Pencere Formu.

Foto. 304: Harput Alacalı Camii Minareye Çıkış Eski Görünüm (V.B.M. Arşiv).

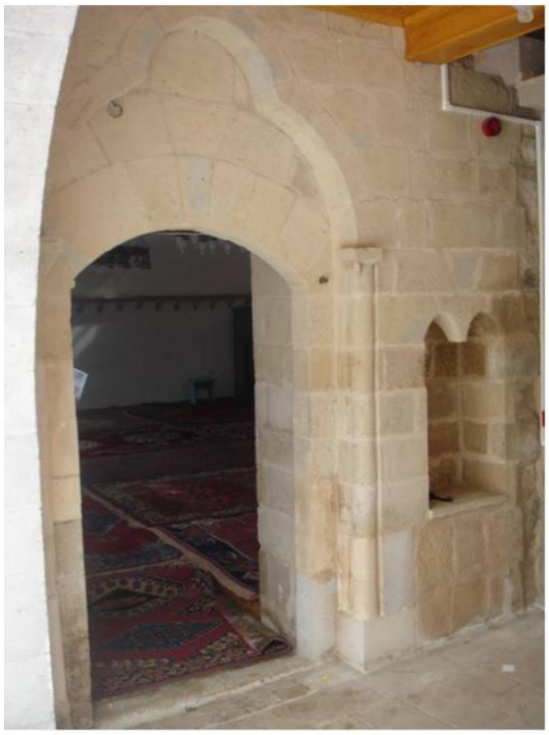

Foto. 305: Harput Alacalı Camii Batı Cephe Giriş Kapısı (V.B.M. Arşiv).

Foto. 306: Harput Alacalı Camii Harim Mekanı Doğu ve Güney Cephe Pencereleri (https://harput.web.tr/) Erişim Tarihi: 07.06.2025.

Foto. 307: Harput Alacalı Camii Harim Mekânı Mihrap Duvarı Güney Cephe ve Pencereleri (https://harput.web.tr/).

Foto. 308: Harput Alacalı Camii Harim Mekanı Kuzey Cephe Pencere Detayları (A. Kılıç, 2020, s. 226).

Foto. 309: Harput Alacalı Camii Harim Konsolu (M. Arslan, 2017, s. 426).

Foto. 310: Harput Alacalı Camii Harim Mekânı Üst Örtüsü Kalem İşi Süslemeler (A. Kılıç, 2017, s. 226).

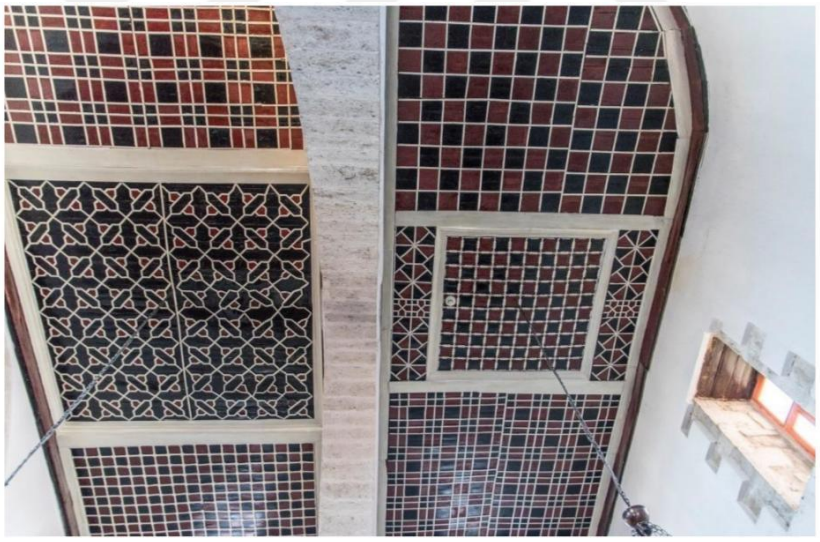

Foto. 311: Harput Alacalı Camii Harim Mekanı Kalem İşleri Detayları (https://tarihgezisi.com/) Erişim Tarihi: 07. 06. 2025.

Foto. 312: Harput Alacalı Camii Mihrabı (M. Arslan, 2017, s. 426).

Foto. 313: Harput Alacalı Camii Minberi (https://tarihgezisi.com/)

Erişim Tarihi: 07. 06. 2025.

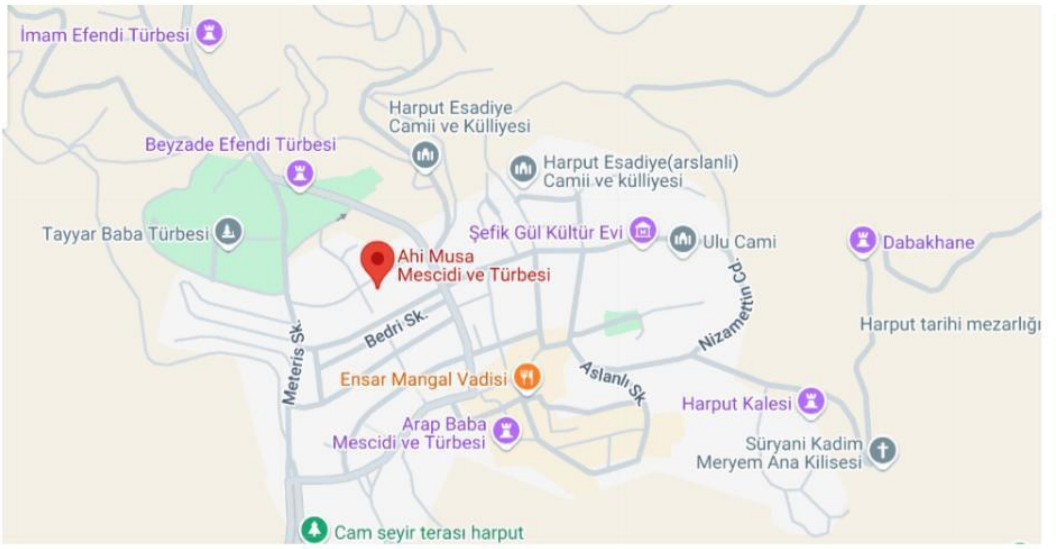

Foto. 314: Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi'nin Bulunduğu Yer (https://harput.web.tr/) Erişim Tarihi: 08. 06. 2025.

Foto. 315: Harput Ahi Musa Mescit ve Türbesi Genel Görünüm Güney Duvarı Doğu Yönü.

Foto. 316: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi

Restorasyon Öncesi Güneydoğu Cepheden Görünüm

(A. Kuran'dan 1966, Aktr. Kılıç, 2020, s. 235).

Foto. 317: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Kuzey Cepheden Genel Görünüm.

Foto. 318: Ahi Musa Mescit Türbesi Kuzey Cephe Restorasyon Öncesi

(A. Kuran'dan Aktr. 1966, Kılıç, 2020, s. 236).

Foto. 319: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Doğu Cepheden Görünüm.

Foto. 320: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Doğu Cephe Restorasyon Öncesi Türbe Bölümünde Yer Alan Tek Mazgal Pencere (V.G.M. Arşivi).

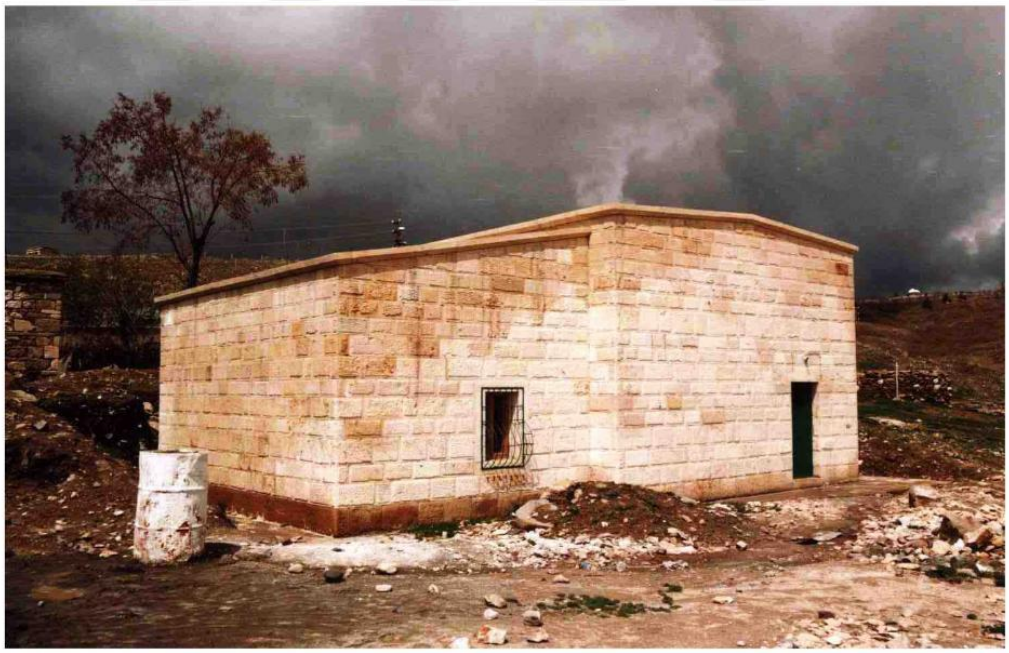

Foto. 321: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyon Öncesi Türbe Bölümü Güney Yönü (V.G.M. Arşivi).

Foto. 322: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Batı Cephe.

Foto. 323: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Kuzeybatı Cephe Restorasyon Öncesi Üst Örtü ve Genel Görünüm (V.G.M. Arşivi).

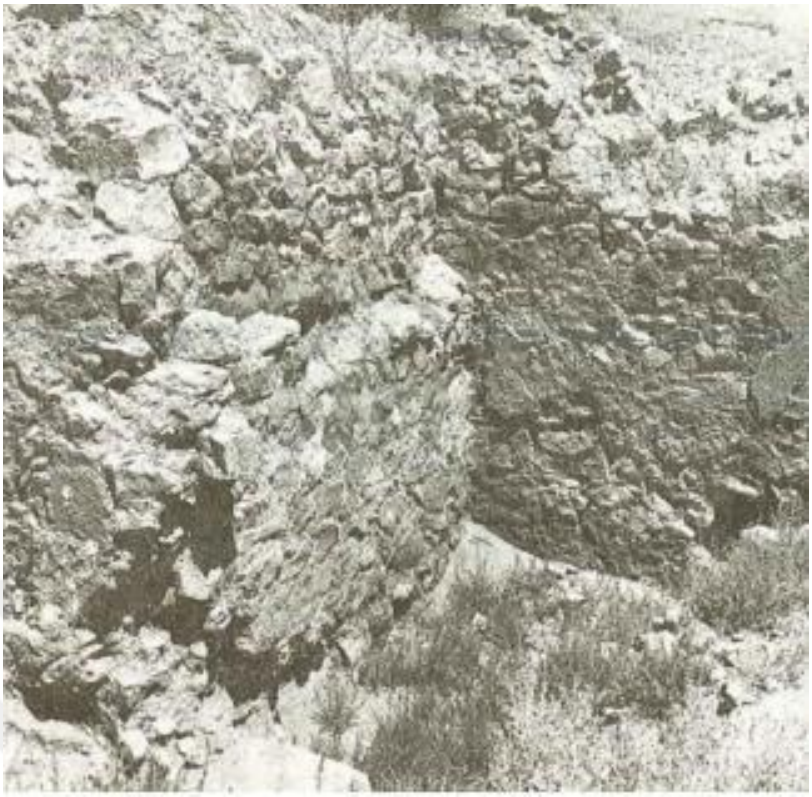

Foto. 324: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyon Öncesi Kuzeybatı Cephe (A. Kuran'dan Aktr. 1966, Kılıç, 2020, s. 236).

Foto. 325: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyon Sonrası Üst Örtü.

Foto. 326: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Kuzeydoğu Cephe Giriş Cephesi.

Foto. 327: Harput Ahi Musa Mescid Harim Mekânı (M. Arslan, 2017, s. 1457).

Foto. 328: Harput Ahi Musa Mescidi Harim Mekânı

(A. Kuran'dan 1966 Aktr. M. Arslan, 2017, s. 1457).

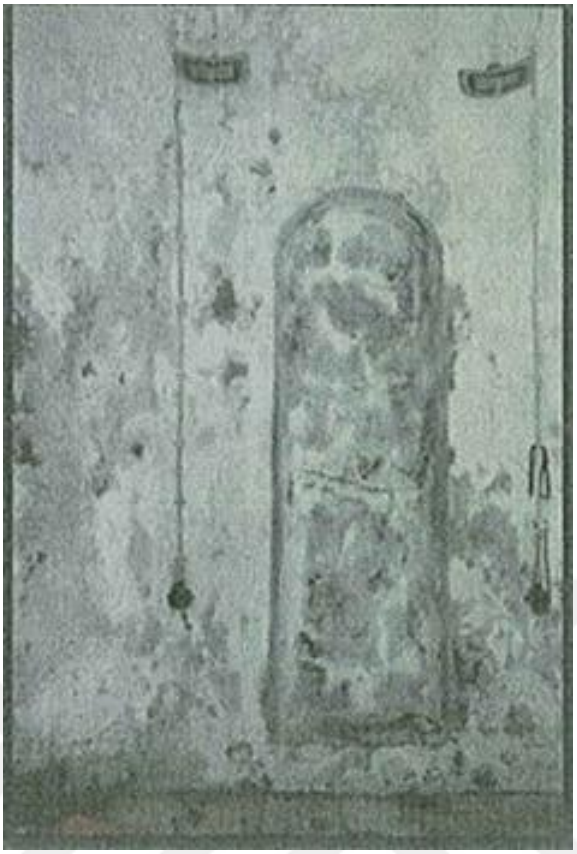

Foto. 329. Harput Ahi Musa Mescidi Restorasyon Öncesi Mihrap Nişi (V.G.M. Arşiv).

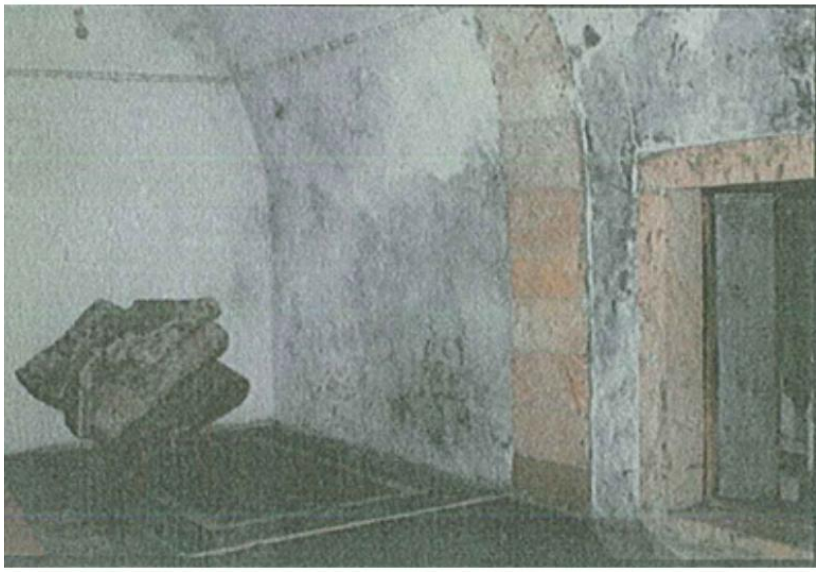

Foto. 330: Harput Ahi Musa Mescidi Türbeye Geçilen Kapı (V.G.M. Arşivi).

Foto. 331: Harput Ahi Musa Mescidi Türbeye Geçilen Kapı Detayı (V.G.M. Arşivi).

Foto. 332: Harput Ahi Musa Türbesi İç Mekân Genel Görünüm 2019

(Kılıç, 2020, s. 238).

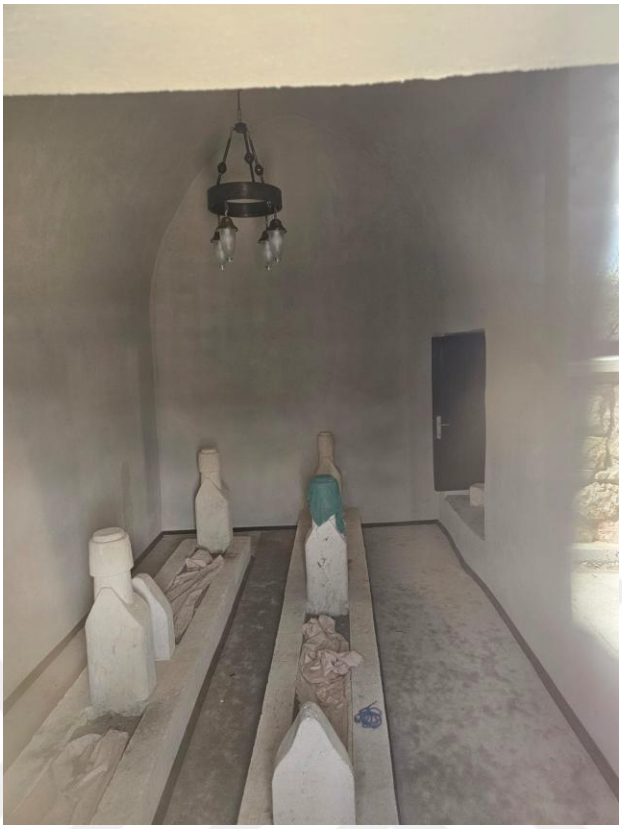

Foto. 333: Harput Ahi Musa Türbesi İç Mekân Günümüz.

Foto. 334: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyon Öncesi Dış Cephe

(A. Kuran'dan Aktr. 1966, Arslan, 2017, s. 1456).

Foto. 335: Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi Restorasyan Sonrası Dış Cephe.

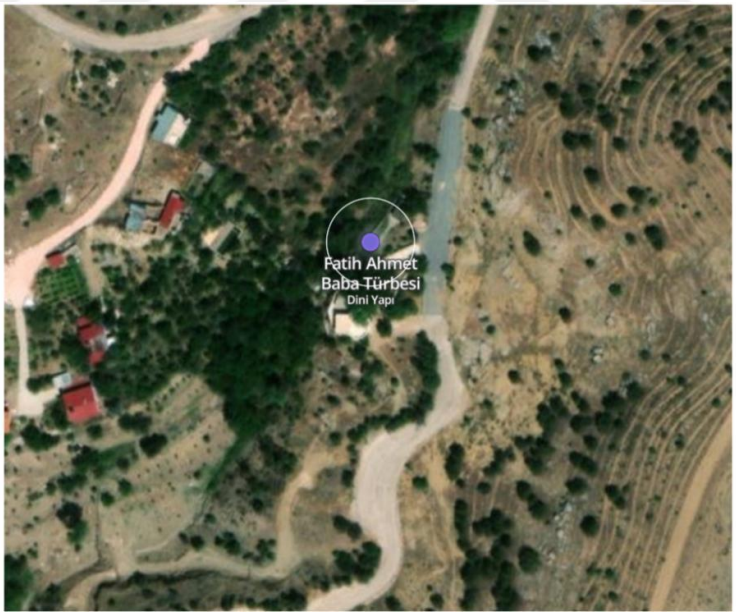

Foto. 336: Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Konumu

(https://kulturenvanteri.com/)

Erişim Tarihi. 11. 06. 2025.

Foto. 337: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Bahçe Girişi.

Foto. 338: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Girişi Tarihçe Tabelası.

Foto. 339: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Bahçe Girişi.

Foto. 340: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbe ve Mescid

Bahçesinde Yer Alan Asırlık Çınar Ağacı.

Foto. 341: Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Abdesthane.

Foto. 342: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Genel Görünüm.

Foto. 343: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Restorasyon Öncesi Kuzey Cephe (V.G.M. Arşivi).

Foto. 344: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Güney Cephe.

Foto. 345: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Güney Cephe Restorasyon Öncesi (V.G.M. Arşivi).

Foto. 346: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Batı Cephe Dikdörtgen Formlu Pencereler.

Foto. 347: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescid ve Türbesi Batı Cephe Restorasyon Süreci (V.G.M. Arşivi).

Foto. 348: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Üst Örtüsü.

Foto. 349: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Giriş Kapısı.

Foto. 350: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Harim Mekânı.

Foto. 351: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Harimi Doğu Duvarı.

Foto. 352: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Doğu Duvarında Bulunan Niş.

Foto. 353: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Batı Duvarı Pencereler.

Foto. 354: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Mihrabı.

Foto. 355: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Mescidi Harim Mekânı Ahşap Üst Örtüsü.

Foto. 356: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Girişi.

Foto. 357: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Doğu ve Güneydoğu Duvarı.

Foto. 358: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Doğu ve Güneydoğu Cephe Restorasyon Öncesi (VG.M. Arşivi).

Foto. 359: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Güneydoğu Yönü Üst Kata Çıkan Merdivenler.

Foto. 360: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Üst Örtüsü.

Foto. 361: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Giriş Kapısı.

Foto. 362: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Giriş Kapısı İç Mekândan.

Foto. 363: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Cenazelik Bölümü İç Üst Örtüsü.

Foto. 364: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Sandukası.

Foto. 365: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Sandukası Farklı Açıdan.

Foto. 366: Fetih (Fatih) Ahmet Baba Türbesi Sandukası Üzerinde Bulunan Yıldız Motif Detayları (https://harput.web.tr/) Erişim Tarihi: 09. 06. 2025.

Foto. 367: Tutak Ocakbaşı Köyü Mezarlığı İki Şâhide Taşı Parçası (Y. Çetin, 2015, s. 102).

Foto. 368: Ağrı İl Sınırlarında Yer Alan Selçuklu ve Karakoyunlu-Akkoyunlu Dönemi Mezar Taşlarında Geometrik Bezemeler (Y. Çetin, 2015, s. 102).

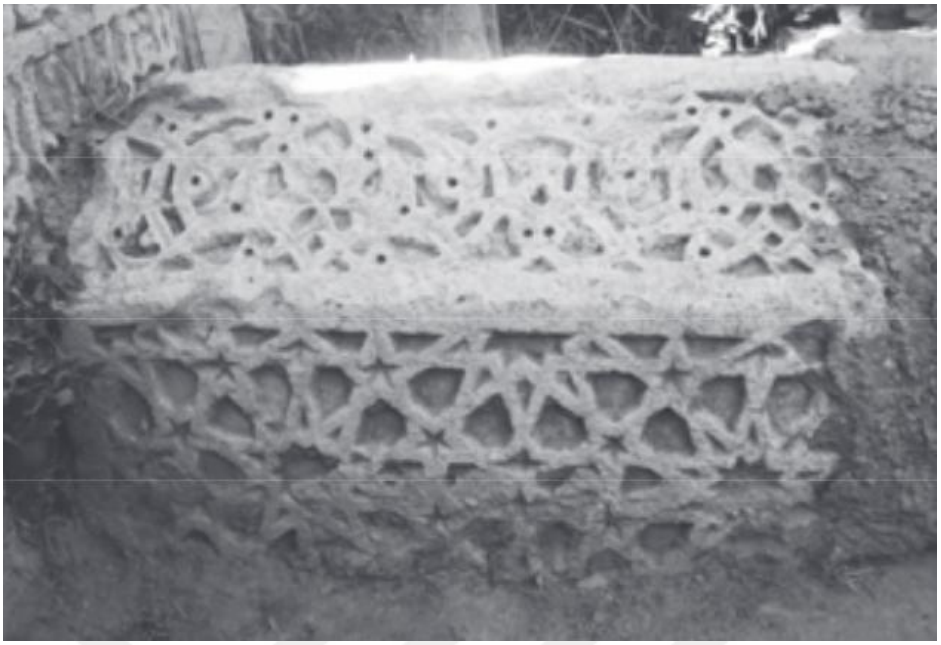

Foto. 369: Mardin'de Artuklu Dönemi Kalker Sanduka Üzerinde Yer Alan Geometrik Sekiz Köşeli Yıldız Süsleme Detayı (G. Baş, 2012, s. 41).

Foto. 370: Konya Mevlana Müzesi Mevlana Hz. Sandukası (https://kosb.org.tr/) Erişim Tarihi: 09. 06. 2025.

Foto. 371: Fethi Ahmet Türbesi Duvarına Dilek Amaçlı Yapıştırılan Taş Ritüeli.

Foto. 372: Palu Kındik Mescidi ve Kındik Kayası Genel Görünüm.

Foto. 373: Palu Kındik Mescidinin Aşağı Kısmında Bulunan Sarnıç.

Foto. 374: Palu Kındik Mescidi Kuzey Cephesi Ön Giriş.

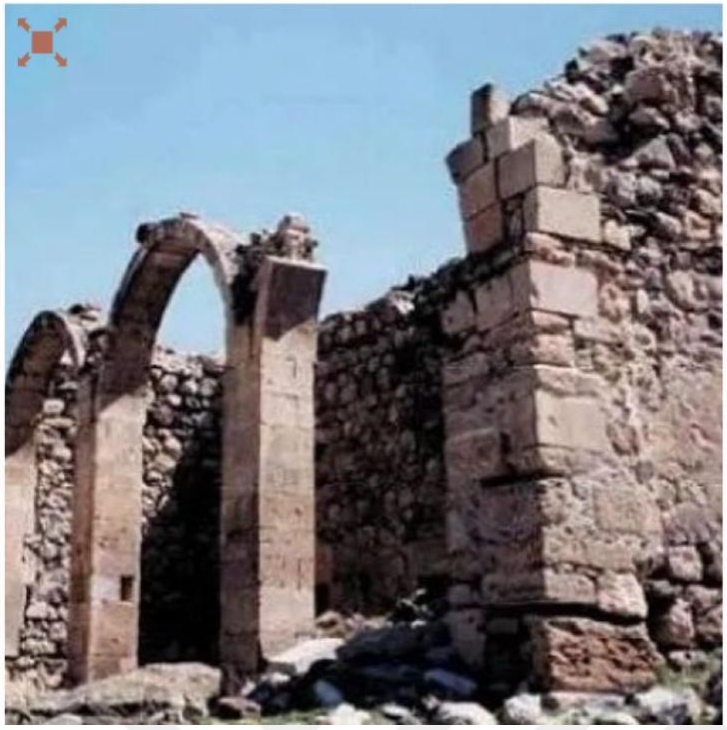

Foto. 375: Palu Kındik Mescidi Kuzey Cephe Günümüze Ulaşmayan Kemerli Bölüm (https://turkiye.influence.cool/tr/) Erişim Tarihi: 18. 06. 2025.

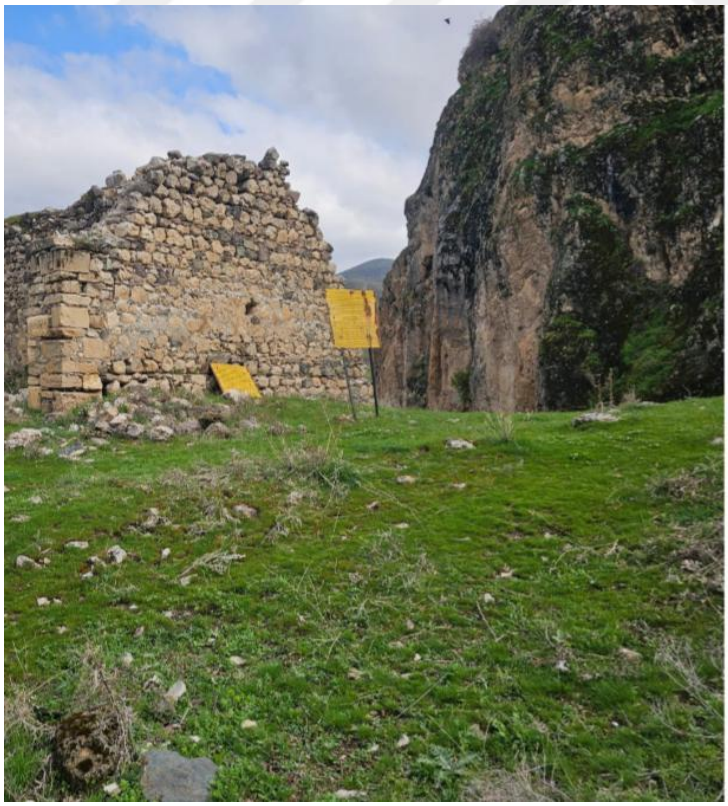

Foto. 376: Palu Kındik Mescidi Batı Cephe.

Foto. 377: Palu Kındik Mescidi Çöken Güney Cephesi.

Foto. 378: Palu Kındik Mescidi Dıştan Doğu Cephe.

Foto. 379: Palu Kındik Mescidi Doğu Cephe Başlangıcı Güney Uç Noktası.

Foto. 380: Palu Kındik Mescidi Doğu Cephe Üst Örtüsü.

Foto. 381: Palu Kındik Mescidi Doğu Cephe Üst Örtüsü ve Duvar Bağlantıları.

Foto. 382: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Ön Girişi Dıştan

Ortadaki Giriş Kapısı Üzeri Lentolu.

Foto. 383: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Ön Giriş İçten Yanlarda Dikdörtgen Formlu Pencereler ve Ortada Giriş Kapısı.

Foto. 384: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı.

Foto. 385: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Güneyde Yıkılmış Kıble Duvarı.

Foto. 386: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Kuzey Duvarında Bulunan Kemer Plasterleri.

Foto. 387: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Kuzey Duvarında Bulunan Kemer Plasterleri ve Tonoz İzleri Detayı.

Foto. 388: Palu Kındik Mescidi Harim Mekânı Doğu Duvarı Sivri Kemerli Geçiş.

Foto. 389: Palu Kındik Mescidi Doğu Yönünde Bulunan Dikdörtgen Planlı Oda.

Foto. 390: Palu Kındik Mescidi Doğu Yönünde Bulunan Dikdörtgen Planlı Oda ve Kemer Detayları.

Foto. 391: Palu Kındik Mescidi Beden Duvarları Moloz Taş Malzeme.

Foto. 392: Palu Kındik Mescidi Doğu Dış Cephe Duvarı Önünde Bulunan Taşçı İşareti.

Foto. 393: Palu Kındik Mescidi Doğu Dış Cephe Duvarı Önünde Bulunan Taşçı İşareti.

Foto. 394: Mansur Baba Türbesi'nin Bulunduğu Konum

(https://harput.web.tr/) Erişim Tarihi: 20. 06. 2025.

Foto. 395: Harput Mansur Baba Türbesi Tanıtıcı Tabela Günümüz.

Foto. 396: Harput Mansur Baba Türbesi Restorasyon Öncesi (V.G.M. Arşivi).

Foto. 397: Harput Mansur Baba Türbesi Restorasyon Öncesi (V.G.M. Arşivi).

Foto. 398: Harput Mansur Baba Türbesi Genel Görünüm.

Foto. 399: Harput Mansur Baba Türbesi Batı Cephede Bulunan Merdivenler.

Foto. 400: Harput Mansur Baba Türbesi Batı Cephede Yer Alan Karşılıklı Merdivenler.

Foto. 401: Harput Mansur Baba Türbesi Üst Kat 8. Basamak Sahanlık.

Foto. 402: Harput Mansur Baba Türbesi Üst Kat Giriş Kapısı.

Foto. 403: Harput Mansur Baba Türbesi Üst Kat Pencere Detayları.

Foto. 404: Harput Mansur Baba Türbesi Kubbesi.

Foto. 405: Harput Mansur Baba Cenazelik Bölümü Giriş Kapısı.

Foto. 406: Harput Mansur Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Yıldız Tonoz Üst Örtüsü.

Foto. 407: Harput Mansur Baba Türbesi Tonoz Detayı.

Foto. 408: Harput Mansur Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Sandukalar ve Türbeyi Aydınlatan Pencereler.

Foto. 409: Harput Mansur Baba Türbesi Cenazelik Bölümü Ahşap Sandukalar.

Foto. 410: Harput Mansur Baba Türbesi Bahçesinde Bulunan Çeşme.

Foto. 411: Erzurum Emir Saltuk Kümbeti (https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/)

Erişim Tarihi: 23. 06. 2025.

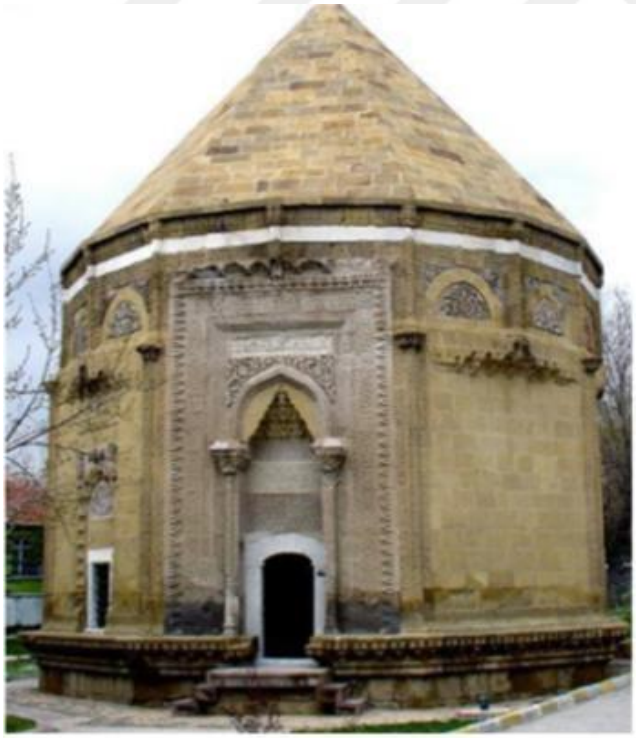

Foto. 412: Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (C. Parla, 2019, s. 1014).

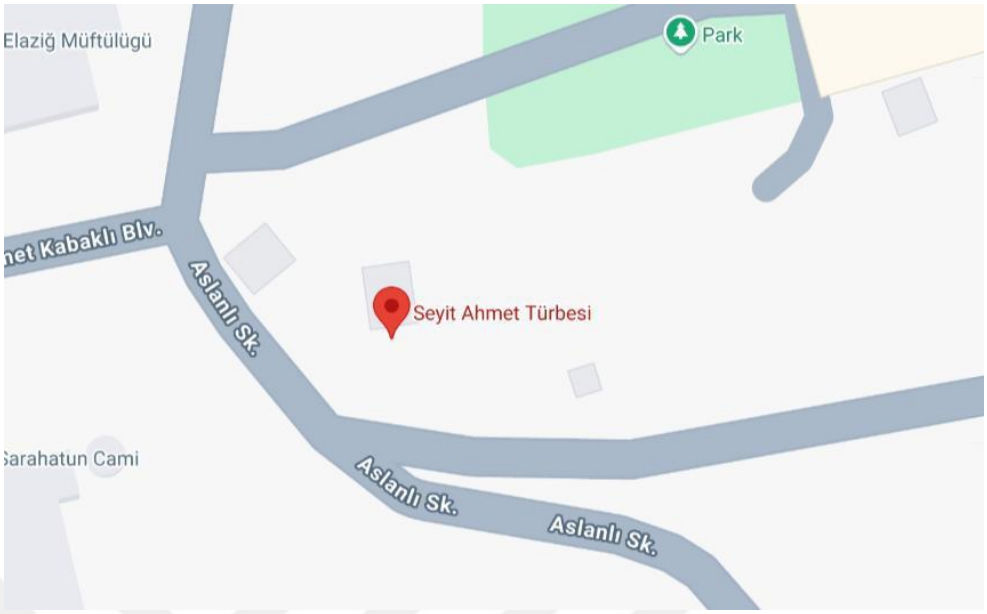

Foto. 413: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Bulunduğu Yer (https://harput.web.tr/) Erişim Tarihi: 23. 06. 2025.

Foto. 414: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Genel Görünüm.

Foto. 415: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Güney Cephe ve Pencere Açıklığı.

Foto. 416: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Doğu Cephe.

Foto. 417: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Batı Cephe.

Foto. 418: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Kitabe Detayı.

Foto. 419: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Giriş Kapısı.

Foto. 420: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Cenazelik Bölümünde Bulunan Sandukalar.

Foto. 421: Harput Zahiri Baba (Seyit Ahmet) Türbesi Cenazelik Bölümünde Bulunan Sandukalar Farklı Açıdan.

Foto. 422: Esediye/Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Bulunduğu Alan (https://harput.web.tr/) Erişim Tarihi: 24. 06. 2025.

Foto. 423: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Genel Görünüm.

Foto. 424: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Güney Cephe Giriş Bölümü.

Foto. 425: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Soyunmalık Bölümüne Genel Bakış.

Foto. 426: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Soyunmalık Bölümü Batı Duvarı.

Foto. 427: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Soyunmalık Bölümü Kuzey Duvarı.

Foto. 428: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Soyunmalık Bölümünden Ilıklığa Geçiş.

Foto. 429: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Ilıklık ve Halvet Odalarına Geçiş.

Foto. 430: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Bölümü Ve Halvet Odaları.

Foto. 431: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Bölümü Halvet Odaları.

Foto. 432: Sıcaklık Bölümü Halvet Girişi Eyvanı.

Foto. 433: Esediye Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Halvet Odaları.

Foto. 434: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Köşe Halveti.

Foto. 435: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Halvet Detayı.

Foto. 436: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Halvetlerin Üst Örtüsü.

Foto. 437: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Külhan Bölümü.

Foto. 438: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Bölümü Kubbe Geçişleri.

Foto. 439: Harput Yeni/Arslaniye Hamamı Sıcaklık Halvet Odaları Duvar Örgüsü ve Kemer İzleri.

Foto. 440: Mardin Savurkapı Sitti Radviye Hamamı (Y. Çetin, 2022, s. 184).

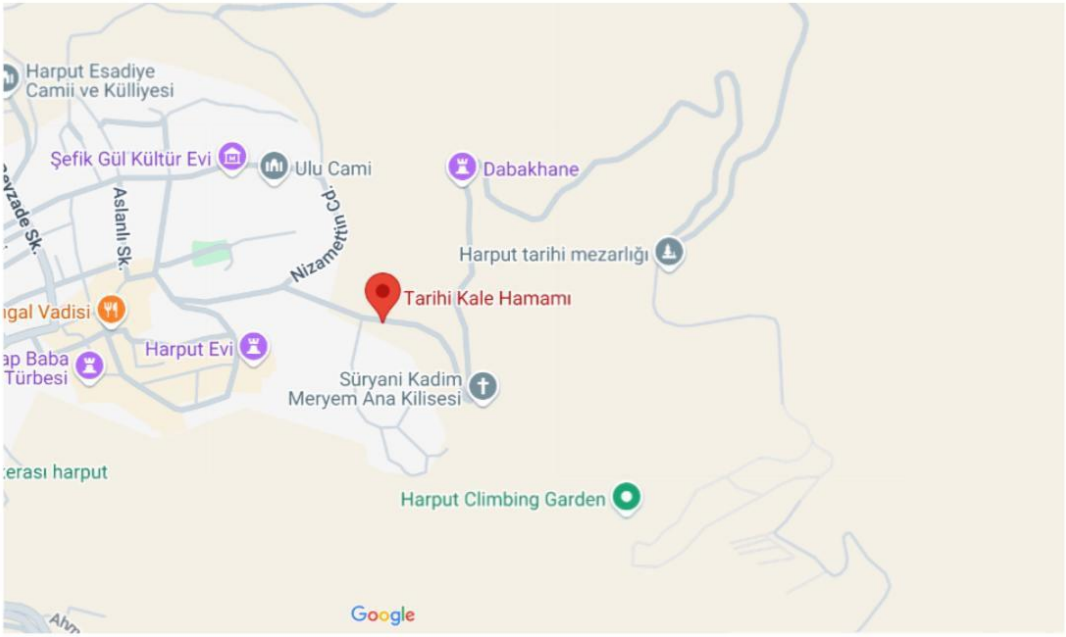

Foto.441: Harput Kale Hamamı Bulunduğu Yer (https://harput.web.tr/)

Erişim Tarihi: 24. 06. 2025.

Foto. 442: Harput Kale Hamamı İç kale'den Genel Görünüm.

Foto. 443: Harput Kale Hamamı Eski Bir Fotoğraf (V.G.M. Arşivi).

Foto. 444: Harput Kale Hamamı Güney Cephe Giriş Bölümü.

Foto. 445: Harput Kale Hamamı Güney Giriş Kapısı.

Foto. 446: Harput Kale Hamamı Güney Cephe Pencereleri (2017, Kudep Arşivi).

Foto. 447: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümüne Geçilen Güneye Kaydırılmış Ön Giriş.

Foto. 448: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Üst Örtü Detayı

(2017, Kudep Arşivi).

Foto. 449: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümüne Giriş Kapısı İç Mekândan.

Foto. 450: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Kubbeye Geçişler.

Foto. 451: Harput Kale Hamamı Üst Örtüsü İçten.

Foto. 452: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Batı Duvarı.

Foto. 453: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü 10 Adet Basık Kemerli Duvar Nişi.

Foto. 454: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Duvarı Kemer Detayları.

Foto. 455: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Duvar Nişleri.

Foto. 456: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Kuzeydoğu Duvarda Bulunan Su Kaynağı Kapısı.

Foto. 457: Harput Kale Hamamı Soyunmalık Bölümü Kubbe Geçişi Kemerden Detay.

Foto. 458: Harput Kale Hamamı Hamamcı Odası.

Foto. 459: Harput Kale Hamamı Ilıklık Batı Duvarındaki Giriş Kapısı ve Ilıklık (2017, Kudep Arşivi).

Foto. 460: Harput Kale Hamamı Ilıklık Kuzey Oda ve Sağır Niş Bölümü.

Foto. 461: Harput Kale Hamamı Soyunmalıktan Ilıklık Bölümüne Geçilen Kapı Üzerinde Bulunan Havalandırma.

Foto. 462: Harput Kale Hamamı Ilıklıktan Sıcaklığa Geçilen Kapı.

Foto. 463: Harput Kale Hamamı Güney ve Doğusundaki Halvet Hücreleri ve Eyvanlar (2017, Kudep Arşivi).

Foto. 464: Harput Kale Hamamı Halvet Hücreleri.

Foto. 465: Harput Kale Hamamı Halvet Hücresi Üst Örtü Detay.

Foto. 466: Harpıut Kale Hamamı Su Sarnıcı.

Foto. 467: Harput Kale Hamamı Cehennemlik Bölümü Taş Ayaklar

(Uzun ve Spor, 2019, s. 17).

Foto. 468: Harput Kale Hamamı Külhan Bölümüne Geçilen Kapı.

Foto. 469: Harput Kale Hamamı Külhan Bölümü.

Foto. 470: Harput Kale Hamamı Odunluk Bölümü (Dabakhane).

Foto. 471: Harput Kale Hamamı Üst Örtü Genel Görünüm (2017, Kudep Arşivi).

Foto. 472: Harput Kızıl Hamam'ın Bulunduğu Yer (https://harput.web.tr/)

Erişim Tarihi: 25. 06. 202.

Foto. 473: Harput Kızıl Hamam Genel Görünüm (Yukarıda Meryem Ana Kilisesi).

Foto. 474: Harput Kızıl Hamam ve Aşağıda Bulunan Dere.

Foto. 475: Harput Kızıl Hamam Soyunmalık Bölümü.

Foto. 476: Harput Kızıl Hamam Duvar Detayları.

Foto. 477: Harput Kızıl Hamam Duvar Kemerleri.

Foto. 478: Harput Kızıl Hamam Kesmetaş Malzeme Kemerler.

Foto. 479: Harput Kızıl Hamam Kuzeybatı Cephede Bulunan Pencereler.

Foto. 480: Harput Kızıl Hamam Pencereler İç Görünüm.

Foto. 481: Harput Kızıl Hamam Güney Yönünde Bulunan Pencere.

Foto. 482: Harput Kızıl Hamam Ilıklık Bölümü Olduğu Düşünülen Mekân.

Foto. 483: Harput Kızıl Hamam Ilıklık Bölümü Olduğu Düşünülen Mekânın Genel Görüntüsü.

Foto. 484: Harput Kızıl Hamam Ilıklık Bölümü Olduğu Düşünülen Mekânın Tavanında Yer Alan Havalandırma Deliği.

Foto. 485: Harput Kızıl Hamam Ilıklık Bölümü Olduğu Düşünülen Mekânda Yer Alan Niş.

Foto. 486: Harput Kızıl Hamam Sıcaklık Bölümü.

Foto. 487: Harput Kızıl Hamam Sıcaklık Bölümü Güney Duvarında Yer Alan Külhan Bölümü.

Foto. 488: Harput Kızıl Hamam Külhan Bölümü Giriş Kısmı.

Foto. 489: Harput Kızıl Hamam Külhan Bölümü.

Foto. 490: Harput Kızıl Hamam Külhan Bölümü Detayı.

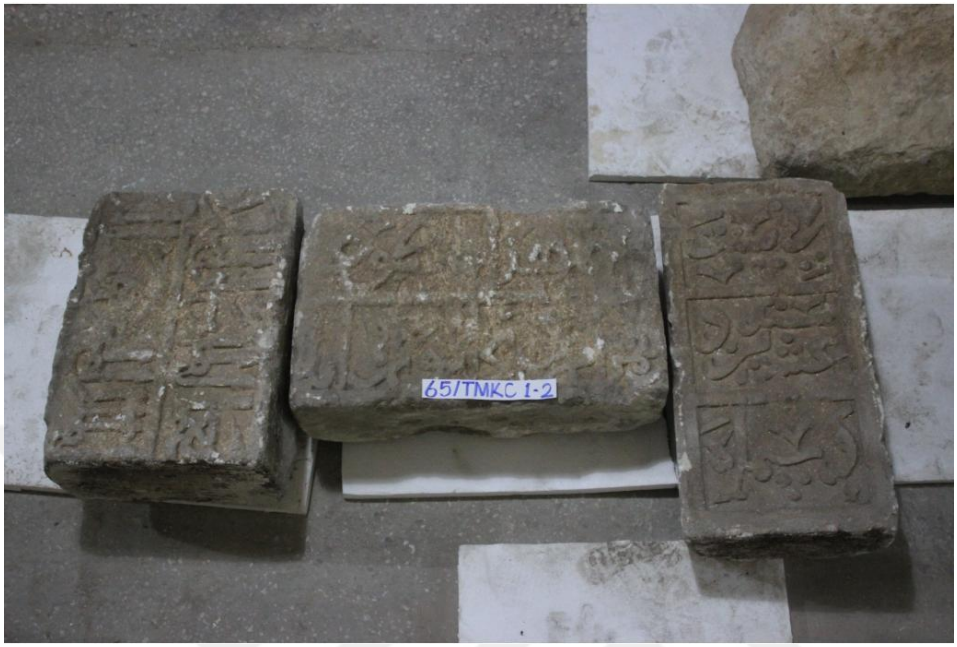

Foto. 491: Harput Maristanı'nın Elâzığ Müzesine Kaldırılan Parçaları.

Foto. 492: Palu Köprüsü Genel Görünüş Son Şekli.

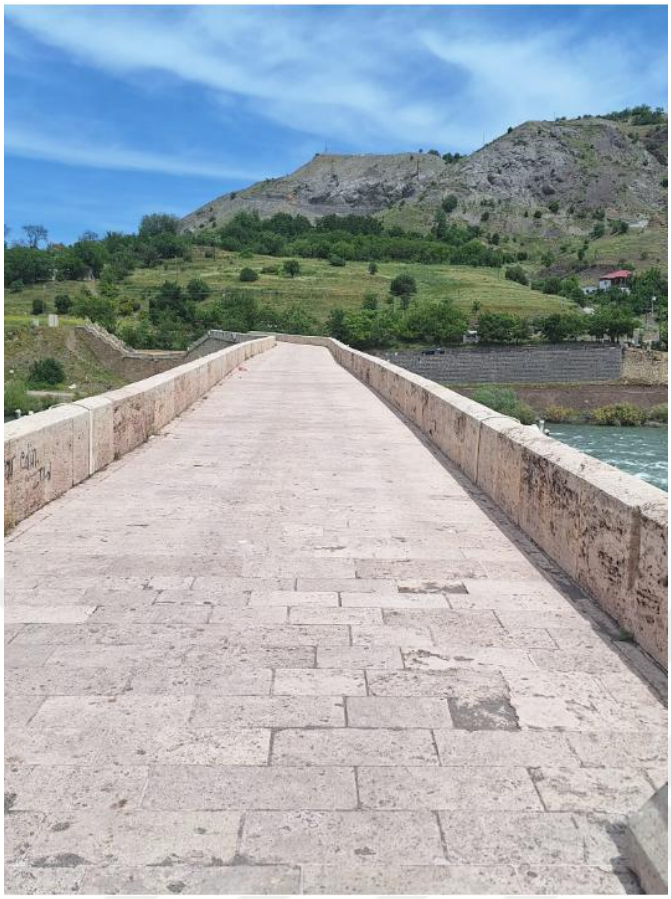

Foto. 493: Palu Köprüsü İç Bölüm.

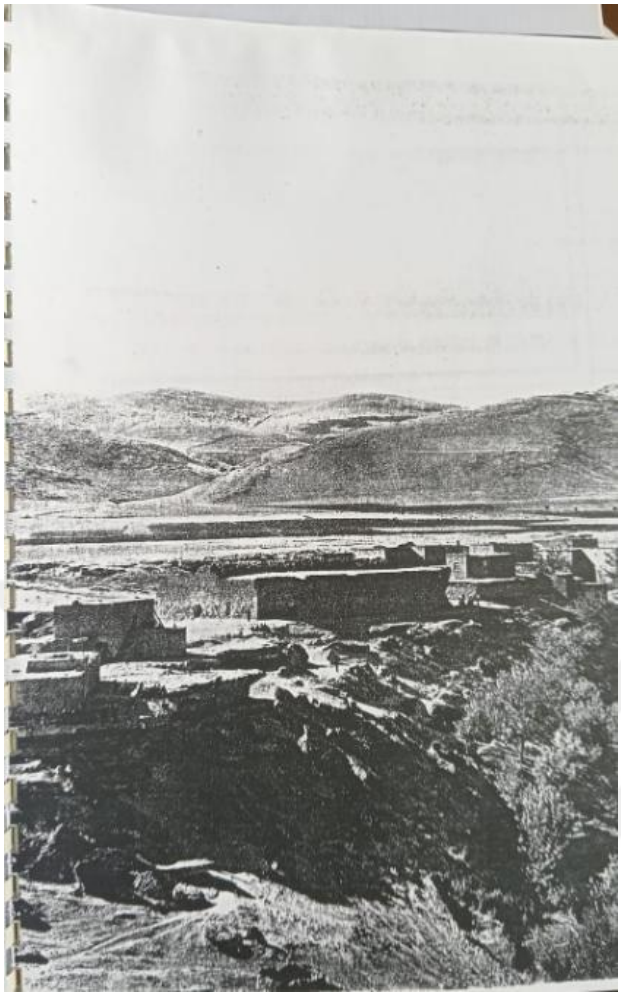

Foto. 494: Elâzığ/Esenkent Han İbrahim Şah Kervansarayı (Arch. Archives. B. And w. Neg. 2992-3038. M. E. T. U. Fac. Of. Arch. Dept. Of. Restoration. Date Of Record: Oct. 1966).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Gülşah YAYLAGÜLÜ ALPDOĞAN

Doğum Yeri ve Tarihi:

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

İletişim

E-Posta Adresi:

Yüksek Lisans Mezuniyet Tarihi